

સામાજિક નવલકથાઓ

એમ. એ. બનાફે ક્યો મેરી મિટ્ટિ ખરાબ ટી ?

(કર્તા: અમૃત કેશવ નાયક) આ વાર્તામાં એમ. એ ની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા અને તેમાં પોતાની જાતને રદ કરનારા માણેકચંદ નામના વિદ્યાર્થીન હકીકત છે. તે પછી તે એક પાસીની જેડીમાં રહે છે, અને ત્યાં આગળ જતા તેની કેડી જાતિ થાય છે તે દર્શાવ્યું છે. તે ઉપરાંત હિન્દુ સમાજના કેટલા બગાડાતું પણ દર્શન કરાવેલું છે. વાર્તા લોકપ્રિય થઈ પડેલી છે.

કીંમત રૂ. ૨-૦-૦

વિલાયતી વિલાસમાં ફેશનબાઈ ખલાસ

આ એક મુસલમાન સંસારની સત્ય ઘટનાપૂર્ણ સામાજિક નવલકથા છે તેની રચના હકીકત બેટલી રસપૂર્ણ છે કે એકવાર એક પાતું વાંચતા બીજા પાતું અને બીજું પાતું વાંચતા ત્રીજું, એમ મોઢ વધતો જાય તેવી વાર્તા છે. વિલાયતનું અનુકરણ કરવા જતા કેટલીક ગુણસાની થાય છે તે આમાં સારી રીતે દર્શાવ્યું છે.

કીંમત રૂ. ૩-૦-૦

સંહિગ્ધ સંસાર અથવા સાધુ કે શયતાન

આમાં આપણા કેટલાક થઈ ગયેલા ધર્મોદારોની પોલ લખાઈ પાઠવામાં આવી છે. દારૂઆ ગોપાળના કાવાદાવા અને તેનો આજરે થયેલો ફેન વાંચતા પાંચનારને કેટલાક પોતાના અનુભવના વિષયો તેમાં નજરે લેવામાં જણાશે, અને વાર્તાની રદસ્વમય સત્ય ઘટના નજર આગળ બનેલી લાગશે. કીંમત રૂ. ૩-૦-૦

ગુજરાતી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, સાસુન પ્રિન્ટીંગ, કોટ, મુંબઈ

જાંસણી રાણી વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈ (સૈનિક વેશમાં)

જુનાગઢી પ્રેસ, મુંબઈ

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

અથવા

ખાલસાનું ખરખર

(સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા)

તેરા સ્મારક તુ હી હોગી, તુ શુદ્ધ અમિટ કુશળી થી
બુન્દેલે હરચાલેંકે મુંદ હમને સુની કહાની
સવ લડી મરદાની પહ તો જાંસીવાલી રાણી
ગામતો ગુલામી મોકલે ગોવંદ

લેખક: નર્મદાશંકર વલ્લભજી દ્વિવેદી

ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક મથનો, રાજીય જીવન, એકે જાખનું ઇતિહાસ અને
ખોજ વાતો, કુશુભ મુન્દરી, દિવાના દંખ, બહારવડીઆની વૈયી,
સસારનક, કર્તીકંપ ઇત્યાદિ પુસ્તકોના કર્તા

ચિત્રકાર:-શ. કલ્યાણિય

પ્રકાશક

"ગુજરાતી" પત્રની ઓફીસ,
સામુન બિલ્ડિંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ

વિ. સં ૧૯૬૦

ઈ. સ. ૧૯૩૪

મુદ્રિત ૩-૬-૬૦

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

“ગુજરાતી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સાસુન બિલ્ડીંગ, એન્ટીન્કન સર્કલ,
કોલ, મુંબઈ નં. ૧.

(સર્વ હક પ્રકાશકાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે)

નોટીસ:

આ પુસ્તક છાપવાછપાવવાના, એના ઉપરથી નાટક કે સીનેમા
મનાવવાના કે દેખાડવાના, કે એમાંના કોઈ ભાગનો કોઈ પણ પ્રકારે
ઉપયોગ કરવા વગેરે સમધી સર્વ પ્રકારના તમામ હકો રાજસાસનાનુસાર
પ્રકાશકાએ સ્વાધીન રાખેલા છે.

Printed and Published by Natverlal Itcharam Desai
B A, at The “Gujarati” Printing Press, Sassoon
Buildings Lincolnton Circle, Fort Bombay No 1

પ્રસ્તાવના

—૪૪૪૪૪૪—

વીર પુરુષ તે ક્યાં છે બાઈ વીર પુરુષ તે ક્યાં છે ?
મદમાતા ક્ષત્રી સંહારા, પરશુરામ તે ક્યાં છે ? બાઈ-
નિરાક પાપી રાક્ષસ રેડવા, રામચંદ્ર તે ક્યાં છે ? બાઈ-
સંસ શિશુપાળ મુરારિ માચ્યા, વસુદેવ સુત તે ક્યાં છે ? બાઈ-
કપડી બળીઆ કૌરવ છેલા, કૃષ્ણાર્જુન ભીમ ક્યાં છે ? બાઈ-
પરદેશી રાક ચવનને ગિલ્યા, નૃપ વિક્રમ તે ક્યાં છે ? બાઈ-
છે તે સંધા અહીં પણ કહે છે, રાધે જનમાં ક્યાં છે ? બાઈ-
સપશોર્ધ જ્યા જનમાં રહેયે, વીર પુરુષ તે ક્યાં છે ? બાઈ-

(નર્મકવિતા પૃ. ૪૬૫)

અજથી લગભગ ૭૦-૭૫ વરસ પહેલાં ગુજરાતના પ્રેમશૌર્ય કવિ નર્મદાશંકરે ઉપલા શબ્દોમાં વીર પુરુષોની ખોટને યાદ કરી હતી. નર્મદથી પણ થોડાં વર્ષ પૂર્વે ઇંગ્લંડમાં બર્કે પણ વીર પુરુષનો યુગ આયમી ગયાનું વાક્ય કિત્તેથી હતું. The age of chivalry is gone-પ્રેમશૌર્યનો-વીરતાનો યુગ યુરોપમાં અને હિંદમાં તે અરસામાં આયમી ગયો હતો એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ થવાનો ભય રહેતો નથી. અમ્યયુગની એ વીરતા, એ શૌર્ય, એ પ્રાણાર્પણ કરવાની ઉદાત્ત ભાવના ૧૮૫૭ના યુદ્ધમાં વિજળીના ચમકારાની જેમ ચમકી સદાને માટે અસ્ત પામી ગઈ. માત્ર હિન્દુસ્તાનની જ આવી સ્થિતિ થઈ પડી છે, એવું કાંઈ નથી, પણ જગતના ઘણાખરા દેશોનીયે એવી સ્થિતિ થઈ પડી છે. એટલું ખરૂં છે કે હિન્દના કરતાં ખીજા કેટલાક દેશોમાં શૌર્ય અને પ્રાણુલાગ કરવાની વૃત્તિ હજી વધારે પ્રમાણમાં સજીવ છે.

માનવજાતિના ઇતિહાસમાં નિરંતર જે પરિવર્તનો થાય છે તેમાં કદાચ અગમ્ય શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે અગર ક્યા હેતુની સિદ્ધિ અર્થે એ શક્તિ કાર્ય કરી રહી છે તે માનવની ભુદિધી અગમ્ય છે. હિન્દમાં એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પોતાનો મુલક પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને પોતાનું ગૌરવ, પોતાની નોક અને પોતાની ટેક જાળવવા માણસો માર્યા કાપતાં કે

કપાવતાં અર્થકાર્તા નહીં, સીસો બળા મરતાં કે રણમાં ધૂમતાં પાકી પાની કરેની નહીં. સરદારો અને સૈનિકો પોતાના સ્વામીની ખાતર પોતાનું જીવન અર્પતાં કરાણું મોઢું કરતા નહીં, પણ ઉઘડુ પૂર્ણ ઉત્સાહી પોતાના જીવનની કુરબાની કરતા હતા. અને પ્રતાપ જેવા રાજાઓ તો અરવલ્લીના ડુંગરોમાં વસી બૂબે મરવાનું પસંદ કરતા હતા. એ સમયગળા દરમિયાન તે સમયની ભાવના જ એ પ્રકારની હતી, અને એ ભાવનાની કસોટીથી જ માણસોની કિંમત અંકાતી હતી. તે પછી તો એ ભાવનાનું સ્થાન હુદિવાદે અને તર્કવાદે લીધું અને જાણે તો એ સમયની ભાવના, એ સમયના વીરપુરુષોની મનોદશાને હુદિવાદની કસોટીએ ચડાવી તેમાં એક પ્રકારનો આલેશ કે વેસણા દોવાનું માનનારો મોટો વર્ગ મળી આવે. ૧૮૫૭ના યુદ્ધ પછી દિલમાં Pax Britannica-ખ્રિષ્ટ સભ્યે સ્થાપેલી સાન્નિધી પરસ્પરના વિમહોત્તંબ પડી ગયા, વિદેશીઓના આક્રમણની બાનિ રહી નહીં, એટલે દીર્ઘકાળથી પરસ્પર કલકલકાસમાં જ ચમી પડેલી પ્રજાને આ સાન્નિધિ ગમી ગઈ. યુદ્ધ અસ્પષ્ટતાનું ઘુપી શિવ લાગે છે, પણ સાન્નિધિમાં મોટે મુખર ઘણું પડે છે.

આ સાન્નિધિના સમયમાં અંગ્રેજ પ્રજાના સહવાસથી, એ પ્રજાની સંસ્કૃતિનો થોડો થોડો રંગ દિન્દીઓને લાગવા માંડ્યો, યુરોપમાંથી અંગ્રેજ વેપારીઓ મારફત નવી નવી મોજશોખની ચીજો આ દેશમાં આવવા લાગી અને દિન્દીની પ્રજાના મોટે ભાગે આ સર્વ તત્ત્વોને અને કે કમને સ્વીકારી લીધાં અને પોતાના જીવનમાં વણીમે લીધાં સર્વ રીતે નિર્બંધ અનેલી પ્રજા પોતાની પામેલા સાધનોનો પોતાના વૈજ્ઞાનિક, પોતાના મોજશોખ અને પોતાના ઉપયોગ અર્થે ઉપયોગ કરવા લાગી. એક વખતની બગલા નવાગાથુખી જેવી પ્રજા હિન્દીજાના સાન્નિધિય સરોવરનાં બળ સમી નિમેતન બની ગઈ. આવી સિથિનિર્મા કેટલાક કાળ પર્વત તે પોતાના વીર પૂર્વજોના મરિજો અને પરાક્રમેને વીસતી ગઈ, પણ એ વિસ્મૃતિ બટુ દીર્ઘકાળ ટકી નહીં. રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના ૧૮૮૫માં થઈ ત્યારે આ સ્મૃતિ ઉપરનો પડો પડેલી જ વાર જાહેર રીતે દૂર થયો કહી શકાય. ત્યાર પછીની મહાસભાની બેઠકોમાં જે જે કાર્યો કરવામાં આવતા હતા તે પૂર્વની દિન્દી પ્રજાની અસ્મિતા અને વીરતાનું ધુનઃ સ્થાપન કરવાના પ્રયાસસૂચક હતા. એ પાછળથી મહારાષ્ટ્ર

કેસરી શ્રી બાળ ગંગાધર તિલકે ગણપાત ઉત્સવની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ નવી યોજના કરી, તેમાં પણ આપણી અગાઉની મહત્તા અને વીરતાનું પુનઃ સ્મરણ કરાવવાનો મુખ્ય આશય હતો. તે પછી હિન્દના બૃહદાનુદા ભાગોમાં અનેક મહાપુરોહિતા સ્મરણોત્સવો ઉજવાય છે. શિવાજીનો, મહારાષ્ટ્રના પ્રતાપનો, વગેરે. આ પ્રમાણે વીરપૂજા એ સર્વ દેશોમાં અને સર્વ યુગોમાં એક યા બીજા રૂપમાં નજરે પડે છે. દરેક વ્યક્તિ વીર ન થઈ શકે તો પણ વીરતાની પૂજા તો જરૂર બની શકે છે અને આવી વીરપૂજા માનવીના સ્વભાવમાં જ રહેલી છે. આમ હોવાથી વીર સ્ત્રીઓ કે જેની સંખ્યા વીરપુરોહિતા પ્રમાણમાં વધુન અલ્પ હોય છે તેનું પુણ્યસ્મરણ કરવામાં વધારે મહત્તા રહેલી છે.

હિન્દમાં ઘણું ગયેલી અનેક વીર સ્ત્રીઓમાં ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈનું નામ વધારે પ્રકાશાનું અને ચમુકાઈું છે. એક તો એમનો જીવનસમય વ્યતીત થવાને આશરે ૭૫ જેટલાં વર્ષો થયાં છે, અને બીજું ૨૨ વર્ષની નાની વયમાં તેમણે કોઈની પણ ખાસ સલાહ કે મદદ વગર તે વખતના કંપની સરકારના લશ્કર સામે ઘોઝા ઉપર બેસી ખુદશી તક્તવારે યુદ્ધ કર્યું હતું. ૨૨ વર્ષની નાની વયમાં આટલી વીરતા, આટલી બુદ્ધિ, આટલી યુદ્ધકલાપ્રવીણતા, આટલી હિંમત અને આટલું સાહસ આપણને અન્યત્ર જાણે જ નેવા મળશે. આવી વીરંગનાને હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ ખંડના બધા પ્રાંતો એકસરખી રીતે યાદ ન રાખી શકે, એ સ્વાભાવિક છે, તો પણ ખુદ ગ્વાલીયરમાં જ્યાં આગળ એક નાના ગામમાં (કોટાકી સરાઈ) તેમના રથૂળ રેલને છેવટનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં કેટલાક વરસોથી ગ્વાલીયર સંસ્થાન તરફથી એક સમાધિ બાંધવામાં આવી છે અને લાંબા દર વરસે તેમની પુણ્યતિથિ ઉજવાય છે.

ક્રિસ્તુ ૧૮૩૩ ના જૂન માસની તા. ૧૮ મીએ આ સમાધિસ્થાન ઉપર મહારાણી લક્ષ્મીબાઈની હીરક જવન્ટી મોટા ઉત્સાહથી ઉજવવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે હિન્દી સાહિત્યનાં જાણીતાં લેખિકા શ્રીમતી સુભદ્રા-કુમારી ચૌહાને પ્રમુખસ્થાન લીધું હતું અને રાણી લક્ષ્મીબાઈની પ્રશસ્તિરૂપ સુદર જટાદાર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ઉત્તર હિન્દમાં આ ઉત્સવમાં લોકોએ ઘણી મોટી સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. બરાબર તે જ અરસામાં પૂનામાં ભારત ઇતિહાસસંશોધક મહાન તરફથી એ મંડળના મંડળમાં મહારાણી

પ્રસ્તાવના

લક્ષ્મીબાઇનું તૈલચિત્ર ખુશ્કુ મૂકવામાં આવ્યું હતું. પ્રસ્તુત તૈલચિત્રને આધારે આ પુસ્તકનાં ચિત્રો કલ્પનાથી રા. કેશાબ પાસે દોરાવવામાં આવ્યાં છે. શીયુત એમચેન્દ્રસંપાદિત “હંસ” નામક દિન્દી માસિક પત્રના ખાસ “કાંશી એક”માં ૮૬ માં પાના ઉપર મહારાણી લક્ષ્મીબાઇનું એક ચિત્ર શ્રી મજરલદાસજીએ પોતાના પ્રાચીન સંમદમાંથી કાઢી છપાવ્યું છે. આ ચિત્ર, સૌભાગ્યવતી દશાનું લક્ષ્મીબાઇનું હોય એમ લાગે છે.

આવી એક સુપ્રસિદ્ધ વીરાંગનાના જીવનનો નવલકથા દ્વારા પરિચય આપવાનો વિચાર ‘જીવરાતી’ પત્રના તંત્રી શ્રી. નટવરલાલ ઇન્જારામ દેસાઈ, બી. એ. ને આવતાં તેમની સૂચનાથી આ ઐતિહાસિક નવલકથાનું ધકેતર હું કરી શક્યો છું.

મહારાણી લક્ષ્મીબાઇની વીરતા અને ચારિત્રવિશુદ્ધિ મંદિરે જે મત છે જ નહીં. એમના દુશ્મને—અંગ્રેજો—એ પણ તેમનાં એ બે ગુણોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. આ બધા ઉતારાઓ આપવાંથી પ્રસ્તાવનાનું કંઈ થયું જ વધી જાય, તો પણ કેટલાક મહત્ત્વના ઉતારા ટાંક્યા વગર આતે તેમ નથી.

અંગ્રેજ સેનાપતિ સર જી રાજ જેજે ઝાંસી ઉપર આક્રમણ કરી મહારાણી લક્ષ્મીબાઇના સૈન્યનો પરાભવ કર્યો અને તેમને દિલ્લાને લાગ કરી જવાંતી ફરજ પાડી તેમ જ પાછળથી જે ગ્વાલીયરનો મુદ્દમાં સામેલ હતો તે પોતાની રાજનિયીમાં આ પ્રમાણે લખે છે:

“જીજે તરથી સદ્ગતિ જે મદાન બક્ષિત રજીમાં પડી તે એક સી હતી; અને તે બીજું કાઈ નહીં પણ ઝાંસીની રાણી.”

જનરલ મેકર્થીએ પોતાના ‘History of our own times’ એ “આપણા સમયનો ઇતિહાસ” એ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે: “એ દેહ સુખી લડી.....એણે રણસુગિ પર જાને સમગ્ર સેનાની બૃહદ્દરચના કરી. એ જાતે રણમેદાનમાં ઉતરી હાથોહાથ લડી. ઘોડેસ્વાર લશ્કરના ઉપરી તરીકે પુરુષનો પોશાક પહેરી એણે જીજે પર હુમલો કર્યો અને છેક છેવટ સુધી એકલે હાથે મુદ્દ કરી વીરગતિને પાળી. મુદ્દજેતમાં સામનો કરતી એ મહારાણીને જોઈ કાંઈ પણ વીર પુરુષને અભિમાન ઉપજે તેમ હતું.”

સર એલ્ડીન આર્નોલ્ડ Dalhousie's Administration of India એ “ધિન્દો-કેશાબ-પાસે દોરાવવામાં આવ્યાં છે.” નામક

અન્યમાં લખે છે:—“ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એનું નામ કાન્તિનું કન્દ્ર હતું. હિન્દુ તથા મુસલમાન શૈનિકો માટે તે ઈશ્વરની રાણી બોડીશીવા જેણે રામની પ્રત્યક્ષ સેનાને વીરતાપૂર્વક સામનો કર્યો હતો એના જેવી એ એક વીર રમણી હતી: એની ચતુરાઈથી ગ્રાહીયર અંગ્રેજોના હાથમાંથી લગભગ સરકી ગયું હતું અને એની સાથે મધ્ય ભારત પણ જવાની તૈયારીમાં જ હતું. દિલ્હીના પટ્ટા મહી સર જે રાજ જેવા સેનાપતિના હાથ હેઠળની અંગ્રેજ સેનાને પણ અજબ જેવી સહનશીલતા અને પ્રપાતથી એણે મઢીનામાં સુધી ધકેલી હતી. નાસીપાસ થયા છતાં પણ તેણે સત્તા સાચવી રાખી હતી.”

અંગ્રેજ લેખકોએ પણ દૂર ઈશ્વર બેઠેબેઠે રાણીની પ્રશંસા કરી છે. “નેશનલ ગાર્ડિયન” નામના પત્રે રાણીના સંબંધમાં તે સમયે નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:

“એ મહાન મહિલાનાં અસાધારણ કાર્યો અને વીરતાએ સને ૧૮૫૭ના ચિરમરણીય યુદ્ધ પર નવો પ્રકાર પામ્યો છે. વીરાંગનાશિરોમણિ રાણી લક્ષ્મીબાઈ અત્યંત મુદ્દર હતી. એનામાં પ્રબળ આવેશ, ઉત્સાહપૂર્ણ સાહસ અને ઉચ્ચ દેશમક્તિની જવલંત ભાવના વિષમાન હતી. એનું નિર્દોષ ચરિત્ર, મુનની હદતા અને અચાક સહનશીલતા ઉદ્વેગભવા યોગ્ય છે.....”

History of Indian Mutiny—“દિલ્હના જળવાનો ઇતિહાસ”- માં પણ મોલિસન સાહેબ લખે છે:

“પુરુષવેશમાં સજ્જ થયેલી અને ધોડેસ્વાર થયેલી ઝાંસીની રાણી આખો દિવસ પોતાના સૈનિકોને પાણી મઢાવતી હતી, જ્યારે ધીમે ધીમે બ્રિટિશ લશ્કર આગળ વધ્યું અને કર્નલ રાઈએ ધોડેસ્વાર પકડણને હુમલો કરવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે ઝાંસીની રાણીએ દિગ્મનથી આ ધોડેસ્વારોનો સામનો કર્યો.”

મઢારાણી લક્ષ્મીબાઈની વીરતા અને સાહસ માટે જો કાંઈ પુરાવાની જરૂર હોય તે ઉપલા પુરાવા પૂરતા છે.

જેવી રીતે રાણીની વીરતા અને સાહસ માટે ચંકાને સ્થાન નથી; તેવી રીતે તેમના શુદ્ધ ચારિત્ર્યને માટે પણ ચંકાને સ્થાન નથી. ડારણ કે અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ કાંઈ પણ સ્થળે રાણીના ચારિત્ર્ય પર જરા પણ ચંકા વાંચ એનું લખાણ કે ઇશ્વરો કર્યો નથી. આમ છતાં લક્ષ્મીબાઈ પ્રથમથી જ પંડ્યા સામેલ હતાં, અગર તે તેમને પાછળથી સંયોગવશાત્ સામેલ

મરતાવના

મંતાની દરજ પડી તે ખાખતમાં મતભેદ છે. અંગ્રેજ દત્તિહાસકારો અને તે સમયના અફસરો એમ એકસ ચાનતા હતા કે અસીનું રાજ્ય ખાલસા કંપની રાણી કંપની સરકારના કુસમનખમાં હતો અને અંગ્રેજોની સત્તા ઉપલાની માડવાના કાવતરોમાં અંગ્રેજ દર્તા. એ જ દિશિમિનુ કે. આરકરે ૧૮૫૭ ના યુદ્ધની બ્રિટિશ રૂપ પોતાની નવલકથા. કમ કો મરગો માં માન્ય રાણી લક્ષ્મીબાઈને નાના સાહેબ તથા તાર્યા ટોપી સાથે મંગી કંપની સરકાર સામે યુદ્ધ જમાડવાની યોજના કરતાં દર્શાવ્યું છે. તેમ છતાં કેટલાક તે સમયના અંગ્રેજોએ અસીની રાણી કંપની સરકારને વશદાર હવ એવા પ્રમાણપત્રો પણ આપેલા છે. અસીની રાણીના મરિતેખક મરાઠી ઇતિહાસકાર પારસનિસે પીચું દિશિબિંદુ લીધું છે અને એમ સાંખીત ઠપ્પું છે કે લક્ષ્મીબાઈ બંગવાની ઉરશરણી કરનાર ન હોતાં એટલું જ નહીં, પણ બળવાખોરોને મદદ કરવાને પણ નારાજ હતાં. અંગ્રેજ અફસરો ગમે તે કારણથી તેમની રાજશક્તિ ન સમજ્યા, અને અસી ઉપર આક્રમણ કર્યું. એટલે તેમને અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કરવાની હાજ પડી, અને આ જ સુધી આ નવલકથામાં પણ માન્ય રાખવામાં આવ્યો છે.

તેમના આરિયની વિશુદ્ધિ સંબંધી સંકલ્પ રચાન નથી, એ વાત જોટલી સત્ય છે, તેટલી જ મદારાજ ગંગાધરરાવ સાવેનાં સમયે તેમને સંપૂર્ણ સંતોષ ન થવાની વાત પણ સત્ય છે. લમ વખતે મદારાજની ઉંમર ૪૦ થી ૫૦ ની વચમાં હતી અને લક્ષ્મીબાઈની ૧૦ થી ૧૨ ની હતી. વયનું આનું કન્ઝેક્રેટ જોઈ શકાય છે, તેટલું જ તે લક્ષ્મીબાઈની દિશિથી દુઃખ હારે છે અને ૧૮ વરસની વયે ત્રિધવા યંત્રથી મહાજન દાખલ થયું તે પણ કાવતરો અતઃ આવેશો જોઈ કાઈ પણ યુવતીને પારાવાર સંતાપ, તણાવ વ્યસનોત્પ અને નિરંતર ગ્રહાને ચંપા વગર રહે નહીં અને એ જ રાજાધારિય પરસ્પરિયંતિ પ્લાનમાં રાણી મરહુત નવલકથામાં લક્ષ્મીબાઈના આરિયને વિસાવ્યું છે.

બાઈના પાત્રને કેન્દ્રિત રાખીને જ લખવામાં આવી છે અને બીજાં પાત્રો ગૌણ ભાગ ભજવે છે. ઉપર કહ્યું તેમ રાણીને છેવટ સુધી રાજબાકત દર્શાવ્યાં છે અને મનમાં જિંદા અસંતોષ રહેવા છતાં વિશુદ્ધ ચીતર્યાં છે. ગંગાદાસ મહારાજ સાથેનો પ્રસંગ, મેજોર એલીસ સાથેની મુલાકાત અને લોર્ડ દલહાઉસી અને ગંગાદાસ મહારાજની અંતિમ મુલાકાત સાથેના તેમજ છેવટે નરસિંહરાવ સાથેના પ્રસંગનાં મૂળ કાંઈક અંશે જાણ અસંતોષમાં રહેલાં છે. મેજોર એલીસ અને લોર્ડ દલહાઉસી સાથેની મુલાકાતના પ્રસંગો ઐતિહાસિક નથી, પણ કાલ્પનિક છે; અને એ બે પ્રસંગો ઉપર ગતનર જનરલની કારોબારી કાઢેલી, ગંગાબાઈ સાથેનો વિષવા થયા પછીનો અમુક વાર્તાલાપ અને ઝાંસીમાં બગવો થયા પછીના બહુસમ્બંધી તેમ જ બળવાખોરોના સરદારોની મુલાકાતનો પ્રસંગ Philip Cox કૃત The Rani of Jhansi નામના નાટકના પ્રવેશો ઉપરથી વર્તાઓજા ફેરફાર સાથે લેવામાં આવ્યો છે, તે બદલ એ લેખક મહાશયપત્તું મથુ સ્વીકારે છે. એ મહાશયે પોતાના નાટકમાં મેજોર એલીસ સાથેની મુલાકાત વખતે રાણી પાસે જનરલભાવ સુલભ પોતાના સુંદર દેહના ઉપભોગની લાલચ આપાવી છે; અને મેજોર પાસે તેનો અસ્વીકાર કરાવ્યો છે; પણ તે લક્ષ્મીબાઈનાં વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યને કલંક લગાડનારૂં ખોટું વિધાન હોઈ આ નવલકથામાં તેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે.

વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રો રાણી લક્ષ્મીબાઈ, ગંગાધરરાવ, દામોદરરાવ, નરસિંહરાવ, મામા સાહેબ, મેજોર એલીસ, તાત્યા ટોપી, નાના સાહેબ, શ્રીમંત રાવસાહેબ અને લોર્ડ દલહાઉસી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ છે; પણ તેમની સાથે જોડવામાં આવેલા બધા જ પ્રસંગો ઐતિહાસિક નથી. ગંગાબાઈ, મમરા, રાવ અપ્પા, ગંગાદાસ મહારાજ વગેરે કાલ્પનિક પાત્રો છે. શંકરરાવ લક્ષ્મીબાઈના બચપણના સાથી હતા, તેનો ગંગાદાસ મહારાજનાં રૂપમાં કરેલો વિકાસ પણ કાલ્પનિક છે. નરસિંહરાવનો મમરા સાથેનો સંબંધ, નરસિંહરાવની લક્ષ્મીબાઈ ઉપર ખરાબ હટ્ટિ અને દાવાદાવા તેમ જ છેવટની માગણીના પ્રસંગો પણ કાલ્પનિક છે. તાત્યા ટોપી, નાનાસાહેબ અને રાણી લક્ષ્મીબાઈની મુલાકાતનો પ્રસંગ પણ કાલ્પનિક છે. વાર્તામાં રસ પુરવા પૂરતા આવેલા છે, અને બીજા પ્રસંગો મુખ્યત્વે ઐતિ-

દાસિઃ દોષ તેના ઉપર કલ્પનાનો રંગ ચઢાવવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે નવલકથામાં સચોટ ઇતિહાસ સાચવીને કલ્પનાનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. છતાં ઇતિહાસનો મહત્વનો અંશને ક્ષતિ ન થાય તે માટે કાળજી રાખી છે. ઐતિહાસિક વસ્તુ માટે મુખ્ય આધાર પારસનિસનો ક્રેયનો લેવામાં આવ્યો છે; તેમજ ૨૬-૨૭ મહિલાલ છપ્પારામ મંદિરત કાંસીની રાણીનો પણ આધાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઐતિહાસિક નવલકથા લખવાનો આ મારો પ્રયત્ન જ પ્રયાસ છે, એટલે તેમાં અનેક અપૂર્ણતાઓ રહી જવાનો સંભવ છે. હું ઇતિહાસનો ખાસ અભ્યાસી કે પંડિત નથી, પરંતુ પ્રસંગ પ્રસંગે કાંસીનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે, અને તે ઉપરથી આ નવલકથા લખી છે. “શુન્દરાતી” પત્રે અભાર સુધી લગભગ ૫૦ જેટલી ઐતિહાસિક ભેટો આપી છે; તેની દરોડામાં આ ભેટ ઉભી રહી શકે તેવી છે કે નહીં તેના તો વાંચકો અને વિવેચકોજ નિર્ણય કરી શકે. જે મારી આ નમ્ર કૃતિ “શુન્દરાતી”ના વાંચકોને વાંચવી-જાએ થાય, તો પણ એટલેથીજ હું સંતોષ માનીશ.

અંતમાં આ નવલકથા લખવાની પ્રેરણા કરનાર અને મને પ્રોત્સાહન આપનાર “શુન્દરાતી” પત્રના સંચાલકો રા. રા. નટવરલાલ છપ્પારામ દેશાઈ, રા. રા. મંદનલાલ છપ્પારામ દેશાઈ અને રા. રા. બાલુભાઈ છપ્પારામ દેશાઈના અંતઃકરણપૂર્વક અભાર માનું છું. મારા જેવા એક હિંસુક લેખકને આ પ્રમાણે પ્રોત્સાહન આપી પ્રકાશમાં લાવવા માટે જે તરો ભાષ્યોનો હું અત્યંત ઝાણી છું. કામના ભોળ નીચે કથડાવવા દોરા છતાં રા. રા. અમાલાલ જુલાખીરામ જાતીએ ભાષાશુદ્ધિ માટે રાખેલી કાળજી બદલ તેમનો પણ આભારી છું. નવલકથાનાં સુર ચિત્રો કાળજીથી તૈયાર કરનાર શુન્દરાતના ઉમતા, સારી આસા આપતા ચિત્રકાર રા. દક્ષાબિંદને પણ ન વીસરી શકાય.

લીલેપારલે: વેસ્ટ

૧૭, બજાર રસ્તા.

રવિવાર તા. ૧૪-૧-૧૯૩૪

સર્વ લેખકોના કૃપાકાંક્ષી

નર્મદાશંકર વલ્લભજી દિવેદી

અર્પણપત્રિકા

પૂજ્ય માતૃચરણે

જેઝોએ રેલ્વે સ્ટેશનથી ઘણું દૂર આવેલ એક નાના ગામડામાં આખી હાંફળી ગાળવા છતાં અને શુજરાતી ત્રણ ચોપડી પૂરતો અબપાસ ક્યો હોવા છતાં સમયબળ પારખીને મને કેટલીક સુશીખતો વેડી તેમ જ પોતાનો સ્વાર્થ જતો કરી મેટ્રીક સુધી બહુભ્યો અને એ રીતે મારામાં સાહિત્યપ્રેમ ઉત્પન્ન ક્યો; અને જે સાહિત્યપ્રેમથી સમય વીતતાં હું અંબઈ ઘસડાઈ આવ્યો અને ૧૯૨૧ ના ડીસેમ્બરમાં 'શુજરાતી' પત્રના તંત્રીખાતામાં ભાવાન્તરકાર તરીકે જોડાયો અને ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરતાં મારામાં પાછળથી લેખનકળા વિકાસ પામી, અને હું કેટલીક સામાજિક તેમ જ હિંદુકટીવ વાર્તાઓ અને અન્ય લેખો લખી શક્યો અને છેવટે આ નવલકથા લખવા શક્તિમાન બન્યો છું; તે સર્વનાં નિમિત્તભૂત મારાં સ્વર્ગસ્થ માતૃપિતાને આ નમ્ર કૃતિ અર્પણ કરું છું.

નર્મદાશંકર વલ્લભજી દિવેદી

‘શુભરાતી’ પત્રે આપેલી ભેટ

નામ	મ. સન.	કિંમત
અ. પુનરિવાહ સામંત મત ૭....	(૧૮૮૬)	મળતી નથી
બ. શુદ્ધધર્મ....	(૧૮૮૬)	મળતી નથી
૧ રાસોવાસ અથવા બેબિસિનિયાનો રાજપુત....	(૧૮૮૬)	મળતી નથી
દીનાર્ણસ અથવા ઉપર રાસોવાસ....	(૧૮૮૬)	મળતી નથી
૨ દિગ્દ અને બિટાનિયા (રાજ્ય સ્થિતિ વિડેન્સ) એક બાળ સંદિત (૧૮૮૭)	૦-૧૦-૦	
૩ અંગોલોવિસિદ્ધ અથવા પોરન હેરિંગસનો નમો હાથ (૧૮૮૮)	૨-૦-૦	
૪ મદારાણીનું જીવનચરિત્ર....	(૧૮૮૮)	૧-૮-૦
૫ સનિતા મુંદરી અથવા મરદા વરનો ફોતો....	(૧૮૮૮)	૧-૮-૦
૬ દીપુ મુસ્તાન અથવા શીર અપદ્ધુનો વેરા (મયમ બાળ) (૧૮૯૦)	૦-૪-૦	
૭ દિલીપરદસો અથવા ભરતખંડના પશ્વરાખાનો પ્રાર્થ (૧૮૯૫)	(૧૮૯૦)	મળતી નથી
૮ અરાટમી સદીનું હિન્દુસ્તાન અથવા શુધનો અસ્ત અને ચાંદનો ઉદય....	(૧૮૯૬)	૨-૦-૦
૯ શીરજંડેળ અને રાજપુતો....	(૧૮૯૭)	૨-૦-૦
૧૦ સાહનરો અને ગીખારી અથવા ઇસ્લામના રાજવંશનો એક અદ્ભુત ઇતિહાસ....	(૧૮૯૮)	૧-૮-૦
૧૧ હેરિંગસની સોશી અથવા ખાસીના યુદ્ધ મળીનું બંગાળ (૧૮૯૯)	૨-૦-૦	
૧૨ પાણીપતનું યુદ્ધ અથવા નાના ફેડનવીસ....	(૧૯૦૦)	મળતી નથી
૧૩ બિગમ સાહેબ અથવા અયોધ્યાનું પતન....	(૧૯૦૧)	મળતી નથી
૧૪ નૂરજહાન અથવા સૌન્દર્યવિનય....	(૧૯૦૨)	મળતી નથી
૧૫ બાહરાવ બહાળ અથવા પેતાઈનો કૈદ્યકાળ....	(૧૯૦૩)	મળતી નથી
૧૬ રૂપનમરની રાજકુંવરી અથવા મદારાણી રાજસિદ્ધ (૧૯૦૪)	મળતી નથી	
૧૭ ઇન્દુકમારી અથવા બંગાળમાં મરદાની દોડ....	(૧૯૦૪)	મળતી નથી
૧૮ મલારીનું યુદ્ધ અથવા લોર્ડ હાઈલેન્ડનું કપટવન....	(૧૯૦૫)	મળતી નથી
૧૯ શિવાજીનો વાધનખ અથવા અફઝલખાનનું ખૂન....	(૧૯૦૬)	૦-૧૨-૦
૨૦ હજીલીવાહનું યુદ્ધ અથવા અફઝલનો પરાજય....	(૧૯૦૬)	૦-૧૨-૦
૨૧ નંદનવનનો નાશ અથવા આ તે રામની અયોધ્યા! (૧૯૦૭)	૩-૦-૦	
૨૨ પેથાઈની મડતીનો મસ્તાક અથવા લાલજી વેશજી (૧૯૦૮)	મળતી નથી	
૨૩ શીરખંડેળનો ઉદય અથવા આ તે મદાન મોગલ (૧૯૦૯)	૨-૦-૦	

“ગુજરાતી” પત્રે આપેલી લેટે.

નામ	ઉ. સન.	કિંમત.
૨૪ પવિત્રી અથવા ભસ્મીશ્વર ચિત્રોડ ...	(૧૯૧૦)	મળતી નથી
૨૫ કલ્યાણ અથવા કિર્તીનો રાગમુદ્ર ...	(૧૯૧૧)	૨-૦-૦
૨૬ પુરાતન દિલ્હી ૪૦ ચિત્રો સાથે ...	(૧૯૧૧)	૨-૦-૦
૨૭ સુંબતમીમાંસાં ...	(૧૯૧૧)	મળતી નથી
૨૮ બદ્ધકાળી અથવા પાવાગઢનો પ્રલય ...	(૧૯૧૨)	૨-૦-૦
૨૯ જગદાયની મુર્તિ અથવા ભારતનું અવિધ્ય ...	(૧૯૧૩)	૨-૦-૦
૩૦ હમીર દહ અથવા રણુચંદ્રનો ઘેરા ...	(૧૯૧૪)	મળતી નથી
૩૧ મુન/મળયી ભાગ્યપરીક્ષા ...	(૧૯૧૫)	૨-૦-૦
૩૨ પાટણની પ્રભુવા ...	(૧૯૧૬)	૨-૬-૦
૩૩ વાળાચંદની અથવા ચન્દ્ર અને સુંદરી ...	(૧૯૧૭)	મળતી નથી
૩૪ અનંતગદા અથવા વૃંદાવનપુરનો વિનાશ ...	(૧૯૧૮)	૩-૦-૦
૩૫ રીનક મહેલની રાજાજયપટ અથવા લાલચૂરી વંશના જિંદગીનો પ્રારંભ ...	(૧૯૧૯)	૩-૦-૦
૩૬ બાઈલાઈ બાબર અથવા નૂરે ઇસલામ ...	(૧૯૨૦)	૩-૦-૦
૩૭ ચક્રવર્તી હમીર અથવા ચિત્રોડનો પુનરુદ્ધાર ...	(૧૯૨૧)	૩-૦-૦
૩૮ કમ્બોનો કાર્તિકેય અથવા ભરેલ વીર ખેતાર ...	(૧૯૨૨)	૩-૦-૦
૩૯ અનારકલી અથવા અપરાધી અકબર ...	(૧૯૨૩)	૩-૦-૦
૪૦ મહારાણી મયલુદી અથવા મુન્નરાણી માતા ...	(૧૯૨૪)	૪-૬-૦
૪૧ પદાધીન મુન્નરાણ અથવા માતા વંશનો હૃદય ...	(૧૯૨૫)	૩-૦-૦
૪૨ નાનાસાહેબ અથવા સ્વપ્નમાં માટે માણસો ...	(૧૯૨૬)	૩-૦-૦
૪૩ મુરીદે સમવાન અથવા મલબારનો મોપણ અભ્યાસ ...	(૧૯૨૭)	૩-૦-૦
૪૪ સિતમત્તર મુસ્લિમ અથવા નક્ષત્ર અને કુરાન ...	(૧૯૨૮)	૩-૦-૦
૪૫ કમ્બોનો કેસરી અથવા ધોધો અને ચનેસર ...	(૧૯૨૯)	૩-૦-૦
૪૬ અમરમર્ગના અથવા મુલુસિ અને ભરત ...	(૧૯૩૦)	૩-૦-૦
૪૭ અમરેશરી કટારી ...	(૧૯૩૧)	૨-૦-૦
૪૮ તોગારી વલ્લભ અને રાધાકૃષ્ણની હવેલી ...	(૧૯૩૧)	૨-૦-૦
૪૯ રાત્રિનયનો સ્વામ અને જ્યેષ્ઠીનું જાપર ...	(૧૯૩૨)	૩-૦-૦
૫૦ પાટણની મલિકા ...	(૧૯૩૩)	૩-૦-૦
૫૧ મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ અથવા પાવાગઢના અકબર ...	(૧૯૩૪)	૩-૦-૦
૫૨ પ્રતાપી પ્રતાપ ...		૨-૦-૦

ઉપયોગમાં લીધેલા ગ્રંથોની યાદી

- ૧ ઝાસીની રાણી (૨૧ ૨૧ મણિતાલ જખારામ ભટ્ટ)
- ૨ ૧૮૫૭ ના બળવાનો ઇતિહાસ.
- ૩ 'બુદ્ધ યુજરાત'નો માર્ચ ૧૮૩૩ નો અંક
- ૪ ૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ The other side of the medal, by Edward Thompson નું યુજરાતી ભાષાન્તર.
- ૫ ઝાસીકી રાની લક્ષ્મીબાઈ (શ્રીયુત્તરેશ્વર બળવત પારસનિસકૃત ભરાડી ગ્રંથનો હિંદી અનુવાદ)
- ૬ મરણ કીં લગા (અ ના. હા આવરકર કૃત ભરાડી નવલકથા)
૭. વિશ્વમિત્ર સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩ ના અંકમાંનો 'ઝાસીકી રાની' નામનો લેખ
- ૮ The Rani of Jhansi—A historical play in four acts, by Philip Cox
- ૯ Scraps of paper, by Nicholson.
- ૧૦ Rise of the Christian power in India, by Major B. D. Basu

અનુક્રમણિકા

-સંપાદનકાર-

પ્રથમ ખંડ-રાજખટપટ

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ	પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મગાદાસ મહારાજ	૧	૯	મેજેર એવીસ સાથે મુલાકાત	૫૨
૨	પૂર્વની સંસ્કૃતિ	૫	૧૦	હાંસીમાં કાવાદાવા	૭૨
૩	મંગાધરાવનો મંદવાડે	૯	૧૧	લક્ષ્મીબાઈની મનોદશા	૮૩
૪	હત્તોવિધાનનો નિધય	૧૬	૧૨	ગવર્નર જનરલની મારો	
૫	મંગાધરાવનું અવસાન	૨૦		જારી સભા	૯૫
૬	મામાસાહેબની મુંઝવણ	૨૭	૧૩	સાહી અને ગવર્નર જનરલ	૧૧૧
૭	લક્ષ્મીબાઈનો નિધય	૩૩	૧૪	અંધકારનાં વાદળ	૧૧૯
૮	દિગ્મત્તબાહુ પાત્ર	૪૫			

દ્વિતીય ખંડ-વીરાંગના

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ	પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	રાજમાતાનું અપમાન	૧૩૫	૮	હાંસીનો લગ્ન	૨૧૩
૨	અગ્નિમાં આદુતિ	૧૫૨	૯	પેસવાને અશ્રય	૨૨૪
૩	હાંસીમાં બગવાની રાજમાત	૧૬૫	૧૦	નિરાશામાં આશા	૨૩૩
૪	હટાઈનો સમય	૧૭૬	૧૧	પેસવાઈનું સ્વપ્ન	૨૪૦
૫	આ પાર કે પેલે પાર!	૧૮૯	૧૨	છાંદો પારો!	૨૪૮
૬	ગોરાઈ ઉપર વિનય	૨૦૨	૧૩	મુણ્ડની લેડ	૨૫૩
૭	મિત્ર છતાં દુરમત	૨૦૮			

પરિશિષ્ટ-હાંસીનો ઇતિહાસ ૨૧૨

"ગુજરાતી", પ્રેસનું

श्रीयोगवासिष्ठ
महाराभायण

અન્યમાં વેદાંતજ્ઞાન ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. આમાં આપ વેદાંત છે. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેના સાધનો દર્શાવ્યા છે. સરળ સુગમ ભાષાંતર, સુવાચ્ય અક્ષરો, ઉત્તમ કાગળ, પ્રયોક્તા આંકડા સાથે છે. નાની સાર્થકમાં અવાંસમાં લઈ જવાય તેવી સગવડવાળું, મજબુત ટકાઉ બાંધણીથી સુશોભિત છે.

આ અર્થમાં જાગવાન શીશંકેદ્રેણે વસિષ્ઠ સુનિયમે સમગ્રવેદો વેદાંત, સાંખ્ય
 ૭, આ મન્ય વેદાંત શાસ્ત્રમાં અદ્વિતીય જણાય છે. અલ્પકારિણી અરપૂર છે.
 આર ભાગી લાંબનારની સુખમંતા મદિ કરેલા છે. મધ્ય વેદાંતજ્ઞાનથી અર પૂર

{ भाग १ ले- (१) वैराग्य, (२) मुमुक्षु अने (३) वृत्ति प्रकरणे } भा. १. ५-०-०
{ भाग १ ले- (४) स्थिति अने (५) वृत्ति प्रकरणे } भा. १. ५-०-०

{ भाग ३ ले- (१) निर्वाण अक्षर-पूर्वार्ध.
भाग ४ ये- " " उत्तरार्ध.

“शुद्धराती”ना आहडेनेच संपूर्ण माटे डा. ट.

७. सत्यमेव जयते ।

“ગુજરાતી”ના આકાશનેજ સંપૂર્ણ માટે રૂ. ૮.

સવિતા સુંદરી

આ પાત્રો પણ સ્વ. ઉચ્ચારણ સૂચક સમ દેશાદિની જોડેથી છે. તેમાં હિન્
સંસારની એક ખરાબ રીતિ (કુળવાનને કન્યાઓ ખરણવાની રીતિ) આલેખ
દાસ્યજનક ચિત્ર છે. તેમ કન્યા ખરણવા જતા કુળવાન પક્ષા વગરનો થયે
ફેરો વાંચવા લાગે છે. રમુછ અને ઉપદેશવાળી પાત્રો છે. ક્રિમિ ૩. ૭-૮-૯.
પુસ્તક મળવાનું ટેકાણું: 'શુભરોત્તી' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ-દેશ, અંબાઈ ૧.

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

અથવા

બાલસાનું ખપ્પર

ખંડ ૧ લો

૨૧૪૫૮૫૮

ગઈ છે, એમ જણાય છે અને તેથી જ તો રાણી સાહેબ આજે વહેલી શિવપૂજન કરના આવતા હોય એમ હું અનુમાન કરું છું ” આટલો જવાબ આપી અનુચર આવતો ગયો.

મહારાજને વધુ પ્રથમ પૂછવાની જરૂર લાગી નહીં ફરીથી તેણે જ્યેશ્ઠકરનું સ્તોત્ર બોલવા માંડ્યું અને સાથેસાથ આભુનાભુ બધું યથારીત છે કે નહીં તેની ખાત્રી કરવા દષ્ટિ ફેરવી. પણ મહારાજના ચિત્તમાં જ્યેશ્ઠકરના સ્તોત્રે કશી જ ભક્તિ પ્રકટાવી નહીં સ્તોત્ર માત્ર મુખથી ઉચ્ચારાનું હતું, ત્યારે તેમનું ચિત્ત જૂદા જ વ્યાપારમાં લાગુ હતું.

“કામદેવને બાળીને ભસ્મ કરી નાખનાર શિવજીનો હું ઉપાસક બન્યો છું, છતાં મારાથી મારા ચિત્ત ઉપર અને મનમાં રહેલી વાસના ઉપર વિજય મેળવી શકાતો નથી. કેટલારિ વરસોથી હું મારી એ હૃદયમૃત્તિને ભૂલી જવાનો યત્ન કરું છું, પણ તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત થતી નથી, ઉમરું, જેમ જેમ હું તેને મારા ચિત્તમાંથી દૂર ને દૂર રાખવાનો પ્રયાસ કરું છું તેમ તેમ તેનું સ્મરણ મને વધારે ને વધારે વાર થવાં કરે છે. આટલાં વર્ષો સુધી હું તેનાથી દૂર રહ્યો, ખીજી મહત્તિઓમાં પડ્યો એ હૃદયેશ્વરીને ભૂલી તેને સ્થાને ખીજી મૃત્તિને સ્થાપવા મથ્યો પણ મારા સર્વ પ્રયાસો તથેલાં લેવા ઉપર પાણીના નિન્દુની જેમ નિષ્ફળ ગયા છે ! .....

“હા, પણ એમાં મારા ચિત્તનો પણ શો દોષ ? જ્યતિવજતિ પદાર્થો જ્ઞાન્તર કોડવિ હેતુ । લાગણી ઉપર-દૃષ્ટ્ય ઉપર મનુષ્યની સત્તા ચાલતી નથી, અને વાસનાનો હ્રય થવો અને દુઃખર છે. ભલેને શિવજીને મહતાન્તક એટલે મહનનો અત લાવનાર કહેરામાં આવે, છતાં સતી પાર્વતી ઉપરાંત જગામાં ગંગાજીને રાખ્યા પછર તેમને ક્યાં આવે છે ? અને એટલેથી સંગ્રહ ન થવા તે કાર્ષ્ઠ નહીં ને જગતની બીલડી ઉપર મોલ્યા । શકર જેવા જગતના સદ્ધારક દેવ બે. આમ એક બીલડીના મોઢપાસથી ન બચી શક્યા, તો મ રા જેવા સામાન્ય મનુષ્યનું શું ગળું ? હું એ લાયવ્યવતી, તેજસ્વી તરુણીના સૌંદર્ય અને પ્રકાશમાં મુગ્ધ બનું એમાં શું આશ્ચર્ય !-”

ગંગાદાસે આ પ્રમાણે પીતાની મન સહિમાં ક્યાં સુધી રમ્યા કરત તે મોહમ ન હોતું, પણ એવામાં વિવાલવના યોગાનમાં કાર્ષ્ઠ આવતું હોય એવો પૂજારી પડવાનો અવાજ થતાં મહારાજ સનેજ થઈ સ્મરનામસ્ટિમાંથી

તોસ્તવિકસુદ્ધિમાં આવી પહોં અને મહારાણીનો સત્કાર કરવા મંદિરમંથી દેખતા દોડતા બહાર આવ્યા.

પ્રાતઃકાળમાં તાળાં જ ખીલેલા કમળના જેવા શ્વેત અને પ્રકૃત્વ સુખવાળાં મહારાણીને જોતાં જ ગંગાદાસની છાતી ધબકવા લાગી. કેટલું સૌંદર્ય! કેટલું તેજ! કેટલી પ્રકાશ! કેટલી બબવા! કેટલી મનોહારિતા!

રાણીએ મંદિરનાં પગથિયાં ચઢી ગંગાદાસ મહારાજને જરા માથું નમાવી નમન કર્યું, એટલે ગંગાદાસે વીરપુરુષના જેવી બે હાંધી ભુજઓ હિચી-કરી 'સૌભાગ્યવતી ભવ' 'કલ્યાણમસ્તુ!' એમ કહી, આશીર્વાદ આપ્યો.

રાણીએ અંદર જઈ મહાદેવની પંચામૃત વગેરે દ્રવ્યોથી પૂજા કરી, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય વગેરે મહાદેવજી આગળ ધરી પડે લાગી અને ધડીભાર આંખો મીંચી શંશુનું ધ્યાન ધર્યું.

રાણીએ મહાદેવજીની પૂજા કરી તેટલો વખત ગંગાદાસ મહારાજ મહાર-ઉમાં ઉભા રાણી તરફ અનિમિષ દ્રષ્ટિથી જોઈ રહ્યા હતા.

"મહારાજ! જરા અંદર આવો." રાણીએ ગંગાદાસને બોલાવ્યા.

ગંગાદાસ કષ્ટિક સંકોચ પામતા અંદર ગયા અને પોતાના બાસન ઉપર બેઠા: "હું, અને કેમ બોલાવ્યો?"

"મહારાજ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે ચંકરના મહાન ભક્ત છો, ચંકરમાં અત્યંત શ્રદ્ધા રાખનારા છો, અને ચંકર તમારા ઉપર પ્રસન્ન છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે. લોકો કહે છે કે તમે ભવિષ્ય પેશુ જાણી શકો છો અને આશીર્વાદ પણ આપી શકો છો." આટલું બોલી આંશભરી દ્રષ્ટિથી મહારાણી ગંગાદાસ મહારાજ તરફ જોઈ રહ્યાં.

આત્મપ્રશંસા અને તે પણ મહારાણીના સુખથી થતી જોઈ ગંગાદાસ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું: "રાણીજી! શિવની ઉપાસના બાલ્યજીવને માટે સ્વાભાવિક છે; અને જે દેવને જે સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા અને એકનિશ્ચયી ભજને છે તે દેવ પોતાના ભક્ત ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. બાકી ભવિષ્ય હું-જાણુને નથી અને જાણવાનો હાથો કરનો નથી. મારી તો એવી સમજણ છે કે ભવિષ્ય તો આણીમાત્રથી જાણાત જ છે. એ તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર પોતાની ધૃષ્ટિ જ રાખ્યું છે. અને આશીર્વાદ આપનારો હું કોણ? મારો

હતરો કુટુંબોમાં કામીનીઆ ઓઇલ શા માટે વપરાય છે

કારણ કે:—

કામીનીઆ ઓઇલથી વાળ ખરી નવા બધ થાય છે
કામીનીઆ ઓઇલથી ખોડો, ખુજલી વગેરે દુર થાય છે
કામીનીઆ ઓઇલથી માથામાં ઠંડક મળે છે
કામીનીઆ ઓઇલથી એઓનું માથું બરમ રહેતું હોય
અથવા દુખડ હોય તેને મટાડે ॥

કામીનીઆ ઓઇલમાં વાળને વધારનારા, તેમજ માથાને
ફાયદો કરનારા વસાણા છે

કામીનીઆ ઓઇલની મુખથી પણ વાળને ફાયદો કરે
તેવી કીમતી મીઠી અને મોઢક છે

કામીનીઆ ઓઇલ વાળનું છવન છે.

એવા અમુક્ય ગુણોને લીધે કામીનીઆ ઓઇલ હતરો
કુટુંબોમાં વપરાય છે એવા અનેક ગુણોને લીધે વાપરનારાઓ

કામીનીઆ ઓઇલને વાળનું છવન સમજે છે

ખરીદતી વખતે માથાનું તેલ આપે એમ કહેયો તો વેપારી
વધારે નફાને ખાતર અનવચા હુલ્કા તેલની વારીફ કરી આપવા
કોરોષ મરો માટે સાવચેતી રાખી કામીનીઆ ઓઇલ
વંચીને લેલે તમે પણ તમારા વાળની કિમત સમજવા હો તો

કામીનીઆ ઓઇલ (રજીસ્ટર્ડ) નામ યાદ રાખો.

કીમત ૧ બાટલીના ૧ ૧-૦-૦ } બી પી. ખર્ચ જુદો.
૩ " ૨-૧-૦-૦ }

દરેક જગ્યાએ વેચાય છે

અતરનેા શાલ

ઓટો દીલખદાર (રજીસ્ટર્ડ)

તેના મુકાબલે તમે બીજા અમે તે અતર અથવા સેન્ટ વાપરો પણ ઓટો દિલખદાર
ની મધુર મોઢક દીનપુરા સુધી આમજ તે કાળિ પડી નય છે તેથી લગત મસજે,
દેવ મહિરમાં વાપરવા માટે મીનલસમાં મહાળીને ખુલ કરવા માટે તમે ઓટો
દિલખદાર (રજીસ્ટર્ડ) ખરીદો તેથી તમારા ખર્ચેલા પૈસાનો પુરા સ તેલ મળશે.
કીમત ૧૧ બાટલીના ૧ ના રૂ ૨૦૦, ૧ બાટલીના ૧ ના રૂ ૧૪૦, ૧ દામની
બા ૧ ના રૂ ૧૦૧૨૦ બી પી ખર્ચ દરેકમાં જુદો દરેક ઠેકાણે વેચાય ॥

ધી એ'ગ્લો ઇડીયન ફૂગ એન્ડ કેમીકલ કું.,

૧૮૫ જુમ્મા મરછડ, મુખેઈ ૧

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

અથવા

ખાલસાનું ખપ્પર .

અકરણ ૧ હું

ગંગાદાસ મહારાજ

જય શંકર પાર્વતીપતે મૃદ શંભો શશિરાંડમણ્ડન ।

મદનાન્તક મજલત્સલ પ્રિયકૈલાસ દયાલુપણ્ડે ॥

ગં

ગાદાસ મહારાજ ઉપમન્સુકૃત જયશંકર સ્તોત્ર બોલવાની
તેમરી કરતા હતા અને ઉપરનો સ્તોત્ર બોલી રહ્યા હતા,

એટલામાં રાજ્યના એક અનુચર આવી સિવાલપના ચોખાનમાં ઉભા રહીને
જે ખુમ મારી:

“મહારાજ ! રાણી સાહેબ મહાદેવનું પૂજન કરવા પધારે છે.”

ગંગાદાસ સ્તોત્ર બોલતાં એટાએક બંધ પડ્યા અને સિવાલપમાંથી બહાર
આવી રાજાનુચર સામે જોઈ પ્રશ્ન કર્યો: “કેમ, આગે આટલાં વહેલાં?”

“જણે! હો ને મહારાજશ્રીની પ્રકૃતિ કેટલાક દિવસથી પહેલાં શિથિલ
થઈ ગઈ છે. દશેરાની સવારીમાં નીકળ્યા પછી તબિયત વધારે ખરાબ થઈ

મદારાણી લક્ષ્મીનાથ

જેવા મનુષ્યના આશીર્વાદની શી કિમ્મત ? બાકી હું તો સર્વદા આપને રાજકુટુંબને આશીર્વાદ આપ્યાં જ કરું છું અને આપનું શુભ કમ્પ્લેક્ષ ગંગાદાસની નમ્રતા જોઈ મદારાણીને વધુ શ્રદ્ધા બેઠી અને મદારાણી બુદ્ધિશીલ તરફ એક છુપી દૃષ્ટિ ફેંકી કહ્યું: “મદારાણી ! તમે મોંઘા ન ખાનો, અને તો તમારી શક્તિમાં શ્રદ્ધા છે; મારે આશીર્વાદ આપને મારું ભવિષ્ય બાંધો.”

ગંગાદાસથી હવે ના પાડી ચકાય તેમ નહોતું. જે રાજ્યના આશ્રિત આ મંદિરના પૂજારી બન્યા હતા તેની રાણી આવી શ્રદ્ધાપૂર્વક માંગ કરે સારે તેનો અસ્વીકાર કરવો એ અસંભવ હતું.

“રાણીજી ! તમે તો સ્વસ્થ પાર્વતીજી જેવા દેવી છો, મનુષ્યની શક્તિનો, જગદંબાનો અવતાર છો. પુત્રના રોગથી આપ ખિન્ન રહો છો અને પુત્રેચ્છા રાખ્યા કરો છો એ સર્વદા સ્વાભાવિક છે. આપની પુત્રેચ્છા જર્મવાનું સંકર પૂરી કરે એવો મારો આશીર્વાદ છે. એ આશીર્વાદની સિદ્ધિ થશે તો મારા જેટલો આનંદ બીજા કોઈને નહીં થાય ! રાણીજી ! ભવિષ્ય-કાંઈ બાબત ચકતું નથી, છતાં મને લાગે છે કે તમારામાં રહેલી શક્તિ શક્તિઓ એક દિવસ પ્રકાશમાં પ્રગ્વવાનો સમય આવશે, અને તમારી પ્રજ્ઞા હોય પા નહીં હોય, છતાં તમારે એ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો પડશે ! અને તમે એવા સંયોગમાં મુકાશો કે તમારી કીર્તિ વાસ છે તે કરતાં પ્રદક્ષિણા પધી જશે; એટલું જ નહિ, પણ આ દેશના ઇનિદાસમાં, મારું અને તમારી સાથે ઝાંસીનું નામ અમર થઈ જશે !”

અંતઃપ્રેરણાથી બોલના હોય એમ ગંગાદાસ મદારાણી આટલું કહી રિયર દૃષ્ટિથી મદારાણી તરફ જોઈ રહ્યા અને પછી મદારાણીને ગદાવેશમાં પુષ્પોમાંથી એક પુષ્પ લઈ રાણીના હાથમાં આપ્યું. રાણીએ તે આવ-પૂર્વક મસ્તક ઉપર ચઢાવ્યું, જામે આંખોએ અડકાણું, અને તે પછી મદારાણીને મસ્તક નમાવી લાંબી આંસવા માંડ્યું.

જે ત્યાં જતાં રાણીએ કહ્યું: “મદારાણી ! કંઈ કમળા ? કંઈ આચાર ?”

ગંગાદાસ નમ્રતાવે બોલ્યા: “મદારાણીજી ! આપને મારાથી આજો શોધ જ નહીં, વિનન કરાય, અને તે એટલી જ કે જ્યાંસુધી ઝાંસીમાં હો ત્યાંસુધી પ્રાનઃકાળમાં આ મદારાણી દર્શન કરવાનું બલતાં નહીં.”

“મહારાજ ! એ તો મેં ક્યારનીય પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. પણ બીજી કંઈ પ્રજ્ઞા ?”

“મોર નેવા બલિયારીએ પ્રજ્ઞાઓ રાખવા કરતાં પ્રજ્ઞાઓ દાખી દેવામાં જ શ્રેષ્ઠ છે. રાણીજી ! આપ પધારો, રાજમહાલયમાં આપની હાજરીની જરૂર હશે.”

આમ કહી ગંગાદાસ શિવાલયમાં જઈ પોતાના આસન ઉપર બેસી ફરીથી જયશંકરનું સ્તોત્ર બોલવા લાગ્યા :

જય શંકર પાર્વતીપતે મૃદ સંગો દાશિર્લદમજ્ઞન ।

મદનાન્તક મત્તવત્સલ પ્રિયકૈલાસ દયામુખાંબુજે ॥ *

પ્રકરણ ૨નું પૂર્વની સંસ્કૃતિ

મહારાણીએ શિવાલયના યોગાનમાંથી બહાર નીકળતી વખતે પાછું ફરી જોયું તો ગંગાદાસ મહારાજ મોટા બાળક ઉપર પાંચરેલા મૃગચર્મ ઉપર પંસાડી વાળી કાંઈક બાંધી રહ્યા હતા. ગંગાદાસ મહારાજના મુખ તરફ રાણીએ એક લાલુભર લાકડેને જોયું અને કેમ ભણે એ વદન તેમણે પૂર્વ-કાળમાં ક્યાંક જોયું હોય એવું તેમને આજે જાંખું સ્મરણ થઈ આવ્યું.

મહારાજની ઉંમર અસારે ૨૫ વર્ષથી વધુ ભાગ્યે જ હતી. તે યુવાનીના પૂરજહારમાં હતા. ૨૫ વર્ષ સુધી એકનિકાથી અને પવિત્ર મનથી

* અર્થ-હે શંકર ! હે પાર્વતીપતિ ! હે મૃદ ! હે સંગો ! હે મંદ્રભૂખર ! હે મદનનો નાચ કરનાર ! હે ભક્તવત્સલ ! હે કૈલાસ ભેને પ્રિય છે એવા, હે દયામુખી અમૃતના સિંધુ-સાગર ! તારો જય હો !

મહારાણી સમીપાઈ

પાલતા પ્રજાગર્વથી તેમના વડન ઉપર પહોંતેજ દોષી આગ્યું હતું અને તેમનું મડવણું, છતાં હુંદર યુગ વધુ સુંદર અને મનોહર લાગતું હતું. આટલી નાની વયમાં આ યુવાન મહારાણી પોતાના રાત્ર, સંધ્ય અને ધીરતાથી પ્રભામાં તેમજ રાજકુલમાં અત્યંત સન્માનનીય થઈ પડ્યા હતા અને ગંગાધરરાવ તથા સમીપાઈ અને તેમના તરફ પૂજ્યતાથી અને કોઈક ગમતાથી જોતા હતા.

ગંગાદાસ મહારાજ સ્વમાલે ચાલતા, હસમુખા છતાં ઓછું બોલવાના છતાં અને નિરૂપદી બહારથી હતા. તેઓ શિવાલય છોડી બાગે જ જાય જતા, કોઈનું પણ જમવાનું આમંત્રણ સ્વીકારતા નહીં, પણ જાતે જ સ્વયંપાક કરતા.

ગંગાદાસ મહારાજ આ શિવાલયમાં એક માસથી આગ્યા હતા. બાળા સાહેબ ઉર્ડે રાવસાહેબ ગંગાધરરાવ કોશી વગેરે-તીર્થસ્થળોની યાત્રા કરવા ગયા હતા, ત્યાંથી આ યુવાન છતાં, વિદ્યદ, તેજસ્વી અને નિરૂપદ બહા યારીને કોઈ રાજમહાલમાં શિવાલયના પૂજારી તરીકે તેમને પોતાની સાથે તેડી લાગ્યા હતા અને સારથી ગંગાદાસ મહારાજ શિવાલયની પૂજા કરતા હતા. જો કે બાળા સાહેબે તેમને શિવાલયની વ્યવસ્થા સોંપી હતી, તેથી રાણી સાહેબની મમતા મહારાજ ઉપર વિશેષ હતી અને ગંગાદાસના માગ્યા પછી રાણી સાહેબ શિવાલયમાં દરેનારે તેમ જ પૂજારી દરરોજ આવતા હતા. આ સંબંધમાં દાસદાસીઓમાં કંઈ કંઈ અટકલો ચાલતી હતી, પણ સર્વ કોઈ એક અનુમાનને વધારે પુષ્ટિ આપતું હતું અને તે મેં હેતુ કે રાણી સાહેબ પુત્રેજાથી-પુત્રની કામનાથી સિવપૂજા કરી રહ્યા હતા અને આ અનુમાન સર્વથા ઓહું પણ નહોતું.

ગંગાદાસ મહારાજ અંતરે-રેશમી કિનારનું પાતિયું પહેર્યું હતું અને શરીર ઉપર એક ઉપવસ્ત્ર વાંટાળ્યું હતું. આટલાં નજીવાં વસ્ત્રોમાં પણ મહારાજનું બહોળું અને સૌંદર્ય છાનું રહેતું નહોતું.

જો વખતે રાણી સાહેબે પ્રશ્ન દર્શિ કરી ગંગાદાસ મહારાજ તરફ નજર નાંખી, તેજ વખતે ગંગાદાસ મહારાજની નજર પણ રાણી સાહેબ તરફ જાય. એટલે બંનેની દર્શિઓ એક ખીજમાં સમાઈ ગઈ.

લગ્નવસ્ત્ર યથા હોય એમ રાણી સાહેબ મોઢું ફેરવી ઉતાવળે પંગતે ચાલવા લાગ્યાં; પણ પૂર્વકાળની સ્મૃતિ તેમનાં મનમાં બળાકાર કરીને ભગૃત થવા લાગી.

રાણી સાહેબને પોતાનું જયપણ યાદ આવ્યું. પોતાની બાલ્યાવસ્થાના સમયની આજ દિવસે યાદ આવ્યા, તીર્થક્ષેત્ર કાશીમાં પોતાનો જન્મ થયો હતો એ વાત તેમને યાદ આવી. તેમનાં માતાપિતા બાજરાવ પેશવાને આશ્રયે રહેતાં હતાં. નાનપણમાંથી જ પોતે માતાનો સ્નેહ ગુમાવ્યો હતો, પણ પિતાએ પ્રેરેપૂર્ણ વાત્સલ્ય દર્શાવી માતાની ખોટ પૂરી હતી. પોતાના પિતા મોરોપંતે જન્મપત્રિકા કરાવી હતી, તે યાદ આવતાં જ રાણી સાહેબના વદન ઉપર આત્મસંતોષની સુરખી ઝળકી ઉઠી. 'આ કન્યા રાત્નસક્ષ્મીથી અલંકૃત થઈ મોટી એકપરંપરાસિની થશે,' એવી કાશીના વિખ્યાત જોષીની બવિધવાણી, તે વખતે તો બધાએ હસી કાઢી હતી; પણ તે સાચી પડ્યા પછી રાણી સાહેબને ન્યોતિયીએ ઉપર તેમ જ બવિધવાણીની વિદ્યા ઉપર જોડી શ્રદ્ધા બેઠી હતી.

પોતાનું નામ મનુષ્યાઈ હતું, છતાં તેની ચાલ અને સતેજ દૃષ્ટિ, જોઈ પેશવાની મંડળી તેમને જાણીલી કહીને બોલાવતી હતી, એ વાત યાદ આવતાં રાણી સાહેબની હસી પડાયું. જેમ જેમ પોતે ઉમ્મરમાં વધતાં ગયાં તેમ તેમ શીમન્તના દત્તક પુત્ર નાનાસાહેબ અને પેશવાના ખાસ પ્રિયપાત્ર સરદારના પુત્ર શંકરરાવ સાથે બેસવા લાગ્યાં અને તેઓ જે સમતગમતો કરતાં હતાં અને જે શિક્ષણ લેતાં હતાં તે શિક્ષણમાં તેઓ સ્વપૂર્વક બાગ લેવા લાગ્યાં. નાનાસાહેબ અને શંકરરાવ ઘોડેચારી કરતા તો પોતે પણ ઘોડેચારી કરતાં; બે બેકરા તરવાર ફેરવતા તો, મનુષ્યાઈ પણ પટા ખેલતાં.

એક વખત એવો પ્રસંગ બનેલો કે નાનાસાહેબ દાથી ઉપર બેઠા ત્યારે મનુષ્યાઈએ પણ દાથી ઉપર બેસવાની હઠ લીધી, પણ પેશવા ખાસે માત્ર એક જ દાથી હતો, તેથી શીમન્તે નાનાસાહેબને કહ્યું કે, 'મનુષ્યાઈને તારી જોડે દાથી ઉપર બેસાડ,' પણ નાનાસાહેબે માન્યું નહીં; અને મનુષ્યાઈએ દા જોડી નહીં. આથી ગુસ્સે થઈ મોરોપંતે કહ્યું: 'તારા નસીબમાં દાથી ફેરો?' પિતાનું આનું વચન સાંભળી પાણીદાર મનુષ્યાઈએ ઉત્તર આપ્યો: "મારા નસીબમાં એક નહીં પણ દસ-વીસ દાથી છે."

આ પ્રસંગનું સ્મરણ ચતાં રાણી સાહેબને પોતાના બાળ્ય ઉપર હસતું આવ્યું. પોતે બાળપણમાં રોષમાં જે સખ્તો ઉચ્ચાર્યા હતા તે સાચા પડેલાં જોઈ કાંઈકે જેવું આવ્યો; પણ છૂટ જ ગંગાદાસના સખ્તો કાનમાં રમી રહ્યાં.

“કાશીના જ્યોતિષીની અને મારી પોતાની જાનિબ્ધવાણી સાચી પડી છે; તો શું આ ગંગાદાસ મહારાજ જેવા વિશુદ્ધ ધર્માચારીનું વચન મિથ્યા જશે? પણ એનું ક્ષયન અને સ્પષ્ટ સમજાવું નથી. જ્યેષ્ઠની આશીર્વાદ આપવાની રીત પણ વિચિત્ર છે. મારી પુત્રકામના સિદ્ધિયશે તો એના જેટલો આનંદ બીજા કોઈને નહીં થાય એટલે શું? શું શવસાદેખ અને મારા કરતાં પણ એને વધુ આનંદ થશે? કેવો વિચિત્ર આશીર્વાદ અને કેવી વિચિત્ર સખ્તરચના! અને જાનિબ્ધ પણ કેવી ખૂબીથી આવ્યું છે કે કાંઈ સમજ જ ન પડે! મારે એક દિવસ મારી શુભ ક્ષતિએને ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પ્રકાશમાં ચૂકરી પડશે, એટલે શું? અને મારી જાતિ દાસના કરતાં સંહસંગણી વધી જશે! શી રીતે? હું અંત્યારે ઝાંસી સંસ્થાનની રાણી છું, અને પુત્ર તો છે નહીં, અને આ કંપનીવાળા હવે દેતક લેવા દેતા નથી, તો પછી દાસના કરતાં મારી જાતિ વધશે ક્યાંથી? ગંગાદાસ મહારાજ આટલીથી જ અટકતા નથી. ઇતિહાસમાં ઝાંસીનું અને માઈ નામ અમર થઈ જવાનું કહે છે. શા આધારે એ એમ કહે છે? કંપની સરકારના વધતા જતા પ્રાબલ્યમાં દેશી રાજ્યો નર્વા ઝાંખાં પડતાં જાય છે ત્યાં ઝાંચી કે હું અમર થવાની વાત જ ક્યાં રહી! પણ કોણ જાણે ગંગાદાસ મહારાજનાં વચનેમાં કોઈ ગૂઢ અર્થ રહેલો હશે અને તે હું નહીં સમજી શકતી હોઉં. પવિત્ર પુરોહિતાં વચન બાળ્યે જ મિથ્યા થાય છે.”

“હા, પણ આ મહારાજની મુખામુતિ મારા બાલ્યકાળના સૌજતી ધોરણને કાંઈક અંગે મળતી લાગે છે! શું એ સાચેસાચ એને મળતી છે કે માત્ર મારા ઉદ્વિગ્ન મનની પ્રવણ જ છે? પણ સંકરણ કાંઈ આવી સ્થિતિમાં દોષ! સંજોગ છે કે એ તો હસિણીમાં વિજયવાજા કરવા તીવ્રણી પળી છે! તો પછી આની મુખામુતિ એને જરાગર મળતી કેમ આવે છે? પણ સ્પષ્ટમાં એકસરખા મહેરાવાજા જે માળમે ન રહે એમ પણ શા મારે ખાનગું? નહીં! નહીં! નાનપણમાં જે જેની સાથે

ઘોડેસવારી કરી, પટ્ટાખાજી ખેલી અને બીજી અનેક રમતો રમી તે આ શંકરરાવ હોય એમ જ મારા મનને યથા કરે છે. એ જે રીતે મારા તરફ જોઈ રહે છે તે મારી શંકાને સમજળ બનાવે છે, એની દૃષ્ટિમાં પૂર્વકાળનો પરિચય હરેલો છે, એના બાલવામાં બાલ્યકાળની સ્મૃતિની સુવાસ રહેલી છે, અને જો એ ખરેખર શંકરરાવ હોય તો—”

રાજમહાલયનું પ્રવેશદ્વાર આવતા જ રાણી સાહેબની વિચારમાળા— બાલ્યકાળની સ્મૃતિનું સુમધુર સ્વપ્ન અટકી પડ્યું અને પૂજનસામગ્રી એક પરિચારિકાના હાથમાં સોંપી એકે સીધા મહારાજ પાસે ગયા.

અકરણુ ૩ નું ગંગાધરરાવનો મંદવાડ

રાજમહાલયના એક વિશાળ ખેડમાં મહારાજ ગંગાધરરાવ પદ્મગર્ભા બેઐતીથી પડ્યા હતા; અને થોડે દૂર એક સેવક અને સેવિકા તેમની આસાને અમલ કરવા માટે બેઠાં હતાં.

મહારાજ ગંગાધરરાવ જે સામાન્ય રીતે પરિચિત વર્ગમાં બાબા-સાહેબના નામથી જાણખાતા હતા, તેમની વય અત્યારે ૫૦ વર્ગથી વધુ થઈ હતી; કિન્તુ પોતાની પ્રથમની સ્ત્રી રમાબાઈના મૃત્યુથી અને લક્ષ્મીબાઈ સાથે ફરીથી લગ્ન કરવા છતાં, પણ પોતાને પુત્રપ્રાપ્તિ નહીં થવાથી અને લક્ષ્મીબાઈને થયેલ પુનરુત્થાન તથા માસનો થતાં જ મૃત્યુ પામવાથી તેમના મનને એટલો બધો આઘાત થયો હતો, અને હંમેશાં એટલા બધા ખિન્ન રહ્યા કરતાં હતા કે તેમને અકાળે વૃદ્ધત્વ પ્રાપ્ત થવા માંડ્યું હતું અને માનસિક ચિંતાથી તેમનું સરીર પણ રોગગ્રસ્ત બન્યું હતું.

પુનરોક્તો કારી ધા આટલો ઊંડો જવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે પત્ની સરકારની દ્વિદર્શી રાજ્ય સ્થાપવાની અને નવા નવા મુશ્કેલી મેળ-

પવાની લાલસા વધતી જતી હતી અને વર્તમાન ગૌરનર જનરલ લોર્ડ દલહાઉસની રાજનીતિ આ દિશામાં એટલી-તો આગળ પડતી હતી કે દિલમાં બિટીશ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની અને એ સ્થાપનાનું માન પોતાને એવી તીવ્ર મદત્વાકાંક્ષાને લીધે તેણે નાગરસ એટલે સીધા વારસ વગરના જે દેશી રાજાઓ અપુત્ર મરી જાય તેનું રાજ્ય ખાલસા કરવાની નવી પ્રયા દાખલ કરી હતી, અને આ પ્રયા દિનું ધર્મશાસ્ત્રી ત્રિરુદ્ધ હોધને અને દેશી રાજાઓના અસ્તિત્વને અર્થત લયમાં નાંખનાર હોધને સમગ્ર દેશી રાજકર્તાઓ તેથી ખૂબ જ નારાજ અને અસંતુષ્ટ બન્યા હતા. આ રાજનીતિ જે *Lapso policy*-ખાલસાનીતિના નામથી ઓળખાતી હતી તે અનુસાર સતારા અને નાગપુર ખાલસા થયા હતા અને હવે ઝાંસીનો વારો આગ્યો હતો.

બાબાસાહેબને પુત્ર ન હોતો અને હવે પુત્ર થાય એવી આશા પણ ન હોતી, એટલે નાગપુર અને સતારાને પગલે ઝાંસી પણ ખાલસા થશે એ વિચારથી તેમનું ચિત્ત હંમેશાં ખિન્ન રહ્યાં કરતું હતું અને એ આ ગંભીર મંદવાડનું એક કારણ પણ હતું.

મહારાણી અંદર આભ્યાં અને બાબાસાહેબના પલંગ આગળ મૂકેલા એક આસન ઉપર બેસી, ઔપચ આપવાનો સમય થયો હોવાથી અનુચરને ઔપચ તૈયાર કરવાની સૂચના કરી. આ પ્રમાણે સેવકસેવિકા બંને મહારાજના ખંડમાંથી રાજમહાલયના બીજા ભાગમાં જતાં જ મહારાણીએ ઊભા થઇ બાબાસાહેબના માથા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. એ સ્પર્શમાં કેટલું માર્દવ અને કેટલી મીઠાશ બરી હતી ?

રાણી સાહેબના હસ્તાંતરે હોમળ સ્પર્શથી બાબાસાહેબે પકડું ફેરવી આંખ ઉઘાડી તો સામે જ લક્ષ્મીબાઈને ઉભેલાં જોયાં. તેમને જોતાં જ બાબાસાહેબ ઉત્સાહમાં આવી બોલ્યાં : “આવો, હું હમણું તમને જ યાદ કરી રહ્યો હતો. તમે અત્યાર સુધી ક્યાં હતાં ?” બાબાસાહેબનો અવાજમાં નરમાશ અને નાસીપાસી બનેલું મિશ્રણ યદું હતું.

“હું નિત્ય નિયમ અનુસાર શિવાજીમ્માં શિવપૂજા અર્ચે ગઇ હતી. આજ સવારમાં મને આપની પ્રંમુનિ બંરાબર ન લાગવાથી વહેલીવહેલી શિવપૂજન કરી આવી, કે જેથી બાબાના સમગ્ર સમયમાં તમારી સેવામાં હાજર રહી શકું.”

“દેવી! તમે એમ ઉભાં ન હો; મારે કષ્ટકં કહેવું છે. અંદો આવી મારી પાસે બેસો, અને મને જરા દાથ પકડી બેઠો કરો, એટલે હું તકિયાને અંદોડીને બેસી રહું.”

લક્ષ્મીબાઈએ બાબાસાહેબના નિર્બળ શરીરને પોતાના દાથથી ઊંચું કરી તકિયાને અંદોડીને તેમને બેસાવો અને લોહી વચરના, છેક જ કૂચ અને તેથી કષ્ટકં બેઠાળ લાગતા પોતાના પતિ સામે બોનાં જ સામી સમી લક્ષ્મીબાઈની આંખો આંસુથી ભીંજાઈ ગયું.

બાબાસાહેબે એ બેસું અને તેવું કારણ જાણવા છતાં, આત્માસન આપવાના આશયથી પ્રભ થઈ.

“દેવી! શા માટે સંતાપ કરે છે? માણસને મંદવાઃ પણ આવે, અને આ મંદવાઃ કાયમ રહેશે એમ કાણે કશું?”

“તમે મને જોઈું આત્માસન આપવા મથો છો તે મારાથી કાંઈ છાંતું નથી. આપણું વૈવરાજ અને હકીમ બનેનો એક જ અભિપ્રાય પડ્યો છે તેમને સંમદશીનો મદાબાધિ લાગ્યું પડ્યો છે અને એ બાધિ પણ કાંઈ થોડો એક બે દિવસનો કે મહીનાનો છે? આજકાલ કરતાં પણ એકાદ વર્ષથી તમે સંમદશીથી પીડાઓ છો. હમણાં હમણાં તો શરીર છેક જ નંખાઈ ગયું છે. ઉઠવા બેસવાની પણ શક્તિ રહી નથી. વેચ કહે છે કે.....”

લક્ષ્મીબાઈ આગળ ન બોલી શક્યાં, પણ તેમની આંખોમાંથી વહેવા માંડેલા અશ્રુપ્રવાહે એ અશ્રુ રૂંધે વાક્ય પૂરું થયું.

થોડી વાર સુધી મૌન રહ્યા પછી બાબાસાહેબે પોતાનો હૃદય દાથ મદારાણના વાંસા ઉપર ફેરવી કહેવા માંડ્યું: “એમાં વેચ કે હકીમ શું કહેવાના હતા? એટલું તો આપણે પણ જાણીએ ને? અવસ્થા યાચ છે ત્યારે ઈશ્વરના ધરનું તેડું આવે છે; કાષ્ઠિ વહેલું આવે છે, તો કાષ્ઠને મોઢું આવે છે, પણ રાજાથી માંડીને રંક સુધી સર્વને એક દિવસ વચરના અતિથિ થવું પડે છે. દેવી! જે વસ્તુ નિશ્ચિત છે, તેનાથી ડરવું શા કામનું? હમણાં નહોં તો થોડા સમય પછી મૃત્યુ તો આવવાનું જ છે; તો પછી તે માટે વધુ પડતો શોક શા માટે કરવો? રાણી સાહેબ! મૃત્યુને ડર શા માટે? જીવનમાં જેણે સારા સતકાર્યો કર્યા છે, ઈશ્વરનું ચિંતન

રાંછપુરીથી નથી પરણી, પણ તને બળાતકારે પરણાવવામાં આવી છે. હું મારી સાથે લગ્નગાંધી બંધાઈ કાયમ અસંતુષ્ટ રહી છું. તારા ઉછળતા દેખાના દોડ મારાથી પૂરા થવા નથી. કહે, હું કહું છું તે ખરું કે નહીં?”

મહારાજ અત્યારે આવી વાત કાઢશે, એવી મહારાણીને કહેવાની પેશુ ન હોતી.

લક્ષ્મીબાઇ આવી વાત સંભળવાને તૈયાર ન હોતાં, છતાં સમય-સૂચકતાથી બોલ્યાં: “મહારાજ! આ બધી ભૂતકાળ યાદ કરવાથી શી લાભ છે? પણ આપને બ્યારે એ યાદ આવે છે અને મને અન્યાય ક્યોનું લાગે છે, સારે મારે ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે. આપે ગમે તે દેવથી મારી સાથે પાણીમદણુ કર્યું હોય, પણ મેં મારી પંચાંચી જ તમારી સાથે લગ્ન કર્યાં છે, અને લગ્ન પછી પણ આજ-સુધીમાં મને તે મંદમ આસ પમાતાપ થયો નથી. તમારે યુવતીના યૌવનના ઉગ્ગમોગ્ગના અલિ-લાપ દતા અને સાચોસાચ પ્રતીકામના હતી, તો મારે પણ ઝાંસી જેવા રાજ્યની મહારાણી થવાની અને મહારાજ જેવા રાજપુરુષની ધર્મપત્ની થવાની અને રાજયૈશ્વર્ય ભોગવવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી. મારા પિતાએ પેદાવાની મહદંશે માફ સગપણ તમારી સાથે કર્યું, ત્યારે મારા જોડેનો આનન્દ તમને પણ નહીં થયો હોય. કારણ કે મેં તે વખતે સંભળેલું કે પેદાવા સરકારની ખાસ સિફારસથી જ તમે મારી સાથે લગ્ન કરવાની હા પાડી હતી. એટલે આપે મારી સાથે લગ્ન કરી મને અન્યાય ક્યો છે એમાં રબે માનતા; ઉધડું હું આપની પ્રતીકામના પૂર્ણ કરી ચાકી નહીં, એમ કહો તો તે વધારે થોડું છે.”

“દેવી! હું સાદાત્વ દેવી સ્વરૂપ છે. મારી પ્રતીકામનાની સિદ્ધિ ન થઈ તેનો દોષ તારે માથે લઈ લેવાની તારી ઉદાર છુદિ મારે હું તને કું કહું! પણ તારા ઉપર ખુલાસા પછી મને થોડો સંતોષ થાય છે અને આજ મુઘી મારા મનમાં જે ખટક રહ્યા કરતો હતો તે દૂર ગાય છે.”

મહારાજે એકાએક વાત બદલીને કહેવા માંડ્યું: “પણ, દેવી, આપણા આજમાં પ્રત નથી એ વાત ચોક્કસ છે, નહીં તો યવતો પ્રત મળી મહીનાનો મહ મુનુ યા મારે ખામે? હોય! પ્રતમાસિ અમુક અંતરી દેવાળીન છે. પણ પિતા એટલી જ છે કે આજની પછી આ રાજગાદી પ્રતના અમાને

અંગ્રેજોના હાથમાં જશે. મારી પ્રિય ઝાંસી—આ જગતમાં મને બે વસ્તુ પ્રિય છે; એક તું અને બીજી ઝાંસી. મારી જીવહાજરીમાં તારી અને ઝાંસી, બંનેની યનારી દુદ્દસાની કલ્પનાથી મારે ચિત્ત અતિશય વિદ્વજ થાય છે.”

આટલું કહેતામાં તો મહારાજની આંખો સજ્જ બની ગઈ અને ગળામાં હૂમો ભરાઈ આવ્યો. પોતાની સાદીના પાલવથી મહારાજની આંખો લૂછી નાંખી, લક્ષ્મીબાઈ મહારાજ તરફ બાકુળતાથી નેત્ર રજા. મહારાજે મધું ખોખારી કહ્યું: “આમાંથી બચવાનો માત્ર એક જ ઉપાય છે અને તે મેં તને કહ્યો છે.”

“દત્તક લેવાનો એ જ ને?”

“હા. એ જ, પણ હવે તો આ કલકત્તાનો લાટસાહેબ દત્તક લેવાનો આપણે હક નામંજુર કરે છે. શું કાળબળ છે? નાગપુર અને સતારાનું શું થયું? મને તો લાગે છે કે આ દત્તક લેવાની ના પાડી બીનવારસી રોજબો ખાલસા કરવાં એ વગર લડાઈએ યુદ્ધક કબજો કરવા જેવું છે. બહે આજે અંગ્રેજ લોકોનો દહાડો ચકનો છે, દેશી રાજ્યોમાં સંપ નથી, રાષ્ટ્રભાવના નથી, દીર્ઘદષ્ટિ નથી, એટલે એ લોકો કહે તેમ કરી શકશે; પણ એક દહાડો તેમને આ બધું ભારે પડી જશે.” આમ કહી ગંગાધરરાવ વિરોધરિત નયને ચારે બાજુ નેત્ર રજા.

“હશે! તમે અત્યારે એ ચિંતાં જતી કરો, પણ આપણે શું કરશું? ઝાંસીની વફાદારી બેનમૂન છે, એટલે કદાચ તેને ઓરછાની પેઠે દત્તક લેવાની મંજુરી મળે પણ ખરી.” લક્ષ્મીબાઈએ મૂળ મુદ્દાની વાત ચર કરી.

“મને પણ એવી આશા બંધાય છે કે ઝાંસીનો પૂર્વ ઇતિહાસ અને અત્યાર મુખી ઝાંસીએ અંગ્રેજ સરકારને કવેલી મદદ ધ્યાનમાં લઈને આપણા દત્તકરિવાનને કંપની સરકાર માન્ય રાખશે.”

“તો પછી દત્તકવિધાન કરવામાં નિલંબ શા માટે કરવો નેત્રએ? દત્તક ઠાને લેવો એ તો આપણે નક્કી કર્યું જ છે. સારા કામમાં દીલ કરવી હીક નહીં.”

“દેશી! હું પણ એ જ દહેવા માગતો હતો. મને લાગે છે કે હજી ‘મારું આકુષ્ઠ ખૂં થયું’ નથી; પણ હિંમતીનો કાષ્ઠને ભરોસો નથી, એટલે

કહ્યું છે, બીજાનું હિત કરવાના પ્રયાસો કર્યા છે. અને જેની વાસનાએ તમને ગંધ છે અમર સમી ગંધ છે, તેનાએ મોટે હવન અને મૃદુ બને એકસરખા છે.....”

આટલું બોલતાં મહારાજને યાદ ગયો અને યાદને કારણે તેમને ખાંસી આવી. આ ઉપરથી લક્ષ્મીબાઈએ તેમને વાંસો પસંદગરતાં કહ્યું: “જુઓ, આટલો જમ લેવાથી તમને ખાંસી ચડી ચારી, મોટે કહે વધુ ન બોલતાં સ્વપ્ન જાઓ અને આરામ લીઓ. આપણે પછી વાત કરીશું.”

“દેવી! ના, ના, આજે તો મને છૂટથી વાત કરવા દે; કાલે ખબર છે કે ફરી આ પ્રમાણે નિરાંતે વાત કરવાનો સમય રહે કે ના રહે! મને પણ આ દેહનો બહુ ભરોસો પડતો નથી. દેરી! જ્યારે હું સસ વાત કહું છું ત્યારે તું રહ્યા જેવી થઈ જાય છે, એ અને નથી જમવું. હું માનું છું કે તું ચૂરી કાનિયાણી સમી છે, એક વીરાંગનાના જેટલી તું હિંમતવાળી અને ધૈર્યવાળી છે; છતાં તું આ પ્રસંગે સામાન્ય વાણીઓ બાંધણીની જેમ પાંદડીથી થઈ જાય એ દમ માલે!”

લક્ષ્મીબાઈએ ખોખરો ખાંધ ગળું સાફ કરી ઉત્તર આપ્યો: “ભલે, તમારી ધમ્મજા ન છે તો મુખેથી વાત કરો. ખાંડી હું બીજા આંગણે કદાચ વીરાંગના હોઈશ, પણ તમારી આગળ તો સામાન્ય સ્ત્રી-તમારી અધીંગના ન છું એમ સમજાવે; અને ઓળતિના સદબંધાવો અને સામર્થ્યોથી ભરેલી છું, એટલું ના જૂલતા.”

એટલામાં રાજમહાલયની પરિચારિકા ઔપધ તૈયાર કરીને આવતાં રાણી સાહેબે સ્વદસ્તે બાબાસાહેબને મધમાં ભેળવી ઔપધ ચડાવ્યું અને મોહું લૂછી નાંખ્યું. ત્યાર બાદ પોતાનો હાથ સાફ કરી તેમણે પરિચારિકાને પાનદાની લાવવાની આજ્ઞા કરી અને પાનદાની આવતાં જ રાણી સાહેબે પરિચારિકાને કાંઈક અન્ય કાર્યનું નિમિત્ત કાઢી બહાર મોકલી દીધી અને પોતે બોલાવે નહીં હાં મુઠી અંદર ન આવવાની તેમજ કાઢતે પણ અંદર દાખલ ન કરવાની સૂચના કરી.

પરિચારિકાના ગયા પછી રાણી સાહેબે બાબાસાહેબના મુખ તરફ અને વાત સાંભળવાની ઉત્તેજની દર્યાની, તે જોઈ બાબાસાહેબે ના મોંઘું

“દેવી! હૃદયક સમયથી મારા દિલમાં એક વાત ડૂબ્યા કરે છે. મને લાગે છે કે મેં તને અન્યાય કર્યો છે, ના, મારા સ્વાર્થ કાળે તારા યૌવનનો—અરે તારા સમય જીવનનો મેં ભોગ લીધો છે—”

મદારાજને વિશેષ બોલતાં અટકાવી લક્ષ્મીબાઈએ કહ્યું: “તમે આ શું કહો છો? તમારા બોલવામાં કાં તો એવી ગૂઢના રહેલી છે કે જે તે હું સમજી શકતી નથી; અથવા તો તમારી માનસિક અવસ્થાનું એ પરિણામ છે. માફ કરજી મનો અને તમે એ વાત ખંધ કરી આરામ લ્યો તો બધું સાફ.” બોલતાં બોલતાં લક્ષ્મીબાઈ ગળગળાં ચમક ચમક્યાં.

જાંબા સમયથી ગૂમાવેલી પરતુ પ્રાપ્ત થતાં જે પ્રકરનો આનંદ થાય તે પ્રકારના આનંદથી મદારાજ બોલ્યા:

દત્તકવિધાનની ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વિધિ કરી નાખીએ અને એ બાબતમાં ખચર બુંદેલખંડનાં પોલીટીકલ એજન્ટને જણાવી, તેને માન્ય રાખવાની વિનંતિ કરીએ. ઝાંસીનું લાગ્ય સંધું હોય તો આપણી વિનંતિ માન્ય થાય. દેવી! તમે નજીકમાં સારો દિવસ એવીને પૂજાવી નહીં કરો અને એક અનુચરને મોકલી તમારા પિતા મોરોપંત અને દિવાન નરસિંહરાવને બોલાવો, એટલે હું તેમની સાથે મસજીદ કરી બધી વ્યવસ્થા કરી નાખું.”

મહારાજ આટલા પરિશ્રમથી યાદી ગયા હોય તેમ તકિયાને અદેલીને ત્રણ લાખા થયા, અને આખી મોંઘી ગયા. પોતાના પતિના ક્ષીણ તથા દુર્ભાગ દેહ તરફ સમજી નયને જોતાં લક્ષ્મીબાઈ સાંધી બીજા ખંડમાં ચાલ્યાં ગયાં.

મહારાજ ૪ થું
દત્તકવિધાનનો નિશ્ચય

વિચક્ષણ માણસો પોતાનો મૃત્યુસમય કળી રહ્યા છે, અગર તે કદલાકને મૃત્યુનું અગાઉથી જ્ઞાન થાય છે. આ એમાંથી ગમે તે હોય છતાં ગંભીરરાવને પોતાનું મૃત્યુ નજીક આવતું દેખાયું હોવાથી જ તેમણે દત્તકવિધાનની ક્રિયા અને તેટલી પહેલી કરી જ નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. રાણી લક્ષ્મીબાઈની એ બાબતમાં સમ્મતિ મળી ચૂકી હતી. મામાસાહેબ-લક્ષ્મીબાઈના પિતા મોરોપંતને ઝાંસી દરબારમાં બધા મામાસાહેબ કહી બોલાવના હતા-અને દિવાન નરસિંહરાવની સમ્મતિ લેતા જ બાકી હતી. અને એ સમ્મતિ લેવા માટે અને તેને આટલી તૈયારી કરવા માટે જ મહારાજે એ બંનેને અત્યારે બોલાવ્યા હતા.

મામાસાહેબની ઉમ્મર મહારાજ કરતાં નાની હતી અને ગંભીરરાવની ચિત્તા રહિત હોઈને અને કદિ પણ ક્રોધ રોગનો બોગ બનેલ ન હોઈને તેમનું શરીર સંપૂર્ણ આરોગ્યપૂર્ણ અને તેજસ્વી હતું. મૂંઝા વધા-

રવાનો તેમને શોખ હતો, તેથી વધેલી ખૂંટાં હમ્મેશાં તેમના હોઠને દહિયા જે રાખતી હતી.

દિવાન નરસિંહરાવ રાજ્યના મુખ્ય દિવાન હતા અને રાજ્ય કારભારની ધૂરા વહન કરવાની તેમની સક્તિ જોતાં અને ગંગાધરરાવની મેણ્ણલી પ્રકૃતિને લીધે રાજ્યકારભારનો ધણો ભોગો તેમણે સ્વેચ્છાથી જ ઉપાડી લીધો હતો. નરસિંહરાવમાં ગંગાધરરાવનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને લક્ષ્મીબાઈના આગ્રા પછી જો કે મામાસાહેબે રાજ્યકારભારમાં માણું મારવા માંડ્યું હતું, પણ રાજનીતિકુચળ નરસિંહરાવે મામાસાહેબને વિશ્વાસમાં લઈ પોતાના અંગત મિત્ર બનાવી લીધા હતા. આથી મામાસાહેબ વિરોધી મઠી મદદગાર બની રહ્યા હતા. તેથી એક વિશેષ સાલ ૧૫૫ થયેા હતો અને તે જો હતો કે લક્ષ્મીબાઈની નાની વયને લીધે મામાસાહેબ તેના વિચારોને ધમ્મા પ્રમાણે વાળી સકતા હતા. અને નરસિંહરાવને ત્યારે પણ કંઈ ઠાવે કરાવવું હોય ત્યારે તે મામાસાહેબ દ્વારા લક્ષ્મીબાઈની સમ્મતિ મેળવી લેતા; એટલે તેમના માર્ગમાં કદિ પણ રોકાતો વિરોધ થવાનો પ્રસંગ ઉભો થતો જ નહોતો.

જે ખંડમાં ગંગાધરરાવનો પલંગ રાખવામાં આવ્યો હતો તે ખંડ અંતઃપુરનો એક વિભાગ હતો. રાજમહાલયના અનિયમખંડમાંથી દિવાન-આનામાં જવાતું અને ત્યાંથી બીજા જો ખંડ વડાવી અંતઃપુરના આ ખંડમાં પ્રવેશ મધ રાકતો હતો. એટલે સામાન્ય રીતે આ ખંડમાં રાજકુટુંબનાં માણુમેા અને રાજવના એક જ મુખ્ય અધિકારીઓ સિવાય બીજા કોઈને આવવાની રજા નહોતી.

ત્યારે મામાસાહેબ અને નરસિંહરાવ આ ખંડમાં દાખલ થયા, ત્યારે મહારાજ ગરમ સાલ જોડી તકિયાને આડેથી આંખો મોંચી પડ્યા હતા. આજતુડોનાં પગલાંના અવાજથી તેમણે આંખ ઉપાડી અને બહેનો સતાર કરી આસન ઉપર બેસાયા.

દિવાન સાહેબે તથા મામાસાહેબે મહારાજની પ્રકૃતિના બબર પ્રજ્ઞાં મહારાજે હસીને કહ્યું:

“મારી પ્રકૃતિથી હજુ દુ ઉક જ નિરાશ થયો નથી. પણ ચરીરનો કંઈ બરેસો ના પડે, માટે મારી પછી ઝાંતીની રાજગાદી મારા કુટુંબમાં

જ રહે અને અગ્રેજોના હાથમાં ન જાય એટલા માટે હિંદુ ધર્મયાત્રીના નિધિ અનુસાર દત્તક લેવાની મને ધણી ઇચ્છા છે, અને તમે જાણો છે કે મારા કુટુંબી વામુદેવગર નેતાવકરનો પુત્ર આનંદગુપ્ત દરેક રીતે યોગ્ય છે, એટલે તેને દત્તક લેવાની મારી ઇચ્છા છે, માટે યોગ્ય મુદૂર્ન જોવ ડાહીને આજ્ઞા કરમાં જ દત્તકવિધાનની ક્રિયા કરી નાખો.”

“આ આનંદરાયની હિંમત પાંચ વર્તી હતી, પણ તેમ છતાં તે ધરો જ હોશિયાર અને પાણીદાર છોકરા હતા.

“મહારાજની ઇચ્છા હોય તો અમે અનુજી છીએ, પરંતુ અમને તો આપની મંજૂરી માટે એટલી ચિંતા રહેતી નથી. અમે આપની જેન નિગજાવાદી બન્યા નથી આપનું આમુખ્ય હજી લગ્ન થો અને આપને ત્યાં ઝાંસી રાજ્યનો વારસ જન્મશે એવી અમને તો પૂર્ણ પ્રત્તિ છે.” નરસિંહ રાવે મામાસાહેબ તરફ સચક દષ્ટિપાત કરી કહ્યું.

“આ વિષયમાં હું જે કાંઈ બોલું તે એક યમુકારના જેવું મધુર છતાં દિવાન સાહેબ પૂછે છે તો મારે કહેવું જોઈએ કે એમની વત છે જે સાચી છે.” મામાસાહેબે દિવાન સાહેબના કથનને અનુમતિ આપી.

“આપ બહેના વિચારોને માટે હું હમેશાં માન ધગવનો આભો! છુ, પણ તમારા કરના માગ શરીરની મને વધારે ખમર પડે છે માટે હવે જ મને કહે છે કે મારા લાગમાં પુત્રમુખ નથી, માટે દત્તક લેખને સંતોષ માનવો તેજા જ માટે મેં આ નિશ્ચય કર્યો છે. દત્તકવિધાન કર્યા પહેલ જ માઈ મલુમાય તો ઝાંસીની બાગી કંપની સરકારના હાથમાં ન જાય એ સમયરહિત દોષને આ બાબતમાં તમે વિરોધ કરશો નહીં.” મહારાજે જાડી ઉતરી ગયેલી બાબોમાં તેજના કાજિક ચમકારા સાથે કહ્યું.

“મહારાજ! આપની ઇચ્છાને વિરોધ કરવાનો અમારો વિચાર કદાપિ છે જ નહીં. દત્તકવિધાન કરવાના આપના નિશ્ચયને અપો દરવર પણ નથી માનત, પરંતુ આ બાબતમાં અમારે અમારા વિચારો તે આપને જરૂર જણાવી દેવા જોઈએ, એમ ન કરીએ તો રાજ્યન મુખ્ય કાર્યશાળીઓ તરીકેની અમારી કર્તવ્યનિષ્ઠતાને આપ્ય જાવે.” દિવાન સાહેબે મહારાજના મનનું સમાધાન કરવા માગ્યું.

“એક બીજો વિચાર પણ કરવાનો છે આપણે દત્તક લેખનું, છતાં

પત્ની સરકાર તેને માન્ય રાખશે એમ શી રીતે ધારી શકાય ? હાલના વર્તન જનરલ લોર્ડ દલહાઉસીને બ્રિટીશ મુલક વધારવાની એટલી તો પ્રમથ દુખ લાગી છે કે તે એન જેન પ્રકારેણ મુલક પચાસી પાકવા માગે છે. અને ! માટે દેશી રાજ્યએને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક લેવાનો અધિકાર છે; તે અધિકારથી-ફક્તી તેણે વંચિત કર્યો છે. સતારા અને નાગપુર સીધા રાસને અલાવે કંપનીએ ખાલસા કર્યો છે તે તો બાળકાલનો જ બનાવ છે. બાવી રિયતિમાં તમારા દત્તકને એ માન્ય કરશે એમ હું માનતો નથી.” મામાસાહેબે ટાપસી પૂરી.

“ત્યારે બીજો કયો માર્ગ લેવો છું? છે તે તમે જ બતાવો !” મદારાજે હૃદય નિઃશ્વાસ નાખી પૂછ્યું.

બન્ને મુસદ્દાઓ નિરૂત્તર રહ્યા.

“તો જુઓ, તમે બીજો કાંઈ માર્ગ સૂચવી શકતા નથી અને મેં બતાવેલો માર્ગ પસંદ કરતા નથી, એ બરાબર નથી. શા માટે આપણે અગાઉથી જ ધારી લેવું કે કંપની સરકાર આપણા દત્તકવિધાનને માન્ય નહીં રાખે ? કંપની સરકાર સાથે ઝડપીનો સંબંધ ધણો જૂનો છે અને ઝડપીના રાજકર્તાઓએ કંપનીની ધણી ધણી સેવા બજાવી છે; તેના બદલામાં કંપની સરકાર એટલી ઉદારતા નહીં દર્શાવે ? અરે, એ લોકોએ મને ઝડપી પાછું સોંપતી વખતે લશ્કરી ખર્ચ બદલ સંસ્થાનમાંથી રૂપિયા સવામે લાખતી આવકવાળો મુલક લઈ લીધો છે; એટલું બસ નથી કે શું આપણે ઝડપી સંસ્થાન ખાલસા કરી લેશે ?”

“મદારાજ ! કંપની સરકાર શું કરશે અને શું નહીં કરે તે શ્વાકસ કહેવું અશક્ય છે. આ અંગ્રેજોની સ્વાર્થચિત્તિ હમણાં હમણાંમાં એટલી તો પ્રમથ થતી જાય છે કે તે ક્યાં જઈ અટકશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. મને તો ધારતી છે કે—”આટલું બોલી મામાસાહેબ અટકી ગયા.

“શાની ધારતી છે ?” મદારાજ આવેશમાં આવી બોલી ઉઠ્યા. “ઝડપી ખાલસા થાય એમ ને ? એ તો હું પણ સમજું છું. પણ તેમ થતું અટકાવવા આપણે આપણાથી બનતો પ્રયાસ કાં ન કરીએ ? પછી તે સરજ બાવ કે અરજ બાવ ? અરજી નરજ ? ઝડપીનું રાજ્ય મારા બહા ખાલસા થશે એ હશ્યની હું કંપના કરી ચકું છું; પણ તેમ થતું અટ-

કાવવા દત્તકવિધાન કરવાનો મારો વિચાર છે. હું ખાત્રી પૂર્વક નથી કહેતો કે દત્તક લેવાથી કેપની સરકાર-હાલનો લાઠસાહેબ ઝાંસીની રાજ્યમાં મારા એ દત્તક પુત્રને સોંપશે; પણ કદાચ ઝાંસીની વહાલારી અને દીર્ઘ કાળની મેઝી ધ્યાનમાં લઈ આનેદરાવનો વારસા તરીકે સ્વીકાર કરે. આ આશાથી જ હું દત્તકવિધાનની સૂચના કરી છું. લાગ્યું તો તીર નહીં તો તુડી તો છે જ! આપણે ક્યાં વિશેષ સુમાવવા જેવું છે?”

વિશેષ દલીલ કરવા જેવું ન લાગવાથી દિવાન સાહેબે કહ્યું: “મહારાજા! તમારું કથન સર્વથા યોગ્ય લાગે છે.”

“હું પણ આ બાબતમાં સમ્મત છું.” મામાસાહેબે પણ મહારાજાના વિચારનું સમર્થન કર્યું.

“તો પછી બને તો આવવી કાલે, નહીં તો એક બે દિવસમાં જ તેની તૈયારી કરો અને આ પ્રસંગે રાજ્યના પ્રતિષ્ઠિત શહેરીજાને મોટી સંખ્યામાં બોલાવજો. સાથેસાથ મેજર એલીસ અને કેપ્ટન માર્ટીનને પણ બોલાવવાનું બૂલતા નહીં.”

મહારાજાને નમન કરી બંને મુદતથી ધીમે પગલે ચાલતા થયા.

પ્રકરણ ૫ મું

ઝંગાલિરરાવનું અવસાન

એ દિવસ પછી દત્તકવિધાન માટે સાઈ મુહુર્ત આપવું હોવાથી તે દિવસે આખા શહેરમાં અને ખાસ કરીને કિલ્લામાં ધામધૂમ યથા રહી હતી. આ પ્રસંગને મોટા ઉત્સવ તરીકે ઉજવવાની સર્વ તૈયારીઓ યથા ચૂકી હતી.

કિલ્લાના મુખ્ય મુખ્ય છુરત્તે ઉપર અને રાજમહાલમાં ઉપર શિવાજી મહારાજના સમયથી ચાલતા આવતા ભગવા ઝંઝાઓ ગમનનો સ્પર્શ કરવાની દારદાઈ કરી રહ્યા હતા. રાજમહાલમાં પ્રવેશ કરવાના કિલ્લાના મુખ્ય દારમાં વાગતી નેળતના સરથી વાતાવરણ માજી રહી હતી.

કિલ્લાનાં તમામ દ્વારો અને રાજમહાલનાં તમામ મુખ્ય દ્વારો ઉપર આશોપાલવનાં લીલાંછમ તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં. રથને રથને સુવાસિત પુષ્પો અને અગરબત્તીની મીડી છતાં ઉત્તેજક ખુશબો પ્રસરી રહી હતી.

રાજમહાલના યોગાનમાં રાજશાહી દબથી શલ્યગારેલો એક મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાં ઝાંસીના વિદ્વાન પંડિત વિનાયકરાવ યથાશક્તિ દત્તકવિધાનની ક્રિયા કરાવતા હતા.

આ વિધિ જોવા માટે તેમ જ આ ઉત્સવમાં ભાગ લેવા માટે રાજમના મુખ્ય સરદારો, અધિકારીઓ, સહેરી જનો અને અન્ય સ્નેહી સંબંધીઓને ખેલાવ્યા હતાં. હુંદેસખંડના પોલીટીકલ આસિસ્ટન્ટ મેજોર એલીસ અને લશ્કરી કેપ્ટન માર્ટીને મહારાજના ખાસ આમંત્રણથી રાજવાડામાં ખેલાવવામાં આવ્યા હતા, અને તેમને માટે દત્તકવિધાનની ક્રિયા કરવાના મંડપ પાસે જ ખાસ સુશોભિત શામિયાનો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો.

આ પ્રસંગે મહારાજે પોતે અસ્વસ્થ પ્રકૃતિ હોવા છતાં ખાસ શામિયાનામાં મેજોર એલીસ અને કેપ્ટન માર્ટીન માટે રાખેલી ખેઠકાની વચમાં પોતાની બેઠક મૂકાવી હતી અને અતિ પરિશ્રમ પડવા છતાં વિધિની સમાપ્તિ પર્્યંત ત્યાં જ બેઠા હતા.

રાજશાહી દબદબાથી અને યથાશક્તિ દત્તકવિધાનની ક્રિયા સમાંતર ચતાં જ કિલ્લામાંથી ખુશાલીનાં ચિહ્ન તરીકે એક તોપ ફોડવામાં આવી. આનંદરાવનું નામ દામોદરરાવ પાડવામાં આવ્યું, અને મહારાજે સર્વ મંડળી સમક્ષ તેના મુખમાં સાકર મૂકી, પુત્રપ્રાપ્તિનો આનંદ અનુભવ્યો. પશ્ચાત્, રાજરીત પ્રમાણે પાનસોપારી અપાયાં તથા શેલા, પાધડીઓ વગેરેની વહેંચણી કરવામાં આવી.

આ સર્વ દ્રશ્ય આનંદ અને શોકની સંમિશ્ર લાગણીથી રાજમહાલના ઓટલા ઉપર નાંખેલા ચક્રના પડદામાંથી લક્ષ્મીબાઇ સરદારોની તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત નગરજનોની ઓંઓ સાથે ભેધ રહ્યાં હતાં. જ્યારે દત્તકવિધાનની ક્રિયા પૂરી થઇ અને મહારાજે સ્વદસ્તે આનંદરાવના મુખમાં સાકર મૂકી ત્યારે લક્ષ્મીબાઇની આંખમાંથી એક ધ્રુવ અશ્રુજિન્દુ સરી પડ્યું.

રાજવાડું નેખતના સરથી ગાજી ઉઠ્યું. આમંનિત સજ્જનો એક પછી એક જવા લાગ્યા, ત્યારે મહારાજે રાજમના ખાસ મુખ્ય અધિકારીને

કાવવા દત્તકવિધાન કરવાનો આરો વિચાર છે. હું ખાત્રી પૂર્વક નથી કહેતો. દત્તક લેવાથી કેપની સરકાર-દાલનો લાઠસાહેબ આંસીની રાજમાદી મરિ એ દત્તક મુતને સોંપશે; પણ કંદાય-જાંસીની વહાદારી અને દીર્ઘ કાળની મૈત્રી ક્યાનમાં લઈ આને દરાવનો વારસા તરીકે રચીકાર કરે. એ આશાથી જ હું દત્તકવિધાનની સૂચના કરે છું. ધાગ્યું તો તીર નહીં તો તૂટે તો જ. આપણે ક્યાં વિશેષ શુભાવશા જેવું છે ?

વિશેષ દલીલ કરવા જેવું ન લાગવાથી દિવાન સાહેબે કહ્યું: "મહારાજા! તમારું કથન સર્વથા યોગ્ય લાગે છે."

"હું પણ આ બાબતમાં સમ્મત છું." આમાસાહેબે પણ મહારાજાના વિચારનું સમર્થન કર્યું.

"તો પછી બને-તો આવતી કાલે, નહીં તો એક બે દિવસમાં જ તેની તૈયારી કરો અને આ પ્રસંગે રાજ્યના પ્રતિષ્ઠિત શહેરીજાને મોટી સંખ્યામાં બોલાવજો. સાથેસાથ મેજર એલીસ અને કેપ્ટન માર્ડીનને પણ બોલાવવાનું બૂલતા નહીં."

મહારાજાને નમન કરી બને ગૃહસ્થો ધીમે પગે આવતા થયા.

પ્રકરણ ૫ મું

ગંગાધરરાવનું અવસાન

એ દિવસ પછી દત્તકવિધાન માટે સાઈ મુહૂર્ત આવતું હોવાથી તે દિવસે આખા શહેરમાં અને ખાસ કરીને કિશ્નામાં ધામધૂમ ધઈ રહી હતી. આ પ્રસંગને મોટા ઉત્સવ તરીકે ઉજવવાની સર્વ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી.

કિશ્નાના મુખ્ય મુખ્ય ભુરજો ઉપર અને રાજમહાલય ઉપર ચિવાળ મહારાજના સમયથી આજ્ઞા આવતા ભગવા ઝંઘરો ભગનનો સ્પર્શ કરવાની દરિદ્રાઈ કરી રહ્યા હતા. રાજમહાલયમાં પ્રવેશ કરવાના કિશ્નાના મુખ્ય દ્વારમાં વાગતી નોખતતા સૂરથી વાતાવરણ ગાજી રહ્યું હતું.

કિલ્લાનાં તમામ દ્વારો અને રાજમહાલનાં તમામ મુખ્ય દ્વારો ઉપર આશીર્વાસવનાં લીલાંછમ તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં. સ્વયં સ્વયં સુવાસિત પુષ્પો અને અમરજતીની મીઠી છતાં ઉત્તેજક ખુશબો પ્રસરી રહી હતી.

રાજમહાલના ચોમાનમાં રાજશાહી દબથી ચક્ષુમારેલો એક મંડપ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાં ઝાંસીના વિદ્વાન પંડિત વિનાયકરાવ યથાશક્તિ દત્તકવિધાનની ક્રિયા કરાવતા હતા.

આ વિધિ જોવા માટે તેમ જ આ ઉત્સવમાં લાગુ લેવા માટે રાજમનાં મુખ્ય સરદારો, અધિકારીઓ, ચહેરી જનો અને અન્ય સ્નેહી સંબંધીઓને ખેલાયા હતાં. જિલ્લાખેડના પોલીસીકલ આસિસ્ટન્ટ મેજેસ્ટ્રેટ એલીસ અને સરકારી ફેક્ટન માર્ટિનને મહારાજના ખાસ આમંત્રણથી રાજવાડામાં ખેલાવવામાં આવ્યા હતા, અને તેમને માટે દત્તકવિધાનની ક્રિયા કરવાના મંડપ પાસે જ ખાસ સુસાંભિત શામિયાનો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો.

આ પ્રસંગે મહારાજે પોતે અસ્વસ્થ પ્રકૃતિ હોવા છતાં ખાસ શામિયાનામાં મેજેસ્ટ્રેટ એલીસ અને ફેક્ટન માર્ટિન માટે રાખેલી બેઠકોની વચમાં પોતાની બેઠક મૂકાવી હતી અને અતિ પરિશ્રમ પડવા છતાં વિધિની સમાપ્તિ પર્્યંત ત્યાં જ બેઠા હતા.

રાજશાહી દબદબાથી અને યથાશક્તિ દત્તકવિધાનની ક્રિયા સમાપ્ત થતાં જ કિલ્લામાંથી ખુશાલીનાં ચિદ્વ તરીકે એક તોપ ફોડવામાં આવી. આનંદરાવનું નામ હમોદરરાવ પડવામાં આવ્યું, અને મહારાજે સર્વ મંડળી સમક્ષ તેના મુખમાં સાકર મૂકી, પુત્રપ્રાપ્તિને આનંદ અનુભવ્યો. પશ્ચાત્, રાજસીત પ્રમાણે પાનસોપારી અપાયાં તથા સેલાં, પાધડીઓ વગેરેની વહેંચણી કરવામાં આવી.

આ સર્વ દરમિયાન આનંદ અને શોકની સંમિશ્ર લાગણીથી રાજમહાલના આદલો ઉપર નાંખેલા ચક્રના પડદામાંથી લક્ષ્મીબાઇ સરદારોની તેમ જ પ્રલિખિત નગરજનોની સ્ત્રીઓ સાથે બેઠ રહ્યાં હતાં. જ્યારે દત્તકવિધાનની ક્રિયા પૂરી થઇ અને મહારાજે સ્વહસ્તે આનંદરાવના મુખમાં સાકર મૂકી ત્યારે લક્ષ્મીબાઇની આંખમાંથી એક ઘૂંટું અશ્રુબિન્દુ સરી પડ્યું.

રાજવાડું નોખતના સરથી ગાણું ઉઠ્યું. આમંત્રિત સભ્યોને એક પછી એક જવા લાગ્યા, ત્યારે મહારાજે રાજ્યના ખાસ મુખ્ય અધિકારીને

અને મેજર એલીસ અને કેપ્ટન માર્ટીનને રોકા-રાખ્યા અને સંવત્ ગયા પછી મામાસાહેબ અને નરસિંહરાવને પેતાની પાસે બોલાવી કહ્યું: “આ આપણા અતિથિઓ માટે કંઈ કરજત વગેરે મંગાવો તો ખરા! તેઓ ઠાઠા મુલકમાંથી આવે છે, એટલે આ દેશની મરગી તેમને વધુ પડતી તો લાગે જ, વળી આજના આપણા સમાવંશમાં તેઓએ આપણી ધુણને માન આપી, આપણું નિમંત્રણ સ્વીકારી મંથુ સમય મુધી અહીં બેસીને ભાગ લીધો છે, એટલે તેમને તૃપ્તિ પહોંચાડી દેશે; માટે આપણી પાસે જે હથામાં હયાં કરજનો છે તેમાંથી ખાસ તમે સત્તર મંગાવો, અને આ શુભ પ્રસંગની ખુશાકીમાં તેમને માટે આપણે જે બેટો તૈયાર કરી રાખેલી છે તે પૈકી મંગાવી રાખો.”

તુર્ત જ મામાસાહેબ રાજવડાના એક મુખ્ય અનુચરને સરજત તૈયાર કરી લાવ્યા અને બેટો લાવવાની આજ્ઞા કરી દીધી.

મહારાજે દિવાન સાહેબ તથા મામાસાહેબ તરફ જોઈ કહ્યું: “આપણે આજે જે દત્તકવિધાનની ક્રિયા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કંપની સરકારના સુરક્ષામંડળના આ બે મુખ્ય અધિકારીઓના સંનિધમાં કરી છે તે સંબંધી એક ખરીતો તૈયાર કરી લાવો, એટલે આપણે નાદુર્જ સાર સ્વદસ્તે તે મેજર એલીસ સાહેબના હાથમાં આપું, કે જેથી તેઓ તે પેતાના અનુમોદન અને કલામણ સાથે કલકત્તામાં મવનર બજારલ સાહેબને મોકલી આપે.”

“આપની ઇચ્છા પ્રમાણે દિવાન સાહેબે ખરીતો આજે સવારે જ તૈયાર કરી રાખ્યા છે, આપ મેજર સાહેબને સોંપો એટલી જ વાર છે,” મામાસાહેબે ઉત્તર આપ્યો.

ચાંદીના નકસીદાર શાગમાં અને ચાંદીના નકસીદાર ખાલાઓમાં સરજત આવતા જ મહારાજે સ્વદસ્તે એક ખાલો લઈ પેતાની પાસે બેઠેલા મેજર એલીસને આપ્યો અને બીજો કેપ્ટન માર્ટીનને આપ્યો અને એક ખાલો પેતે પજુ લીધો અને બાલ્યા: “દિવાન સાહેબ! તમે પજુ સરજત પીછ લીઓ, એટલી પછી જ આપણે ખરીતો વાંચીશું; અને મામાસાહેબ, તમે પજુ ચાકી ગયા હોય, માટે સરજત પી શ્રમ બોહો કરો.”

આ પ્રમાણે મહારાજની આજ્ઞા થતાં જ મામાસાહેબે અને દિવાન સાહેબે પજુ ખામા લીધા અને સદુએ સરજત પીવા માંડ્યું.

મેન્નેર એથીસે કહ્યું: “આ સરખત તો ધણું જ મળતું છે.”

“આપને એ પસંદ આવ્યું હોય તો અમને અતિશય આનંદ થાય છે; વધારે લેશો?” મામાસાહેબે વિવેક દર્શાવ્યો.

“ના. આટલું જ પસંદ છે. આપના સ્વાગત માટે આપના ઉપકારી થયા છીએ.” મેન્નેર એથીસે સામે વિવેક દર્શાવ્યો.

“આપે અમારે માટે ધણી તરફી લીધી છે!” કેપ્ટન માટનિ કહ્યું.

“એવા સખ્તો બોલવાની જરૂર નથી. અમારે ત્યાં બાળે ઉત્સવ છે, એ ઉત્સવમાં અમે તમોને ભાગ લેવા બોલાવ્યા છે, એટલે નિર્મત્રિત જરોતું સ્વાગત કરવું, એ તો અમારું કર્તવ્ય ગણાય.” મામાસાહેબે યોગ્ય પ્રતિઉત્તર આપ્યો.

“દિવાન સાહેબા હવે તમે ખરીતો વાંચી જાઓ, એટલે તેમાં શું લખ્યું છે તેની મેન્નેર અને કેપ્ટન સાહેબને ખબર પડે!” મદારાજે મુદ્દાની વાત શરૂ કરી.

દિવાન સાહેબે પોતાના ગજવામાંથી એક મોટો કામળ બહાર કાઢી તેમાંનું લખાણ વચિત્રા માંક્યું:

“મિટીશ સરકારની રાજ્યસત્તા શુંદેશખંડમાં પ્રસ્થાપિત થઈ ત્યાર પહેલાંથી મારા પૂર્વજોએ તેમને કોઈ નહીં ને કોઈ પ્રકારે મક્ક આવ્યા કરેલી, એ વાત યૂરોપખંડમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. મેં પણ તેમને જ પગલે ચાલી મિટીશ સરકારની આજ્ઞા ધારણ કરી સર્વદા વિનીત વર્તન રાખેલું છે, એ અત્ર આવી ગયેલા સર્વ પોસિટિવ એજન્ટોને પૂર્ણ વિદિત છે.

“હું હમણાં માંદો છું અને મહા દુઃખની વાત એ છે કે, હું મિટીશ સરકારને પ્રામાણિકપણે અનુસરતો આવેલો છું અને સરકારે પણ મને મોટી મહેરબાનીથી ચલાવી લીધો છે; છતાં, હેવટ મારી થઈ મારા વંશને નાશ થવા દેડાડો આવ્યો છે; એમ યાચ નહોં તેટલા માટે મેં મિટીશ સરકારની સાથે થયેલા તદનામની બંધ કલમ પ્રમાણે આનંદરાવ નામના પાંચ વર્ષના છાતરાને દત્તક લઈ તેનું નામ હમિદરાવ પાડ્યું છે. એ છાતરો મારા પ્રજિયામદના વંશને કોઈ મારો લગીને થાય છે.

“ઈશ્વરની કૃપાથી અને સરકારની મહેરબાનીથી હું હજી આ મંદ-વાડમાંથી બેઠો થઈશ એવી મને આશા છે, અને જ્યાં મુધી હું પડે

એવી નથી, ત્યાંસુધી મને સંતતિ થવાનો સંભવ છે, અને જો એમ થશે તો જોય સાગશે તેમ ખદોશસ્ત કરવામાં આવશે, પરંતુ જો મારું દેહાવસાન થયું તો આજ પર્વત દું ચિટીશ સરકાર પ્રત્યે પ્રમાણિકપણે ચાલતો આવશે. હું, એમાં પારીને આ ઓકરા ઉપર સરકારે મદદ રાખવી એવું માગી છું. એને રાણીને તે દયાત્મ રહેલા સુધી, સંસ્થાનની માલીક ધણિયા તથા આ દત્તક ઓકરાની માલુમી સમજીને બધી વ્યવસ્થા તેને સોંપાવવા તેને ડાહ રીતે જાણ કિંવા દુઃખ પડે નહીં તેમ જાણે.”

ખરીનાનો પાછો જામ વંચાયો ત્યારે મહારાજ શોકથી વિદ્વજ બની ગયા હતા અને જાણીની કષ્ટનાથી ગદગદિત બની ગયા હતા, મેજર એલીસના હાથમાં ખરીતો મૂકતા મહારાજનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, અને તેમની આંખોમાંથી આંસુનાં બિન્દુઓ આપોઆપ ટપકી પડ્યાં.

“મેજર સાહેબ! આપનામાં અને આપની કર્તવ્યનિષ્ઠામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ સાથે આ ખરીતો હું આપને સોંપું છું. મારી ઇચ્છા છે, તેમાં દર્દાવી છે અને તે તમે જાણો છો. અંતી રાજ્યનો ચિટીશ સરકાર સાથેનો સંબંધ પણ તમારાથી બિઘકુલ અગમ્ય નથી. અંતીની વંશદારીને પીળે કાંઈના કરતાં તમને વધુ પરિચય છે; અંગત અનુભવ છે અને સરકારી કક્ષામાં તેના પુરાવા છે. આ ઉપરાંત તમે આ ખરીતો ગવર્નર, જનરલ અને મોકલો ત્યારે મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય એવી બલામણુ કરશો, એવી દું આશા રાખું તો તે વધુ પડતી નહીં જ ગણાય.”

આટલું કહી મહારાજે મુજતે હાથે ખરીતો મેજર એલીસના હાથમાં મૂકી અને તેના સ્વીકાર કરતાં મેજર એલીસે ગમગીરીથી કહ્યું: “મહારાજ! આપની ઇચ્છા પ્રમાણે આ ખરીતો હું ચિટીશ સરકાર ઉપર મોકલી દઈશ અને મારાથી બનશે તેટલું કરવા પ્રયત્ન કરીશ. આપ આ બાબતમાં બહુ ચિન્તા ન કરશો, આપની પ્રમુખી અવસ્થા તો છે જ, તેમાં વધુ બમણો થવા સંભવ છે.”

અને મહારાજને આજે પુષ્કળ શ્રમ પડ્યો હતો, ઉપરાંત આ પ્રસંગથી તેમનું દુઃખ તાજું થઈ આવ્યું હતું અને જાણીની ચિન્તા પણ સાગી હતી, એટલે તેમની માનસિક બચકિત ઘણી જ વધી ગઈ હતી.

મહારાજને ત્યંત જ તેમના જિવાનખાનામાં તેમને મારે કરેલા ખાસ

ખિજાનામાં લઈ જવામાં આવી, અને અતિશય શ્રમ અને અશક્તિને લીધે તેમને તુરં જ મૃત્યુ આવી ગઈ. સર્વ કોઈ આથી બચીત અને ચિન્તા-તુર બની ગયા. લક્ષ્મીબાઈ પણ તેમના પલંગ પાસે બેસી ઉદાસ અને અશ્રુ સારી રહ્યાં. રાજવાડાનું સમગ્ર વાતાવરણ શોકનાં વાદળથી છવરાઈ ગયું.

મેજર એલીસે પોતાને બંગલેથી ઓપધિ મોકલવાનું કહી ફોટન માર્ટીન સાથે વિદાય લીધી, ત્યારે તેમને પણ મહારાજના મંદિરાથી અતિશય લાગણી થઈ આવી હતી.

અંગ્રેજ ઓપધિ નજરે પડતાં જ મહારાજે કહ્યું: “મારું પૂર્વજેએ પણ હુંગીમાં દેહબ્રષ્ટ થાય એવી આ દવાનો રપસું સુધ્ધાં કપો નથી. મારી અત્યાર સુધીની હુંગી મેં અંગ્રેજ દવાની મદદ વગર જ ચલાવી છે; તો પછી અત્યારે જ્યારે હું મૃત્યુને આરે બેઠો છું, ત્યારે આ માટે વિલાવેલી દવાથી મારે દેહ બ્રષ્ટ કઈ? વૈદ્યો અને હાંપીઓની દવા કામ ન આવી, તો આ દવા શું કરવાની હતી? અને જો માત્ર દવાથી જ હુંગી બચતી હોત તો જગતમાં કોઈ મૃત્યુ પામત નહીં!”

રાણી સાહેબનો અત્યંત આશ્ચર્ય હોવા છતાં, પણ મહારાજે અંગ્રેજ દવા લેવાની હા પાડી જ નહીં, એટલે લાચારીથી લક્ષ્મીબાઈએ એ આશ્ચર્ય કરવે માંડી લાગ્યો.

મહારાજ મંગેશ્વરરાવે મેજર એલીસ અને ફોટન માર્ટીનની હાજરીમાં દત્તકવિધાનની ક્રિયા કરી હતી અને હુંદેલખંડના પોલીટીકલ એજન્ટ મેજર માલકમ ઉપર આ દત્તકવિધાન મેજર રાજવાડે અને ઝાંસીની પરપૂર્વની વફાદારી દર્શાવનારો ખરીતો મોકલ્યો હતો અને મેજર એલીસે પોતે બનવું કરવાનું કહ્યું હતું, તેથી બ્રિટીશ સરકાર ઝાંસી સંસ્થાન પૂર્વવત્ તેમના દત્તકને આપશે અને ઝાંસીના રાજાએનું નામ ચિરકાળ ચાલ્યા કરશે, એવી તેમને સંપૂર્ણ આશા હતી.

મહારાજની તળીઅત આ વખતે એટલી બધી બગડી ગઈ હતી કે મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવાનું તેમને યાદ આવ્યું નહીં, કારણ કે બ્રિટીશ સરકાર તેમની વિનવિ કદિ પણ અમાન્ય કરનાર નથી, એવો તેમને પૂર્ણ જરોંએ દનો.

૨૬

ધુ. સ. ૧૮૫૦ ના નવેમ્બર મહીનાની ૨૬ ની તારીખે મહારાજની પ્રતિજ્ઞા-એકાએક પસંદ આવે અને સર્વ કાષ્ટકે દેવના ભવવાની આશા હોડી દીધી.

રાજ્યના મુખ્ય અધિકારીઓ અને સંનંધીઓ મહારાજના પદમ આશ્વાસ નિમ્ન મુખે બેઠાં હતાં. બાબુમાં જ લક્ષ્મીનાથ રૂપમનરક બની આંખેભાંધી આંધ્ર સારી રહ્યાં હતાં. અને મનમાં તે મનમાં બોલી રહ્યાં હતાં કે “હે કુળદેવિ ! હે મહાલક્ષ્મી ! જો તમારે આમ જ કરવું હોય તો મારી ! અને પહેલેથી જ તમારી પાસે બોલાવી લે.”

રાણી સાહેબના રથની આગાસાહેત્ર વગેરેએ તેમની પાસે આંચી ધીરજ આપી અને મહારાજને કેટલીક અમૂલ્ય માંગણી ચઢાડી. માતાએ ચઢાડતાં મહારાજને એમણે વળે અને હોંશિયારી આવી, એટલે આંખો ઉઘાડી બોલ્યા કે : “મેજેર, સાહેબ ક્યાં છે ?”

દુર્ત જ મેજેર એવીસને બોલાવવા એક માલુસને રવાના કરવામાં આવ્યો. તે આવી પહોંચતાં મહારાજના મનમાં આનંદ થયો અને તેની સ.યે વાતચીત કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા; પરંતુ એ હોંશિયારી ઔષધીગમ્ય હોષ કલ્પિત નીવડવાથી મહારાજ ફરીથી અત્યંત મંદ થયા.

મહારાજની ઉતરોત્તર બગાડતી જતી પ્રતિ જોઈ લક્ષ્મીનાથ નિરાશ થઈ દુઃખથી બ્યાકુલ બની ગયાં. પતિના મૃત્યુની બીનિ ગમે તેવી પણ વીર રમણીને કપાયમાન કરવા બસ છે ! અને લક્ષ્મીનાથ અમે તેવી ધીરજ અને દિગ્મતવાળો છીં હતાં, તો પણ તેનું વય માત્ર ૧૮ વર્ષનું જ હતું. આટલી નાની વયમાં વિધવા બનવાનો વિચાર કેટલો લલમોડક છે તેની કંપના વિધવા સિવાય બીજાને ન જ આવી શકે ! અને આ તો અંતે જોવા સંસ્થાનની રાણી હતી અને વળી અપુત્ર હતી ! પતિના મૃત્યુ પછી અંતેની હતુમત કેના હાથમાં રહેશે તે તદ્દન અનિશ્ચિત હતું ! આવી સ્થિતિમાં લક્ષ્મીનાથ બ્યાકુલ થઈ ગયે તેમાં જરા પણ નવાઈ નહોતી !

પ્રાતઃકાળથી જ આલ્મજીને પુરંપદાન દેવાંવા માંજાં હતાં અને ગરીબોને અનવજ અપાવા માંજાં હતાં. મહારાજની પાસે મૃત્યુજ્ય અને વિપ્લવસદસના પાઠ, બેસાડવામાં આવ્યા હતા. મધ્યાહ્ન વીતતાં મહારાજની

નાડી ચાલતી બધ પડી અને પાછલા પહેરે મહારાજ ગંગાધરાવને! આત્મા આ નશ્વર જગત છોડીને સગને માટે અદશ્ય થઈ ગયો!

જાસીની પ્રજામા આ સમાચાર ફેલાતાં વીજળી પડવાની માથુસ જેમ ચેતનહીન બની જાય તેમ તે જડવત્ બની ગઈ! લક્ષ્મીબાઈ ઉપર દુ ખનો આલ તૂટી પડ્યો. બાવિની ચિંતા સર્વ કાષ્ટને કષાવના લાગી સૂર્યનારાયણ પણુ જાસીની પ્રજાનુ અને લક્ષ્મીબાઈનું દુ ખ ન ભેદ શકે. વાથી વહેલા વહેલા અરનાચલ તરફ પ્રયાણ કરી ગયા! જાસી ઉપર ગાઠ અધિકારનું વાદળ ફરી વળ્યું!

પ્રકરણ ૬ હું

મામાસાહેબની મુંઝવણ

ગંગાધરાવના મૃત્યુને એક મહીના થવા આવ્યો હતો. તાને ધા જૂનો થઈ ભૂલાઈ જવાની તૈયારીમા હતો. લક્ષ્મીબાઈએ પણ આ આધાત. માંથી મુક્ત થઈ રાજકાજમા લાગ લેવા માંડ્યો હતો.

જાસીના કિલ્લાની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલા રાણીના ખાનગી ઉદ્યાન. માં સૂર્યોદય થવા પછી એ વ્યક્તિઓ આંટા મારતી જણાતી હતી આ ઉદ્યાનની બન્ને બાજુ કિલ્લાની ઉંચી દિવાનો આવવાથી તે એકાંતમાં હોય એમ જ લાગતું હતું ત્રીજી બાજુ કિલ્લાનો ખૂરજ આવેલો હતો અને તે અંબલીના આડવાની ઘટામા ઢકાએલ હતો ગળી બાજુએ કિલ્લામાંથી મહારાવના મંદિર તરફ જવાની આરસપહાણુની સીડી આવેલી હતી આ મંદિર જેટલું રાજકુટુંબના સન્માનને પાત્ર હતું તેટલું જ જાસીની દિન્દ પ્રજામા પણ સન્માનનીય હતું. એ મહારાવ ઉપર રાજકુટુંબ અને જાસીની દિન્દ પ્રજાની ઉંડી શ્રદ્ધા અને પરમ પૂજ્યભાવ હતો

મંદિર ઉઘાનની ડાળી બાલુએ આવેલું હતું અને જોઈ શકાતું ન
હોતું. કિશ્તની દિવાલ કેમ જાણે મંદિરની આસપાસ ફરી વળી હોય એવો
ભાસ પડતો હતો. જે આસપડાણની સીડી ચઢાવેલા મંદિર તરફ લઈ
જતી હતી તે રાજકુટુંબનું મંદિર જ્યાં માટેનું ખાનગી દ્વાર હતું.

ઉઘાનના મધ્ય ભાગમાં ગોઠવેલા આરસના પુવારામાંથી પાણીની
આછી શેરા ઇતરતલા ઉડી રહી આંજુ બાલુની જમીનને ઇંટકાવ કરતી
હતી અને સાવકાગની યંડીમાં વિશેષ ઉમેરા કરતી હતી.

પુવારાની એક બાલુ ખાસ ઉગાડેલી લીંઘાતરીવાળી જમીનના મધ્ય
ભાગમાં લાકડાનું એક આસન પ્રકર્યું હતું. આ આસન લાકડાનું હતું,
છતાં તે ધણ જ ખારીક નહીંદાર હતું અને તેના ઉપર તાપને નિવારવા
માટે આવજાદન પણ કરેલું હતું. આ આસન ઉપર મૂલ્યવાન ગાદી જડી
દોષેલી હતી, તેમ જ બેસનારની આસાપેસ માટે નાનાં નાનાં આંધીકાં
પણ ગોઠવ્યાં હતાં. બેસનારાઓની સજવડ માટે નીચે બે ત્રણ નાની લાક-
ડાની પાટલીઓ પણ રાખી હતી.

જે બે વ્યક્તિઓ આ ઉઘાનમાં સવારમાં ફરતી હતી; તેમના મુખ
ઉપરથી જલ્દાઈ આવતું હતું કે તે બંને કેાઈ ઝોંગ-અતિસવ મહત્વના વિચાર-
માં લીન થઈ ગયેલી છે.

પુવારા પાસે આવી પહોંચતાં લગાવક દેખાવવાળી વ્યક્તિએ કહ્યું:
"દિવાલ છાંડી જતાં સુધી લક્ષ્મીબાઈ પાસેથી ગંગાજાઈને આપણે ફર ન
કરી શકીએ ત્યાં સુધી ઝાંસીને લગતી આપણી ખંધી યોજનાઓ નિષ્ફળ
જશે. આમાં આપણી પોતાની જ પ્રથમથી ભૂલ થઈ છે. પછી ખીલ
કોને દોષ દેવો? જે હઠાડે આપણે ગંગાજાઈને લક્ષ્મીબાઈના સંસર્ગમાં
આવવાની છૂટ આપી; તે દહાડેથી જ આપણી યોજનાઓ સફળ થતી નથી.
આ ગંગાજાઈની ઉદરેણી અગર ઊંઘેરણીને લીધે જ રાણી સાહેબના
વિચારો બદલાઈ ગયા છે, તહીંતર મારી પુત્રી કદિ મારી સજાદની અવગણ
કરે ખરી? તેના પિતાના સન્દેહોને અધિભાસ કરે ખરી! હું સમજું છું
કે આ સ્થિતિ અપમાનજનક છે! અસહ્ય છે. રાણીનાં પિતાનું રાજ-
મહેલમાં એક સામાન્ય નોકરના જેટલું જ માન! આ મોરોપંત તોમે
છેક એટલો સ્વમાન રહિત નથી થઈ ગયો કે આ બધું નીચે મુજે સંદન

કરે! અસારે જો મહારાજ જીવતા હોત તો હું લક્ષ્મીબાઈને યોગ્ય સ્થાને મૂકી, તેના પિતાનું અપમાન કરવાનું કેવું પરિણામ આવે છે તે દેખાડી દેત ! અરે! પણ મહારાજ જીવતા હોત તો આવો વખત જ ક્યાંથી આવત ? હમણાં આપણે મંદિરમાં દર્શન કરતા મહેલા ત્યારે મને મહારાજનું સ્મરણ થઈ આવ્યું હતું !”

બીજી બક્ષિએ મામાસાહેબ તરફ જોયા વગર જ કહેવા માંડ્યું : “મહારાજના અવસાનથી રાણી સાહેબ શોકમાં છે, એટલે કોઈ એક બાઈ માણસ જે તેમને દુઃખમાં દિલાસો આપી શકે, ધીરજ આપી શકે અને બીજી વાંતચીતમાં તેમનું મન પરોવી શકે તેની સતત જરૂર છે; એવે વખતે તેને પાળાપોલી હિંદીને મોટી કરનાર તેની પાત્રી સમાન ગંગાબાઈ જે લક્ષ્મીબાઈની સાથે જ અહીં આવી છે તેને કેમ ખસેડી શકાય ?”

છેલ્લું વાક્ય જોલી દિવાન સાહેબે મામાસાહેબ તરફ જોયું; એટલે મામાસાહેબે નાખુશીથી કોઈ ઉલાવી કહ્યું :

“હવે આપણાથી કશું પણ જાને તેની મને યંકા રહે છે. દિનપ્રતિદિન લક્ષ્મીબાઈ વધુ સ્વતંત્ર થતાં જાય છે અને આપણા કથનમાં વિશ્વાસ મૂકતાં અચકાત છે. તમે ક્યાં નથી જાણતા કે મધ્ય કાસે બધાના દેખતાં માફે કેવું અપમાન કર્યું ? મને કેટલો કપડો આપ્યો ? અને તે પણ શા માટે ? મહૂમ મહારાજની ઇચ્છા પ્રમાણે ઝાંતી સંસ્થાનનાં રિજન્ટ-રાજમાતા તરીકે તેમનો કંપની સરકાર પાસે સ્વીકાર કરાવવાનો હું આગ્રહ નથી કરતો તે માટે! એમણે ચોખ્ખું જ કહી દીધું કે ‘તમે દિવાનજી અને બીજા અધિકારીઓની સાથે મળી ગયા છો અને મને રિજન્ટ-રાજમાતા થતી અટકાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છો.’ કેટલી ધૂણતા !”

નારસિંહરાવે વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં જવાબ આપ્યો : “જીના હૃદયમાં શું છે તે જાણવાનું કામ અત્યંત વિકટ છે. એક કવિએ કીક જ કહ્યું છે કે, ‘જીયરિત્ર અને રોતા બાળ, તેનો કોઈ ન પામે પાર.’ રાણી સાહેબની મહારાજાકાંક્ષા વધુ પડતી જણાય છે. રાજકાજનાં કામ તો જોએ તોયે પ્રોત્કે દોષ તેને જ સોંપી દેવાં જોઈએ; તેને બદલે મને લાગે છે કે રાજકારણની સમગ્ર અવસ્થા તે પોતાના હસ્તક લેવા માગે છે ! કેટલું આશ્ચર્ય ! પડીબર કોઈના માન્યમાં પણ ન આવે !”

“એમાં ન માની શકાય એવું કશું જ નથી । આ બધી ગંગાબાઈની પદમણી અને ઉચ્છરણી છે. તે આખો દહાડો રાણી વીકારીયા, આંધળીની અને અદુશ્યાબાઈની જ વાતો લક્ષ્મીબાઈ આમળ કરે છે અને તેને તેની જેમ રાજસત્તા મેળવવાની સીધી સલાહ આપે છે. પણ લક્ષ્મીબાઈની કંપર દહાડે દેટલી । ૧૮ વરસની યુવાન છોકરી નહીં તો રાજકાજમાં શું સમજે ! પણ ગંગાબાઈની શીખવણીથી તે રાજમાતા-રાજરાણી બનવાં ૧૫૨ થઈ ગઈ છે; પણ એને ક્યાં ખબર છે કે રાજનાં કામ કેટલાં ૩૫૨ છે !” મામાસાહેબે ઉપલાં વાક્યો ઉચ્ચાર્યા, ત્યારે તેમની આંખોમાં એક પ્રકારની હુચ્ચાઈ ભરાઈ આવતી જણાઈ.

“મામાસાહેબ ! આપણા જેવા જે મુસદ્દાઓ કાંઈ એક છોકરીથી-ક્રીથી દારી જશે ? આપણે કંપનીનાં માણસોને કાંઈક લાભ આપીશું અને આપણો સ્વાર્થ સાધી લઈશું.”

“દિવાનજી ! હું પણ એમ જ માફ છું. ઝાંસી કાંઈ પણ રીતે લક્ષ્મીબાઈના હાથમાં રહે તેમ નથી. કંપનીની મુદત મેળવવાની બૂખ બેટલી તો પ્રમળ થઈ ગઈ છે કે તે આવી મુરતક જવા દે એમ તમારે વચમાં પણ માનવું નહીં. આવી સ્થિતિમાં રાણીનો પણ કંપનીના અધિકારીઓના અળખામણા થવાથી આપણને કાંઈ જ લાભ નથી. કારણ કે ઝાંસી રાણીના હાથમાં રહેવાનું તો નથી જ, અને અંગ્રેજોનાં અળખામણા થઈએ; એટલે આપણે તો એકેય મેળના રહેવાના નહીં. આ ક્ષેત્રિ આપે તે કરતાં અંગ્રેજોને અનુકૂળ રહેવામાં જ મનદ છે, બહુ કામ છે; કારણ કે, ઝાંસીનો કારભાર ચલાવવામાં તેમને આપણા જેવાની મદદ તો જોઈશે જ.”

“પણ શું તમે તમારી પુત્રીનો ત્યાગ કરી અંગ્રેજો સાથે ભળી જશો !”

દિવાન સાહેબના આ પ્રશ્નથી મામાસાહેબ અમાધા અને નરસિંહરાવ તરફ ઠરડી નખર કરી બેઠી બિચ્ચા:

“દિવાનજી ! તમે માફ કહેવું નથી સમજવા લાગતા । ઝાંસી ખાલસા રવાનું છે, એ વાત નહીં છે. તો તેમાં અંગ્રેજોનો વિરોધ કરવાથી નથી. આપણને લાભ કે નથી રાણીને લાભ. પણ જો અંગ્રેજોને અનુકૂળ થઈએ તો આપણને પણ લાભ થાય અને રાણીને પણ લાભ થાય.”

“મામાસાહેબ ! મારી સંકા માટે મને દરમુજર કરશો. આપની કહેવાની મતલબ હવે મારા સમજવામાં આવી છે. પણ લક્ષ્મીબાઈને આ બધું કાણ સમજાવે ?”

“મેં એક બે વાર સમજાવી જોયું છે, પણ વ્યર્થ, એને તો રાણી વીક્ટોરીયાની પેટે અને અદુસ્તાબાઈની પેટે, મુસ્તાના રક્ષીયા અને ચાંદ-બીબીની પેટે સાસન કરવાના કાંઠ છે. પણ એને ક્યા ખબર છે કે મેં જોર એવીસ લક્ષકત્તાથી હુકમ લખીને આવ્યો, એટલે તુર્ત જ સંસ્થાનનો કબજો સોંપી દેવો પડશે.”

“હું ધાઈ છું કે,” દિવાન સાહેબે કિલાના તિલ્લેરીવાળા ભાગ તરફ નિશાની કરી કહ્યું : “મેં જોર એવીસ આવી પડોંચો દરો. તેણે આજ સમય આપ્યો હતો. લક્ષકત્તાથી જવાબ આપી મરો હોવો જોઈએ, ચાલો, આપણે ત્યાં જઈ તપાસ કરીએ.”

“ચાલો,” મામાસાહેબે આકાસ તરફથી દષ્ટિ ખસેડી લેતાં કહ્યું. “નિવાનજી ! સમય હવે બગવાન છે ! એક સમયે આ અંગ્રેજોને આપણી મદદની જરૂર હતી, અને તે માગવા આપણી પાસે આવ્યા હતા. આજે આપણને તેમની સાચવી કરવાનો વખત આવ્યો છે !”

નરસિંહરાવે આધાસન આપતાં કહ્યું :

સમય સમય બલવાન છે, નહીં પુરુષ બલવાન;

કાળે અર્જુન લૂટ્યો એહિ ધનુષ એહિ બાન.

અરે વધુ બોલ્યા વગર આ બન્ને વ્યક્તિઓ ધીમે ધીમે ઉવાનમાંથી કિલામાં દાખલ થઈ.

X

X

X

X

આ બન્ને વ્યક્તિઓ મવાને બહુ વાર નહીં થઈ હોય એટલામાં રાવ આપ્પાની સાથે કુમાર દામોદરરાવે ઉવાનમાં આરસપદ્માશુની સીંટીએથી પ્રવેશ કર્યો. દામોદરરાવ ચપગ અને આકર્ષક છોકરો હતો; રમતિયાળ અને હસમુખો હતો. સીંટીનું છેદ્યું ચમચિયું ઉતરતી દામોદરરાવે મોટા કુરુકો માથો અને ઉવાનમાં ઉગાડેલી લીલી ધો ઉપર બેઠા પડ્યો. રાવ આપ્પા હજી ધીરધીમે ચમચિયા ઉતરતો હતો, તેના તરફ ફરી કુમારે હસતાં કહ્યું :

‘આ ગુલાબ કાઢવાનું બન વખત વિરલો એ દેવ હશે? (૫૪ ૩૩)

દેવશાલી પ્રેમ, મુગ્ધ

પ્રકરણ ૭ મું
લક્ષ્મીબાધનો નિશ્ચય

અમા બને જળા કિલ્લા ઉપર પહોંચ્યા નહીં હોય એટલામાં કાળી બાલુએથી ગંગાબાધની સાથે રાણી લક્ષ્મીબાધએ ઉદાનમાં પ્રવેશ કર્યો. રાણી શોકમાં હતાં અને તેમણે શોકનો પાવાક પહેર્યો હતો. સાડી અને ચોળી સફેદ રંગનાં મુલાયમ કપડાં પહેર્યો હતાં અને ચોળી ઉપર પહેરેલી કમળને પજુ એવા જ સફેદ રંગનો અને સાદો હતો. તેમણે કંઈ પણ આભૂષણ પહેર્યું નહોતું, તેમ જ પગ પણ ખુલ્લા રાખ્યા હતા.

ગંગાબાધએ પણ સફેદ છતાં વધારે સાદો અને ઓછો મૂલ્યવાન પાવાક પહેર્યો હતો. તેના કમળને રંગ સફેદ નહોતો, પણ કાંઈક પીળાશ પડતો હતો.

રાણી ગંગાબાધ કરતાં ઉંચાં હતાં, વયમાં નાનાં હતાં, અને વધારે-ધણી જ વધારે મુંદર હતાં. શોકમાં છતાં રાણી દૃઢતાથી અને રાજવંશી દમે પગલાં ભરતાં હતાં. ગંગાબાધ તેમની સાથે પણ તેમના તરફ માનની દષ્ટિ રાખી ચાલતી હતી. આ બંને બીઓ મંદિરમાં દર્શનાર્થે ગયે હતા અને પાછા ફરતાં ઉદાનમાં આમતેમ આંટા મારતી હતી.

રાણીએ એક સફેદ ગ્રુવાળનું પ્રુષ્પ ચૂંટતાં કહ્યું: "ગંગાબાધ!" રાણીના બોલવામાં ક્યવાટ સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. "આ ગુલાબ-જેવી સુંદર ખુશખોંવાળા છાંડને કાંટાવાળું બનાવવામાં વિધાતાનો શો હેતુ હશે તે મને સમજ પડતી નથી! મારા જેવી એક સામાન્ય બીને રાજરાણી બનાવ્યા પછી તેનું સૌભાગ્ય ધીનવી લેવામાં વિધાતાનો શો લાભ હશે? અને તેમ કીક; પણ, તો પછી આવી રિયતિમાં મારા હૃદયમાં વેરાગ્ય અને પ્રભુમંડિતની ભાવના જગાડવાને બદલે શા મારે વિધાતા શાસન કરવાની-કાંસી સંસ્થાનની હકુમત ચલાવવાની મદદવા-કાંક્ષા મારામાં ઉત્પન્ન કરે છે? સાચે જ વિધાતા કાં તો અજ્ઞ છે, વિવેકહીન છે, અગર તો એ મારી કૂર રચકરી કરે છે! બાકી, ગંગાબાધ!" રાણીની

આંખોમાં પીત્તળીના ચમકારો થયો, તે ગંગાબાઈએ જોયો અને રત્ન બની ગઈ. “મારા મનની શાન્તિ માટે અથવા તો વ્યવહારિક દૃષ્ટિ મહારાજના આત્માની શાન્તિ અર્થે આપણે દરરોજ મહાદેવનાં દર્શન કરવું જોઈએ, પણ એ મહાદેવનાં દર્શન પણ મારા મનને શાન્તિ આપી શકત નથી, મારી મહત્ત્વાકાંક્ષાને સંતોષી શકતી નથી. હું વિધાતા ! જો તમારાર્થે મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂર્ણ થાય એમ ન હોય તો પછી મારા હૃદયમાં એવું મહત્ત્વાકાંક્ષાને તમે જન્મ જ શા માટે આપ્યો ? મને રાજરાણી શા માટે બનાવી ? અને બનાવી તો આટલા ટુંક સમયમાં અપુત્ર પુત્રી વૈધવ્ય શા માટે આપ્યું ? ફરતાની પણ હૃદ હોય ને ? ખરેખર ! આ જન્મમાં જી બનવું એ પણ એક કમનસીબી છે. જન્મતા વ્યવહારની તમામ સલાહ જ્યાં પ્રવેશના હાથમાં છે, ત્યાં ઓળખતી તરફ જાગ્યે જ ન્યાય યાય છે ! પોતાની શક્તિની પિછાન છતાં, પોતાની મહત્ત્વના ભાન છતાં રીંચની સંપૂર્ણ રૂપના છતાં અને તે તરફ જવાની પ્રયત્ન લાલસા છતાં, તે તરફ ન જઈ શકાય, એ કેવું દુર્ભાગ્ય !” આટલું કહી લક્ષ્મીનાર્થ પુવારા સામે ગોઠવેલી આરસની-ગાદી તકિવાનાળી બેઠકમાં જઈ પડ્યાં.

ગંગાબાઈએ તેની પાસે બેઠક લેતાં કહેવા માંડ્યું :

“વિધાતાની ઘટના દેવો પણ બાણી શકતા નથી, તો પછી આપણું શું મળું ? આ સર્વ ઘટનામાં કયો ગૂઢ સંકેત રહેલો છે તે આપણે સમજી શકતાં નથી, પણ એ સર્વનો અવશ્ય કાર્ષક હેતુ તો હોવો જ જોઈએ, અને ક્યો કર્મ કાને નથી ભોગવ્યાં પડ્યાં ? આગલા જન્મમાં તમે સૌભાગ્ય અખંડ રહે એવાં કામો નહીં કર્યા હોય, તેનું ફળ આ જન્મમાં મળતું હશે તો કાને ખબર ? રાણીજી ! મનુષ્ય યત્ન અને સાથે ઈશ્વર-રૂપા હશે તો શું અશાપ્ત છે ! મનુષ્ય દલસંકલ્પ હોય, કરેલા સંકલ્પને સફળ કરવા પ્રયત્ન કરે તો પછી સિદ્ધિ ન મળે એવું બાગ્યેજ બને ! મનુષ્યો તો શું પણ દેવતાઓ સુદાં દહનિશ્ચયી અને પુરુષાર્થી મોહુસના પ્રાણનો અક્ષય કરી શકતા નથી. આપણા શ્રીસમર્થ રામદાસ મહારાજ આપણને કેવું મુંઝવે આત્માત્મન આપે છે !

જનો સર્વસૂત્રી જગા કોણ આલે ॥

તિવારે મના સુધિ જોઈને પાલે ॥

મનાત્વાચિરે પૂર્વસ્ત્રીતે કેલે ॥
તયાચારિત્રે મોગણે પ્રાપ્ત થાલે ॥*

“જંગાખાઈ રામદાસ ધુવા તો સાધુપુરુષ. એમની ઇચ્છા-મુક્તિની ઇચ્છા મારા જેવી નિરાધાર ઓની ઇચ્છાથી તદ્દન જૂદા જ પ્રકારની છે. રામદાસ મહારાજને આ સંસારમાંથી મુક્ત થવાની અમિલાપા દત્તી; જ્યારે મને તો ઝાંસી સંસ્થાનનો રાજકારભાર મારા હાથમાં લઈ મદા-હાઓની જાહેજસાલી ફરી સ્થાપવાની જાને જતી રહે તો હિંદુઓમાં બગવો છુંડા ફરીથી સ્થાપવાની છે। મને સંશય પડે છે કે અર્ધમાં પ્રેરે એવી ખોટી ધર્મભાવનાથી નિર્બળ અને નિર્વાર્ધ માધુસે આત્માસન મેળવે છે. મનુષ્ય જ્યારે દીણુશક્તિ યાચ છે, હતોત્સાહ જાને છે, ત્યારે તેને સંસાર ઉપર નિસ્સંકાર નહિ તો વિરાગ આવે છે અને કર્તવ્યવિમુખ કરે એવા ધર્મ ઉપર પ્રીતિ યાચ છે. કિન્તુ એ એક પ્રકારની માનસિક નિર્બળતાનું જ પરિણામ છે. જ્યાંસુધી ધુવાની હોય, સક્રિયતા બંધ રહે, અમાય ઉત્સાહ હોય, ત્યાંસુધી મનુષ્ય વ્યવહારમાં કર્તવ્યનિષ્ઠ થોડાની જેમ ધૂમે છે, પશુ શક્તિ અને હિંદુત્વાદ મદ પડતાં હારી ગયેલા થોડાની જેમ તે લમચે હાથ મૂકી દેવને આશ્રયે જઈ ધર્મપરાયણ થવાનો મિથ્યા આત્મસંતોષ અનુભવે છે. પશુ, જંગાખાઈ પુરુષો કરતાં ઓછોનાં હૃદય જૂદા પ્રકારનાં છે.” જીડા નિઃશ્વાસ નાંખીને લક્ષ્મીનાથએ આગળ ચલાવ્યું: “ઓછોનાં હૃદયમાં ધર્મ ઉપરની ચલામાં રહેલું છે. ઓછોની મુશ્કેલીઓ દૂર થવાનો એક માત્ર ઉપાય ધર્મમાંથી મળતી પ્રેરણા છે. ધર્મના અવલંબનથી ઓનું જીવન દુષ્ટ રહે છે. હિંદુઓમાં અહમ્યાખાઈએ ૩૦ વર્ષ સુધી કેવી સીકતયી-કુસંગતાથી રાસન કર્યું; પોતાના સંજ્ઞામાં સાંતિ અને આખાદી યાચ તેટલા માટે તેણે શાસ્ત્ર-વ્યાસનો ઉપયોગ કર્યો; એ બધું જ્યારે મને યાદ આવે છે ત્યારે મને મારી નિર્બળતા-અશક્તિ ઉપર જાંસુ સારવાનું મન યાચ ॥ ઝાંસીને જયાવી લેવાની અને આખાદ જનાવવાની મારી મદત્તકાક્ષિ ડગલે ને પગલે નિષ્ફળ થતી એક માઈ હૃદય કેટલી વ્યથા અનુભવે છે!”

“રાણી સાહેબ!” જંગાખાઈએ થોડી જૂની વાત યાદ કરવા માંડી.

* જગતમાં સર્વ પ્રકારે કાળ સુખી છે કે તે હે મન! તું જ વિચાર કરી રોની કાલ. દે મન! તે પૂરે જે સંચિત કર્યું હશે તેનું જ અત્યારે ભોગવનું પડે છે.

"ઝાંસીને અત્યારે અચાવી લેવાની પહેલી જરૂર છે. રામચંદ્રરાવના સમયમાં રાજનાં લેણદારોની સંખ્યા પાર વગરની હતી, તિજોરીમાં પૈસા ન હોતા અને દેવો અને લૂંટફાટને લીધે રાજ તદ્દન નાશુદ થાય એવો સમય આવ્યો હતો. પણ પંછી તો અંગ્રેજોએ આવી રાજકારભાર સંભાળ્યો અને બહુ દીકઠાક થયું, પણ ત્યારે મહારાજને માદી સોંપાઈ, ત્યારે લશ્કરના ખર્ચ પેટે મહારાજની નામરજી કર્તા ફળદ્રૂપ અને સારા મુલક લઈ લીધા. તેમ છતાં મહારાજે સંસ્થાનની આબાદી કરવા પોતાનાથી બન્યો તેટલો પ્રયત્ન કરવો કેવટ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો."

"સાચી વાત છે, ગંગાબાઈ! મહારાજની ખીજી ગમે તે ખામી હતી, છતાં પ્રજાના સુખને માટે અને સંસ્થાનની આબાદી માટે તેમણે જેટલી કાળજી લીધી છે, તેટલી ખીજાઓ બાંધે જ લેતા હશે." મોઢા ઉપર ફોપલાની અને બેલવામાં ઠઠવાસ લાંબી રાણીએ આગળ ચલાવ્યું: "મહારાજના દીર્ઘકાળના મંદવાસ દરમ્યાન અને રાજરાણી તરીકે વહીવટની સત્તા સોંપવામાં આવશે એવી મેં આશા રાખ્યા જ કરી, પણ છેક છેલ્લી ધડી સુધી તે નિષ્ફળ ગઈ! અને દિવાને મને ફાસલાવી ન હોત તો હું મહારાજની ગેરહાજરીની ઉજ્જવ જણાવા દેત નહીં. પણ એ લોકોને રાજને નામે પોતાના હાથમાં જ સત્તા રાખવી હતી, એટલે સ્વાર્થસાધુઓએ અને એમ જ કહ્યું કે 'મહારાજ જ બધો કારભાર સંભાળે છે,' પણ વારતવિક રીતે તે તેઓ જ બધો કારભાર કરવા હતા. કેટલો સ્વાર્થ! કેટલી લુચ્ચાઈ! અને હવે ત્યારે મહારાજ બ્રહ્મ પાગમા છે અને આપણે દામોદરરાવને તત્ક લીધો છે; ત્યારે આ સ્વાર્થી પંખીમાં કહે છે કે ભૂં સુધી ચવેને જનરમ દેતકવિધાન મંજુર ન રાખે ત્યાં સુધી આપણાથી તેને રાજ તરીકે જાહેર ન કરી શકાય!" ઉરકેરાઈ જઈને રાણીએ કહેવા માંડ્યું: "ગંગાબાઈ! માણસોની ચૂર્ખાઈ અને સ્વાર્થપરાયણના મને માંડી જનારી દે છે. આ દિવાન બહારથી કેવો દંભ કરે છે! દામોદરરાવને રાજ્યના વારસ તરીકે અને મને તેની વાણી રાજમાતા તરીકે અકલમ જાહેર ન કરવામાં તેઓ સંસ્થાનનું દ્વિત જ જાળવી રહ્યા છે એમ તેઓનું કહેવું છે; પણ એ લોકોનું એ કથન કેટલું અસત્ય છે તે હું તેમના મોંઢમિઠ સાબીત કરી આપું તેમ છું. હું દીવા જેવું રૂપ જોઈ શકું છું કે ઝાંસી ખાલસા થાય તો તેઓ અંગ્રેજોને મદદ કરવા આવુર છે!"

“રાણીજી ! ધીરજ રાખો ! ઉસ્કેરાઈ જવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજોનું મોઢું મોઢું છે અને તેમનું પ્રામાણિકપણું મર્યાદિત જ છે, તેમ છતાં તેઓ મૂર્ખ તો નથી જ. આ બધા દગધડા વગરના, વારેવારે વિક્કરી બેસતા હુંદેલ સરદારોની મધમા ઝાંસી જેવા વફાદાર મરાઠા સરયાનને જાગવી રાખવાની તેઓ કિમ્મત ન સમજે એમ નથી.”

“અંગ્રેજો એમ સમજતા હોય તો કેનું સાફ ?” લક્ષ્મીબાઇએ બેઠક ઉપરથી ઉઠીને ધ્રુવારાની આમતેમ ફરતા ઉત્તર આપ્યો. “બીજો ઝાઝ ગવર્નર જનરલ હોત તો હું આ વાત માનત પણ આ લોર્ડ દલહાઉસીનું મુખ વિરાટના મુખ જેટલું પરોળું-સર્વભક્ષી છે, મરાઠાઓનું-આપણું જૂનામાં જૂનું રાજ્ય સતારા તેણે સ્વાહા કર્યું છે, ભોંસને કુટુંબનું નામપુર પણ એ જ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે, અને તે પણ માત્ર એક જ કારણથી- સીધો વારસ ન હોવાથી. પાળળ, સીડીમ અને બ્રહ્મદેશ પણ આ સર્વ બક્ષીના ઉદરમાં હોમાઈ ગયા છે. તો પછી ઝાંસી જેવા એક નાના સરયાનના બાવિનો વિચાર કરતા અને કપારી છૂટે એમા શી નવાઈ ?” આમ કહી લક્ષ્મીબાઇએ પોતાના હાથમાંના શુભાળના પુલની પાખડીઓ એક પછી એક તોડી હવામાં ફેંકવા માડી.

“રાણીજી ! તમે કહ્યું તે વાત ખરી છે, પણ અંગ્રેજો પક્ષા ખધા છે અને ઉદાર ન હોવા છતાં હંમેશા ઉદાર હોવાનો દમ કરે છે. નિર્બળ અગર તો નાના અને તેમના તરફ વફાદાર રહેનાર રાજાઓનું તેઓ રક્ષણ કરે છે એમ બતાવવા તેઓ ઝાંસીને સ્વતંત્ર રાખવાનું પસંદ કરશે અને એમ કરવામાં એમને શો ગેરલાભ છે ? અમે તેવા એ અપ્રામાણિક હોય તો પણ તેમને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો કાંઈક ખ્યાલ તો હશે જ ને ?”

“ઝગામાઈ ! તમે જૂનો છો, કપનીના માણસોને જરાજર ઝાળખના નથી. પ્રતિજ્ઞા કરતા સ્વાર્થનું શ્રવ્ય તેઓ વધુ અંગ્રેજ છે. સાઈં દલદાઉસીની રાજનીતિ જૂદા જ પ્રકારની છે. ગમે તે ઉપાયે તે આખો દિન કપનીના તાનામાં લાવવા છૂટે છે. તેથી જ તો નવાં નવાં બહાનાં શોધી કાઢે છે અને હવે તો અંગ્રેજોની સત્તા એટલી વધી ગઈ છે અને દેથી રાજ્યો એટલા બધા નિર્બળ, અને કિમ્મલિમ થઈ ગયાં છે, તેમ જ પરરપર દલદ અને છર્ચામાં પડ્યાં છે કે તેઓ આજે કપની સરકારની સામે થઈ શકે તેમ

નથી. કંપની ધારે તો આજે હિંદુ દરેક રાજ્ય સત્તાના બળથી પોતાના કબજામાં સેધ થકે એમ છે. પણ લડાઈ કરીને રાજ્ય મેળવવું એ બેંગલો. પણ ગણાય, એટલા માટે નાવારસી રાજ્ય ખાલસા કરવાની આ નવી રીત થોડી છે, કે જેથી વગર લડાઈએ અંગ્રેજોને, રાજ્યપ્રાપ્તિ થાય ! અને ખાલસા મુશ્કેલ વધતો જાય ! કુકામાં લેડાં દંધહાઉસીના સર્વભક્ષી મુખમાંથી ઝાંસી બગી શકે એમ હું નથી ધારતી.” આટલું કહી લક્ષ્મીબાઈએ ફરીથી બેઠક ઉપર બેસી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ ચૂક્યો.

“રાણીજી ! તમે વિચક્ષણ છો, એટલે બધું અગાઉથી સમજો છો; પણ હું કેટલું ધું કે કદાચ તમારી-ધારતી સાચી પડે અને ઝાંસી ખાલસા થવાનો વખત આવે તો, ખાત્રીપૂર્વક માનવું કે આ ગંગાબાઈ ! ગમે તેમ થશે તો પણ તમારે પડશે ઊભી રહેશે !”

લક્ષ્મીબાઈએ ગંગાબાઈના માથા ઉપર હાથ ફેરવી વદાલથી કહ્યું : “ગંગાબાઈ ! એક સ્ત્રી મારા પક્ષમાં છે, એટલું નહતું આશ્વાસન પણ મને દિનમત આપે છે. ખાત્રી મારે તો મહુમ મહારાજનું પવિત્ર સંમરણ કરતાં કરતાં બિધ્યમાં ગમે-તે સંકટનો સમય આવે તો પણ તે માટે હમેશાં, સંજ્ઞા રહેલું બેઠ્યું. મહારાજની ધર્મપત્ની તરીકે એ મારી પવિત્ર ફરજ છે, અને મારામાં જ દલના નહોં હેતુ તો પછી અધિકારીઓ હાથે તેમ કરી મને છેતરશે અને પોતાનો સ્વાર્થ વધુ સરળતાથી સાધશે. ખાત્રી થોડા અનુભવથી પણ હું સમજી શકું છું કે, સ્ત્રી એ પુરુષનું રમકડું માત્ર છે, તેના આનંદપ્રેમોદનું સાધન માત્ર છે, પુરુષની બાજુમાં માત્ર નિર્જીવ સોગંદ છે ! માફ ભાવિ ગમે તો ઉઠીવળ હોય या અંધકારમય હોય, છતાં મારે દૃઢ રહેવું પડે છે. જેવી રીતે પુરુષનામા અદસ્યામાઈએ પોતાની સમગ્ર શક્તિ ઈશ્વરના રક્ષણ માટે ખર્ચી નાંખી તેવી જ રીતે મારે પણ મારી શક્તિ, ઇત્યાદિ અને વિચારો આ, ” બામ કહી રાણીએ ઝાંસી શહેર તરફ આંગળી દર્શાવી અને આગળ કહ્યું : “નાનકા ઝાંસીને બચાવવામાં અને તેને આબાદ બનાવવામાં ખર્ચવી છે ! આ સંસ્થાન કાંઈ અંગ્રેજો વિલાયતથી અહીં લાવેલા નથી, અમર તો અંગ્રેજોએ રચાવ્યું નથી કે તત્તવારના બળે ખિત્તું નથી; તો પછી શા માટે તેઓ આ ભૂમિ, આ વૃક્ષો, આ મકાનો અને આ જલાશયો, જે આપણને પ્રાણપ્રિય છે

નેનો કબજે વગર વિરોધે લઈ શકે ? આ ભૂમિ-ઉપર તેમનો શો દક્ક છે ?
 પું જેટલા પ્રેમથી આપણે આ પ્રદેશને ચાકીએ છીએ, તેટલા જ પ્રેમથી
 મે લોકો ચાહશે ખરા ? આપણા પૂર્વજ મરાઠાઓએ પોતાના બાહુબળ
 અને શૌર્યથી આ મુશ્કેલ પ્રોગ્રેસ અને રાજપૂતો પાસેથી લીધા છે, તે
 પું આપણે મુજે મોઢે અંગ્રેજોના હાથમાં સોંપી દઈશું ? શું આપણા
 પૂર્વજોએ, આપણે વીતે મુજે અંગ્રેજોને સોંપી દઈએ એટલા માટે આ
 પ્રદેશ પોતાના પરાક્રમથી મેળવ્યો હતો ? જો આપણે વગર વિરોધે,
 હાથ ઉઠાવી ક્યાં ક્યાં વગર ઝાંસી અંગ્રેજોને સ્વાધીન કરીએ તો આપણા
 એ વીર પૂર્વજો આપણે માટે શું ધારશે ? એવો કેવલરો દૃષ્ટિ કરી
 કહેશે કે અમે અમારા વિક્રમથી સંપાદન કરેલું રાજ્ય અમારાં
 વારસો સાચવી પણ ન શક્યા ? ગંગાબાઈ ! નવાં સુધી મારા દેહમાં પ્રાપ્ત
 છે ત્યાં સુધી હું ઝાંસી અંગ્રેજોના હાથમાં ફરગીજ નહીં જ જવા દઉં !
 હું દેશખંડમાં આપણે સો વર્ષથી રહીએ છીએ, અને તેથી આપણે પ્રજાની
 જરૂરીઆતો, આસાઓ અને હમજાઓ જેટલી સારી રીતે સમજીશું
 તેટલી શું આ હમરો માધવ દુરથી આવતારા વિદેશીઓ સમજશે ? આ
 સર્વ પ્રયત્નોના ઉત્તર-ખરા ઉત્તર મારા પિતા અને દિવાન જાણે છે; તેમ
 છતાં તેઓ વાતો કરવા સિવાય બીજું કશું જ કરતા નથી. પ્રમાદમાં
 પડીને ઝાંસીને બચાવવાનો કશો જ પ્રયાસ લેતા નથી." એકાચ્છ કાંઈ
 રકુરી આવ્યું હોય તેમ લક્ષ્મીબાઈ બેલી ઉઠ્યા: " ગંગાબાઈ ! મને એમ
 લાગ્યાં કરે છે અને માઈ મન એવું કલાં કરે છે કે જો હું જાતે જ કાંઈ
 નહીં કરું તો આપણી આ પ્રિય ઝાંસી અંગ્રેજોના હાથમાં જઈ પડશે !"

લક્ષ્મીબાઈએ આ છેવટના ચબ્દો ઉચ્ચાર્યા, ત્યારે તેમનું શરીર હલું
 તે કરતાં વધારે ઉંચું દેખાયું અને તેની આંખો સ્થિર બની ગઈ. થોડી
 વાર સુધી બેમાંથી કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં; અને જલે પાછાં ફરવાની તૈયારીમાં
 હતાં, એટલામાં કિલ્લાના બૂરજ તરફથી મામાસાહેબ અને નરસિંહરાવ
 ધીમે પમસે આવતા દેખાયા.

લક્ષ્મીબાઈની પાસે જઈ મામાસાહેબે વાતની શરૂઆત કરી: " પુત્રી !
 ઝાંસીના પોલીટીકલ એજન્ટ મેજેર એલીસ એક કલાકથી અહીં-કિલ્લામાં
 આવેલા છે. તે આપણા લશ્કરી અમલદારો સાથે કિલ્લાના બચાવની

એ ઠરણું જુએ છે. જેવના કેડીઓ ફરીથી અસાન્ત બન્યા છે અને ખગલંગી ઉઠ્યા છે અને એ કેડીઓ તોફાન ન કરી બેસે તેની આપણે સાવચેતી રાખવાની છે.”

લક્ષ્મીબાઈએ કંઈક રોષ દર્શાવી કહ્યું: “પણ હંમણું હંમણીમાં આટલા બધા માણસો જેલમાં કેમ છે? કેટલી વાર મેં આ મંત્ર પૂછ્યો છે, છતાં તમે કે દિવાનજી કોઈ સંતોષકારક ઉત્તર આપતા નથી, તેનું શું હોય?”

“રાણીજી! આપણી જેલની બચરયા એટલી સરસ છે કે કેટલાક કામધંધા વગરના અમર તો બદમાશો તેમાં આવવા લલચાય છે. જ્યાં વગર મહેનો સારો ખોરાક મળી ચકુ લાં જૂખ્યા ફૂતરાઓ દોડી આવે છે!”

જંગાબાઈએ દિવાનજી તરફ ચીઠ ધન કહ્યું: “અને દિવાનજી! પણ ફૂતરાઓ જૂખ્યા રહે છે એ કેનો વાક? આપણી જ મળને પેટપૂરવું અનાજ ખાવા ન મળતું હોય. તે આપણી નહીં તો બીજા દાની ખાખી? શો મારે આપણે જૂખ્યા લોહાને લુંટફાટ કરવી અને ધાં પાડવી પડે એવી રાજનીતિ અખતાર કરવી જોઈએ?”

“દિવાન સાહેબે જંગાબાઈ સામે જોડ નમ્ર બની ઉતર આપ્યો.” અમે તો ચિઠ્ઠીના ચંકરી અમે તો માત્ર રાજનીતિનો અમલ કરનારા રાજસેવકો, જંગાબાઈ તમે જૂથી જાઓ છો. જેના હાથમાં રાજસત્તાનાં સૂત્રો હોય છે, તેની આજ્ઞાએ પ્રમાણે અપારે તો અમલ કરવાનો હોય છે. તમારે ઠીક જ કરવી હોય તો એ સૂત્રોને ધારણ કરનાર સુવધારની દીક્ષા કરો. પરંતુ નાહક તમારો કોપ અમારા ઉપર ના ઠાલવો.”

લક્ષ્મીબાઈએ ધીમેથી બોલવાની સરખાન કરી. આ વાદવિવાદમાં રમને ભાગ લીધા વગર ગાયે તેમ નહોતું. “જંગાબાઈનું કહેવું ખોટું થયું! ખરી વાત છે કે અંગ્રેજોએ ઝાંઝીનો કાજો લીધો તે પહેલાં તેની યાચક ઓછી થતી જતી હતી અને રાજ દેવામાં ઉતરી ગયું હતું! પરંતુ સારું આપણા ખેડુનો આપણને આદતા હતા, કારણ કે તેઓ નણતા હતા કે જો તેઓનો પાક બગડે અમર તેમનાં મકાનો બળા નર તો રાજ તરફથી તેમજ મહેસુલમાં છૂટછાટ અને બીજા મદદ ાવવાની ખાત્રી હતી. પણ હવે તો મહેસુલ ઉધરાવવા માટે જમીનદારો

ઉમા કરવામાં આગ્યા છે અને સંસ્થાન અને એકુતોની વચમાં તેમને મુકવામાં આગ્યા છે; તેથી રાજા અને જમીન ખેડનારા એકુતો વચ્ચેના તમામ સંસર્ગ નષ્ટ થયો છે. પછી આ એકુતોને રાજ્ય ઉપર કે રાજા ઉપર ક્યાંથી પ્રેમ ઉપજે? અને આટલું જ બસ નથી! સહુથી વધુ ખરાબ તો એ છે કે દરેક એકુતને આવાના મહેસૂલની રકમ સાંગા સમય માટે નક્કી કરવામાં આવી છે, અને આ રકમ પણ સ્વચ્છ રીતે નક્કી કરવામાં આવી છે.” રાણીએ અત્યંત કાવચિત્કલ્પનાથી ઉમેર્યું. “આવી રિધિનિર્મા કુળાળ પડે, અતિદૃષ્ટિ થાય, દેશમાં રાગચાળા આવે અગર લૂંટફાટથી નુકસાન થાય તો એકુતની રિધિત કેટલી શોચનીય થઈ પડે છે? તેને આ નુકસાનને પહોંચી વળવા નાણાં કરજે લેવા પડે છે, એટલું જ નહીં પણ જમીનદાર અને સંસ્થાનનું મહેલન ભરવા પણ સાહુકારની ગરજ વેઠવી પડે છે. પછા ઉપર પાટુ કહેવાય છે તે આતું નામ! દિવાન સાહેબ! આવી રિધિનિર્મા આપણી જેલ કેદીઓથી ભરાઈ બંધ તેમા શી નવાઈ? દોડામાં અત્યારે આ સંસ્થાન માટે કેવા ચપ્પે બોલાય છે તે જાણો છો? કહે છે કે કાંતી તો ધાડપાડુઓ અને નાણાં ધીરનારાઓનું સ્વર્ગ છે! ભૂતકાળમાં ઝાંસીને માટે કદિ આમ બોલાયું નથી!” એકાએક મહિરની નિસા તરફ ફરી હાથ ઉઠાવી કરી રાણીએ આગળ મલાચુ. “હે અમારા કુલદેવ! તમારી સાક્ષી રાખીને કહું છું કે, ઝાંસી સંસ્થાનની રાજમાતા થતાંની સાથે જ, મારી ગરીબ રૈયત જે દુઃખથી પીડાઈ રહી છે તે દુઃખ-માથી તેને મુક્ત કરવાનો હું સહુથી પહેલો યત્ન કરીશ!”

રાણીના આવાં કટાક્ષયુક્ત વચ્ચે અને કવિષ્વરનો નિશ્ચય સાંભળી ધડીબર મામાસાહેબ તથા દિવાન સાહેબ ચંચી ગયા અને રાણીની આદેશ-બળી મનોદશા જોતા તેમને વધુ ચર્ચામાં ઉતરવું યોગ્ય ન લાગ્યું. આખરે ઠાંઈ આવરતક બાળત યાદ આવી હોય તેમ મામાસાહેબે ગળુ ખોંખારી કહેવા માંડ્યું.

“રાણીસાહેબ ના-ચુત્રી! અમે અહીં બીજા જ મુદ્દાસર આગ્યા હતા, મેજેર એથીસનું કામ માનવું છે કે ગવર્નર જનરલ કુમાર દામોદરરાવને ઝાંસી સંસ્થાનના વારસ તરીકે સ્વીકારશે કે કેમ તે ધણ જ ચંકા પડતું છે. છોડાખાના એજન્ટ મેજેર માલકમ તરફથી તેને એક પત્ર મળ્યો છે,

એ કંઈ જુએ છે. જેવના કેડીઓ ફરીથી અસાન્ત બન્યા છે અને ખગલમાં ઉઠ્યા છે અને એ કેડીઓ તોફાન ન કરી બસે તેની આપણે સાવચેતી રાખવાની છે.”

લક્ષ્મીબાઈએ કંઈક રોષ દર્શાવી કહ્યું: “પણ હમણાં હમણાંમાં આટલા બધા માણસોં જેલમાં કેમ છે? કેટલી વાર મેં આ મત્ર પૂછ્યો છે, છતાં તમે કે દિવાનજી કોઈ સંતોષકારક ઉત્તર આપતા નથી, તેનું શું કાણુ?”

“રાણીજી! આપણી જેલની વ્યવસ્થા અટલી સરસ છે કે કેટલાક કામધંધા વગરના અમર તો બદમાશો તેમાં આવવા લલચાય છે. જ્યાં વગર મહેનતે સારો ખોરાક મળી શકે ત્યાં જુઓ કૂતરાઓ દોડી આવે છે!”

ગંગાબાઈએ દિવાનજી તરફ ચીઠ ધને કહ્યું: “અને દિવાનજી! પણ ફૂંરોંઓ જુઓ રહે છે એ કેનો વાંક? આપણી જ પ્રાણને પેટપૂરતું અનાજ ખાવા ન મળતું હોય, તે આપણી નહીં તે ખીજ કાની ખાખી? સાં માટે આપણે જુઓ, લોકોને લૂંટફાટ કરી અને ધાડ પાડી પડે એવી રાજનીતિ અખંભાર કરવી જોઈએ!”

“દિવાન સાહેબે ગંગાબાઈ સામે જોડ નમ્ર બની ઉત્તર આપ્યો.” અમે તો ચિઠ્ઠીનાં ચ કરાં અમે તો માત્ર રાજનીતિનો અમલ કરનારા રાજસેવકો, ગંગાબાઈ તમે જુડી જાઓ છો. જેના હાથમાં રાજસત્તાનાં સૂત્રો હોય છે, તેની આજ્ઞાઓ પ્રમાણે અપારે તો અમલ કરવાનો હોય છે. તમારે દીકા જ કરવી હોય તો એ સૂત્રોને ધારણ કરનાર સુધધારની દીકા કરો. પરંતુ નાહક તમારો કોપ અમારા ઉપર ના ઠાલવો.”

લક્ષ્મીબાઈએ ધીમેથી બોલવાની શરૂઆત કરી. આ વાદવિવાદમાં તેમને બાગ લીધા વગર ચાલે તેમ નહોતું. “ગંગાબાઈનું કહેવું ખોટું નથી! ખરી વાત છે કે અંગ્રેજોએ ઝાંસીનો કમળે લીધો તે પહેલાં તેની આરક ઝોંઝી થતી જતી હતી અને રાજ દેવામાં ઉતરી ગયું હતું; પરંતુ સારે આપણા એકુનો આપણને ચાહતા હતા, કારણ કે તેઓ જાણતા હતા કે એ તેઓનો પાક જમડે અગર તેમનાં મકાનો જળી જાતા તો રાજ તરફથી તેમજ મહેસુલમાં છૂટછાટ અને ખીજ મદદ મળવાની ખાત્રી હતી. પણ હવે તો મહેસુલ ઉપરાંતવા માટે જમીનદારો

ઉમા કરવામાં આવી છે અને સંસ્થાન અને ખેડુતોની વચમાં તેમને મુકવામાં આવી છે; તેથી રાજા અને જમીન યોનારા ખેડુનો વચ્ચેનો તમામ સંસર્ગ નષ્ટ થયો છે. પછી આ ખેડુનો રાજા ઉપર કે રાજા ઉપર ક્યાંથી પ્રેમ ઉપજે? અને આટલું જ જસ નથી! સહુથી વધુ ખરાબ તો એ છે કે દરેક ખેડુને આવાના મહેસુલની રકમ લાંબા સમય માટે નક્કી કરવામાં આવી છે, અને આ રકમ પણ સ્વચ્છંદ રીતે નક્કી કરવામાં આવી છે.” રાણીશ્રીએ અત્યંત હાવવિહ્વળનાથી ઉમેર્યું, “આવી સ્થિતિમાં દુષ્ટાળ પડે, અતિવૃષ્ટિ થાય, ઠોરમાં રોગચાળા આવે અગર લૂંટફાટથી નુકસાન થાય તો ખેડુતની સ્થિતિ કેટલી શોચનીય થઈ પડે છે? તેને આ નુકસાનને પહોંચી વળવા નાણાં કરજે લેવાં પડે છે, એટલું જ નહીં પણ જમીનદાર અને સંસ્થાનનું મહેસુલ ભરવા પણ શાહુકારની ગરજ વેઠવી પડે છે. પછા ઉપર પાટુ કહેવાય છે તે આનું નામ! દિવાન સાહેબ! આવી સ્થિતિમાં આપણી જેલ ફદીઓથી ભરાઈ જાય તેમાં શી નવાઈ? હોડિયાં અત્યારે આ સંસ્થાન માટે કેવા સખ્તો બોલાય છે તે જાણો છો? કહે છે કે ઝાંસી તો ધાકપાકુઓ અને નાણાં ધીરનારાઓનું સ્વર્ગ છે! જૂતકાળમાં ઝાંસીને માટે કદિ આમ બોલાયું નથી!” એકાએક મંદિરની દિશા તરફ ફરી હાથ ઉઠા કરી રાણીએ આચળ ચલાવ્યું: “હે અમારા કુલદેવ! તમારી સાક્ષી રાખીને કહું છું કે, ઝાંસી સંસ્થાનની રાજમાતા થનાંની સાથે જ, મારી ગરીબ દેવત જે દુઃખથી પીડાઈ રહી છે તે દુઃખ-માંથી તેને મુક્ત કરવાનો હું સહુથી પહેલો ચત્ત કરીશ!”

રાણીનાં આવાં કટાક્ષમુક્ત વચનો અને હવિષ્યનો નિશ્ચય સાંભળી ધીરજ મામાસાહેબ તથા દિવાન સાહેબ ચંચી ગયા અને રાણીની આવેશ-ભરી મનોદશા જોતાં તેમને વધુ ચર્ચામાં ઉતરવું યોગ્ય ન લાગ્યું. આખરે કંઈ આવશ્યક બાબત યાદ આવી હોય તેમ મામાસાહેબે ગળું ખોંખારી કહેવા માંડ્યું:

“રાણીસાહેબ ના—પુત્રી! અમે અહીં બીજા જ મુદ્દાસર આવ્યા હતા. મેજેર એલીસનું એમ માનવું છે કે ગવર્નર જનરલ કુમાર દામોદરરાવને ઝાંસી સંસ્થાનના વરસ તરીકે સ્વીકાર્યો કે કેમ તે બહુ જ ચંકા પડ્યું છે. હુંદેલખંડના એજન્ટ મેજેર માલ્કમ તરફથી તેને એક મત મળ્યો છે;

“રાણીજી ! મામાસાહેબની વાત ખરી છે.” દિવાન સાહેબે પાતળા પડના જતા આશાતંત્રને વધુ લંચાવવા માંજો. “ઝાંસી સંસ્થાન આપણા વંશવારસોમાં રહે તેમ કગવા અમે મેજોર એલીસને બરાબર વિનંતિ કરી છે- અને સાથે સાથે તેની મહેનત નિષ્ફળ નહીં ગઈ એમ પણ સ્પષ્ટ કહી દીધું છે. આવા અણીના વખતે જે ઠાણ સંસ્થાનના રાજકુટુંબને ઉપયોગી થઈ પડે તેની યોગ્ય કદર કરવાની પણ અમે સ્પષ્ટ વાત કરી છે. અને મેજોર એલીસે અમારી બધી વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી છે અને અમેને આશ્વાસન આપ્યું છે કે તે પોતે આ બાબત માટે જે ત્રણ દિવસમાં ફરીથી મેજોર માસ્કમને મળશે. તેમ છતાં તેણે વચન આપ્યું નથી, વચન આપવાની તેની શક્તિ કે સત્તા નથી. કારણ કે તે માને છે કે સ્થાનિક અમલદારો અમે તે અભિ- પ્રાય આપે છતાં સોડ ફલગાઉસી તેથી જરા પણ દોરવાઈ નહીં એવો માણસ નથી.” સુખ ઉપર કાંઈક સંતોષનો લાવ લાવી હાથમાં હાથ મૂકી તેણે ઉમેર્યું. “તેમ છતાં, ન કરે નારાયણ અને ઝાંસી ખાલસા થાય તો મેજોર એલીસે તમારા કુમાર હમોદરાવના અને તમારા સર્વ આશ્રિતોના નિઃશ્વાસ માટે તમને સારી રકમનું સાચીયાણું આપવા અંગ્રેજ સત્તાવાળા- ઝોને દબાણ કરવાની કબજાત આપી છે.”

તુઝગારથી એક કરડી નજર દિવાન સાહેબ તરફ નાખી લક્ષ્મીબાઈએ કંઠેર અવાજે કહેવા માંજો

“શું મારા પિતા અને રાજ્યના અમલદારો આટલું જ ફરી શકે એમ છે ? માત્ર સૂચનાઓ અને વિનંતિઓ જ કરી શકે છે, કે જેનું પરિણામ કશું જ નથી આવતું ? ઝાંસીના રાજ સૂરધારોની આટલી જ શક્તિ, આટલું જ સામર્થ્ય અને આટલી શુદ્ધિમત્તા ?” અવાજ મોટો કરી રાણીએ આત્રણ કહ્યું : “હીક છે. તમે જ્યાં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી છો. આજથી હું જ અમેજો સાથે ઝાંસીની વતી બેલીશ-વાન કરીશ; કારણ કે મર્દૂમ મદા- રાજે મને આ સંસ્થાનની રાજમાતા અને વારસદાર કુમારની વાલી તરીકે નીમી છે ! તમારી તાબેદારી મનોરૂતિરાણી રાજદારી કુનેહથી હું ધરાઈ ગઈ છું. એ શુભામી મનોદયા ભૂતકાળમાં વિજયી નીવડી નથી અને હવે પણ આપણને એથી લાભ મળશે નહીં અંગ્રેજો તમને ધિક્કારે છે, અને તમે તે સારી ચેટ જાણો છો. હવે મને મારી છઠ્ઠા મહાણે

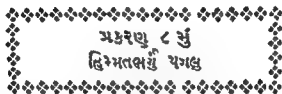
કરવા દો. ઇંગ્લેંડમાં એક ગોટી રાણી રાજ કરે છે અને તમામ માણસે તેની આજ્ઞામાં રહે છે. કદાચ એ કારણથી પણ અંગ્રેજોને મને મારી મરત મુજબ વર્તવા દેશે.”

રાણીનો અવાજ વધુ જીરસાદાર થતો હતો અને તેનું સમગ્ર શરીર રીર મરાઠા રમણીને-શોભે તેવા ઉદ્વેગથી લાબૂકી રહ્યું હતું.

“આજથી તમે અને એક કલ્યાણગરી હિન્દુ વિધવા ન ગણાતો; પણ ઝાંસીની રાણી તરીકે ગણાજો. હવેથી હું-નામ માંત્રની રાણી કહેવાવાથી સંતોષ પામવાની નથી, પણ સાચોસાચ રાણી તરીકેના તમામ અધિકાર મેળવવાની છું. દિવાનજી! શહેરમાં ઢાંડી પીટાવી ખબર આપો કે સાંજના રાજમહાસયના વિશાળ યોગાનમાં તમામ શહેરીજનોએ આવવું, એક ક્ષણનો પણ વિભંજ કયા વખત આપણે કુમારને સંસ્થાનના વારસ તરીકે અને માવિ મહારાજ તરીકે પ્રભુ સમક્ષ જાહેર કરવાના છે. પછી જો કંપની સંસ્કાર આપણા દત્તકવિધાનને માન્ય નહિ રાખે તો તેઓ ઉપર માત્ર ઝાંસીની પ્રજાજ નહીં, પણ સમગ્ર હિન્દુસ્તાનની પ્રજા ગુસ્સે થશે. અને પિનાંજી! તમે જાણો રાત્રે મેજેર એલીસને મહેલમાં બોલાવી લાવો, આપણે ખુશી રીતે અને હિંમતથી તેને પકડાર કરીશું કે ‘તારાથી માલ તે કરી લે. અમે કાંઈ નામદંબની બિઠા નથી. સ્વપરાક્રમથી આપણે ઝાંસી સંસ્થાન સ્થાપ્યું છે અગર મેળવ્યું છે અને સ્વપરાક્રમથી આપણે તે ટકાવી રાખીશું. કદાચ ઝાંસી આપણા હાથમાંથી જાય તો પણ તે મરાઠાઓને શોભે તેમ લડત કયા પછી જ જવું જોઈએ. હું આપણે નીચી મૂંડીએ ઝાંસીની હકુમત અંગ્રેજોના હાથમાં સોંપીશું? સૂર્ય પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં ઉગે તો પણ એમ બનનાર નથી! તમારે મારે પડખે રહેવું-હોય તો ઠીક છે, નહિતર હું એકથી પ્રથુન્ત સુધી ઝાંસીની ખાતર અંગ્રેજો સામે ઝૂકીશ. જાઓ, દિવાનજી, સાંજના દરબારને લગતી તમામ વ્યવસ્થા કાળજીપૂર્વક કરી નાંખો અને આપણા સેનાપતિને ખાસ કહેવરાવો કે તમામ સૈનિકોને લઈ તે લાં દાંજર ધાવ. અંગ્રેજો પણ જાણે કે ઝાંસીમાંથી હજી મરાઠાઓનું સૈનિક બળ નાશ થયું નથી, અને ફરીથી તમે બધા યાદ રાખી લો કે, મારો હુકમ તમારે પાળવાનો જ છે. કાંઈ પણ માણસ પછી તે ગમે તે હોય અગર ગમે તેટલો મોટો ઓઢા ઉપર હોય, છતાં જો તે મારી આજ્ઞાનો અનાદર”

અરો અગર આ સરસાનના સાસક તરીકે મારી અવમણના દરગે તો,
તેને અચૂક યો ય સળ થશે જ! ચાલો, ગમાવાઈ!”

આપલું કરી કોઈના પછુ તરફ દષ્ટિ કર્યા વગર એક પછી એક
ત્વરિત પગલા ભરતા લક્ષ્મીનાઈ ઉદાનમાથી બહાર નીકળી ગયા અને
નામાસાહેબ તથા દિવાનજી પધ્ધરના પૂતળાની જેમ લાંબ સડક ધડ-લા,

દિવાનસાહેબ અને નામાસાહેબ લક્ષ્મીનાઈના આ નિર્ણય વિરૂદ્ધ
કથુ પછુ બોલી ન શક્યા અને તેમના ઉપના કથનનો જરા પણ વિરોધ
ન કરી શક્યા તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા કે, લક્ષ્મીનાઈનું આ
પગલું અત્યત ઉતાવળુ, કવખતનું અને બપભરેલું હતું અને જાણી બૂઝીને
અગ્રેજોની ખદ્મી વહોરી લેવા જેવું હતું, છતાં પણ એક તો રાણીની
બદલાયેલી અને ઉશ્કેરાયેલી મનોવૃત્તિ જોષને અને અગ્રેજોને આ બાબતમાં
પોતે કેવા નિર્દોષ છે અને રાણીએ પોતાની સમજાવટ છતાં કેવી રીતે
તેમની ઉપરવટ જઈ આ કાર્ય કર્યું છે એમ સમજાવી દેવાની ખાત્રી
હોઈને તેમણે આ બાબતમાં વિરોધ કરવો ઉચિત ધાર્યો નહીં બલે ।
લક્ષ્મીનાઈ સ્વતંત્ર થઈ સતોષ મેળવે અને ધાર્યું કરવાની મમરણી લીએ ।
પછુ આખરે જ્યારે અગ્રેજોનો ઠપકો મળશે, અગર તો લક્ષ્મીનાઈની
ચોજના ગવર્નર જનરલ મળુર નહોં રાખે ત્યારે રાણીને પસ્તાવાનો વખત
આવશે અને તે વખતે તેમના વગર-તેમની સલાહ વગર રાણીને ચાલશે
નહીં । આવા ક્ષુદ્ર આત્માસનથી સતોષ પામી બને જણાએ સાજના
દરબારની તૈયારી કરવા માડી.

લક્ષ્મીનાઈમાં સાદસ અને દૃઢ નિશ્ચયના ગુણો પ્રથમથી જ બીજરૂપે
હતા અને બચપણમાં તેને જે પ્રકારની તાલીમ મળી હતી, તેથી તેમાં વૃદ્ધિ
થવા પામી હતી જેમ જેમ તે મોટા થતા ગયા તેમ તેમ તેમનામાં નિહર-

તાનાં પુત્ર પુત્રી દેખાવા લાગ્યાં. દાદાનાં ૨૨ લાગે એવાં તો તેમને ખ્યાલ પહોં નહોતો. વીર સીઓ કે પુત્રો ક્યાંથી પહોં ઝરતાં નથી; બધાં તેમનાં થી ભાગતો ફરે છે. નહિતર ૧૮ વર્ષની કાંચી વયની મુવત્તી, વિધવા યતાંતી સાથે જ રાજકારભારની લેનામ. પોતાના પિતા અને દિવાનની ઉપરવટ થઈ અને અંગ્રેજોની સમ્મતિ વગર દાયમાં લેવાની ક્યાંથી દિમ્મત કરી શકે?

મામાસાહેબ અને દિવાનસાહેબ પાસેથી નીકળી લક્ષ્મીબાઈ રાજમહેલમાં આવ્યાં, સારે પહોં તેમની લાગણી અને આવેશ યમ્યાં નહોતાં પહોં જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ એ આવેશ એસરવા લાગ્યો અને તેમને પોતે લીધેલાં પગલાંનાં ચાન્ત-ચિતે વિચાર કરવાનો અવકાશ મળ્યો.

તેને લાગ્યું કે, મેં જે પત્રક લીધું છે, તેમાં જેખમ તો છે જ; પહોં જગતમાં એવું કંઈ કાર્ય છે, જે જેખમ ખેમા વગર સિદ્ધ થાય છે? અને આ કાર્યમાં આટલું બધું જેખમ પહોં શું છે? “મહૂમ મહારાજે જાહેર રીતે અને અંગ્રેજ અધિકારીઓની સમક્ષ હક્કવિધાન કર્યું છે, એ હક્કને મેંજુર રાખવા માટે આપણે કંપની સરકારને વિનંતિ કરી છે; એ વિનંતિ સ્વીકારતાં કેટલો ઠાળ વહી જશે તે કાણ જાણે છે? સાં સુધી રાજવહીવટ આમ ટંમકડા વગરના થાશે એ કેમ સહેવાય? તો પછી ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે કુમારને વારસ તરીકે જાહેર કરી મારે રાજમાતા તરીકે અને તેના વાલી તરીકે વહીવટ ચલાવવો. શા માટે અંગ્રેજોની સમ્મતિની રાદ જોમાં કરવી? સમ્મતિ આવશે તો ઠીક છે, નહિતર તે વખતે જોયું જશે? માફ ચાલશે તો હું ઝાંસીના કબજે એમ કદાપિ કાળે છેડી દેવાની નથી. માણસ રાજપુત્રીથી પોતાની સારવાર જીલ્લતનો કબજો પહોં બીજાને સોંપતો નથી, તો આ તો કેટલીયે પેઢીથી ચાલ્યા આવતા એક રાજ રવાનની બાબત છે.”

X

X

X

X

X

સૂર્યનારાયણ આકાશના મધ્યભાગમાંથી પશ્ચિમ તરફ અધે રસ્તે ગયા હશે, અંટસામાં રાજમહેલના વિશાળ ચોરાનમાં સંજના સમારંભની તૈયારીઓ થવા માંડી. રાજમહાધવનો એ ભાગ વાવરાઓ અને

તોરણોથી સુશોભિત કરવામાં આવ્યા. એક બાજુ રાજ્યના અધિકારીવર્ગ માટે અને એક બાજુ શહેરીઓ માટે બેઠક બિઠાવવામાં આવી. અખાડાની રેતી વગેરે સાદું સુદ કરવામાં આવ્યા. પાસેના ખુલ્લા ચોગાનને ફરતી દોરડાંની આડ બાધી લેવામાં આવી. રાજમહેલના પહેલા મળના ઝરખામાં ખાસ મખમલની માદીઓ મૂકી આસન ગોઠવવામાં આવ્યા. આ ઝરખાની સામે જ આજનો સમારંભ થવાનો હતો. ઝરખાની બાંધણી મોગલશાહી હતી, અને તે રાજમહેલ બધાયા પછી પાછળથી બાંધ્યો હોય એમ તેના નવીન દેખાવ ઉપરથી જણાઈ આવતું હતું.

ઝાંસીના શહેરીઓ એક પછી એક આવતા હતા. દિન્દુઓ અને મુન્નીઓ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો તેમ જ છોકરાઓ પણ આ દરબાર જેવા આવતા હતા. સર્વ કાંઈ આનંદમાં-ઉલ્લાસમાં જણાતું હતું અને રમત-ગમતની મોજ આખવા માટે આવતું હતું. રાજ્યના અધિકારીઓ પણ આવી ગયા અને અખાડામાં મસ્તકુસ્તી શરૂ થઈ. દોરીની આડવાળા ચોગાનમાં તલવારની પદાબાજી ખેલાવા માડી અને એક પછી એક બ્યાયામના અને લશ્કરી તાલીમના પ્રયોગો થવા માંડ્યા લોકો આ બધું જોવામાં તસ્લીન બની ગયા હતા, એટલામાં રાજમહેલના એક દરવાજામાંથી નોમન અને રણસીખાના તેમ જ રાખના બરનિ સાથે સેનિકો, કુસ્તીયાળો, તલ્વાર ખેલનારા અને લાડીયાળોનું સરખસ ચોગાનમાં આવ્યું અને ઝરખાની સામે હારબધ ઉભું રહ્યું. તુર્ત જ એક તોપનો અવાજ થયો અને કુમાર દામોદરરાવને લઈને રાણીમાતાએ દિવાન અને મામાસાહેબ સાથે ઝરખામાં પ્રવેશ કર્યો. એકચિત્ત થયેલા જનસમુદાયે મસ્તક નમાવી રાજમાતા, કુમાર અને મડગાને નમન કર્યું આ નમનનો હસતે મુખે સ્વીકાર કર્યા પછી રાજમાતાની સૂચના થતાં દિવાનસાહેબ, કુમાર દામોદરરાવ અને લક્ષ્મીબાઈ ત્રણેય ઝરખામાં સદુની આગળ આવી હિંબા અને એકત્ર થયેલ જનસમુદાય ઉપર એક ભાવભરી, છતાં અધિકારના ભાનવાળી દૃષ્ટિ ફેંકી, સર્વ કાંઈ રાજમાતા શું કહે છે તે સાંભળવા ચાત થઈ ગયા. દિવાન નાસિંદરાવે કાંઈક સંતોષથી, કાંઈક નર્વથી ચેતાની મોટી ચક્રાર આંખો ફેરવી ઉચ્ચ સ્વરે કહેવા માંડ્યું.

“ઝાંસીના પ્રજાજનો! ઝાંસીના પ્રજાપિય શાસક મહારાજ ગમાવર-

રાવ એક મદીના પહેલાં કેવા દુઃખમયો સનેગોમાં સ્વાવાસી થયા તે તમે જાણો છો. ઈશ્વરે તેમને શાદીનારસ આપ્યો હતો, પણ તે પ્રગળા દમમાગ્યે દગળાં જ અસ્ત યાગ્યો. પછી તો મહારાજને લાગ્યું કે ઝાંસીની પ્રગળે અનાથ મૂકી જતી તે યોગ્ય નથી, તેથી તેમણે દિન્દુર્ભશાસ્ત્ર પ્રમાણે આ કુમાર દામોદરરાવ જે તેમના ભત્રીજા થાય છે તેમને દત્તક લીધા છે અને એ દત્તકવિધાનની ક્રિયા મહારાજે પોતે જ જાહેરમાં કરી છે. કુમાર દામોદરરાવને દત્તક લેવામાં મહારાજ ઉપરાંત રાણીસાહેબની, મારી અને મામાસાહેબની સમ્મતિ હતી, અને એ દત્તક પુત્ર જ મહારાજના દુઃખ અવસાન પછી તેમની અત્યેષ્ટિક્રિયા તેમ જ શ્રાદ્ધક્રિયા કરી છે. દિન્દુર્ભશાસ્ત્ર પ્રમાણે દત્તક પુત્ર અને ઔરસ પુત્રમા કશો જ ભેદ ગણાતો નથી. મહારાજ ગંગાધરરાવ મૃત્યુ પહેલાં એવી વ્યવસ્થા કરતા થયા છે કે જ્યાં સુધી કુમાર દામોદરરાવ રાજમાદી સંભાળવા જેટલી યોગ્ય વયના થાય ત્યાં સુધી તેમના વિધવા, આપણાં રાજમાતા, જેને આપણે સધળા અત્યંત પ્રેમપૂર્વક માન આપીએ છીએ અને ચાહીએ છીએ તે આ રાણીસાહેબ દક્ષીનાબાઈ કુમાર દામોદરરાવની વતી રાજવહીવટ સંભાળે અલખત, હજી સુધી કુમારને ઝાંસી સરયાનના વારસ તરીકે ગવર્નર જનરલે રીતસર સ્વીકાર કર્યોના સમાચાર અમેને મળ્યા નથી, તે પણ રાણીસાહેબને લાગ્યું છે કે ઝાંસી સરયાનના વારસ કુમાર દામોદરરાવને તમારી, એટલે ઝાંસીની પ્રજા આગળ રજુ કરવામાં જિલકુલ લીલ કમ્પી જોઈતી નથી, એટલા માટે કે, ભવિષ્યમાં તમારા ઉપર કે જુ સ્થાસન કરનાર તે રીતે તમને સકા ના રહે." દામોદરરાવ તત્કાલીને દિવાનજીએ આગળ ચલાવ્યું તેથી આપણા મહાત્મ રાજા મહારાજ ગંગાધરરાવના દત્તક અને વારસ કુમાર આનંદરાવ, જેમનું નવું નામ દામોદરરાવ પાડવામાં આવ્યું છે તેમને તમારી સમક્ષ રજુ કરતાં અને તમેને જોળખાવતાં અને અત્યંત આનંદ થાય છે અને એમ કરવામાં હું મને મોટું માન મળ્યું એમ સમજું છું. અંગ્રેજ અધિકારીઓ જે આપણા ઉપર સત્તા ચલાવે છે તેઓએ કુમાર શ્રીનો વારસ તરીકે સ્વીકાર કર્યોના સમાચાર રાણીસાહેબ અંગર મને મળ્યો કે, તું જ પ્રસંગને અનુરૂપ દરનાર બરી, પૂરતા દમદમ અને વામધૂમધી રાજના તમામ અધિકારીઓ અને સરયાનની સમગ્ર વકાદાર પ્રજા કુમારશ્રીનો યોગ્ય સત્કાર કરી ને તેને પ્રત્યક્ષ કરવામાં આવશે,

કા મી ની આ બ્રા ન્ડ ના જુદી જુદી સુગંધીના દીલખુશ સાબુઓ

કા મી ની આ વ્હાઇટરોઝ સોપ (રજીસ્ટર્ડ)

ભેમાથી ગુલાબની ખીટી સુગંધી પ્રસરી
રહે છે. કીમત-૧ બાક્સના રૂા. ૦-૧૪-૦

કા મી ની આ સેન્ડલ સોપ (રજીસ્ટર્ડ)

મહીયાખીરી સુખડની મધુર સુગંધ મળને
આનંદ હાથક લાગે છે.

કીમત ૧ બાક્સના રૂા. ૦-૧૪-૦

દીલખહાર સોપ (રજીસ્ટર્ડ)

તસમીન અને અબીહીના ફુલોની મધુર
પુશ્પિયા ધણી આનંદ હાથક લાગે છે. કીમત ૧ બાક્સના રૂા. ૦-૧૪-૦

સુરકખહાર સોપ (રજીસ્ટર્ડ)

કસ્તુરીની ધીમી સુગંધ મળને આનંદ આપે છે. કીમત ૧ બાક્સના રૂા. ૧-૪-૦,

ખશખહાર સોપ (રજીસ્ટર્ડ)

ખરાની સુગંધીથી ભરપુર લોહપ્રિય સાબુ. કીમત ૧ બાક્સના રૂા. ૧-૪-૦.

બાબા સોપ (રજીસ્ટર્ડ)

બાપના મનપસંદ રંગના નાના બગવાના બારો સાબુ

૧ દહન ગોળીના એક બાક્સના રૂા. ૧-૪-૦

મેરનીંગ બાથ સોપ (રજીસ્ટર્ડ)

દીલને પ્રસન્ન કરે તેવા મધુર સુગંધીથી ભરપુર ગોળ આકારના સાબુઓ.

એજન્ટ વખત ઉપરના સાબુઓ તમારા દુકાનદાર પાસેથી મંગાવી
વાપરી લેવાને અવતેમારા કરવામાં આવે છે, અથવા નીચેના સરનામે
અડધા આનાની દીકરી મોહી સોપબની ગોળી મંગાવી ખાતરી કરો.

કીમત ૧ બાક્સના રૂા. ૧-૧૨-૦

સોલ એજન્ટ -

ધી એંગલા ઈન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.,

૨૮૫, જુમા મસ્જિદ મુખર્ક ર.

બી રો હ ની દવા

કાળો, રોગો, આંતરીઓ અથવા ચીયાઓ તાવ ધણા દિવસો સુધી શરીરમાં રહેવાથી પેટની ડાબી પાંચળાઓની નીચે જે થાડ આવે છે તેને વર્કી અથવા બરોલ કહે છે, દાળવાથી દુ ખે છે, દરદી તવાતો બધ છે, ઘૂખ લાગતી નથી અને પેટ ચડેલું દેખાય છે, અને તેનો વસ્ત્ર હપાય નહિ કરવાથી બરોલ ધીમે ધીમે આખા પેટમાં હવાઈ રહે છે અને ધોળ રૂપ જણાય છે. દરદી જાનું ખાઈ સમતો નથી અને વડન અસક્ત થઈ જાય છે આવી બધાં જ રિયવિમાં અમારી બરોલની અકસીર હવા વાપરવાથી દરદીને વસ્ત્ર આરામ થાય છે ને દરદી દુઃખ વખતમાં રોજમુજબ થાય છે કી. બા ૧ ૩ ૧ વી પી જીડુ

૨૪ કલાકમાં ફાયદો કરનાર "જનમસિદ્ધ"

સપટ લોશન

દરાજ, ખસ, ધુબલી, ખરજીયું તેમજ દરેક બતના મામલીના રોગો ઉપર રામખાણુ ઉપાય છે કી બા ૧ ૬ આના વી પી. જીડુ.

સપટ હ પની કાલબાદેવી રોડ મુખર્ધ ૨

શક્તિ-લોહી-તથા બુદ્ધિ વધારી નવું જીવન આપનાર ઉંઝા કેમીકલ વર્કસની પૌષ્ટિક દવાઓ રાજવૈભવ ગુટિકા.

શરીરની હરેક પ્રકારની નબળાઈ વીર્યશ્રાવ, સ્વપ્નદોષ, કમરનો દુખાવો મટાડી વીર્યને વધારી થટ કરી જીવાનની આકૃષ્ટ ભેમ આપે છે વીર્યનો ટકાવ રાખી શરીર મજબુત બનાવે છે. ગોળી ૩૦ ની બાટલી ૧ ના રૂ ૩-૦-૦.

અમૃત કેસરી.

કોમલી વસાણા તથા બંગમરમ, લોહ ભસ્મ, રસસીંદુર, કેસર, કસ્તુરી બીગેર ચીએ નાંખી બનાવેલું સ્વાસ્થ્ય આટલું બાળકો, યુરપેા તથા સ્ત્રીઓના શરીરમાં હાડપણી લોહી વધારી રક્તપ્રદ બનાવે છે. બુદ્ધિ-ભગ તથા શક્તિ વધારી નવું જીવન આપે છે રતલ ૧ ની બા ના રૂ ૫-૦-૦

વધુ દવાઓના શુદ્ધ તથા ભાવ માટે સૂચીપત્ર મફત મંગાવો.

ઉંઝા કેમીકલ વર્કસ, પી.એસ. સ્ક્રીટ મુખર્ધ નં. ૨.
કલકત્તા
કાશખાનું ઉંઝા (ગુજરાત)

પણ તે દરમ્યાન, હાલ તો આપણે આપણા બાવિ રામને માટે ખુશાલીના પોકાર કરી સંતોષ માનીએ !” આટલું બોલી અવાજને વધુ મોટો કરી દિવાનજીએ “કુમાર દામોદરરાવનો જય ! કુમાર દામોદરરાવનો જય !” એમ મોટેથી ઉચ્ચાર કર્યો; અને એકનિત ચલેલા જનસમુદાયમાંથી તેનો પ્રચક પડ્યો પડ્યો. “કુમાર દામોદરરાવનો જય ! કુમાર દામોદરરાવનો જય !”

જનસમુદાયનો ‘જયધ્વનિ’ સમી ગયો, એટલે રાણીએ એક ડગલું આગળ વધી પોતાના તરફ મીટ માંડી રહેલા પ્રભજનો તરફ મમતાભરી દૃષ્ટિ ફેરવી.

આ ખાસ પ્રસંગે રાણીએ શોકદર્શક ચેત પોચાક ધારણ કર્યો હતો, છતાં સોનેરી કસબની કિનારવાળી હિમ્મતી ચાલ ચરીરે લપેટી હતી. આ પ્રસંગે તેમણે સફેદ કાપડની તંજ ધળતર પહેરી હતી અને તેમના પગમાં રૂપેરી છુટ્ટાવાળી મોજડી શોભી રહી હતી.

જયધ્વનિના પડખાથી ખળભળી રહેલા વાતાવરણને ભેડી સુવાન રાણીનો મધુર છતાં મક્રમ અવાજ સંભળાયો :

“મારા-બહાલ પ્રભજનો અને વફાદાર તથા એકનિષ્ઠ અધિકારી-ઓ ! તાજેતરમાં ઝાંસીના રાજકુટુંબમાં અને રાજમહેલમાં જે બનાવો બની ગયા છે તે દિવાનજી સાહેબે તમારી સમક્ષ યથાર્થ સ્વરૂપમાં વર્ણવ્યા છે; અને એથી વિશેષ સમાચાર મારે આપવાના રહેતા નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે હાલ હું જે પગલાં લઈ રહી છું તે સંબંધી તમારા મનમાં કંઈ પણ અંદેશો હોય તો તે દૂર કરવા માટે ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા છે. તમારામાંથી કેટલાકને-ના-બધ્ધાને નવાઈ લાગશે કે મહારાજના મૃત્યુ પછી આટલા ટૂંક સમયમાં હું કેમ જાહેરમાં આવી ઉભી રહી ? હિન્દુ ધર્મદાતા પ્રમાણે હિન્દુ વિધવાને યતિના અવસાન પછી લગભગ એક વર્ષ જેટલો સમય ઘરના એક ખુણા-વિભાગમાં જ પસાર કરવાનો હોય. અને જાહેરમાં બહાર નીકળી શકાતું નથી. શા માટે એ શાસ્ત્રાશાનું મેં ઉલ્લંઘન કર્યું તે જાણવાની તમને ઈનેમરી થાય એ સદજ છે. શાસ્ત્રના નિયમો અને સમાજની રૂઢિઓનો ભંગ કરવામાં મને બિય-કુલ-આનંદ પડતો નથી, મારા હાથથી જાણીબૂઝીને એવું કાર્ય બાગ્યે જ બને; પણ સત્તેજો અત્યારે પલટાઈ ગયા છે. જે સામાન્ય સંજોગો હોવા

જોઈએ તે આંધારે રહ્યા નથી. આંધારનો સમય લગભગ લા છે, અટકું જ નહીં પણ ખરી કટોકટીનો છે અને આ સંસ્થાનની હસ્તીનાસ્તીનો સવાલ ઉભો થયો છે. હું ધાઈ છું કે તમે જ્યાં માઈ કહેવું સમજી શકો છો.”

જનસમુદાય એક બીજા સાથું જોઈ રાણીના કથનને સમ્મતિ આપતો હોય તેમ માર્યા દલાવી રહ્યો.

“રાજ્યમાં ભાવિ વિષે અનિશ્ચિતતા વ્યાપેલી છે અને રાજ્યના એક ખુણાથી બીજા ખુણા સુધી ગમે તેવી અફવાઓ ઉડી રહી છે. વહીવટમાંના સાસનમાં ફેરફાર થવાના અને સંસ્થાન છિન્નભિન્ન થવાના ભયકારો વાગી રહ્યા છે. એક સદી ઉપરાંતનું જૂનું સંસ્થાન, ઉત્તર દિશામાં મરાઠાઓની વીરતાના ભવ્ય સ્મારક સમું, ઝાંસી વિદેશીઓના હાથમાં પડવાની ભીતિ ઉભી થઈ છે. મોગલોની સત્તા નાશ પામી છે અને તેને સ્થાને ગાઢડી જેમ ગાઢડીમાંથી ફાળુમાં આંખાતું ગાંઠ ટ્રેક્ષરોને બતાવે છે તેમ નથી, સત્તા ઉભી થઈ છે. ગાંડીના આંખાતું માંડ વાસ્તવિક નથી, ભારે આ નવી સત્તા વાસ્તવિક અને નક્કર છે અને જાદુ ઘોડા મૂળ, બાકી ખેંટલી છે ! આપણા કેટલા આચીન રાજવંશો તાજેતરમાં જ અસ્ત પામી વિશ્વચિત્તના મર્તમાં જઈ પડ્યા છે અને હિન્દુસ્તાનમાં આગળ પડતાં સીમાચિહ્ન જેવાં મહાતાં રાજ્યો આપણી આંખ આગળ જ નાણુદ થઈ ચૂક્યા છે ! આમ છે તો પછી આપણામાંના ડાઇને આપણા નાના છતાં પ્રિય સંસ્થાન ઝાંસીના ભાવિ માટે ચિંતા થાય એમાં કાંઈ નવાઈ છે ? બીજાં વધારે મોટાં રાજ્યોનું જે ભાવિ થયું છે તે ભાવિ ઝાંસીનું ન થાય તે માટે આપણે હાથ ને હાથ કાંઈક કરવું જોઈએ; એવા નિર્ણય ઉપર હું આવી છું; તેમાં તમને કાંઈ જોડું લાગે છે ખરું ? એમાં તમને મારો કાંઈ દોષ કે ઉતાવળ જેવું જણાય છે ખરું ?”

“ના, ના, ના.” લોકસમુદાયમાંથી એક સાથે જવાબ આવ્યો, અને તેથી ઉત્સાહિત બની લક્ષ્મીબાઇએ પોતાના વિચારો આગળ દર્શાવ્યા.

“આવા કટોકટીના સમયમાં જો હું મહુમ મહારાજે લીધેલા ફત્વોના વારસો જાળવી રાખવા અને તેને માન્ય કરાવવા સક્રિય-જાતે જ હાથ લાડે તો જ મહારાજની જે યોગ્ય રીતે આજીવું પાલન કર્યું અગર તો સ્મારક રાખ્યું ગણાય, એમ માફ માનવું છે. આપણા આચીન ઇતિહાસમાં

અને અર્વાચીન ઇતિહાસમાં પણ સ્ત્રીઓએ રાજકારભારની સમાપ્તિ હાથમાં લીધાના પ્રસંગો છે. પુણ્યનામા અદ્વૈતાચાર્યના દાખલો આપણને સર્વને યાદ જ નહોતો અને ત્રેરણા આપે એવો છે. જેવી રીતે તે વીર નારીઓ હોદ્દકરનું રાજ્ય સંભાળ્યું અને સાચવ્યું; તેવી જ રીતે હું ઇશ્વરની મદદથી અને ઝાંસીની પ્રજાની સહાનુભૂતિથી ઝાંસી રાજ્યની સેવા કરવા અને આરાધી બનશે તો ઝાંસીને બચાવવા યત્ન કરીશ. હું ધારું છું કે તમે મારા આ વિચારને પુષ્ટિ આપશો. કુમાર દામોદરરાવને મદ્દમ મહારાજાએ દત્તક લઈ વારસ નીમવામાં જે દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી છે તે તમે માન્ય રાખો છો, એમ તમારી પાસેથી સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં જાણવા માટે હું અત્યારે આંઈ આવી છીએ છું. ઝાંસીની પ્રજા તેના રાજકુટુંબ તરફ વફાદાર છે એ બાબતમાં અંગ્રેજોના મનમાં જરા પણ શંકા ન રહે, એવી રીતે આપણે કરવું જોઈએ. આપણે બતાવી આપવું જોઈએ કે સત્તારા અને નાગપુરમાં પ્રજાની સ્થિતિ ગમે તે હોય, છતાં ઝાંસીમાં પ્રજા તેના હાલના શાસકોના અમલથી શાન્તિમાં અને સંતોષમાં છે, શુખી અને આબાદ છે. આપણે," રાણીએ કાંઈક અવાજ ધીમે કહ્યો અને અર્થસૂચક દૃષ્ટિપાત કરી કહ્યું; "એ પણ બતાવી આપવું જોઈએ કે આપણું રાજ્ય-સંસ્થાન નાનું છે, છતાં તેમાં આપણે સ્વતંત્ર રહેવા માગીએ છીએ, એ નાના સંસ્થાનની સ્વતંત્રતા આપણને આપણા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય ■ અને જે સ્વતંત્રતા-પછી તે ગમે તેટલી હોય-આપણે અસારે ભોગવી રહ્યા છીએ તે આપણે મન અમુક્ય છે અને તે જાળવી રાખવા આપણી શક્તિમાં હશે તે સધળા યત્નો કરવાનો આપણે દૃઢ નિશ્ચય છે."

લક્ષ્મીબાઈના બાપણની હેલ્થા સંજ્ઞા પૂરા ચર્તાની સાથે એકત્રિત જનસમુદાય કાંઈક ઉચ્ચેરાયલી, કાંઈક આનંદી મનોવૃત્તિથી આવેશમાં આવી રાણીના સર્વ કથનને પુષ્ટિ આપતો હોય તેમ મોટેથી પોકારી ઉઠ્યો. "રાણી લક્ષ્મીબાઈનો જન્મ?" આ ગળજાના પ્રત્યક્ષર રૂપે ફરીથી જનસમુદાયે "રાણી લક્ષ્મીબાઈનો જન્મ"ની ધીમણ કરી અને દિલ્લાની વિવાસિમાંથી તેના પડખા પડી ગગનમંડળમાં પ્રસરી રહ્યા.

ધડીભર લક્ષ્મીબાઈ આ ઉત્તેજક દ્રશ્ય જોઈ રહ્યાં અને પછી કુમાર દામોદરરાવને લઈ મીડી, મમત્વ લારી નજરનાંખનાં નાંખનાં પ્રજાજનોનાં

બંધિતબાવેથી પરિપૂર્ણ નગન શ્રીધર્તા શ્રીધર્તા પાછા મહેલમાં જતા રહ્યાં. ફરીથી 'રાણી લક્ષ્મીબાઇની જય' અને 'કુમાર દામોદરરાવને જય'નાં પોકારોથી રાજમહેલનું યોગાન ગાણ ઉઠ્યું.

રાણીની પાછળ દિવાનજી સિવાય સર્વ કામ અરખામાંથી મહેલમાં ગયાં અને રાણીજીના ગયા પછી દિવાનસાહેબ નીહના ચોકીદારને રમતગમત શરૂ કરવાની આજ્ઞા કરી મહેલમાં ચાલી ગયાં.

દુર્ત જ યોગાનમાં મલ્લકુસ્તી, હસરત, બ્યાપામનાં પ્રયોગો, પદ્મા-ગાણ, લાડીબાણ વગેરેની રમતગમત શરૂ થઈ. દોલ, ત્રાસાં અને રણ-શ્રીગાના વીરોત્તેજક નાદથી વાતાવરણ ગાણ ઉઠ્યું. પ્રભુજનો આ સર્વ જોવામાં તત્ક્ષીન બની ગયા. કેટલો સમય વીતી ગયો તેની કાંઈને પણ ખબર નહીં. આખરે બ્યારે આ સમારંભની પૂર્ણાકૃતિ સૂચવનારી તોપનો અવાજ કિલ્લાના ઉપલા ભાગમાંથી ઓગળ્યો ત્યારે ઉપર અથડાયો, ત્યારે આ મદાનગી ઉરફરનારી અને વીરોત્તેજ અને રમતગમત બંધ પડી અને જનસમુદાય અને તે પછી અધિકારી અને સેનિક વર્ગ ધીમે ધીમે કંઈકેક તકવિતક કરતો વિખેરાવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૬ મું

મેજર એલીસ સાથે મુલાકાત

ઝાંસીના રાજમહેલમાં અપાટાનુષ્ઠાન બનાવો જતી જતા હતા. લક્ષ્મીબાઇએ રાજમના વારસ, તરીકે દામોદરરાવને જાહેરમાં સ્વીકાર કર્યો અને પોતે રાજમાતા તરીકે વહીવટની લગાત 'પોતાના' હસ્તક લેવાનો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો; ત્યારથી મેજર એલીસની સ્થિતિ કફોડી થઈ પડી હતી.

એક બાબુથી તેને ઝાંસી પ્રત્યે સદ્બાવ હતો, કંઈક અનુરાગ પણ હતો અને મહારાજ ગંગાધરરાવે દત્તકવિધાન વખતે આપેલી અમુક્ય મોટાથી તેમ જ પાછળથી લક્ષ્મીબાઇએ આપેલા ઉપદેશથી તે આભારની લામણીથી દબાઈ ગયો હતો. એટલે તેણે શુદ્ધજનના પોલીટીક્સ એજન્ટ

મેજેર માલકમ ઉપર ઝાંસી સંસ્થાનનો વારસો મહારાજ ગંગાધરરાવના દત્તપુત્રને મળે અને તે દરમ્યાન લક્ષ્મીબાઈ દત્તકના વાલી તરીકે રાજેપહીવટ કરે એવી મતલબની બલામણુ કરી હતી.

પણ મેજેર માલકમ મેજેર એલીસના વિચારને પુષ્ટિ આપે તેમ નહોતું, અને કદાચ આપે તો પણ લોર્ડ દલહાઉસી કાંઈનું કંઈ માને એમ નહોતું. તેને તો ભરતખંડનાં નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યોને નાણુદ કરી, બ્રિટીશ મુસકનો વિસ્તાર વધારવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી અને એ મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ અર્થે તે મમે તેવું, પછી ન્યાયી હોય કે અન્યાયી હોય, પગલું મેવા તે તત્પર હતો. દરેક બાબતમાં તેનો નિશ્ચય હેવટનો હતો અને ભરતખંડમાં બ્રિટીશરોની સત્તા વિસ્તારનાર અને સંગઠિત કરનાર એ મહાપુરુષ કયો નિર્ણય આપશે તે વિષે કાંઈને પણ શંકા નહોતી.

રાણીએ સાંજના દરબાર ભરી જે જહેરાત કરી હતી તેથી મેજેર એલીસ ચીકાયો હતો, કારણ કે એ એક રીતે અંગ્રેજ સત્તા સામે ખુલ્લો પડકાર હતો; અને પોલીટીકલ એજન્ટ તરીકે હવે તેનાથી ઝાંસી સાથે ખાસ મિત્રાચારીનો સંબંધ રાખી શકાય એમ નહોતું.

તેણે આ સમાચાર મેજેર માલકમને જણાવી દીધા અને પોતે પણ ત્યાંથી ચાલી જવાનો નિર્ણય કર્યો.

દિવાનસાહેબ અને મામાસાહેબને અદરખાનેથી રાણીનું આ પગલું પસંદ પડ્યું નહોતું, છતાં બહારથી તેનો વિરોધ કરી શકાય તેમ નહોતું અને કરવામાં કદાપણ પણ નહોતું. આથી તેમણે રાણીનું મન મનાવવા સાથે અંગ્રેજોનું મન મનાવવાનું પણ ચાલુ રાખ્યું. અને તેટલા માટે સાજના ભાગમાં મોડેથી રાજમહાલમાં ખાસ અતિથિનિભાગમાં એક નાની સરખી મિજલસ ભરવામાં આવી હતી.

આ અતિથિજનનનો ખડ વિશાળ અને ચોરસ હતો. તેની બોતિ હિન્દુ દેવદેવીઓ અને પુરાણોનાં લડાયક ગ્રંથોના ચિત્રોથી સુશોભિત અને અતૃપ્ત હતી. તેની છત રંગમેરગી ચિત્રામણથી દીવાના ઝાંખા ગ્રંથાશમાં ઇન્દ્રસલાનું સ્થરણ કરાવતી હતી. અતિથિજનનની આરસની ફરસ-અંધી ઉપર ધરાની ગાલીચો પાથરવામાં આવ્યો હતો. મધ્ય ભાગમાં હવે

અને કિંમતી રેશમી ગાદી પાથરેની હતી અને તેને ફરતા તથા ખાલુ રેશમી તકિયા ચૂમ્યા હતા ખાલુમાં એક નાનું સરખી સુખડની પાટલી ઉપર રોનાની પાનદાની પહેલી હતી અને પડખે ચાંદીનો દુકા પીનારની રાક જોતો હોય તેમ પડખો હતો આ ઉપરાંત એક નાની સરખી પાટલી જે બાજુ નેટલી પહોળી, પણ લંબી વધારે હતી તે પણ એક ખાલુ પડી હતી. અતિથિલવનમાં રાજમહેલમાંથી આવવાનું એક દાર ઢાંચું તે ગાદીના પાછગના લાગમા હતું અને દાર ખુલ્લું હતું, છતાં રેશમી પડદાથી ઢાંચેલું હોયને અદર શું આવી રહ્યું છે તે જોઈ ઇલાય તેમ નહોતું

આ અતિથિલવનમાં આજે રાજ્ય તરફથી-લક્ષ્મીબાઈની ખાસ ઇચ્છાથી મેનેર એલીસનો સત્કાર કરવાની બ્યવસ્થા થઈ રહી હતી

મેનેર એલીસ ઝીંડ વધતો, પાતળો અને ઊંચો લશ્કરી આદમી હતો. તેની મોટી મૂંછો તેનામાં હતો તે ફરતી વધારે લગાયક લુસ્સો દેખાડતી હતી, પણ તેની આખો અને તેના મુખ ઉપરની રેખાઓ બાહ્ય કડક હતી તે લશ્કરી પોશાકમાં સજ્જ થઈને આવ્યો હતો અને ગાદી પાસે ચૂકેલી બાજુ નેવી મોટી પાટલી ઉપર બેઠો હતો. તેની પાસે ગાદી ઉપર મામાસાહેબ બેઠા હતા અને પડખે દિવાન નરસિંહરાવ ઉભા હતા તથા ચણેલા ચંદેરા ગભીર હતા અને મામાસાહેબ તથા દિવાન સાહેબ વારંવાર ચક્રવાળા દાર તરફ જોતા હતા -

“દિવાનસાહેબ!” મેનેર એલીસે ગભીર મુખપુદાથી કહેવા માંડ્યું “હું ધણી જ કોઈડી સ્થિતિમાં મૂકાયો છું તમે જાણો છો કે મારે પણ મારા ઉપરિને જવાબ દીધા વગર અને ખુલાસો કર્યા વગર આસે તેમ નથી. મરૂમ મહારાજ ગંગાધરરાવ પ્રત્યે મને માન અને લાગણી છે, તેથી જ હું અહીં રોકાઈ રહ્યો છું, નહિતર ઝાંસીમાં એક દાણ પણ વધુ રહેવાની મારે ના જ પાડવી જોઈએ રાણીશ્રીએ જે પત્ર આજે લખ્યું છે તે મળ્યું જ ગભીર છે, કારણ કે એમ કરીને તેમને મવર્નર જનરલની સત્તાનો ખુલ્લો અનાદર કર્યો છે, અને એમ થયા પછી મારાથી ઝાંસીમાં રહેવાય નહીં અને રાણીશ્રીની મુલાકાત લેવાય પણ નહીં. તેમ છતાં આજે એ મુલાકાત લેવાની મેં પાડી છે તે બદલ મારે ખુલાસો કર્યા વગર અંતો નહીં. આ અંતુ રીક નથી થતું કાણુ જાણે કે ન, ઝાંસી સરકારમાં અને તેના રાજવંદી-

વટમાં દમણા દમણામાં મને આટલો રસ કેમ પડે છે તે હું સમજી શકતો નથી, પણ તે બદલ મને ખેદ તો જરૂર થાય છે.”

નરસિંહરાવે માથી માગતા હોય તેમ કહેવા માંડ્યું. “મામાસાહેબ અને હું તમારી મુંઝવણ સમજીએ છીએ અને જામી બને તમેને તમારી આ મમતા અને સહભાવ આણું રાખવાની વિનંતિ કરીએ છીએ.” અવાજ વધુ ધીમો કરી દિવાનસાહેબે આમળ કહેવા માંડ્યું, “સાચું માનજો કે જામે તો રાણીસાહેબને આમ ન કરવા ધણી સમજાવ્યું, પણ તે તો તેમના વિચારમાં મક્કમ જ હતો, એટલું જ નહીં, પણ સંસ્થાન ખાસસા કરવામાં અંગ્રેજોને મદદ કરવા અમે આતુર છીએ એમ કોઈકે આમળ અમને વજોવવાની ધમકી મુદ્દા આપી બેઠો!”

“મેન્નેર સાહેબ!” મામાસાહેબ વચમાં બાધી ઉઠ્યા. “હું સાગદ્યપૂર્વક કહું છું કે, આ બાબતમાં અમે નિરપાય હતા. મારી પુત્રીએ મારી પોતાની સલાહ મુદ્દા તુચ્છકારી કાઢી, ચુ કહો છો? તેણે પોતાના પિતાની સલાહ સાબળવાની પણ પરવા કરી નહીં!”

“અને,” મેન્નેર એલીસે વિચારપૂર્ક કહ્યું. “કુમારની સગીર વય છે તે દરમિયાન રાજવહીવટ સમાજી લેવાનો પણ તેણે નિશ્ચય કર્યો છે એ પણ ખરું ને?”

“હા, હા.” બંને એકી સાથે બોલી ઉઠ્યા.

“તમારા કાંઈ દુશ્મનો છે કે?” મેન્નેર એલીસે અર્ધસૂચક પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“કાંઈ ખાસ દુશ્મન નથી.” દિવાનસાહેબે જવાબ આપ્યો. “કાંઈ નહીં તો અમારા જાસુસોની ખબર પ્રમાણે અમારો કાંઈ દુશ્મન છે નહીં.”

“વાર!” મેન્નેર એલીસે મામાસાહેબ તરફ ફરી આંખનો ઇન્કારો કરી પૂછ્યું. “વાર, તમારા કાંઈ દુશ્મન ન હોય તો થયું, પણ, આ પ્રશ્ન પૂછવા મારે મને ક્ષમા કરસો. રાણીસાહેબના કાંઈ મિત્રો છે? કાંઈ વધારે સસર્ગમાં આવતા પુરૂષ મિત્રો છે?”

“તમે ધારો છો તેવું કહી શકાય નહીં!” મામાસાહેબે કાંઈક કડકાઈથી કહેવા માંડ્યું. “હિન્દુસમાજમાં તમારા સમાજની જેમ સ્ત્રીને પુરૂષ મિત્રો ભાણેજ હોય છે. બાકી રાજમાતા તરીકે તેમને સલાહ આપનારા રાજ્યના અધિકારીઓ છે. મેન્નેર સાહેબ! તમને હિન્દુ સ્ત્રીની પતિવ્રતિનો ખ્યાન જ

નથી. પતિ જીવતાં એ પોતાના પતિને પરમેશ્વર ગણી પૂજે છે અને પરપુરુષને વિચાર સુદ્ધાં નથી કરતી. અને, દેવસંજોગે પતિનું અવસાન થાય છે તો હિન્દુ વિધવા કઠિન વૈધવ્ય-મત પાળે છે, એટલે કે મૃતપતિને સંભારી સંભારી સંવર્ષ અને તપમાં બાકીનું આયુષ્ય પૂરું કરે છે. આપની આ શંકા હિન્દુસમાજની અવસ્થાના અધ્યાયને જ આલારી છે. કાંઈ પણ વિધવા માટે આવી શંકા કરવી, એ પણ પાપ ગણાય. અપમાનકારક ગણાય.”

“મારી બોલી શંકા બદલ મને દરજ્જા કરશે,” મેજર એલીસ કહે છે. હોબ પામી કહ્યું: “પણ આમ સ્પષ્ટ-પ્રજ્ઞવામાં મારો ધરાદો ખરાબ ન હોતો તેની આગ્રી રાખજો. રાણીસાહેબે તમારી-તેના પિતા અને સંસ્થાનના દિવાનની સલાહ ન સ્વીકારી, આવું ઉતાવળિયું પગલું ભર્યું, કારણ મને સદેજે વહેમ પડ્યો કે તેમણે કાંઈ બીજાની સલાહ કે શીખ-શીખી આ કામ કર્યું હશે. રાણીજીના ચારિત્ર ઉપર આક્ષેપ કરવાનો મારો લેણું પણ ધરાદો ન હોતો અને નથી, એની તમે આગ્રી રાખજો.”

“અમે એમ માનતા પણ નથી.” દિવાન સાહેબ મેજર એલીસના મનનું સાન્નિધ્ય કરવા માંડ્યું: “તમે ધરાદપૂર્વક આક્ષેપ થા શંકા કરી છે એમ અમે કહેતા પણ નથી. પણ આપની એ કલ્પના તદ્દન નિર્મૂળ છે-પામા વગરની છે એટલું જ અમે કહીએ છીએ.”

ખરાબર આ જ ક્ષણે રાજમહાલયના અંદરના ભાગમાંથી કાંઈ આવતું દુઃખ એવાં પગલાં સંભળાયાં અને મેજર એલીસ અને મામાસાહેબ સ્વસ્થ થઈ પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી બિલા થઈ ગયા.

“ઠીક છે, ગૃહસ્થો!” મેજર એલીસે ઉત્તાં ઉઠતાં ઉતાવળથી કહેવા માંડ્યું: “જે બની ગયું છે તે બહુ જ ગંભીર બની ગયું છે. આ બધાનું પરીણામ અત્યરો તે તો હું પણ કહી શકતો નથી, પણ તમે સમજી રહ્યાં કે હું રાણીસાહેબને એકલો નહીં મળી શકું. કારણ કે એમ કરતું એટલે સંસ્થાનનાં વાલી રાજમાતા તરીકે તેમનો સ્વીકાર કરવો. અને મને તો દુકમો મળ્યા છે તે તો તમે જાણો છો. એટલે મહેરબાની કરીને આ પાત્રમાં જરા પણ ગેરસમજુતી ન થવી એમજો. તમે હાજર દરોડા ત્યાં પહોંચી જ હું રાણીસાહેબ સાથે વાતચીત કરીશ. તમે જતા રહેશો એટલે હું જ આ સ્થાનનો ત્યાગ કરીશ. મારાથી રાણીસાહેબ સાથે એટલાં એકાંત-પાત્રચીત નહીં બની શકે.”

આવતાં પગલનાં અવાજ વધુ નજીક આવતો હતો અને કાણુમાં જ રેશમી પડદાવાળા દ્વારમાંથી પ્રથમ ચાર પરિચારિકાઓએ પ્રવેશ કર્યો. તેમના હાથમાં ચાંદીના યાજ્ઞમાં તેમના, સુવાસિત ખુશબોદાર અત્તરો, મેવા અને ચાંદીનો નાનો સરખો હુકકો હતો. એક પરિચારિકા પાસે ખસ તેયાર કરેલા શરખતનાં વાસણુ અને કાચના પ્યાલાઓવાળી નકસીદાર ચાંદીની થાળી હતી. તેની પછી એ સેવકા એક રેશમી ગાદીવાળી બેઠક અને શૂલ્યવાન રેશમથી મઢેલાં ઓશીર્કાં લઈ આવ્યા, તેઓની પાછળ ચાર માથુસો પિત્તળના ચોકઠામાં ટાંચેલા પડદો ઉંચકી લાવ્યા. આ પડદાની પછવાડે ગંગાબાઈની સાથે ચાલતાં મહારાણી દાખલ થયાં. રાણીજીએ સાંજે જે પોશાક પહેવો હતો તે જ પોશાક અત્યારે પણ પહેવો હતો.

રાણીએ પ્રવેશ કર્યો કે તુર્ત જ બધાએ તેમને નીચા વળી નમન કર્યું; દિવાનસાહેબે અને મામાસાહેબે પણ સલામ લરી, મેન્નેર એવીએ પણ હુરનીસ બળવી. આ સરખસ વચમાં આવી અટક્યું અને રાણીએ ગાદી પાસે પોતાની રેશમી ગાદી મૂકાવી તે ઉપર આસન લીધું. ગંગાબાઈ તેની બાજુમાં બેઠી અને બીજી પરિચારિકાઓ અને સેવકા એક બાજુ બેસી રહ્યા. મેન્નેર એવીસ અને રાણીની વચ્ચે પડેલ મૂકવામાં આવ્યો.

લક્ષ્મીબાઈએ બેઠા પછી દિવાનસાહેબને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “દિવાનજી! આપણા માનવંત અતિથિનો તમે યોગ્ય સત્કાર કર્યો જ હશે!”

દિવાનજીએ પડદા આગળ જઈ કહ્યું “રાણીજી! મેન્નેર સાહેબનું મન રજન કરવા માટે મેં રાજ્યના મયેમાઓ અને નતિકાની વ્યવસ્થા કરી છે પણ મેન્નેર સાહેબે એ વાતની ના પાડી છે. એમનું કહેવું છે કે, તેઓ આખા દિવસના કામથી કંટાળી ગયા છે અને અહીંથી વહેલા જવાની ઇચ્છા રાખે છે, કારણ કે આવતી કાલે સવારમાં વહેલાં તેમને સરકારી કામ માટે અહીંથી ધણે દૂર જવાનું છે.”

“ત્યારે તો મેન્નેર સાહેબ ઝાંસી છોડી જવાની ઉતાવળમાં જણાય છે” રાણીએ કાષ્ઠ કટાક્ષથી કહ્યું “હું તો એમ જ માનતી હતી કે તેઓને હમેશાં આપણી સાથેની મુલાકાત આનંદ આપે છે. શું તમે એમ નહીં કહેલું કે તે આપણા મિત્ર છે?”

રાજમહાલયનું સમગ્ર વાતાવરણ, ચારે બાજુ પ્રસરી રહેલી ખુશબો

અને રાણીનો સંમંદુર અને મોહક અવાજ મેળેર એલીસના ચિત્તને ખળભળાવવા માટે પુરતો હતો.

તેણે લક્ષ્મીબાઈના સૌંદર્યની, તેની શુદ્ધિકૃતિની, તેની યુવાનીતી અને તેના મોહક, અત્યંત આકર્ષક હાવભાવની વાતો ઘણી સાંભળી હતી, પણ તેની રૂબરૂ વાતચીત કરવાનો અંગર મળવાનો કદિ અવસર આપ્યો નહોતો. રાણી સાથે આ તેની પ્રથમ મુલાકાત હતી, અને ગમે તેવા કંઠથી હૃદયના પુરુષને પણ યુવાન અને સૌંદર્યવંતી સ્ત્રીના સમાગમથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ચિત્તમાં જે વિવશતા આવે, માનસિક જે સંકોચ થાય, જે ચટપટી થાય તે તેણે અનુભવ્યા.

ઝંસી તરફના તેના પક્ષપાતનું આ પણ એક કારણ હતું. નગરે ન જોવા છતાં, લક્ષ્મીબાઈનાં સૌંદર્ય અને યુવાનીનાં શુશ્રુમાન સાંભળીને જ તે દસનાં વખાણથી નગરાજ જેમ દમયંતી ઉપર મુગ્ધ બન્યો હતો, તેમ આકર્ષણિ હતા. પણ એ આકર્ષણ યુવાન સ્ત્રી પુરો વચ્ચે કોવરૂસ ભરેલું સહન હોય તેવું જ હતું, એથી વિશેષ નહોતું, અને અત્યારે પણ ઝંસીની રાણીએ અંગેજ સંતાનો ખુશો અનાદર કર્યો હોવા છતાં તે તેને મળવા માટે રોકાયો હતો, તે પણ આ આકર્ષણને જ કારણે.

રાણીજીનો ઉપનો કટાક્ષ સાંભળી મેળેર એલીસ પ્રથમ તો જરા અચકાયો, પણ દિવાનજી તરફ જોઈ તેની સમ્મતિ મળતાં તે પડાની નજીક આવ્યો અને રાણીને ઉદ્દેશીને કહ્યું:

“રાણીસાહેબા! તમે મને અન્યાય કરો છો! ઝંસીની મુલાકાત લેવામાં મને હંમેશાં આનંદ થયો છે અને થશે; પણ તમે જાણો છો તમે, હાલ મારી સ્થિતિ કાંઈક કફેડી થઈ પડી છે. કુમારનો દત્તક તરીકે સ્વીકાર કરવાના મમનો નિર્ણય આપ્યા પહેલાં તમે કુમારનો બાળના દરબારમાં જાહેર રીતે દત્તક તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે અને રાજમાતા તરીકે રાજ્યની સમામ તમારા હાથમાં લીધી છે, તે કાંઈ રીતે ઠીક થવું નથી. આવી સ્થિતિમાં હું તમને મળ્યો છું તેટલા ખાતર મારે મુશ્કેલીમાં મૂકવું પડશે; અંગર એ બાબતનો મારે મારા ઉપરીને ખુલાસો કરવો પડશે, એમ મને લાગ રહે છે.”

“મેળેર સાહેબા!” રાણીએ પોતાના શબ્દોમાં ભરી સકાય તેટલી

મીઠાશ ભરી કહ્યું “તમને મુજવણુમાં નાંખવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી, ખાસ કરીને ઝાંસી સરઘાન પ્રતિ તમારો આટલો સદ્ભાવ છે તે જોતા તમારી સ્થિતિ કહેાડી કરવાની મને લેશ પણ ઇચ્છા નથી. તમે જાણો છો કે હું શિસ્તપાલન માટે આગલી મરાઠા સમાજમાં જન્મેલી છું અને તેથી તમે તમારા ઉપરીના દુકમોનો અનાદર કરો એમ હું તમને કાંઈ કાંઈ પણ ન સૂચવું પણ, તમે અહીં આજ્ઞા જ છો, ત્યારે જરા થોડી સંગીતની અને નૃત્યની મોજ માણો તો શુ ખોટું થવાનું છે ? તમે કહેા છો તેમ આખા દિવસના શ્રમથી તમે કંટાળી ગયા છો, તો સંગીત અને નૃત્યથી તમારો થાક ઉતરી જશે અને તમે તાજાં બની જશો અને તે પછી આપણે જે કાંઈ વાતચીત કરવી હશે તે કરી સહીશુ ચાલેલા મગજથી મહત્વની બાબતો ઉપર જાત ચિત્ત વિચાર થઈ શકતો નથી અને કાંઈ નહીં તો તમે અમારા આજે રાજઅતિથિ છો, એટલે તમારા મનને પ્રસન્ન રાખવા માટે અમારે રાજરીતિ પ્રમાણે થોડા સત્કાર કરવો જ જોઈએ, અને સંગીત અને નૃત્યની મોજ એ આ સત્કારનું એક આવશ્યક અંગ છે, માટે તમારાથી એની ના નહીં પાડી શકાય આટલું સન્માન કરવાની અમારી ફરજ છે અને અમેને તરફી ન આપવા ખાતર તમે વિવેક દરબી તેથી અમે અમારું અતિથિ પ્રતિનું કર્તવ્ય સૂઝાએ એ યોગ્ય નથી તમારી પ્રસન્નતા અર્થે નહીં, તો અમારા પોતાના સ્વમાન અને પ્રતિજ્ઞાની ખાતર પણ અમારે તમારો થોડા સત્કાર કરવો જોઈએ, તેમ છતાં, જો તમે એટલા બધા થાકીને કંટાળી ગયા હો કે—

“કંઈક આવેશથી મેનેર એલીસે રાણીને વધુ જોસતા અટકાવી વચ્ચે કહેવા માંડ્યું “ના, ના રાણીસાહેબા! બિલકુલ નહીં! હું એટલો બધા થાકી ગયો જ નથી. તમે મારો સત્કાર કરો એમાં હું મને પોતાને માન મળેલું સમજું છું અને ભાગ્યસાળી માનું છું. હાવને વખતે તમને પોતાને જ એવી રુચિ નહીં હોય એમ ધારીને જ માન મેં ના પાડી હતી.”

“મેનેરસાહેબા!” રાણીએ સત્તાદર્શક અવાજે કહ્યું “આજથી ઝાંસીનો વહીવટ મેં મારા હાથમાં લીધો છે, અને હું વિધવા તરીકેની મારી ફરજો યાદ અને રૂઢિ અનુસાર યથાશક્તિ પાળીશ, છતાં રાજ તરફનાં મારાં કર્તવ્યો સર્વોપરિ રહેશે હું વિધવા પછી, અને રાજ-

અને રાણીને સુમધુર અને મોદક અવાજ મેળેર એલીસના ચિત્તને અજભળાવવા માટે પૂરતા હતા.

તેણે લક્ષ્મીનાર્થના સૌંદર્યની, તેની શુદ્ધિચક્રિની, તેની યુવાનીની અને તેના મોદક, અત્યંત આકર્ષક હાવભાવની વાતો ઘણી સાંભળી હતી, પણ તેની રૂબરૂ વાતમીત કરવાનો અમર મળવાનો કદિ અવસર આપ્યો નહોતો. રાણી સાથે આ તેની પ્રથમ મુલાકાત હતી, અને ગમે તેવા કઠણ લક્ષ્મીના પુરુષને પણ યુવાન અને સૌંદર્યવતી સ્ત્રીના સમાગમથી જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય, ચિત્તમાં જે વિવશતા આવે, માનસિક જે સંકોભ થાય, જે ચટપટી થાય તે તેણે અનુભવી.

ઝાંસી તરફના તેના પક્ષપાતરું આ પણ એક કારણ હતું નજરે ન જોવા છતાં, લક્ષ્મીનાર્થના સૌંદર્ય અને યુવાનીના ગ્રુહગાન સાંભળીને જ તે હસના વખાણથી નજરાળ જેમ દમયંતી ઉપર મુગ્ધ બન્યો હતો, તેમ આકર્ષણ હતો. પણ એ આકર્ષણ યુવાન સ્ત્રી પુરુષો વચ્ચે કોવલસ ભરેલું સહજ હેતુ તેજુ જ હતું, એથી વિશેષ નહોતું, અને અત્યારે પણ ઝાંસીની રાણીએ અગ્રેજ સત્તાને પ્રુદ્ધતા અનાદર કર્યો હોવા છતાં તે તેને મળવા માટે શકાયો હતો, તે પણ આ આકર્ષણને જ કારણ.

રાણીજીનો ઉપનો કટાણ સાંભળી મેળેર એલીસ પ્રથમ તો જરા અચકાયા, પણ દિવાનજી તરફ જોઈ તેની સમ્મતિ મળતાં તે પડદાની નજીક આંખો અને રાણીને ઉદ્દેશીને કહ્યું

“રાણીસાહેબા ! તમે મને અન્યાય કરો છો ! ઝાંસીની મુલાકાત લેવામાં મને હમેશાં આનંદ થયો છે અને ઘરો, પણ તમે જાણો છો તેમ, હાલ મારી સ્થિતિ કાષ્ઠક કફેડી થઈ પડી છે. કુમારનો દત્તક તરીકે સ્વીકાર કરવાના પ્રશ્નનો નિર્ણય આપ્યા પહેલા તમે કુમારનો આજ્ઞના દરબારમાં બહેર રીતે દત્તક તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે અને રાજમાતા તરીકે રાજ્યની લગભગ તમારા હાથમાં લીધી છે, તે કાષ્ઠ રીતે ઠીક થઈ નથી. આવી સ્થિતિમાં હું તમને મળ્યો છું તેટલા આતર મારે મુશ્કેલીમાં મૂકાવું પડશે, અમર એ બાબતનો મારે મારા ઉપરીને જુવામો કરવો પડશે, એમ મને ભય રહે છે.”

“મેળેર સાહેબ !” રાણીએ પોતાના ઘંટોમાં ભરી શકાય તેટલી

“દિવાનહા !” લક્ષ્મીબાઈએ કહ્યું: “આજના તૂત્ય બદલ મજરાબાઈને યોગ્ય બક્ષીસ આપો; અને આપણા સંગીતસાહીને એક ચીજ સંભળાવવાનું કહો.”

તુર્ત જ રાજના સંગીતસાહી પોતાના સાગીદો સાથે મેન્નેર સાહેબની સામે આવી બેઠા અને આલાપ મેળવી સંગીત શરૂ કર્યું.

સખસે ઉચ્ચ પ્રેમ સગાઈ

દુર્ધોધનો મેવા ત્યાગે, સાગ વિદુર ધર પાઈ...

જૂઠે ફલ શબરીકે ખાયે, બહુવિધ પ્રેમ લગાઈ;

પ્રેમ કે વશ નૃપ સેવા કીન્હી, આપ બને હરિ નાઈ...

રાજમુખમલ સુધિહિર કીનો, તામે જાંઠુ ઉઠાઈ;

પ્રેમકે વશ અર્જુન રથ હાંકયો, જૂલ મયે ઠકુરાઈ...

એસી પ્રીતિ બકી વૃન્દાવન, ગોપિન નાય નચાઈ;

દર દર ઇંસ લાયક નાહી, કહ્લ લગ કરી બકાઈ...

બીમપલાસના ઘેરગંબીર, છતાં કેમળ સૂરથી વાતાવરણુ ઇત્તફી રહ્યું. સર્વનાં દેખાં સંગીતની અલૌકિક લહેરમાં તણાઈ રહ્યાં. મેન્નેર એલીસ આવા દિલ્હી સંગીતથી અપરિચિત હતો, છતાં, તેના હૃદયના દ્વાર પણ આ સંગીતના સૂરોએ ઝલુઝલાવી નૂક્યા.

જેવી રીતે પ્રેમની લાવના સર્વદેશીય છે, તેમ જ સંગીતની અસર પણ સર્વ જાતિનાં માણસો ઉપર થાય છે. સંગીત દેશ, કાળ અને જાતિના ભેદથી પર છે.

સંગીતસાહીને યોગ્ય પુરસ્કાર આપવાનું ફરમાવ્યા પછી લક્ષ્મીબાઈએ જરા અકક બેસી કહ્યું: “હવે હું મુલાકાત માટે તૈયાર છું! દિવાનસાહેબ અને પિતાજી! તમે અને બીજા સર્વ અહીંથી બીજા ખંડમાં જઈ બેસો. હું મેન્નેર સાહેબની ખાતગીમાં મુલાકાત લેવા માગુ છું.”

આ ઉપરથી ત્રણેય જણા ચમક્યા અને મેન્નેર એલીસ મામાસાહેબ અને દિવાનસાહેબે પરસ્પર દષ્ટિઓની અદલાબદલી કરી. દિવાનસાહેબની સૂચનાથી બીજા સર્વ સેવકો અને પરિચારિકાઓ લાંબી જત રહ્યા; એટલે તેણે પોતાનું ગળું સાફ કરી અત્યંત અદબથી રાણીજીને સંબોધી કહ્યું:

“રાણીસાહેબા! આપની આજી માનવા અમે તૈયાર જ છીએ,

માંતા પહેલી. તેથી, તમે મારી અગવડનો જરા પણ વિચાર ના લાવતા. જિંસીમાં તમારા જેવા સન્માનનીય અતિથિ આવે તો તેમના સત્કાર માટે આ સંસ્થાનના મોજલાને ઇંગ્લે એવી ગોઠવણ કરવાની રાજમાતા તરીકે મારી સ્પષ્ટ અને અચૂક ફરજ છે. એ ફરજ મારે ગમે તે બોગે મળવવી જ નોંધ્યે, અને તમારા રાજરીત સુબળ સામાન્ય સત્કાર કરવા દેવાની તમે સ્પષ્ટ ના ન પાડો, તો હું રાજમાતા ગવેયાઓને અને એક કુશળ નર્તકીને બોલાવું.”

લક્ષ્મીબાઈ અતિથિભવનમાં ચૂપકાદી પ્રસરી રહી. મેન્નેર એલીસે લાચારીથી દિવાનસાહેબ તરફ જોયું અને ખલા દલાવ્યા. એ જ વખતે ગંગાબાઈએ પડદામાં રાખેલી નાનીશી જાળામાંથી મેન્નેર એલીસ તરફ જોયું અને પછી રાણી તરફ જોઈ રિમત કર્યું. આ રિમતનો આશય લક્ષ્મીબાઈ સંમત થયાં. મેન્નેર એલીસે રાણીનું સ્વાગત સ્વીકારવાની હા પાડી હતી.

“દિવાનસાહેબ !” લક્ષ્મીબાઈએ સ્વાગતની વ્યવસ્થા કરવા માંડી. “ગજરાને બોલાવી, સારામાં સાઈ નૃત્ય કરી બતાવવાનું કહો; પણ સાચો સાચ કહેજો કે બહુ લાખો સમય ના લે. કુંકામાં જ પતાવે અને આપણા ગવેયાને પણ બહુ મોટેથી ન ગાવાની સૂચના કરજો. મેન્નેર સાહેબને લાગેલો થાક ઉતારવાનો આપણે આપણાથી બનતો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. મેન્નેર સાહેબ ! તમે સ્વસ્થ ચિત્તે બેસો, અને દિવાનજી, તમા મામાસાહેબ, તમે પણ બેસો. રાજકાજનાં કામથી કંટાળી ગયેલાં તમારાં મગજને બેઘડી રાહત આપો. હું આ નૃત્ય ન જોઈ શકું તો તે બદલ મને ફરજીયર કરશો; પણ, તેમ છતાં તમને જો એ નૃત્ય ગમશે અને સંગીત પસંદ પડશે તો મને પ્રેરપૂરો આનંદ થશે. તમારા આનંદમાં જ મારી તૃપ્તિ છે.”

દિવાનસાહેબ અને મામાસાહેબ ગાદી ઉપર બેઠા, એટલે દિવાનસાહેબની આજ્ઞાથી રાજકુટુંબની મુખ્ય નર્તિકા ગજરા અંદર આવી તેણે પ્રથમ પડદા આગળ જઈ નીચા નમી કુરનીસ બળવી, અને પછી નૃત્ય શરૂ કર્યું.

મેન્નેર એલીસે નૃત્ય દરમિયાન પ્રસન્ન ચિત્તે તેના તરફ જોયાં જ કર્યું અને નૃત્યને અંતે તાળીઓ પાડી પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

સર્વના ઉલ્લાસ વચ્ચે નૃત્ય પૂરું થયું; એટલે ગજરાએ ફરીથી પડદા આગળ જઈ રાણીને નમન કર્યું.

કરતાં પોતાના પાડોશીની ઓઝો પ્રતિ ઓસ-માનની વધુ દરકાર રાખતા જણાય છે ।”

આ હેતુવા વાક્યમા રહેલા ગણિત કટાક્ષની પરવા કર્યા વગર મેન્નેર એલીસે સમભાનથી કહ્યું:

“રાણીજી ! તમારી સાથે મુલાકાત લેવામાં મને માન મળે છે એમ હું સમજનારો છું. અને પોલીટીક્સ એજન્ટ તરીકેનું મારું કર્તવ્ય ખાધા ન કરતું હોત તો હું જરૂર તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મુલાકાત આપત. હું નથી ધારતો કે તમારી ઇચ્છા મારૂં માનભંગ થાય તે જોવાની અગર નેહરીમાથી હું નીકળી જાઉં તે જોવાની હોય ।”

લક્ષ્મીનાથએ પોતાના અવાજમાં વધુ મધુરતા ભરી કહ્યું: “પરંતુ તમે મારી સાથે રાણી અને અંગ્રેજ અમલદાર તરીકે નહીં, પણ એક જાન અને એક પુરુષ તરીકે થોડી વાર વાત કરો તો કોણ જાણનારું છે ? હું પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહું છું કે ભવિષ્યમાં કુમારને આ સંસ્થાનના વારસ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે યા ન આવે, તો પણ આ મુલાકાતની ગથ મારી પાસેથી તો કોઈ જાણવા પામશે નહીં. અને તમે ખાત્રીપૂર્વક માનજો કે મારા પિતાજી અગર દિવાનસાહેબ આ સંબંધમાં કશી જ વાત બહાર પડવા દેશે નહીં, કારણ કે તેઓ બિરીસ શાસનકર્તાઓને પડખે ઉભા રહેવા આતુર છે, એટલે કે કપની સરકારના મિત્ર છે.” રાણીએ કાંઈક કડવાસ લાવી કહ્યું: “તેઓ બલે જૂદા દેખાવ કરે યા તો દંભ કરે, પણ હું તેમને સારી રીતે જાણું છું.”

આવા પ્રુક્ષા આલેખથી દિવાનસાહેબ તથા મામાસાહેબ જરા મૂંઝાયા અને તેમણે સરમને લીધે માથા નીચાં નમાવ્યાં.

લક્ષ્મીનાથ મેન્નેર એલીસે કહ્યું: “રાણીસાહેબા ! જ્યારે તમારી એવી જ ઇચ્છા છે, ત્યારે બસે તેમ થતું. મારૂં જે થવાનું હોય તે ધાય, પણ તમારી ઇચ્છા એક વખત બસે પૂરી થતી.”

પત્રી દિવાન તરફ ફરી તેણે કહ્યું: “અલે, દિવાનજી ! રાણીજીની ખાસ ઇચ્છા છે, તો તમે થોડી વાર અર્દાથી ખીજ ખડમા જઈ બેસો. એટલું ધ્યાન રાખજો કે આ મુલાકાતની જરા પણ વાત બહાર ન જાય.”

ગમે તેસે પણ યુવાન ઓનું આકર્ષણ અદ્ભુત છે. આ તો રાજરાણી

પરંતુ મેજેર સાહેબે અમોને કહ્યું છે કે, તેઓ આપની એકલા મુલાકાત લઈ શકશે નહીં. તેને ધારતી રહે છે કે જો તે આપની એકલા ખાનગી મુલાકાત લીએ, તો કંપની સરકારે વાલી રાજમાતા તરીકે આપનો સ્વીકાર કર્યો મળ્યાય. તેથી રાણીજી! મેજેર સાહેબ આપની મુજબને માત્ર આપવાં પાછુંએ કહે છે, છતાં આશ્ચર્ય કરે છે કે—ના, એવો આમલ કરવાની તેને ફરજ પડે છે કે મુલાકાત દરમ્યાન રાજ્યના દિવાનો હાજર રહેવા જોઈએ. મારા કહેવાનો આપ અવગણે અર્થ ના કરી બેસતાં. પરિસ્થિતિ એવી જોશી થઈ છે કે અમે સર્વ કોડી સ્થિતિમાં આવી પહોં છીએ.”

મહારાણીનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો બતાવીને અને ગુંધુભરે જોશી થઈ બંધને રાણીએ ઉત્તર આપ્યો: “શું આવી રીતે મહારાણી વીકટોરીઆ અને ગવર્નર જનરલનો પ્રતિનિધિ રાજ્યના કાયદેસર વારસ અને વાલી રાજમાતા સામે રાજ્યના અધિકારીઓ સાથે મળી જઈ ખટપટ કરે છે? શું આ રીતે એ નામદાર સાહેબ જાંસી પ્રત્યે પોતાનો આદર પ્રદર્શિત કરે છે? અને શું આ રીતે મારા પૂજ્ય પિતા અને શુદ્ધિસાળા દિવાન મારા તરફ મહાદારી દર્શાવે છે?”

“રાણીસાહેબ!” મામાસાહેબે રાણીને શાંત પાડવા માટે કહેવા માંડ્યું: “શાંત થાઓ. આપણા આજ્ઞના અતિથિને આપ આમ બોલી બંધાવ કરી રહ્યા છો તેનો આપને ખ્યાલ છે? જેવી રીતે અમે આમના કહેવા પ્રમાણે કરીએ છીએ તેવી જ રીતે તેઓ પણ તેમના ઉપરી અધિકારીની આજ્ઞા પાળે છે. જ્યાં સુધી કુમારનો રાજ્યના વારસ તરીકે ગવર્નર જનરલ પંચાઈસીલ સ્વીકાર કરે ત્યાં સુધી મેજેર સાહેબ પોલીટીકલ એજન્ટ તરીકે માત્ર દિવાન અને ખીલ મંત્રીઓ જોડે જ વાતચીત કરી શકે, કામ પાડી શકે. આ તો સામાન્ય પ્રવા છે, અને તેથી જાંસીના સંબંધમાં તેમની પાસેથી અન્યથા વર્તવાની આજ્ઞા રાખવી ગેરવાજબી છે.”

“હીક,” રાણીએ કંઈક કડવાશથી કહ્યું: “જો મેજેર સાહેબ રાજ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે મારી મુલાકાત ન લઈ શકે, તો એક સ્ત્રી તરીકે મારી મુલાકાત લીએ સ્ત્રી અને પુરુષને વાત કરવાની કોઈ ઠેકાણે મનાઈ કરી નથી; ખાસ કરીને અંગ્રેજો તો સ્ત્રીઓ સાથે છૂટથી દુભે મળે છે, અંગ્રેજોને સ્ત્રીઓની વાતમાં એટલો બધો રસ પડે છે કે તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓ

રતાં પોતાના પાડોશીની ઓઝો અતિ ઓસન્માનની વધુ દરકાર રાખતા જણાય છે ।”

આ છેલ્લા વાક્યમાં રહેલા મર્મિત કટાક્ષની પરવા કર્યા વગર મેળેર એલીસે સમલાવથી કહ્યું:

“રાણીજી ! તમારી સાથે મુલાકાત લેવામાં અને માન મળે છે એમ હું સમજનારો છું. અને પોલીટીકલ એન્ટ તરીકેનું માઈ કર્તવ્ય બાધા ન કરવું હોત તો હું જરૂર તમને તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મુલાકાત આપત. હું નથી ધારતો કે તમારી ઇચ્છા માઈ માનભંગ થાય તે જોવાની અગર નોકરીમાંથી હું નીકળી જાઉં તે જોવાની હોય ।”

લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના અવાજમાં વધુ મધુરતા ભરી કહ્યું: “પરંતુ તમે મારી સાથે રાણી અને એંગેલ અમલદાર તરીકે નહોં, પણ એક સ્ત્રી અને એક પુરુષ તરીકે થોડી વાર વાત કરો તો કાણ જાણવાનું છે ? હું અતિશયપૂર્વક કહું છું કે ભવિષ્યમાં કુમારને આ સંસ્થાનના વારસ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે યા ન આવે, તો પણ આ મુલાકાતની ગંધ મારી પાસેથી તો કાઢ જાણુવા પામશે નહોં. અને તમે ખાત્રીપૂર્વક માનજો કે મારા પિતાજી અગર દિવાનસાહેબ આ સંબંધમાં કશી જ વાત બહાર પડવા દશે નહોં, કારણ કે તેઓ બ્રિટીશ સાસનકર્તાઓને પડખે ઊભા રહેવા બાતુર છે, એટલે કે કંપની સરકારના મિત્ર છે.” રાણીએ કાંઈક કડવાશ લાવી કહ્યું: “તેઓ બલે જૂદો દેખાવ કરે યા તો હંજ કરે, પણ હું તેમને સારી રીતે જાણું છું.”

આવા ખુલ્લા આક્ષેપથી દિવાનસાહેબ તથા મામાસાહેબ જરા સૂઝાયા અને તેમણે સરમને લીધે માયાં નીચાં નમાવ્યાં.

લક્ષ્મીબાઈ મેળેર એલીસે કહ્યું: “રાણીસાહેબા ! જ્યારે તમારી એવી જ ઇચ્છા છે, ત્યારે હમી તેમ યત્ન માઈ જે થવાનું હોય તે થાય, પણ તમારી ઇચ્છા એક વખત બલે પૂરી થતી.”

પછી દિવાન તરફ ફરી તેણે કહ્યું: “બલે, દિવાનજી ! રાણીજીની ખાસ ઇચ્છા છે, તો તમે થોડી વાર અઢીથી ખીજા ખંડમાં જઈ બેસો, એટલું ખ્યાન રાખજો કે આ મુલાકાતની જરા પણ વાત બહાર ન જાય.”

ગમે તેવી પણ સુવાન ઓનું આકર્ષણ અદ્દશુન છે. આ તો રાજરાણી

હતી, યુવાન અને સ્વરૂપવતી; તેજસ્વી અને પ્રતિભાશાળી હતી, એટલે સ્ત્રીસન્માનનો દિમાપતી અંગ્રેજ ખચ્ચો તેની માગણીનો કેમ અનાદર કરી શકે ? અનિચ્છાએ પણ તે લાગણીવંશ થવા વગર કેમ શકી શકે ?

રાણીએ નીચે બેઠક લેતાં કહ્યું : “રાજમહેલનાં સર્વ માણસોને બજાવી દેજે કે તેઓનાં ગિયુગણાટની વાત મારે કાને આવશે તો છંદગીશર નહીં બધે એવી સજાને તેઓ પાત્ર હશે.”

“આપના હુકમોનું અધાર્મિક પાલન કરવામાં આવશે.” આમ કહી દિવાનસાહેબ ત્વરાથી એક અર્થચૂચક દષ્ટિ મામાસાહેબ તરફ ફેંકી, પડકાર તરફ ફરી નમન કરી ચાલ્યા ગયા.

મામાસાહેબે પડકાર બાજળ જઈ ખાનગીમાં વાત કરતાં બજાવ્યું : “પુત્રી ! હું અહીંથી જતો રહું એવી તારી ઇચ્છા નહીં હોય એમ મને ખાતરી મળે છે. તારે તારી પ્રજાની લાગણીનો પણ વિચાર કરવાનો છે. પ્રજા સામાન્ય રીતે પૂછશે કે મહંમમ મહારાજની વિધવા કેમ, પરપુરુષ સાથે એકાંતમાં મુલાકાત લીએ તે શું ઠીક કહેવાય ? અને તારા જેવી યુવાન વિધવાને બાવી રીતે પરપુરુષ સાથે એકાંતમાં મળવું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેથી મુલાકાત અનેક ખોટી અફવાઓની જન્મદાતા યથા પડે છે. ઉપરાંત બ્યારે આ વાત—એટલે કે ઝંઝીની રાણીએ અંગ્રેજ અમલદાર સાથે એકલાં મુલાકાત કરવાનો આમદ કયો હતો—અદાર જશે, ત્યારે આપણા દુરમનો છુંદેલ સરકારો શું કહેશે ? તારે માટે તેઓ શું ધારશે ?”

“પિતાશી !” લક્ષ્મીબાઈએ નિશ્ચયપૂર્વક પ્રતિઉત્તર આપ્યો : “તમે જેમ ખુશી વાત કરી નાંખી છે, તેવી જ રીતે હું પણ બે ખુશી વાત કહી તો તેમાં તમારે આશ્ચર્ય પામવું નહીં. અને હું આજ્ઞા રાખું છું કે મેંજર સાહેબે જેવી રીતે તમણે કયન સાંભળ્યું છે તેવી જ રીતે તે માફ કયન પણ સાંભળશે. પિતાશી ! તમે મારી પ્રજાની લાગણીની વાત કરો છો તે ઠીક છે; પણ બે માણસ મારો કાદો થવા બેટલી મેટલી ઉગ્મરનો હતો તેની સાથે મને પરજાવતી વખતે તમે મારી લાગણીઓનો શો વિચાર કયો હતો ? અને તમે મારા પતિ માટે જેની પસંદગી કરી હતી તેનું ચરીર કેટલું ક્ષીણ યથા મળું હતું ? બ્યારે મારા જેવી યોવનમાં પ્રવેશતી સુંદરીને પરપણા પછી અસ્પ-કાળમાં વિધવા યાવ એવી સ્થિતિમાં તમે હડમેલી દીધી, ત્યારે તમે મારા

માટે શી લાગણી દર્શાવી હતી? મારી ઉંમર હજીબીશ વર્ષની પણ પૂરી નથી થઇ, હજી તો હું યુવાનીમાં પગલાં માંડતી થઇ છું, સાં તો મારે કપા? વૈધવ્યનો ડાઘ પડ્યો છે. રાજરાણી થઇ મેં શું સંસારમુખ બોગમ્યુ છે? મેં ક્યો દલાવો લીધો છે? મને પુત્ર-પુત્રીની-સંતતિની હઝા હતી, પણ તે મને મળી શકે એમ નહોતું, મને મારા પતિનો ચાહ અને તેની સંગતિની જરૂર હતી; કિન્તુ એ બન્ને મને ક્યા મળ્યાં છે? અને તેમાં પિતાશ્રી તમારી સ્વાર્થવૃત્તિ માટે લાગે કારણભૂત છે!”

એકાએક રાણીએ પડેલો દુર ખસેડી નાખ્યો અને પોતાનું તેજસ્વી, યુવાન મુખ મેન્નેર એલીસ તરફ ફેરવ્યું. આવી પ્રકુલ સુદરતા અને તેજસ્વિતા સામે પ્રથમ તો મેન્નેર ચીંટ માંડી ન શકેલો, છતાં તે તેનાથી અત્યંત મુગ્ધ થયો હતો. આતુ રાજવંશી સૌંદર્ય અને અદ્ભુત આકર્ષણ આજે તેણે પહેલ પહેલું જ અનુભવ્યું હતું અને તેની પ્રબળતા આગળ તે વિવશ બની નમી પડ્યો હતો.

“પિતાશ્રી જેવી રીતે આજથી મેં જાસીનો વહીવટ મારા હાથમાં લીધો છે, તેવી જ રીતે મારે માફ જીવન જેવી રીતે ચલાવવું તેના પણ મેં જાતે જ નિશ્ચય કર્યો છે. મારી જાતને સમાજવાને હું શક્તિમાન છું અને મારો જીવનવ્યવહાર નક્કી કરવામાં હું બહારની-કોઇની પણ દખલગીરી ચલાવી લેવા માગતી નથી. તમે મને જાસીની રાણી બનાવીને તમારે જે હઝા હતી-રાજ્યના મુખ્ય મરદાર બનવાની જે આકાંક્ષા હતી-તે પાર પડી છે. ભલે તમે રાજ્યના મુખ્ય સરદાર તરીકે આતુ રહો; એમાં હું વાંધો નહીં લઉં, પણ બલિષ્ઠમાં મારા હાથકાજ મને જ કરવા હો. તેમાં દખલ ના કરતા.”

આવા આકર્ષા વેણ સાલજ્યા પછી મામ્મસાહેબ કરોડ પણ ઉતર આપી શક્યા નહીં, એટલે કચવાતે મને રાણીને સલામ કરી અનિધિ બવનતી બહાર જતા રહ્યા. રાણીએ આભુનાભુ જોઇ સ્થિર થઇ મેન્નેર એલીસને હાથ વતી ગંગાનાથએ મૂકેલા તરિયા ઉપર પોતાની સામે નજીકમાં બેસવાની ઇશારત કરી. મેન્નેર એલીસે બેઠક લીધા પછી ગંગાનાથ પણ અતિથિશરતને દૂરને છેડે જઇ ગયો. ત્યાંથી તે મેન્નેર એલીસ તથા રાણીને જોઇ શકતો હતો, પણ તેમની વચ્ચે થતી વાતચીત સાંભળી શકે એમ નહોતું.

અતિથિમયનમાં સદ્મીનાથ અને મેન્નેર એલીસ એકબીજા જ રહ્યાં. પડોર થયો હતો, એટલે બન્ને એક બીજાનું બરાબર નિરીક્ષણ કરી શકતા હતાં. મેન્નેર રાણીના સૌંદર્યનું પાન કરવામાં મગ્ન થઈ ગયો હતો.

“મેન્નેરસાહેબ !” રાણીએ વાતચીતની શરૂઆત કરી: “રાણી વીક્ટોરીયા તમારા દેસમાં રાજ કરે છે, તેના મુદ્દાવન સંબંધી-એટલે કે તેનો મરસમાર સુખી છે કે દુઃખી તે સંબંધી-તમે કંઈ જાણો છો ? મેં જાણવું છે કે તેમને પણ અદુષ્ટાપણું સાથે છે ?”

મેન્નેરને રાણી વીક્ટોરીયાની વાત કરતાં સદ્મીનાથના સૌંદર્યપાનમાં મગ્ન રસ પડ્યો હતો.

આવા અજુબાર્થ પ્રશ્નથી અમચાપને મેન્નેર પોતાના સ્વાગત માટે સામે મુઠ્ઠા દક્કામાંથી હાથ લેતાં કહ્યું: “રાણીસાહેબ ! મેં તો આ વાતના કંઈ વિચાર સરખાવે ક્યાં નથી. પણ મુંઝવણ છે કે જે અદુષ્ટાપણાની તમે વાત કરો છો એવું અદુષ્ટાપણું તો અધાને કાંઈ કાંઈ વાર લાગી આવે છે અને રાણીને પણ લાગે છે. બાકી જાણથી તેર વર્ષ પહેલાં તેમનાં લગ્ન થયેલાં છે અને એ લગ્ન અમારા સમાજમાં સુખી માનવામાં આવે છે.”

“લેકો કહે છે કે મહારાણી પોતાના પતિ તરફ એકનિષ્ઠાવાળાં છે, પણ ધારો કે-આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે એમ ના બને-તેમના હાલના પતિ સ્વર્ગવાસી થાય તો તેઓ ફરીથી પરણે ખરાં કે ? તમારા સમાજના રિવાજ પ્રમાણે વિધવાઓને ફરીથી પરણવાની છૂટ છે, કેમ ખરું કે નહીં ?”

“હા. રાણીસાહેબ ! પણ એના અર્થ એમ નથી કે અમારા સમાજમાં જેટલી સ્ત્રીઓ વિધવા થાય છે તે સંખ્યાએ જ કાંઈ ફરીથી પરણે છે. કેટલીક વિધવાઓ ફરીથી ન પરણતાં પોતાના પૂર્વના પતિઓનું સ્મરણ કરી અને જો હોય તો તેમની યાદી રૂપ બાગીચને ઉછેરી છંદગી પૂરી કરે છે. કેટલીક ફરીથી લગ્ન કરવાનું પસંદ કરે છે, જ્યારે તો સંતોગો તેમને તેમ કરવાની દરજ પાડે છે. પોતાના જ્યારે તો છાકરાંઓના નિમાય માટે સ્ત્રીઓને ફરીથી પરણવાની દરજ પાડે છે. અને ન પરણનાર વિધવાઓ કરતાં ફરી પરણનાર વિધવાઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે.” ક્રિષ્ક એલમાં આવી મેન્નેર ઉમેર્યું: “મારા જેવા અપરિણીત એટલે કુંવારા પુરુષો વિધ-

વાઓ તરફ વધુ આકર્ષાય છે એમ દહેવાય છે, અને તેથી જ તો ઈ લંડમાં રહેતી થઈ પડી છે કે વિધવાઓ ભરખર હોય છે.”

“હું જરા અંગત સવાલ પૂછું તો મારું ના લગાડના; શા માટે તમે આજ સુધી નથી પરણ્યા?” અને આ પ્રશ્ન પૂછી લક્ષ્મીબાઈએ એક તીવ્ર દષ્ટિ મેન્નેર તરફ ફેંકી.

આ પ્રશ્નમાં રહેલી ગમ્મત સમજી મેન્નેરે દસીને કહ્યું: “રાણીસાહેબ અમારે સાં ફરેક સ્ત્રીપુરુષે લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવું અહીંની જેમ બંધન નથી. મોટી ઉંમર થયા પછી યુવક કે યુવતી હજી હોય તો, અને હજીમાં આવે તેને પરણી શકે છે. અને એવું પણ બને છે કે ફેટલાકા જે સસારની—લગ્નની ખટપટમાં પડ્યા માગતા નથી, તે પરણતા નથી.”

“પણ, મેન્નેર સાહેબ! આ કાંઈ તમે મારા સવાલનો સીધો જવાબ ન આપ્યો રહેવાય. શું તમારા લેડી લગ્નને ખટપટ સમજે છે? અને શું તમે પણ એવો જ વિચાર ધરાવો છો?” રાણીએ મેન્નેરની મસ્કરી કરવાની આ તક સાધી.

રાણીના સીધા છતાં કાઠક વધુ પડતા અંગત પ્રશ્નથી મેન્નેર એલીસ જરા અકળાયો, છતાં રાણીની પ્રત્યક્ષતાથી તે આનંદ પામ્યો.

“રાણીશાહ! આવો પ્રશ્ન અવારનવાર પૂછ્યો મને પૂછ્યો નથી. ફેટલાકાને લગ્ન કરવા એ નકામી ઝુલસીમાં પડવા જેવું લાગે છે, પણ મારા સંબંધમાં તેમ નથી. મને આજ સુધી મનગમતી સ્ત્રી મળી નથી, સાચું કહું તો સ્ત્રીઓના સસર્ગમાં જ હું બહુ આવ્યો નથી, એટલે હું અસાર સુધી લગ્ન કર્યા વગરનો રહી ગયો છું.”

“મારું કહ્યું માનો તો તમે દવે જેમ જલ્દીથી પરણી જાઓ તેમ વધારે સારું. એકલું, અટુલું જીવન ઊંક નીરસ અને શુષ્ક બની જાય છે.”

“હું પણ એ જ વિચાર કરી રહ્યો છું મનગમતી સ્ત્રી મળતાં હું ટૂંક જ લગ્ન કરવા માગુ છું.”

“વાર, તમે સ્ત્રી પસંદ કરો. સારું મને ખબર આપજો અને જો અહીંની જ લગ્ન કરો તો મને આમત્રણ આપવાનું ના ભૂલતા” આટલું કહી લક્ષ્મીબાઈ દસી પડ્યા.

મને એવીસ પણ પોતાની આ મીઠી મરકરી સાંભળી હતી. પત્ની લલ્લુભાઈએ વાતની દિશા બદલી:

“મેં સાંભળ્યું કે સરકાર દિન્દુ વિધવાઓને ફરીથી પરણવાની છટ આપનારો કાયદો થકા માંડે છે?”

આ પ્રશ્નનો અર્થ ન સમજી શકવાથી મેનેર એલીસે રાણી તરફ તાકીને જવાબ આપ્યો: “હા, મેં પણ એવી વાત સાંભળી છે. મને એ વાતમાં ખલો રસ પડે છે, પણ તમે એ સંબંધી શું ધારો છો?”

લલ્લુભાઈએ આ સીધા પ્રશ્નથી વિચારમાં પડી હત તરફ જોઈ કહ્યું: “ગરીબ અને નિરાધાર સ્ત્રીઓ અમર તો સમાજમાં જે સ્ત્રીઓનું સ્થાન છે કે જે સામાન્ય છે તેઓને તેથી લાભ થવા સંભવ છે; પરંતુ સારા-આબરુદાર અને શીશત કુટુંબની ઉચ્ચ વર્ણની કાંઈ પણ વિધવા, તેની ઇચ્છા દ્વારા જ ત્યાં પછી ફરીથી લગ્ન કરવાની દિગ્મત કરશે નહીં; કારણ કે પુનર્લગ્નથી તેનું જીવન અત્યંત દુઃખી બનવાનું, અને સમાજ તેના તરફ એટલી બધી ધુણા અને નિરકારની દૃષ્ટિથી જોવાનો કે તે એવી સ્થિતિમાં જીવવા કરતાં મરવાનું જ વધુ પસંદ કરવાની!”

મેનેર એલીસે તક જોઈ પ્રશ્ન પૂછ્યો: “ત્યારે શું, રાણીસાહેબ! ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જાની વિધવાને માટે ફરીથી પરણવાનું શક્ય નથી? શું તે જગતથી સર્વોચ્ચ અલગ-અલગ જ રહેવાની?”

“મેનેર સાહેબ! તમે કહો છો તેમ જ છે. પરંતુ જેમ તમારા રીત-રિવાજો અમે ના સમજી શકીએ, તેમ અમારા રીતરિવાજો તમે પણ કદાચ ના સમજી શકો. કારણ કે બન્નેનાં રીતરિવાજો અને અમુક માન્યતાઓમાં ધર-ખૂળથી જ તફાવત છે. અમે દિન્દુ સ્ત્રીઓ એક જ પતિમાં માનીએ છીએ અને સ્ત્રી એ પુરુષનું અર્ધું અંગ અમારે અહીં ગણાય છે. અમારા સમાજમાં પુરુષ કદાચ કુંવારો રહે તો આવે, પરંતુ સ્ત્રીથી પરણ્યા વગર ન જ રહેવાય; અને સામાન્ય રીતે તો લગ્ન કર્યા વગર સ્ત્રી કે પુરુષનું જીવન અપૂર્ણ જ ગણાય છે. વળી અમારે ત્યાં લગ્ન એ માત્ર સામાજિક સંદેશ કે સાકું-કાર નથી, પણ ધાર્મિક બંધન છે; અને હાલે ત્યારે તમારા સંદેશની જેમ છુટ્ટાછેડા યત્ર ચક્રતા નથી. લગ્ન ધાર્મિક બંધન હોઈને મરણ સંદેશની જેમ છુટ્ટાછેડા યત્ર ચક્રતા નથી. લગ્ન ધાર્મિક બંધન હોઈને મરણ પર્વત સુધી રહે છે; અને મૃત્યુ પછી પુરુષને બીજી સ્ત્રી કરવાની છટ છે;

પણ સ્ત્રીને માટે ઉચ્ચ વર્ણોમાં પુનર્લેખની મનાઇ કરેલી છે. તે પોતાના મૃત્યુ પામેલા પતિનું રમરણ કરી બાકીનું આયુષ્ય ગાળે છે અગાઉ તો સ્ત્રીઓ પતિ પાછળ સતી થતી, પણ જ્યારથી તમે લોકોએ સતી થવાના રિવાજ બંધ પાડ્યો ત્યારથી વિધવાઓ પોતાના મૃત્યુ પામેલા પતિનું રમરણ માત્ર કરી, તેને એકનિષ્ઠ રહી સંતોષ માને છે. સમાજ ઉચ્ચ વર્ણની વિધવાનાં પુનર્લેખ માન્ય રાખેના નથી અને એવું કરનારી વિધવા સમાજથી બહિષ્કૃત થાય છે. આવી સ્થિતિમાં ઉચ્ચ વર્ણની વિધવા પુનર્લેખ કરે, એ અસંભવિત છે.”

“પરંતુ” મેન્નેર એલીસે રાણી તરફ બારીકાઈથી જોઈ સહેજ પ્રશ્ન પૂછ્યો: “એ તો વિધવાની વાત થઈ; પણ જેઓનાં લગ્ન સુખરૂપ નથી નીવડ્યાં તેનું શું ?”

પોતાની બેઠક ઉપરથી જરા ઉઠ્યા થતાં રાણીએ કહ્યું: “આવી સ્ત્રીઓ પણ ફરીથી અન્ય પુરુષ જોડે પરણી શકતી નથી. તેઓ પોતાના કુટુંબમાં રહી કુટુંબને ઉપયોગી થાય છે, છોકરાઓ હોય તો તેમને સંભાળે છે, અગર રાણી હોય તો રાજકાજ સંભાળે છે. મેન્નેર સાહેબ ! મારે જ દાખલો જુઓ, હું પોતે પણ એ જ આશયથી જીવું છું, અને એ જ આશયથી મેં તમારી સાથે એકાન્તમાં વાતચીત કરવાની ઇચ્છા રાખી છે.”

“રાણી સાહેબ !” મેન્નેર એલીસે કાંઈક ઉઘાડી કહ્યું. “મારી સત્તામાં હશે તો તમને મારાથી બનતી મદદ કરવા હું હમેશાં તત્પર રહીશ... તમારી લાગણીઓ હું સમજું છું અને તેની કદર કરું છું.”

“મેન્નેર સાહેબ !” રાણીએ ઉર્મિને દાખાવે કહ્યું. “મને એમ થાય છે કે હું તમારો વિશ્વાસ કરી શકીશ. તેથી હું તમારી સાથે ખુલ્લા દિલથી વાત કરીશ. અજો તમારી એકાન્તમાં મુનાકાત લેવાનો હેતુ એ છે કે મારે તમને બે પ્રશ્નો પૂછવા છે. એક તો કુમાર હામોદરાવની સગીર વય દરમિયાન રાજ્યના રિજન્ટ તરીકે મહંમમ મહારાજ મને નીમવા માગતા હતા, તેનો તમે શા માટે વિરોધ કર્યો ?”

“બલે,” મેન્નેર નીચે પાથરેલા ઇરાની ચાલીયા તરફ જોઈને જવાબ આપ્યો: “સાચી વાત તમને અચારે કહેવામાં કાંઈ દરકત નથી, પણ તમારે આ વાત કાંઈને પણ કહેવાની નથી. તમારા દિવાન અને

મુલક અને રાજ લેવા બેઠી છે તેનું કેમ? બાંધ મઠ ને લૂંટ આવી! પણ, મેન્નેર સાહેબ! જવા દો એ વાત! તમને મારું લગાડવાનો મારો ઇરાદો નથી મારાથી કાંઈ વધુ પડતું કહેવાઈ ગયું હોય તો તે મનમાં ના લાવશો.” આમ કરી લક્ષ્મીનાથ પોતાની આંખમાં યૌવનનાં જલ્દુ ભરી પોતાના કમનથી મેન્નેર ઉપર શી અસર થાય છે તે જાણવા મેન્નેર તરફ દૃષ્ટિ કરી, સ્થિરતાથી જોઈ રહ્યાં.

મેન્નેર એલીસ પડીભર આ દૃષ્ટિ, આ સૌંદર્ય અને આ તેજસ્વિતા તરફ અનિમિષ નયને જોઈ રહ્યો. પછી તેણે એકાએક સાવધ થઈ કહ્યું, “હું મારાથી બનતી મદદ કરીશ, એમ મેં તમને એક વાર કહ્યું છે, અને અત્યારે ફરીથી કહું છું. રાણીજી! હું એથી વધુ શું કરી શકું!”

“મેન્નેર સાહેબ!” ઉર્મિવશ બની અને આવેશમાં આવી લક્ષ્મીનાથએ ધીમા છતાં દૃઢ અવાજે કહ્યું: “તમારી મદદ કરવાની ઇચ્છા કરતાં મને વિશેષરી જરૂર છે કાંસી સંસ્થાન મારી પાસેથી નહીં ખુશરી લેવામાં આવે એવું તમારું ચોક્કસ વચન મને જોઈએ છે કાંસી એ મારો પ્રાણ છે, એ મારી સાચી કૌતલિ છે, એના ઉપર જ મારું વિશ્વસ્ય જીવન રોકાયું છે. અને કાંઈ પણ ભોગે હું કાંસીનો કબજો રાખવા માગુ છું.” જરાક નીચક જઈ, વધુ દટાર બની, છાતી આગળ લાવી, લક્ષ્મીનાથએ પોતાના અવાજમાં બી-સુલભ મોહકતા અને આકર્ષકતા ભરી તીક્ષ્ણ વેધક દૃષ્ટિ નાખી આગળ ચલાવ્યું “મારા જેવી અનાથ વિધવાની તમને દયા નથી આવતી? તમે અમેજ લેહિા સ્ત્રીમહુમાન-સન્માન મારે પસંદેવા છો, તો મારી આટલી વિનંતિ શું છેક નિરર્થક જશે? શું તમારું હૃદય મારી વ્યથા જોઈ જરા પણ પીગળતું નથી?” આટલું કહી લક્ષ્મીનાથએ પોતાની આંખમાં આવેલાં આંસુ લૂછી નાંખ્યા અને ઉત્તર સાંભળવા અધીરા બન્યા.

લક્ષ્મીનાથના ખીલતા જતા સૌન્દર્યથી મુગ્ધ પામેલા મેન્નેર એવીજ મદામહેનતે ચબ્ડો ઉચ્ચાળ્યાં, તે રાણીની ઉલ્લી વિનંતિ અને આંસુભરી આંખોથી લાચાર, કાંઈક અતુકપાવાળો બની ગયો હતો. શો જવાબ આપવો તેની તેને પ્રયત્ન તો સુજ ન પડી, પણ જવાબ આપ્યા વગર છૂટકો નહોતો, એટલે બોલ્યો “મારા હાથમાં જે વાત નથી, તે વાતનો તમે આટલો આગ્રહ રાખશો એમ મેં નહોતું ધાર્યું? મારા હાથમાં જે આ વાત હોત

તો હું તમને આ સ્થિતિમાં મૂકતે જ નહીં. તેમ છતાં એટલું તો ચોક્કસ જાનજો કે, અમે અંગ્રેજો બલે લોભી અને લાલચુ હઈએ; છતાં અમારા પ્રતિપક્ષીમાં રહેલી હિંમતની અને શક્તિની અમે કંઈ કરી શકીએ છીએ. તમારે કોઈ આપવાની કે બીજી લાલચ આપવાની જરૂર નથી. કાંત્રી સંસ્થાન તમારા હાથમાંથી ન જાય-તે માટે જો કાંઈ મારાથી બની શકે તેમ હશે તે કરવાનું હું ચૂકાસ નહીં.”

નીચો વળી નમન કરી મેજેર એલીસ ખારણી તરફ વળ્યો. તે ત્યાંથી નાસી છૂટવા અધીરા થયો હતો; છતાં કાંઈ અકસ્માત આકર્ષણ તેને રાણી સાથે વાત કરવા લલચાવતું હતું.

“મેજેર સાહેબ! સલામ!”

રાણીનો નિરાશામયો અવાજ એલીસના કાન ઉપર પડ્યો અને રાણીના મુખ તરફ એક ઉતાવળી દૃષ્ટિ ફેરી વિવશ બની તેણે ચાલવા માંડ્યું.

રાણીની અમળ અને અમકલી આંખો તેની પાછળ જોઈ રહી.

અકરણ ૧૦ મું
ઝાંસીમાં કાવાદાવા

રાત્રિનો અધારપછેડો ઝોલી ઝાંસીનાં નગરજનો દિવસનો આક ઉતારવા નિદ્રાદેવીની આરાધના કરી રહ્યાં હતાં; ત્યારે સહેરના મધ્ય-ભાગમાં આવેલ રાજવાડા પાસેના એક મુંઠર મહાલપમાંથી સામાન્ય સહેરી-દિલ્હીના સહેરી લાલા જેવો દેખાતો એક માણસ ખાસ ગુપ્ત દ્વાર ઉધારી, બહારથી બંધ કરી, સરિયામ રસ્તા ઉપર આવી ઉભો. તેણે પોતાના મોંદાને ઉપરો ભાગ ભેળી ખૂખીથી એક વજમાં લપેટી લીધો હતો કે જે માણસની સાથે રાતદિવસ સંસર્ગમાં આવનારા પણ અત્યારે તે કોણ

એ બાગે જ કદી શકે. તેણે મહેરેયો પોસાક પણ રાજના પોસાક કરતાં તદ્દન જુદો જ હતો.

આળુમાળુ એક તીવ્ર અને ઉતાવળી નજર નાંખી તેણે શહેરના ઉત્તર ભાગ તરફ ચાલવા માંડ્યું. પોતાની હિલચાલ કાંઈ જોતું હશે એવી તેની ધારતી નિર્ધારક હતી, કારણ કે અંધારી રાત્રે એ માર્ગ ઉપર ખસેલું વગર કાંઈ પણ માણસ નીકળવાની ઇચ્છા રાખતું નહીં. રાત્રિ અંધારી હતી અને હંડી કંકડતી હતી, એટલે બધા જ માણસો ઘરમાં-પધારીમાં લપાઈને પડ્યા હતાં. મહાશિવરાત્રિનો દિવસ હોવાથી શિવના કાંઈ કાંઈ ભકતો શિવપૂજા અગર સ્તુતિ કરવામાં તસ્લીન ચલાવતા. માર્ગમાં આવતા એક શિવમંદિરમાં થોડાક શૈવભકતો મહાદેવનો અભિષેક કરી રહ્યા હતા. મંદિરની સામેની પરચાળમાં એક બાવો બેસી ભાંગે રમતમાં રમડનાં “બં બોળા ! બં બોળા !” ના મોટા નાહથી રાત્રિની શાંતિમાં અણધાર્યો વિશેષ પાકનો હતો.

આ મંદિર રસ્તા ઉપર આવેલું હતું અને તેનું દાર ખુલ્લું હતું, તથા પેલા શહેરીલકા જેવા માણસને અંદર જવાનું મન થયું. પ્રથમ તો તે જરા અચકાયો, પણ તુર્ત જ ખીજ જ પડે તે મંદિરમાં દાખલ થયો અને મહાદેવને પગે લાગી, લાંગ ખૂટતા પેલા બાવા આગળ આવી ઉભો.

બાવાએ પેલા માણસને સ્વાભાવિક રીતે જ પૂછ્યું :

“હ્યા, મહાદેવજી પ્રસાદીજી ઇચ્છા હય ?”

“હા, મહારાજ !” પેલી વ્યક્તિએ હંચું જોયા વગર જ જવામ આપ્યો.

“અચ્છા તો બેઠો.”

પેલી વ્યક્તિ બેઠી, એટલે બાવાએ એક પાલામાં ભાંગે રેડી તેને આંખી અને પેલી વ્યક્તિએ તે લઈ ‘બં બોળા’ કહી પીવા માંડી.

“બોળા શંભુજી અચ્છી લક્તિ કરના, વો તુમારી મનઃકામના સિદ્ધ કરેના, હિસો કબીબી મત જૂવના.”

આ વણુમાગી સલાહથી પેલી વ્યક્તિ મનમાં હમી અને માંગના પાસો ખાલી થયો.

“હ્યા, જરની ચઢીએ ?”

“આપજી પાસ હોવે તો દેના.”

“અમ્મ, હો” ઠલી બાવાએ ખાનો લાગથી ભરી દીધો
 “રૂબો, જોવા! પદ સજીયી પ્રસાદી વિન્યા છે. ઉસકા પ્રસાદ સમ

કાઈ નહીં લે સકતે હે વો દેનેડી બી તાકત ઓર લાવડી ચકએ”
 “અમ્મ! અમ્મ!” બીજા ખાલો પેટમાં પધરાવી પેલી વ્યક્તિએ
 બાવાના હાથમાં પાવથી ચૂકી કહ્યું!

“મહારાજ! અબ તો મેં જતા હું”
 પાવતી પોતાના આસન તીને દુભાચીને બાવાજીએ લતકાયું

“મન મેલ ઘટે, તન તેજ બઢે,
 દે ગમ લમ કા લોટા!”

જતા જતા પેલી વ્યક્તિએ ઉપથી તીંગ વારવાર બાવાતી સંબળી,
 સફરની પ્રસાદી ઉદરમાં જવાથી તેના મનનો મેલ ધન ગયો હતો અને
 તનનું તેજ વધી ગયું હતું યાજી એવો માણસ કીતમ બાંધમાં ઠડી
 પવનની કહેર બાજનાં જે મીડી લાગણી અનુભવે તેવી મીડી લાગણી તે
 વ્યક્તિ અનુભવી રહી હતી

ન્યારે તેણે પડેર મિનીટ પછી ધણે દૂર જઈ એક એકાન્તમાં આવેલા
 જરેનમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે ભગિના નણની તેના ઉપર અસર ધવા માંડી
 હતી તેની આંખમાં કંઈક લાલાશ દેખાતી હતી અને તેની ગતિમાં
 તેમ જ વાણીમાં એક પ્રકારની મોજાશી જુમારી જણાતી હતી

અધકારવાળી અને નિ સજ્જ શરિર્માં રાજવાડામાં ૧૧ વાગ્યા, તેના
 અવાજથી પહેલે માણે દીંચકામાં એકાં ખાતી એક સુંદરી એકાએક
 ચમકી ઉઠી અને દાદર તરફ જાયું તો પેલી વ્યક્તિ નજરે પડી ઘૂંટ જ
 દીંચકા પરથી ઉઠી તે સામી આવી તેના હાથ પકડી દીંચકા પાસે લઇ
 ગઈ અને જોઈ

“અરધી કલાકથી તમારી રાંઠે એક જણે છું દીંચતા, દીંચતા
 જોણું પણ આવી ગયું હતું, પણ રાજવાડામાં ૧૧ નાં ડકા બજ્યા એટલે
 જાગી મઈ”

બને જણાં જુના ઉપર પડખોપડખ એકવાઈ ગયાં અને ધીમે ધીમે
 એક બીજાની વધુ નજીક આવતાં ગયાં
 ‘હા જરા મોઢું ચમ ગયું આજે તો શિવરાત્રિ એટલે રસ્તે

જતાં મહાદેવજીના દર્શન કરવા ગયો, ત્યાં લાંગ જોઈ તે પીવાનું મન થઈ આવ્યું, એટલે જરા વાર લાગી”

“ત્યારે તો રંગમાં છે કેમ ?” પેની યુવતીએ આખો ચમકારી.

“હા અને અહીં આવ્યા પછી તો રંગમાં જ તારી પાસે આવ્યા પછી રંગમાં ન આવે તે માણસ નહીં, પણ ગમાર-પશુ !” આવનાર વ્યક્તિએ ગેલમાં આવી પેલી ઝીંના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવ્યો.

“પણ અહીં ન જ આવે તે ?” યુવતીની આંખોમાં મળક ભરી હતી.

“ન આવે તે બોયક-અરસિક” કહી પેલી વ્યક્તિ ખડખડ હસી

પડી આ હસવાના અવાજથી આખું દિવાનખાનું ગાજી ઉઠ્યું

“ત્યારે તો આ શહેરના ધણા પુરોને બોયક જ મણવા પડે !”

“એમાં તને શકા થાય છે ? સૌંદર્ય અને સગીત એ બે એવાં છે કે તેનો ઉપભોગ સર્વ કાંઈ કરી શકતા નથી એ માટે જોઈતી રસરૂતિ કાંઈ બધાએ કેળવી શકતા નથી. પણ જ થોડા એ વસ્તુઓના ભોગના થવાને લાગ્યશાળી બને છે”

“આજે તમે સગીતનો ઉપભોગ કરવાને બદલે સૌંદર્ય જોઈને સગીત વિષે મને બ્રાહ્મણ આપવા આવ્યા લાગે છે.” પેની સૌંદર્યવતી યુવતીએ ફરીથી મળક કરી.

“તું આજે મશ્કરી કરી શકે છે અને હું તે સહી શકું છું, પણ તું બહુ બહુ તો સગીત ગાઈ શકે, પણ તેનો ઉપભોગ અને કદર તો અમે જ કરી શકીએ !”

“તો પછી બ્રાહ્મણ આપવાને બદલે સગીતની માગણી કેમ કરતા નથી ?”

“તું નિમત્રણની રાહ જોતી હશે એમ મેં નહેતું ધાર્યું !”

“સાંભળવાની ઇચ્છા વગર હું કાંઈને સગીત સંભળાવતી નથી.”

“પણ અહીં આવે તે કાંઈ સાંભળવાની ઇચ્છા વગર થોડા જ આવતા હશે ?”

“જના એ ઇચ્છા સ્પષ્ટ જણવા વગર કાંઈને સગીત ન સંભળાવવાની મારી પ્રતિષ્ઠા છે”

“મને ખબર નહીં કે હજી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો જમાનો ચાલુ છે. તો માનતો હતો કે બીજમથી સર થયેલો પ્રતિજ્ઞાનો યુગ રાજપૂત યુગ સાથે જ અસ્ત પાસે.”

“હું!” પેલી યુવતીએ કટાણું મોઢું કરી, કહ્યું: “તમારે સંગીત સાંભળવું છે કે આવી માયાજીત કરવી છે?”

“પણ મેં સંગીત સાંભળવાની ક્યારે ના પાડી?”

“તારે સાંભળાવવાનું ચે ક્યારે કહ્યું?”

“હું અર્થ! લે તારે, તારી પ્રતિજ્ઞા બંને પૂરી થાય. સુંદરી! મધુરી! તારા કેમળ કંઠને જરા તરફી આપી મારા દિલને બહેલાવ. કેમ, હવે તો ચાલશે ને?”

“આ કાંઈ નાટકનો ખેલ નથી અને આપણે કાંઈ નાટકનાં પાત્રો નથી કે તમે મને આવી રીતે સંબોધો છો!” યુવતીનાં નયનો નાચી રહ્યાં હતાં.

“આ આખું જગત એક મોટી રંગમૂલિ છે; અને તેમાં દરેક નાટકો ખેલાયાં કરે છે. આપણે આખી હંદગી નાટક જ કર્યો કરીએ છીએ. પેલું નાટક જે ત્રણ કલાકનું હોય છે, ત્યારે આપણી હંદગીનું નાટક વરસો સુધી લંબાય છે—સમજી?” શુભ વ્યક્તિએ મનઃક આશુ રાખી.

“સમજી. ભાંતની આજે તમારા ઉપર ઠીક અસર થઈ લાગે છે. ચાલો, હું એકાદ બીજ સંભળાવું; એટલે વધુ લહેરમાં આવી જશો.”

આમ કહી તે સુંદરીએ સિતાર લઈ સ્વર મેળવી મધુર કંઠે ગાવા માંડ્યું: જરા કહીયો સારીયાને—

સંગીત પૂરું થતાં જ યુવતીએ સિતાર નીચે મૂકી અને પાનની પટ્ટી બનાવવા માંડી.

“સુંદરી! તારા કંઠની મીઠાસમાં કંઈ જોર આકર્ષણ રહેલું છે.”

“અને તમારી આંખોમાં પણ કંઈ જોર જાડુ જાયું છે. વાર પણ,” યુવતીએ એકાએક પોતાનો અવાજ બદલી પ્રશ્ન પૂછ્યો: “તમે હમણા હમણામાં બહુ દેખાતા કેમ નથી? મારા ઉપર તમારી કૃપા જોઈને યદ્ય હોય એમ લાગે છે.”

“અમારની જેમ મારાથી આતી સંકાતું નથી એ વાત ખરી છે,” પેલી યુવતીએ આપેલું પાન લેતાં શુભ વ્યક્તિએ કહ્યું: “પણ તેમાં તારા

ઉપર મારી ઝોળી કુપાદિટ છે એમ માનવાનું હતું જ કારણ નથી, ઉત્સા ત્રણેક માસથી કામમાં એટલો બધો પરોવાયેલો રહ્યો છે કે માગ્યો તારા સમાગમનો લાભ લઈ શકાતો નથી. ધણી વખત આ બાબત નીકળી આવવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ એક યા બીજા અંતરાયો આવીને ઉસા જ હોય છે. હું પણ આવી હાડમારીથી કઢાળી ગયો છું. પુરુષના કરતાં સ્ત્રી સાથે બ્યાવહારિક કામ પાડવામાં ભારે મુશ્કેલી છે, અને તેમાંય રાજ-કર્મનું કામ તો એક આદત સમાન છે. ધણી વખત મને એમ થાય છે કે મહારાજ ગંગાધરરાવ જીવતા હોત તો મારે જરાય આ ઉપાધિમાં પડવું ન પડતું હોત અને ઘણો ખર્ચ સમય તારી સાથે મોજ કરવામાં જ ગાળ્યો હોત. પણ વો દિન કહાં કે મીયા કે પાંઉંમે જીતીયાં!”

“પાંઉંમે નહીં તો શિરપર તો આગળા!” કહી પેલી યુવતી જોગ્યો હતી પડી.

“હસ, હસ, તું પણ હસી લે, સીએના રાજમાં પુરુષોની મરકની સીએને હાથે થાય એ જ ઉચિત છે.”

“વાર, પુરુષો તો ધણા કાળથી રાજ કરતા આવ્યા છે, થોડો મમય સીને રાજ કરવાની તક મળી તેમાં કઢાળી ગયા?”

“રાજકાજમાં કુદળ સી સાસન કરતી હોય તો કંટાળો ન આવે, પણ અહીં તો તેથી તદ્દન જુદી જ વાત છે ઉપરાંત પોતાના જ મુખ્ય અધિકારીઓમાં જે રાણીને વિશ્વાસ ન હોય તેની સાથે કામ કરવામાં શી મળે? આ રાણીને તેના મુખ્ય દિવાનમાં પણ વિશ્વાસ નથી, એટલું જ નહીં, પણ તેના પિતા સુદામા પણ વિશ્વાસ નથી; એટલે તેને બધી જ બાબતોમાં શકા રહ્યા કરે છે અને પોતાની સુવાન જીદિમા ચૂગે તેમ કરે છે. હમણાં જ મારા સાંલગવામાં આવ્યું છે કે રાણીના જન્મમોની એક સારી મજ્યા તૈયાર થઈ છે અને મામાસાહેબ સુદાંતમામ મુખ્ય અધિકારી-ઓની પ્રત્યેક કિલ્લાવાલ ઉપર છૂપી પણ બારીક તપાસ રાખવામાં આવે છે. મને લાગ રહે છે કે કદાચ મારી પાછળ પણ કોઈ જાસૂસ હોય તો? અમર—”

પેલી બ્યક્તિ એકાએક બોલતાં અટકી ગઈ અને યુવતી તરફ જોઈ રહી.

“કેમ અટકી ગયા?” યુવતીએ અધિરાધથી પૂછ્યું.

“કાંઈ નહીં, એ તો મારી ભમણા!”

“પણ ચાની ભમણા?” સુવતીએ વાત ફેલાવવાનો આગ્રહ કર્યો.

“એ જાણવાથી તું નારાજ થઈશ.”

“તારે તો મારે જાણવું જ પડશે.”

કાંઈ પણ વાતની ઉત્સુકતા વધારી ચૂક્યા માટે તે ન કહેવાનો આગ્રહ કર્યો કરવાની રીત લીક છે.

“મને એમ સંકા ગઈ કે કદાચ રાણી તરફથી જાણસી કરવાનું તને સોંપાયું હોય અને તે તે સ્વીકાર્યું હોય; પણ ખીજી જ હશે મને લાગ્યું કે તારા વિરે મારે એવી સંકા કરવી અયોગ્ય છે, એટલે હું અટકી ગયો.” પેલી વ્યક્તિએ ખુલાસો કર્યો.

“હા અંબા!” સુવતીએ જવા કરકાષીથી કહ્યું: “તારે તમને મારામાં પણ સંકા તો આવી જ?”

“તું નાહક રોમે ભરાય છે; સંયોગો એવા ઉભા થયા છે કે જેને તે માણસ ઉપર સંકા કરવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આમાં મારો દોષ નથી, પણ આજના કલુષિત વાતાવરણનો દોષ છે. બાકી હું તને ક્યાં આજની જાણું છું? તારો અને મારો સંબંધ કેટલો જૂનો છે!”

“અને કેટલો અસામાન્ય છે! તમે જ મને અહીંયાં બાલાવી રાજવાડામાં રખાવી છો અને આટલું માન અપાવ્યું છે, એ તમારો ઉપકાર હું કાંઈ દહાડો કેવી રીતે ભૂલું? મારી આજની આટલી સ્થિતિ, આટલું માન, આટલો પૈસો, તમારી જ મહેરબાનીનું પરિણામ છે એમ જણાઈ જાય છે એવી કૃતજ્ઞ ન જ ચાઉં કે રાણીજીના કહેવાથી તમારી જાણસી કરું અને તમે મને આજદિન સુધી કેવી મોજ કરાવી છે તે પણ હું કેમ ભૂલી જાઉં? તમારી ખાતર નથી ને કદિ આ રાજ્યનો સામ કરવાનો વખત આવે તો હું તેમ કરતાં ન અચકાઉં, પણ તમને કદિ પણ દમો કેવાનો સ્વમેગયે ખ્યાલ ન કરું!”

પેલી વ્યક્તિએ આગળ વધી સુવતીના ગાલ ઉપર હાથ ફેરવ્યો અને બોલ્યું: “ઉપર એક મધુરું સુંબન કરી કહ્યું:

“તારું એક અજાતનું કામ પણ છે.”

“તમારૂં કામ કરવાની મેં કોઈ દહાડો ના પાડી નથી અને ના પાડી શકું એમ પણ નથી.”

“હા. પણ આ કાર્ય અગાઉના કોઈ પણ કાર્યને વટારી જાય એવું છે; અટકું જ નહીં, પણ જરા આકડું અને મુશીબતવાળું છે, તેમ તેમાં ભુદ્ધિ અને ચાલકીનો ઉપયોગ કરવો પડે એવું છે.” પેલી વ્યક્તિએ કાર્યની ગંભીરતાનો ખ્યાલ આપ્યો.

“તમારી ખાતર હું મારી બધી ચાલકી અને ભુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા અને ગમે તે જોખમ યેડવા તૈયાર છું. અને મારી ભુદ્ધિમાં ઉશ્ચુપ લાગે તો તે તમે પૂરી કરજો.”

યુવતીના ઉપલા શબ્દોથી ગૂઢ વ્યક્તિને સતોષ થયો અને તેની વધુ નજીક જઈ ધીમેથી કહ્યું: “પેલો મેજેર રાજવાડામાં રાણીની મુલાકાતે આવેલો તને માદ છે કે?”

“હારતો, કેમ નહીં?”

“તે પ્રસંગે રાણીએ મેજેરની એકાન્તમાં મુલાકાત લીધી હતી અને એ મુલાકાત ધણો લાભો વખત ચાલી હતી.”

“પણ તેનું શું?”

“ધીરી પડ, હું કહેવા તો બેઠો જ છું. સારે બીજું કોઈ હાજર ન હોતું, માત્ર ગંગાખાઈ ધણે દૂર પીઠ ફેરવીને બેઠી હતી અને રાણીએ વચ્ચે પડેલો ખસેડી મેજેરની સાથે ખુલ્લે મોઢે વાતચીત કરી હતી.”

“પણ તેથી શું થઈ ગયું?”

પેલી યુવતી કશું જ ન સમજતી હોય એવો દેખાવ કરી રહી હતી.

“તું મને ના જનાવ. તું જી વધને આ વાતનો મર્મ ન સમજે એ કેમ માની શકાય?” આમ કહી તેણે યુવતીનો હાથ જોરથી દાબ્યો.

“હંહં અરે! આ શું તમારૂં જોર બતાવવાનું ઠેકાણું છે? તમે પૂરી વાત કરોને!” દાબેલો હાથ ખસેડવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરતાં યુવતીએ કહ્યું.

“ગંગાખાઈ દૂર બેઠી બેઠી વારંવાર રાણી તરફ જોયા કરતી હતી. આ સંબંધમાં એવી વાત ફલાય છે કે રાણી અને મેજેર દસતાં હતાં અને એકમેકની આખોમાં કાંઈ જુદી જ ચમક દેખાતી હતી અને ધીમે ધીમે મેજેર રાણીની વધુ નજીક આવતો જતો હતો—”

“અરે પણ તમે પુછો તો આવા અદેખા જ રહેવાના! મિયારીએ પરણીને પનિચુખ બોગવ્યું નહીં, એટલામાં તો ઝગમગ. એજેર સાથે ખુદ્દી રીતે જરા હમી ને જોલી તેમા શુ યઈચ્યુ? મિયારી દજી પુવાનીમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યાં તેને આટલી લાલચ યઈ આવી હોય તો તેમા તેનો ગો દોપ? એ રાજની રાણી છે, પણ તેથી કાંઈ યુવતી મગી ગઈ છે! સામાન્ય પુરાન સીની જેમ તેરે પણ હઝા, લાગણી, લાલ વગેરે નહું જ હોય ને?” યુવતીએ રાણીના વર્તનનો બચાવ કર્યો.

“હુ તેની ક્યાં ના પાડુ છુ? એનામાં એટલી ધઝઝા ન જાગતી જોઇએ એમ હું કહેનો નથી, પણ એવી ધઝઝાઓની પૂર્તિ-માટે તેણે મેનર જેવા વિદેશી ઉપર નજર ન કરતી જોઇએ —”

“ત્યારે શુ તમારા જેવા દેશી ઉપર નજર કરતી જોઇએ, એમ જ ને?” હસતી હસતી યુવતી ઉભી થઈ ગઈ.

“કલ્પનામાં તુ પણ મહાકવિને આગિ દે એવી લાગે છે,” વધુ હસતા પેલી વ્યક્તિએ યુવતીનો કાથ પકડી ખુલા ઉાર એસાડી દીધાકે ખાતાં કહ્યું.

“અને હવે આ ખાનિતમાં મારે શુ તમારી હતીનું કામ કરવાનું છે?” યુવતીએ સચોટ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“કાંઈક એવું ખરું.” દીધાકે ચકાવતાં પેલી વ્યક્તિએ જવાબ આપ્યો. ‘રાણીનું મન મારા તરફ વળે એવા તારે પ્રયાસ કરવાનો છે, પણ તે પહેલાં રાણીમાં રહેલી બાસના જે દબાઈ ગયેલી હોવા સમ્ભવ છે, તે તારે પ્રથમ જાગૃત કરતી અને પછી મારા તરફ વાળવી બને સમય લાગે, પણ તારા સિવાય આ કાર્ય કરવાની ખીજ કાંઈમા નથી લામકાન કે નથી લાકાન બોલ, તારાથી થશે એ કામ?”

યુવતી હલ્લુભર નિરતર રહી પછી બોલી “નહુ જ ચિકટ કામ છે.”

“તારા જેવી ચાપાક નેત્રની માટે એ કામ અત્યંત ચિકટ ન કહેવાય, છતાં એ કામ એટલું ચિકટ છે, તેટલો જ હોનો પુરસ્કાર પણ મહાન છે. આ બંધન જેમાં તુ અલારે રાણીની કૃપાથી રહે છે તે જાન તારી માલેજીનું ચવા ઉપરાંત તને હીસાજકિત એક વર્ગી અને રૂ. ૧૦ લાખરતી રોકડ રકમ તારી આ મહેનતના મદદામા મળશે તું કહે છે તેમ જો તું મારા ઉપર ખરેખર જ બાવ રાખતી હઈ તો મારું આટલું કાર્ય કરી આપ.”

યુવતી પુરસ્કારની યાદી અને વિપુલતા સંલગ્ન ચમકી ઠી. આટલી મોટી રકમની તેણે કલ્પના પણ કરી નહોતી. આવો લાગ જવા દેવો એ તેની નજરે ગાડપણ હતું, છતાં પણ સ્ત્રીસ્વભાવ અનુસાર તે બોલી:

“પણ, પછી તો તમે મારા સાસુ પણ નહોં જોવાના તેનું કેમ ? હાથે કરીને હું મારા પગ ઉપર કુદાડો મારૂં ખરી કે ?” એટલું કહી તે હસતી હસતી પેલી વ્યક્તિની સામે જોઈ રહી.

“તારો ભાગ મારાથી યાચ એ કલ્પના જ અરથાને છે, મેં તને ટૂંકી સુધી નિભાવવાનું વચન આપ્યું છે તે કેમ ભૂલી ગઈ ? એમાં પગ ઉપર કુદાડો મારવા જેવું ક્યા છે ? અને કદાચ તું ના પાડશે તો મારે એકલે હાથે અગર ખીજની મદદથી એ કામ કરવું પડશે, સમજ ? લક્ષ્મી ચાંદો કરવા આવે છે ભારે મોં ધોવા શા માટે જાય ?”

“પણ રાણીજી રહે તો—”

“તો તને શું કરી ચકવાનાં હતાં ? રાજ્યની નોકરીમાંથી રજા આપશે એટલું જ ને ! પણ જ્યાં સુધી ઝાસીમાં મારું કાષ્ટક ચાલે છે ત્યાં સુધી તું નિર્ભય છે. એક વાર જો રાણી મારા હાથમાં આવે તો તને ઝાસીની રાણી કરતાં પણ વધારે સાહેબી અપાવું”

“હ. હી, જોઈશ. સમય જોઈને પાસા નાખીશ. પછી પોમાર પડે કે ના પડે તે બાબતની વાત છે !”

“બરાબર દિલ દઈને પાસા નાખીશ તો પોમાર જ પડવાના.”

“હું પણ એમ જ ધમકું છું કે તમારી ધારણા સિદ્ધ થાય.”

“અને માદ રાજ કે અત્યાર સુધી રાજવાડાની બધી દિલચાત જેમ જાણીને મને કહેતી આવી છે, તેમ હવે રાણીની અને ગંગાબાઈની તથા મામાસાહેબની બધી દિલચાલ બરાબર તપાસતી રહેજે અને ગમે તે યુક્તિપ્રયુક્તિથી તમામ બાતમી મેળવી મને આપતી રહેજે બીજું મેં સાંભળ્યું છે કે ઝાસીની રાજમાદી માટે રુદાચિવરાવે કંપની સરકારમાં દાવો કર્યો છે અને તેનાં માણસો ગ્રામ વેરો ઝાસીમાં ઉત્કેરણી કરવાના છે, જગ બહાદુર નામનો એક યુવાન પણ માદીનો દાવો કરવા નીકળ્યો છે, તેના સાથીઓ પણ ઝાસીમાં ખટપટ કરવા આવ્યા છે. આ લોકોની દિલચાલ ઉપર પણ તારે બારીકીથી નજર રાખવાની છે અને મને રાજ

બાતમી આપવાની છે. તારૂં ઘર એક નર્તકી તરીકે ઝાંસીમાં જાહેર છે. એટલે રંગીતઓ તારે ત્યાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. અને તે વખતે તેમની પામેથી હાવભાવથી તેમને ઘડું બનાવી વાત કઢાવી સેવાની કળા મારે તને થોડી જ શિખરવી પડે એમ છે ?”

આમ કહી ચેલી વ્યક્તિએ હાથોડા વધુ જોરથી નાંખ્યો અને યુવતીને જોરથી પકડી ગળી

તેના બાહુપાશમાંથી છૂટવાનો ખોટો દેખાવ કરતાં તે બોલી “મારા જેવી એકલી અને આટલી નાનીથી જીતે આણુ ભારે કામ સોંપનાં જરાક તો વિચાર કરો.”

“એકલી છું, પણ અનેકને નચાવી શકે છે, અને નાની છું, છતાં મગનો ફાંદ જેવી છું ! મોટામોટાને યમ તથા હજારો રમાડી શકે તેમ છે. ઝાંસીમાં બીજા કોઈ બંને તરીકે કિંમત ન સમજે, પણ મારાથી તારૂં પાણી બળજબું નથી.”

આટલી મતભા રાજ્યના એક મુખ્ય અધિકારીને મોટેથી સમજી પેતી યુવતીનો આત્મસંતોષ અને આત્મભાન પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યા અને તે તેના તરફ એકી દૃષ્ટિ જોઈ રહી થોડી વાર પછી રાજનર્તકી મજરા પોતાના માથા ઉપરથી ખસી મથેલી લટ સરખી કરતી દાઢર ઉતરતા દિવાનસાહેબની તરફ તરફ વિજયવત પોતાની માથે જોઈ રહી

એકાદશી છે. પણ અગેરોને નવાળી ચાકે છે અને નાખી છે, છતાં મગની કાઢ નેવા છે. (૪૪ ૮૨)

શ્રીમદ્ વેદ, મેઘાદી

પ્રકરણ ૧૧ એ લક્ષ્મીબાઈની મનોદશા

ગંગાદાસ મદારાજ આબ્યા પછી લક્ષ્મીબાઈના મનમાં પરિવર્તન-
વિચારપરિવર્તન શરૂ થયું હતું. ગંગાદાસ મદારાજ, પોતાના બાલ્યકાળના
સમવયસ્ક અને સાથે ખેલનાર મિત્ર ચંકરરાવ છે એવી સંકા ન્યારથી
તેમના મનમાં આવી લાગી તેમના ચિત્તમાં અવનવા વિચારો આબ્યા
કરતા હતા અને શરૂઆતના પ્રયત્નમાં એકું તેમ મદારાજ ગંગાધરરાવની
ગંભીર માંદગીની શરૂઆતમાં શિવપૂજન વખતે મંદિરમાં બેસેની થયેલી
વાતચીત પછીથી રાણીનું મન કંઈક સિદ્ધવળ પશુ બની ગયું હતું. બાળપણનાં
મીઠાં અને મોઢકે રામો ફરી રમરણપટમાં આવી ઉર્માં રહ્યાં. ચંકરરાવ
સાથેનો દોસ્તીદાવ સંભારી સંભારી તેઓ કંઈ કંઈ દ્રવ્યનાઓ કરતાં હતાં.
અહા ! મારા પિતાની રાજસેવા અને રાજસત્તાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આટે ન
આવી હોત તો આજે હું સામાન્ય સ્ત્રી હોવા છતાં કેટલી સુખી હોત !
એક સ્ત્રીને માટે ધન, વૈભવ, સત્તા, રાજપાટ મને તે હોય, છતાં પતિપ્રેમ
આગળ તે સર્વ ત્યાગ છે ! કદી જ વિસાતમાં નથી ! ચંકરરાવ જેવા ચર-
વીર અને સાહસિક, મોજીલો અને કોડીનો યુવાન સરદાર ખીજે ક્યાં મળવાનો
હશે ? પણ, હવે એ વિચાર કયેથી શરૂ થાયદો ! ભાગ્યવશ એવું જ નિર્માયું
હશે, તેમાં કાઈ શું કરે ? શા માટે પિતાજીને પણ દોષ આપું ?

પણ રાણીના આ વિચારો મદારાજ ગંગાધરરાવની ગંભીર માંદગીને
લક્ષને આગળ વધતાં બેટકી ગયા હતા અને થડીબર તો તે ચંકરરાવનું
રમરણ પણ વીસરી ગયાં હતાં, પણ અંતરના ખૂણામાં બિડે પેટેલાં રમરણો
હુમ થતાં જ નથી, માત્ર સુષુપ્ત દશામાં જ હોય છે, અને અતુલ સંયોગો
અને વાતાવરણ આવી મળતાં પુનઃ તાજાં થતાં વાર લાગતી નથી.
ગંગાધરરાવના મૃત્યુ પછી ન્યારે રોડક અને આપાતના પ્રથમ

ઉમરો સમી ગયા; સારે રાણીને એકાંતમાં પુનઃ ચંકરરાવના અને એવા જ વિચારો આવવા લાગ્યા, શોકને કારણે તેઓ નિષ્ક્રિય મહાદેવનાં મંદિરમાં જઈ શકતાં નહોતાં, છતાં જ્યારથી તેમણે રાજવહીવટની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી ત્યારથી નિસ્ર પ્રાતઃકાળના આશ્લિષ્ઠ કુર્ચી પરવારી સિવ-પૂજન કરવા જવાનો પૂર્વેના ક્રમ પુનઃ શરૂ થયો હતો અને દરરોજ ગંગાદાસ સાથે બેચાર પ્રાસંગિક વાતો કરી પાછા ફરતા હતાં. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ રાણીને આત્મીયતા લાગી કે, ગંગાદાસ મહારાજ પૂર્વાશ્રમમાં ચંકરરાવ જે હોવા બેઠા, પણ એવી વાત તેમની રૂબરૂ એક રાણી તરીકે તેઓ ન કરી શકે એ સ્વાભાવિક હતું; અને ગંગાદાસ મહારાજ પણ ગમે તેટલા આતુર હોય છતાં લક્ષ્મીબાઈ આશ્રય એ વાત કરવાની મૂંઝટાઈ કદાપિ કરી શકે જ નહોતી.

આમ રાજ્ય વચલા અંગારની ચાફક રાણીનું અંતઃકરણ બહારથી શુષ્ક, ઠંડું છતાં અંદરથી બીનું અને પ્રેમની ઉષ્માવાળું હતું. તે રાણી હતાં અને તાજેતરમાં જ ભરયુવાનીમાં વિધવા થયાં હતાં. મહારાજ સાથેનાં લગ્નથી વૈલવ, વિલાસ અને રાજસત્તા તેમને પ્રાપ્ત થયાં હતાં; છતાં પ્રેમની પિપાસા સમી નહોતી, અંતરની તમન્ના તુષિ પામી નહોતી, હૃદયની હોશ પૂરી થઈ નહોતી. એટલે અત્યંત મનોહરતિથી તેઓ હંમેશાં સંતમ રહ્યાં કરતાં હતાં. મધ્યી વાર તેમને વિચાર આવતા કે, “શા માટે મારે વાસનાઓને વશ થવું? શા માટે વાસનાઓને દાણી દેવાનો પ્રયાસ ન કરવો અને સંવમશીલ ના બનવું?” અને સાથે જ તે વાસના ઉપર વિજય મેળવવા બારે પ્રયત્નો કરતાં, વાસનાને દાણી દેવા મનને ખીજી દિશાઓમાં વાળવા મર્યાદા અને સંવમશીલ થવા માટે શાસ્ત્રોની મદદ લેતાં, છતાં કાંઈક કાંઈક વાર એવું પણ બની જતું કે પોતાના હૃદય ઉપર અને મન ઉપરના તેઓ કાશુ ગુમાવી બેસતાં.

મેન્દેર એટલી સાથેની મુલાકાત વખતે તેમના મનની આવી જ નમ્રતા સ્થિતિ થઈ પડી હતી. તે લગ્ન પોતાનો સંવમ ઓછો બેઠો હતાં અને મેન્દેર એટલી જો પ્રેરણાદન આપ્યું હોત અગર મૂંઝટાઈ કરી હોત તો તેઓ જરૂર સંવમ ગુમાવી બેસત; ક્યમ તેમને પોતાને પાછળથી લાગ્યું હતું.

મેલેર એવીસની મુલાકાત પછીથી તેમનું દિલ ચક્રોગે ચડ્યું હતું. તેઓ કંઈ કંઈ તરંગોમાં રાચતાં હતાં અને કંઈ કંઈ ચિચરે કરતાં હતાં અને હવાઈ કિસ્સાઓ રચી વૃત્તે જ તોડી પાડતાં હતાં.

શિવજીમની રાત્રિએ જ્યારે દિવાનસાહેબ ગજરા સાથે લક્ષ્મી-બાઈને સપડાવવાની યુક્તિ કરી રહ્યા હતા, સારે લક્ષ્મીબાઈ પોતે પણ શિવનાં શુભગીર્તનમાં ચિત્ત ચોટાડવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતાં પોતાના બારિ છવનનો વિચાર કરી રહ્યાં હતાં.

રાત્રિના ઉભગરાથી અને વિચારપરંપરાથી તેમનું અચાન્ત મગજ જરા અસ્થિર જણાતું હતું. તેને સ્થિર કરવા અને ચેતાના વિશિષ્ટ ચિત્તને શાંતિ આપવાના હેતુથી તેઓ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠાનમાં ફરવા નીકળ્યાં હતાં. સાથે કાઢને પણ લીધું નહોતું.

ઉઠાનના એક ખુલામાં મૂંઝી બાજદ ઉપર બેસી તેઓ ઉગતા સૂર્ય અને ખીલતાં શુભાગ તરફ એકા દ્રષ્ટિએ જોઈ રહ્યાં. એક ઉપરની જામની વેશમાંથી કાઢના કાઢ ટીપાં સ્ફટિકની જેમ તીવ્રે પડતાં હતાં. પ્રાતઃકાળેનો સૂર્ય, તાજ, સ્વચ્છ અને તાજબી બહાનરી હવા, પુષ્પોની મધુરી સુવાસ, અસ્વસ્થ ચિત્તને સ્વસ્થ બનાવવા માટે બસ હતાં.

લક્ષ્મીબાઈએ બે ચાર મુલાકાતો ફૂલ ચૂંટ્યાં અને થોડાં જામનાં ફૂલો ચૂંટી પોતાના હાથમાં ધરી રાખ્યાં. શુભાગનાં ખીલતાં ફૂલ સામે જોઈ તેઓ મનમાં જ ગણગણ્યાં.

"કેટલી સુંદરતા, કેટલી કામળતા અને તેની સાથે કેટલી પવિત્રતા-વિશુદ્ધિ રહેલી છે? આ શુભાગનો ખુલ્લો શુભાખી રંગ નેસર્ગિક હોવાથી કેટલો રમ્ય અને શિવ લાગે છે. આ પુષ્પ વિશુદ્ધ છે; મેલરડિન છે; કાચ વગરનું છે, તેથી જ તે આટલું શુચિ અને મનોહર લાગે છે. તેથી જ તેને જોઈ કંઈ અનૈર્વા આનંદ અને અનૈરી તૃપ્તિ થાય છે. આ શરીરને પણ એ પ્રકાર સાથે કેમ જ સર નહીં ચકાય? એ પણ જ્યાં સુધી શુદ્ધ અને પવિત્ર હોય છે સારું સુધી જ રમ્ય લાગે છે. વાસનાની તૃપ્તિ માટે જે શરીર એક સાધન માત્ર તરીકે વપરાય છે તેનું તેજ કમે કમે ફીણ ચતું જાય છે? ઠીક છે! બ્રહ્માની સૃષ્ટિનો ક્રમ ચાલુ રહેવો જોઈએ અને તે ચાલુ રહેવા પ્રત્યે શરીરનો ઉપયોગ થાય એથી શરીરના

તેજની કે પવિત્રતાની હોતી. થતી નથી. કિન્તુ તેમાં અપવાદ હોઈ શકે છે. આ ગંગાદાસ મહારાજ જ! તે આટલી યુવાન વયે પદોન્વેષે છે; છતાં અવાપિ બ્રહ્મચારી છે. તેનું બ્રહ્મતેજ તેનાં યુગ ઉપર જ દેખાઈ આવે છે. ગમે તે જોનારને એ તેજસ્વી થાઈ સમા લાગવાનાં!”

ઉદ્યાનને દૂરને છેડે કાંઈક અવાજ થતો સાંભળી લક્ષ્મીબાઈ ચમક્યાં અને વિચારમાળાં અધુરી રહી; પણ તુર્ત જ એ અવાજ સંભી ગયો. રાણીએ ફરીથી વિચારમાળા હાથમાં લીધી.

“મારે પણ આજથી મનને દડ રાખવાની જરૂર છે. હું સ્ત્રી છું, યુવાન છું એ વાત ખરી છે, મારા મનના કાંઈ અણપૂર્વા રહી ગયા છે એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે, અને તેથી હું અસંતુષ્ટ પણ છું. મારી વાસનાઓ સમી નથી, હવે ધર્મમાર્ગ અતુસાર તે પરિત્યજ્યાં એવો સંભવ પણ નથી; એટલે મારે ચોક્કસ માર્ગ નહીં કરવાની જરૂર છે. મર્કટની પેઠે ભમતા મનને ભટકવા દેવું કે એક જ ખીસે બાંધી રાખવું તેનો વિચાર કરવાનો છે. અને આજે આ વિશુદ્ધ શુદ્ધાબને જોતાં મને લાગે છે કે જેવી રીતે આ પુષ્પ વણસુંધું છે, અને તેથી જ પ્રકુલ અને વિશુદ્ધ છે; તેવી જ રીતે મારે આ શરીર પણ વણસુંધું-અનાદ્યાતમ જ રાખવું જોઈએ. જેથી તે વિશુદ્ધ અને પ્રકુલ રહે. એ વિશુદ્ધ અને પ્રકુલ પુષ્પનો ભોગી આજે હેવાત નથી, તો તેના સ્મરણ માવથી જ મારે વાસનાને પરિત્યજ કરવી પડે છે; હજી ગઈ શંત્રે જ શાસ્ત્રી સુત્રા કહેતા હતા કે ભોગ્ય કરવાથી કાંઈ ઉદ્ધિયો તમ થતી નથી, એ તો જન્મ વધુ ઉપભોગ કરવામાં આવે તેમ ઇન્દ્રિયો વધુ બુખાળવી બને! હું યુવતી હોઉં તેથી શું થયું? મારામાં વાસના રહી અઘ હોય તેથી શું થઈ ગયું? હું યુવતી છું, પણ સાયોસાય ઝાંસીતી રાણી અને રાજમાતા છું, ક્રમાર દામોદરાવતી માતા છું અને એક માતા તરીકે, એક રાણી તરીકે મારે ઇન્દ્રન-મંદ ચરિત્ર વિશુદ્ધ, સંકાથી પર રહેવું જોઈએ, -હોવું જોઈએ; એક સુવતી તરીકેના મારા અનિષ્ટ અભિલાષી પૂર્તિ કરતાં રાજમાતા અને રાણી તરીકેનાં મારાં કર્મજ્યોતી પૂર્તિ વધારે એવરકર છે.”

હવે અવાજ જરા વધુ નજીક આવતો હતો, છતાં રાણીજીની વિચાર-માળા ત્વરાથી ફરતી જતી હતી. શુદ્ધાબના પુષ્પને છાતી સરસું દાખી રાણીએ દેહવા માંડ્યું: “મારા હૃદયિક સુખને મારે મારા પોતાના

ચિર શ્રેયસને ઠોકરે માઈ અને કુમાર દામોદરરાવ અને આ સંસ્થાનનું હિત જોખમમાં નાંખું! અરે! એમ તે કોઈ દહાડો બને? ઝાંસીની પ્રજા જે સન્માનથી અસારે અને જીએ તે જ્યારે મારી અશુદ્ધિની વાત જણે ત્યારે શું કહેશે? મારા પ્રત્યે કેટલો તિરસ્કાર વર્ણવશે? જે પવિત્રનામા અદ્વયાબાઈનું હું અનુકરણ કરવા માગું છું, અને તેની જેમ-સંસ્થાનને વહીવટ જાતે કરવા માગું છું તેનું અનુકરણ મારે બધી જ વાતે કરવું જોઈએ? મનને વચ કરવું મુશ્કેલ છે, પણ મુશ્કેલ કામ કરી બતાવવામાં જ સાચી વીરતા રહેલી છે. રાજવહીવટની લગામ મેં મારા હાથમાં લીધી છે, પણ રાજના અધિકારીઓની વલણ સંદિગ્ધ છે અને અંગ્રેજ સરકાર શું કરશે તે કોઈ કહી શકતું નથી. કદાચ એવો સમય આવે કે મારે સંસ્થાનના બચાવ માટે શસ્ત્ર ઉઠાવવા પડે, તો તે વખતે મારામાં જે હિંમત અને વીરતા જોઈએ તે શરીરની વિશુદ્ધિ વગર ક્યાંથી આવવાની? કોઈ પણ દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારતાં મને લાગે છે કે મારે મારી કુદ્ર, પાર્થિવ વાસના ઉપર વિજય મેળવવો જ જોઈએ. એમ કરવામાં જ, એ વિજય મેળવવામાં જ, અમર તેને દાખી રાખવામાં જ માઈ, કુમાર દામોદરરાવનું અને આ સંસ્થાનનું શ્રેય છે!” સૂર્યનારાયણ તરફ દૃષ્ટિ કરી હાથ જોડી લક્ષ્મીબાઈએ કહેવા માંડ્યું: “ઓ ઉગતા સદસ્તરિમ્! ઓ જગતને પ્રકાશ આપનાર સવિતા દેવ! તમારી સમક્ષ હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે આજ સુધી જેવી રીતે મેં આ દેહને મન, વચન અને કર્મથી વિશુદ્ધ રાખ્યો છે; તેવી જ રીતે હવેથી પણ તેને વિશુદ્ધ રાખીશ, પવિત્ર રાખીશ; માઈ શરીર અને મન આ ગુણાળના ખીલતા ફૂલની જેમ શુચિ અને શુદ્ધ રાખીશ; ભગવાન સૂર્યનારાયણ! તમારું સર્વ ગ્રીહવાની અને શક્તિ આપે!”

આમ કહી લક્ષ્મીબાઈએ સૂર્યનારાયણને મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યા અને પોતાની પાસે પડેલાં પુષ્પો વડે સૂર્યનારાયણને અર્ધ્ય આપ્યો.

હવે ઉપરથી કોઈ મોટો કાર દર થયો હોય એમ લક્ષ્મીબાઈ નાયતી કૂદતી નિર્દોષ અને રમતીયાળ દરિયી શાં ઉદ્યાનમાં ફરવા લાગ્યાં. એટલામાં સામેથી કુમાર દામોદરરાવ હાથમાં તથ્વાર લઈ તાવ અપ્પાની સાથે આવતો દેખાયો.

રાણીએ અંતરની લાગણીઓ અંતરમાં સમાવી પાસે આવતા કુમારને જોઈ દસીને કહ્યું:

“હેમ, કુમાર! કરવા નીકળ્યા છે?”

“નાજી, રાવ અપ્પાની સાથે તલ્વારની પટ્ટાગાજી ખેલી પાછો વળ્યું છું.”

“એમ, ખેડા! ત્યારે તો ભવિષ્યમાં તું સારો થાઈશ એમ લાગે છે.”

“રાજમાતા! તમને એમાં કંઈ શંકા લાગે છે? પૂછી લુચ્ચો રાવ અપ્પાને કે, હમણાં જ મેં તેમને પટ્ટાગાજીમાં ફેરી ફિકરત આપી છે!”

“કુમાર! આટલી નાની વયમાં તને તલ્વારગાજીનો શાખ લાગ્યો છે તો આગળ જતાં પરાક્રમી થઈશ, પણ એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. મરાઠાઓ જ-મધી જ પૂજાક્રમી અવતરે છે; વીરતાનું તો ધાવણ ધાવી મોટા થાય છે; અને તું કેવા કુળમાં જન્મ્યો છે! વીર માતૃરિતાનાં સંગીન વીર જ હોવા! જાઓ, ખેડા રાવ અપ્પાની સાથે બરામર-તાલીમ લો; કંઠાય ભવિષ્યમાં એવો પણ વખત આવે કે જ્યારે ઝાંસીનો બચાવ કરવા મારે અને તારે શસ્ત્રો ધારણ કરવા પડે. આ કંપની સરકારના અમલમાં કાલે શું થાશે તે કહેવાય નહીં!”

આમ કહી લક્ષ્મીબાઈએ નજીક આવી ઉભેલા કુમારની પીઠ યામડી જવા માંડ્યું; પણ તેને રોકી રાખી કુમારે પ્રશ્ન કર્યો: “રાણીમાતા! શસ્ત્રો ધારણ કરવા એ તો મારે મન રમત છે, પણ આપણા ખિસ્લાની આસપાસ હમણાં આ કંપનીનું લક્ષર કેમ રૂપો કરે છે?”

લક્ષ્મીબાઈ આવા અણુધારેલા પ્રશ્નથી સહજ ખમચાયાં, પણ પૂછી તુર્ત જ તેમણે ઉત્તર આપ્યો: “મહારાજના મૃત્યુ પછી એ સૌદા માને છે કે ઝાંસીમાં ગળગલ થાય અથવા અચાનક થાય એવો સંભવ છે, માટે તેનો સામનો કરવા આ લક્ષર રાખ્યું છે.”

“પણ ઝાંસીમાં ગળગલ થાય જ શા માટે? અને અચાનક થાય તો આપણને આપણું રક્ષણ કરતાં ક્યાં નથી આવડતું?” કુમારે નવી શંકા દર્શાવી.

“હા, કુમાર! ઝાંસીમાં ગળગલ શા માટે થાય તે હું પણ સમજી શકતી નથી અને આ અંગ્રેજો બહુ જ પરેપકારી છે; એટલે આપણા રક્ષણનો ભાર તેમણે આપણી સરમતિ કે ધમજા વગર પોતાને આપેલ કષ્ટ લીધો છે!”

“શું મરાઠાઓ એટલા પાણી વગરના થઈ ગયા છે કે અંગ્રેજ સરકારની મદદની તેમને જરૂર પડે!” કુમારે ઉશ્કેરાઈને કહ્યું.

રાવ આપ્પા મૂઝ ઉપર તાવ દેવો દરયો અને રાણી માતા પણ આ સિંથુનો ક્ષાત્રેદ્રિક જોઈ દસી પડ્યા.

“કેમ હસો છો? આપણા ઝાંસીમાં અંગ્રેજોનો પગપેસારો તમે કેમ સાખી રહ્યાં છો?”

“કુમાર! મેં કહ્યું ને જો અંગ્રેજ લોકો એટલા બધા પરાપક્ષી અને ખીજાનું બહું કરવાની ઇચ્છાવાળા થયા છે કે આપણું રક્ષણ કરવાનો તેઓ પોતાનો દંઠ માને છે અને પોતાના બાહુમળથી જો હક્કનું પ્રતિપાદન કરવા સદા તૈયાર રહે છે.”

“ત્યારે, રાજમાતા, ચોખું કહોને કે જો લોકો આપણને દબાવે છે!”

“બેટા, એમ જ!” કહી લક્ષ્મીબાઈએ જાડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“મને જરા મોટો થવા દો, પછી જોને કે ઝાંસી સરથાનના વહીવટમાં કાણુ મારું મરવા આવે છે!” કુમારે આવેશમાં આવી કહ્યું.

“ઠીક, ઠીક, હમણાં તો રાવ આપ્પાની સ્થળે તારીખ સો; તમે ધારો છો તે કરતાં બધારે ત્વરાથી તમારું પરાક્રમ જતાવવાનો સમય નજીક આવતો જાય છે.”

આટલું કહી રાણીજી ઉદ્યાનમાંથી નીકળી રાજવાડામાં ફાખવ થયાં. જતાં જતાં ફરીથી ગ્રુથાજનાં, જુધનાં અને મોરરાનાં પુષ્પો અંદી તેની મીઠી સુવાસ લેતાં કુમારના બાજીસ, હતાં પીરને જાને એવા ઉદગારો પુનઃ પુનઃ યાદ કરી પ્રસન્ન ચિત્તે કુમાર તરફ જોઈ રહ્યાં.

પોતાના ખાસ આરામખંડમાં રાણીએ પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે રાજનર્તકી મજરા પોતાના સાજ સાથે તૈયાર બેઠી હતી.

લક્ષ્મીબાઈને તેણે નમન કર્યું અને પછી તેની આગા માગતી હોય તેમ તેની સામે જોઈ રહી. લક્ષ્મીબાઈએ ગાદી ઉપર આસન લઈ, પાને પડેલી ચાંદીની પાનદાનીમાંથી પાન જમાવતાં આરામખંડમાં ફરતી નજર નાખી કહ્યું “કેમ, મજરા આજે કાંઈ વહેલી થઈ?”

“ના, રાણીજી! આપ મોડા થયાં.”

“એમ! હા, મને જરા ઉદ્યાનમાં ફરતા વાર લાગી, શું માંદગી!”

“તમે જે આપા કરો તે.”

“કયે વખતે કંચું સંગીત કરું તેની તને સારી ખબર પડે છે; માટે, તને હીક લાગે-તે-મા.”

“વર.” કહીને મજરાએ સિતારની અણ્ણણાટી શરૂ કરી અને આ આ.....ના આલાપથી સર કરી વિપ્રવંસ સુંગારનું પદ ગાયું.

જળસેં ગયે મીરી સુધ હું ન લીની

લક્ષ્મીબાઇએ આ લીટી સાંભળી છુપો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો. પોતાનો પતિ આ સંસારમાં નહોતો, આ જન્મમાં ફરીથી મળનાર નહોતો, એ વિચાર તેમને ઠંપારી આવી. તેમને માટે હંમેશની છંદગીબરની જૂઠાઈ નિમીશુ યદ્દ હતી. દેવે એની જ અવકાશ કરી હતી, તેમાં કોઈ શું કરે? પણ આ મજરા આજ શા માટે આવું ગાતી હશે? પણ એ શું કરે? એ તો એવું જ માય છે.

મજરાએ ફરીથી ચૂર મેળવી હોરી ગાવા માંડી.

સાવરા મન ઢારો પીયકારી.....

સંગીતની ધૂન જેમ આગળ વધતી રહ તેમ મજરા ખીસતી ગઈ અને લક્ષ્મીબાઇના હૃદયના કુખાયલા ભાવો ફરીથી જાગૃત થવા લાગ્યા. તેને મજરા ઉપર ચીડ ચડી. શા માટે તે આજે આવા સુંગારિક પદો ગાઈ રહી હતી? હમણાં જ પોતે વાસના ઉપર વિજય મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; છતાં કેમ જાણે ટૂર્ન જ તેની કસોટી કરવાની હોય તેમ આ રાજ-નર્તકી તેની જૂઠાઈ ગયેલી સાગણીઓને ઉશ્કેરી ઉત્તેજિત કરી રહી હતી. તેમને મજરાને રોકવાનું મન થયું, પણ સ્પષ્ટ કહેવાની હિમ્મત આતી નહોતી. આવા પદોમાં તેની અપૂર્ણ રહેલી વાસનાઓ તૃપ્ત તો નહોતી થતી હોમને?

સંગીતના સૂરો દિવ્ય વાતાવરણુ ફેલાવી રહ્યા હતા. એ મુરોનો ઉન્માદ પણ સુરાના ઉન્માદ કરતાં કોઈ વાર વધુ તીવ્ર નીવડે છે. લક્ષ્મીબાઇ પણ એક પ્રકારની મોહનિદ્રામાં પડી ગયાં, પોતાના અસ્તિત્વનો, રાજ-માતાનો ખ્યાલ વીસરી ગયાં. કેમ જાણે પોતે કોઈ દિવ્ય-અલૌકિક પ્રદેશમાં વિહરતાં હોય એમ તેમને લાગ્યું.

ચર બંધ થયા; પણ ચરનો પગથો શમ્યો ન હોતો. થોડી વારમાં પુનઃ સિતાર અણ્ણણ્યો. મજરાની કુમારદાર પાતળી આંખોએ તાર

ઉપર અજબ નૃત્ય કરી રહી હતી. ગજરા ગાતી ન હોતી, માત્ર તેની આંગળીઓ તાર ઉપર ફરતી હતી અને અજબ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરતી હતી.

દશેક મિનિટ આમ રમઝટ ચાલી હશે. આખરે ગજરાએ સિતાર નીચે મૂકી અને ઉભી થઈ નૃત્ય કરવાનો આરંભ કર્યો.

સંગીતમાં માધુર્ય અને ઉન્માદનું મિશ્રણ હતું; નૃત્યમાં તીવ્ર આવેશ-ભર્યો ઉન્માદ હતો. મમે તેવું હૃદય પણ નાચી ઉઠે, બાવળીનું થાપ, તો પછી આ તો એક યુવાન વિધવા-રાજરાણી હતાં; ખીસતી યુવાનીમાં હતાં; પ્રેમનો ઝરો અકાળે સૂકાઈ ગયો હોવાથી અસંતુષ્ટ હતાં; તેમનું હૃદય કેટલું નાચી ઉઠે, કેટલું બાવળીનું થાપ તેની તો કલ્પનાજ કરી લેવી !

નૃત્ય ચંદ્ર્યું; પણ નૃત્યના ભણકાર માત્ર રહ્યા. લક્ષ્મીબાઇ સ્વમાં વસ્યાના કેાઈ વિરલ બાવને અનુભવી રહ્યાં હતાં. ગજરા નીચે ખેંસી ગઈ, પણ લક્ષ્મીબાઇનું તેના તરફ ધ્યાન ન હોતું. તે કેાઈ મીઠી મુઝકણ અનુભવી રહ્યાં હતાં.

ગજરાએ આખરે કુરનીસ બગાવી પૂછ્યું: “કમ, રાણીજી ! પણ સંગીત ગાઉં કે ?”

સ્વમમાંથી એકાએક બળ્યાં હોયતેમ રાણીએ કહ્યું: “શું કહ્યું, ગજરા ?”

“હજી પણ ગાઉં કે ?”

“હા. ના. આજે તેં ધણું-મથું અને તે પણ બહુ મીઠું મથું. હું તો તારા સંગીતમાં એટલી બધી લીન થઈ ગઈ કે મારી શુદ્ધિ અને સુદ્ધિ બંને સરી જવા લાગી હતી. ગજરા ! તું કમાલ કરે છે ! તારા કંઠમાં હિંદે આટલી મીઠાસ ક્યાંથી મૂકી ? હા. ખરેખર ! તું આ જગતની સામાન્ય સ્ત્રી નથી, રાજનતંત્રી ગજરા નથી, પણ સ્વર્ગની દેવી છે ! તું મનુષ્ય નથી, પણ સ્વર્ગની અસરા છે !”

લક્ષ્મીબાઇના હિંડા અંતરમાં તેને આવા શૃંગારિક પદો ગાવા મોટે ટપકા આપવાનું અને ફરીથી એવાં પદો ન ગાવાનું કહેવાનું મન થયું, પણ તેમ કરવાની તેમની દિગ્મત ચાલી નહીં, તેમ કરવાની હઠ્ઠાને અમલ કરી શક્યાં નહીં.

ગજરાને પાંચે બેાલોલી લક્ષ્મીબાઇ ધીમેથી બોલ્યાં: “કાંઈ નરા-લુની, કાંઈ નવા સમાચાર ?”

“હા, તમારે જાણવા જેવા એક સંભાષણ છે. આ રાજની માદી મારે બે જાણ્યો છે એવો માંલો છે.”

“હા” લક્ષ્મીબાઈ ચમકી ઉઠ્યાં.

“હા, એમાં ગમરાવાની જરૂર નથી.” ગમરાએ શાંત મુખમુદ્રા રાખી કહ્યું: “એવું તો ત્યારે કાંઈ રાજ મુજરી જાય છે અને વારસ નથી હોતો ત્યારે બને જ છે.”

“પણ કહે તો ખરી કે રાજગાદી માટે કાણ કાણ તૈયાર થયું છે?”

એક તો મહારાજના કુટુંબના સદાશિવરાવે પોતાનો દક્ષ રજી ક્યો છે, અને તમારા જ પંડમાં થયેલા રઘુનાથરાવની રાખેલી એક નાયનારી ગણિકાના દીકરાનો દીકરો જંગમદાદર પણ આ રાજનો હોવો કહે છે.”

“એ સીધા શું કરી રહ્યા છે તે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું?” રાણીએ વાત કહાવવા માંડી.

“હા, રાજ્યના ઉમા થયેલા એ બંને વારસાએ પોલીટીક્સ એજન્ટને ઝાંસીની રાજગાદી ઉપર પોતાનો દક્ષ છે એવું સાબીત કરનારી અરજીઓ મોકલાવી છે અને સાબિતવા પ્રમાણે એ અરજીઓ પોલીટીક્સ એજન્ટે ગવર્નર જનરલ ઉપર મોકલી પણ આપી છે.”

“પછી?” રાણીની આશ્ચર્યજનક સમીપ નહોતી.

“એમ પણ સંભવાયું છે કે, ગવર્નર જનરલ ઝાંસીની રાજગાદીના વારસ તરીકે કુમારશીનો સ્વીકાર કરવાનો વિચાર કરતી વખતે આ બંને અરજીઓ ઉપર પણ વિચાર કરનાર છે અને પછી ફેસલો આપનાર છે.”

“તે ઠીક માહિતી મેળવી છે.” રાણીએ સાબાસી આપી.

“આપનું નીમક ખાઉં છું તે દમદમ તો કરવું જ ને?”

“આ બંને ઉમા થયેલા વારસદારો દામ દ્યા છે?”

“એ વિષે ચોક્કસ જાણી મળી નથી. ઝાંસીમાં આવી છુપે વેત્ર અટપટ કરતા હોવાનું સંભજાય છે; પણ તે વાતને દંછ રેકા મળ્યો નથી. પણ એટલું તો ખરું છે કે એ બંનેના સામીપી અહીં આવેલા છે અને રાજ્યના મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ અને નગરજનોને પોતાના પરમા પિત્ત મગવળ કરી રહ્યા છે.”

“ગજરા, સારે તો મારે ત્રણ ઠેકાણેથી ચેતવાનું રહ્યું.”

“હા. રાણીજી.”

“અને મારા અધિકારીઓથી પણ મારે સાવચેત રહેવું પડશે. એ લોકો ફરી જાય તો બારે થઈ પડે !”

“રાણીજી ! આપના અધિકારીઓની વફાદારી એટલી છીછરી માનવાનું કાંઈ કારણ નથી; પણ તેમ છતાં તમારે સાવચેત તો રહેવું જોઈએ !” ગજરાએ સલાહ આપવાની શરૂઆત કરી.

‘સાવચેત ! કેનાથી ?’ લક્ષ્મીબાઇ બોલી ઉઠ્યા.

“તમારા અધિકારીઓમાં તમારો અવિશ્વાસ નથી એમ તેમની ખાત્રી થતી જોઈએ, અને તમારે એવું કાંઈ પણ પગલું ન લેવું જોઈએ કે જેથી તેઓ નારાજ થાય. ઉલટું એ અધિકારીઓ સંતુષ્ટ રહે, તમારા ઉપર પ્રસન્ન રહે એવો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. અને આ સર્વ અધિકારીઓમાં દિવાનસાહેબ નારાજ ન થાય તે તમારે ખાસ જોવું જોઈએ; કારણ કે તે નારાજ થશે તો બીજા અધિકારીઓને રાજી રાખવા અશક્ય બનશે અને રાત્રીને પણ તેની નારાજી બારે પડશે !” આમ બોલતી વખતે ગજરા રાણીની સાથે તાકીને જોઈ રહી હતી.

“ગજરા ! તારા કહેવાનો મને બરાબર અર્થ નથી સમજતો. મારા અધિકારીઓના હાથમાં રમઝડું બનવાનું હું મને કહેતી હોય તો હું મને બરાબર ઓળખી શકી નથી, એમ જ મારે કહેવું પડશે.” લક્ષ્મીબાઇએ ગજરાની આંખોમાં રહેલી લુગ્યાઈ માપવા બર્થ પ્રયાસ કરતા કહ્યું:

“હું એમ કહેવા માગતી જ નથી. હું તો એટલું જ કહેવા માગું છું કે દિવાનજીની અપ્રસન્નતા એખમકારક છે, જ્યારે તેમની પ્રસન્નતા ઉપકારક છે. એ પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાની તક યુમાવની નહીં, એટલું જ નહીં; પણ એવી તકો ધંરાદાપૂર્વક યોજવામાં તમારી શુદ્ધિની કમોટી છે.”

“ગજરા, હજી પણ મને બરાબર સમજ નથી પડતી !”

“રાણીજી ! તમે પણ મારી મરકરી કરવામાં આનંદ માનતા લાગે છે. તમારે મારી પાસેથી જ જમી ખુલાસો સાંભળવો હોય તો બસે માફ એમ કહેવું છે કે તમારે, વારંવાર નહીં તો પ્રસન્નોપાત દિવાનજીને બોલાવી તેમની સાથે મીઠાસથી વાતો કરવી, તમે તેનાં મિત્ર અને પ્રસન્નક

છો એમ તેમને લાગવા દેવું અને સગીન, મિજલસ વગેરે પ્રસંગે થોડું તેમ જ તેમને બોલાવવા, અને પછી જ્યારે એમનું ચિત્ત ખીલ્યું હોય ત્યારે તમારે તેમનું અંતર જાણી લેવું અને જે કાર્ય તેમની દ્વારા સિદ્ધ થાય એવું હોય તે કરી લેવું” ગજરાએ ગંભીર બની, છતાં કાંઈક ડરથી સલાહ આપી.

“ગજરા! મને લાગે છે કે દિવાનસાહેબની જગ્યા તને આપી હોય તો કાંઈ ખોટું નહીં! અત્યાર સુધી હું એમ માનતી હતી કે મારી ગજરા માત્ર ગાંધી અને નાચી જાણે છે, પણ તને તો રાષ્ટ્રીના સલાહકાર થતા પણ આવડે છે! વાહ, પણ આ સલાહ તું મને સ્વેચ્છાથી આપે છે કે કોઈના કહેવાથી?” આ પ્રશ્ન પૂછતાં લક્ષ્મીનાર્થ વાતી નજરે ગજરા તરફ, તાકી રહ્યા.

રાષ્ટ્રીજીની કૃપાદષ્ટિ વાચતી હોય એવી મુખાકૃતિ ધારણ કરી ગજરા બોલી “રાજકોશની ખટપટમાં પડતાં મારું કામ નહીં, હું તો આપની અદના સેવિકા, એટલે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કામ કરનારી બાબત દિવાનજી અને તમે દમણા ભાગે જ મળો છો, અમર ઉઘાં તિલ રાખી દૂરો છો, તે ઉપરથી મેં આ અપેક્ષા રાખી છે. કોઈની શીખવણીથી હું બારી અગત બાબતોમાં પડું નહીં પણ—હવે એ વાત જવા દો. તમને ન મળી હોય તો મારી સલાહ પાછી ખેંચી લઉં છું અને રીંધી એવી સલાહ ન આપવાનું વચન આપું છું.”

“હીક છે,” કાંઈક કરડે અવાજે લક્ષ્મીનાર્થએ કહ્યું “પણ હવેથી માગ્યા વિના સલાહ આપવાનું સાદસ ના કરી બેસતી જે કામ તને સોંપવામાં આવે તેજ મથાર્ય પણે પાર ઉતારીશ, એટલે બસ છે.”

રાષ્ટ્રીના બે લવાની દળ ઉપરથી ગજરા સમજી ગઈ કે રાષ્ટ્રીજી અત્યારે વધુ વાનચીત કરવા ઇચ્છતા નથી, એટલે તુર્ત જ સિતારને બોળ પહેરાવી કુરનીશ બળવી ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગજરાની સલાહથી રાષ્ટ્રીના મગજમાં તરંગોનું તોફાન ઉઠ્યું.

રાજમહાત્મ્યમાંથી બહાર નીકળનાં જ ગજરાને દરવાજા આગળ દિવાનજી સાથે મળ્યા બન્નેનાં મુખ ઉપર આજુ પછી સચક સ્મિતન પથરાયું. દિવાનસાહેબે ગજરાની પાસે આવી કનમાં પૂછ્યું “કેમ, શા રમ છે! પાસા નાખ્યા કે નાખવા છે?”

વધુ ધીમેથી ગજરા બોલી: “રંગ લાગે એવી પેરવી કરી છે. ખાસા નાખ્યા નથી; પણ નાખવાની તૈયારી કરી છે.”

“પણ, તને કેમ લાગે છે?”

“અત્યારથી કેમ કહેવાય?”

“તારી વાત રાણીજીએ સાંભળી ખરી કે?”

“વાત કરતાં આવડે તો સાંભળે જ ને!”

દિવાનજી કંઈ પણ વધુ પ્રશ્ન પૂછે તે પહેલાં તે ગજરા ચાર કમરો આગળ વધી ગઈ હતી.

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગવર્નર જનરલની કારોબારી સભા

બ્રહ્મદેશની ચક્રાવર્તિની ગવર્નર જનરલ લોર્ડ દલહાઉસી આર દિવસ-થી જ કલકત્તે પાછો ફર્યો હતો, અને ત્યાંની તકલીફ, ચિંતા અને દવા-પાણી વગેરેને કારણે તેની તબિયત નાદુરસ્ત હતી, છતાં તેણે ‘ઝાંસી સંસ્થાનના અતિ મહત્વના પ્રશ્નો વિલંબાચેલો નિર્ણય કરવા માટે કારોબારી સભાની બેઠક બોલાવી હતી.

કલકત્તાના સરકારી મહેલના દક્ષિણ વિભાગમાં કારોબારી સભા માટે ખાસ ખંડ બોજેલો હતો. આ ખંડમાં થોડાની નાળના આકારનું એક લાકડાનું ટેબલ મુક્યું હતું અને તેની સામે લાલ રંગના ચામડાથી મટેલી, સુશોભિત મોટી ખુરશી મુકી હતી. આ ખુરશી ગવર્નર જનરલ માટે હતી. ટેબલની ફરતે બીજી ચાર ખુરશીઓ હતી; તે કારોબારી સભાના ચાર સામાન્ય સભ્યો માટે રાખી હતી.

લોર્ડ દલહાઉસીને આવવાને થોડી વાર હતી, પણ ત્રણ સભ્યો પોતા-પોતાની જગ્યાએ આવી બેસી ગયા હતા. એવો સભ્ય કર્નલ લો દજ આબ્બે ન હોતો. ઝાંસીના મહત્વના પ્રશ્નને લગતા તમામ કાગળો લઈ કાર્ડીસનના મંત્રી મી. ગ્રાન્ડ આમ તેમ ફેરવી વ્યવસ્થિત કરતો હતો.

કાગળ મહીના જેવી ચૂક્યો હતો, પણ હવામાંથી ઠંડી આવી, થઈ ને હતી, એટલે દોરીવતી ખેંચવાનો પંખો સ્થિર હતો.

સમય પસાર કરવાના આશયથી અને કનૈયા લોની ગેરહાજરી જોઈ ડોરીને નામના સભ્યે વાતની શરૂઆત કરી: “આજે ફરીથી લો પોતાની મુખાંધનું પ્રદર્શન ન કરે તો કેવું સાફ! મેં તેને એતવી તો દીધો છે કે નામહારની તખ્તિયત બરાબર સ્વસ્થ નથી, અને તે માંખની પણ વાહીયાત વાત સાંભળશે નહીં.”

“આ લો હમેશાં ગવર્નર જનરલ સાથે બાકાતમાંથી સાંભાટે કરે છે તેની મને સમજ પડતી નથી.” હોલીડે નામના બીજા સભ્યે દાખતી પૂરી. “નકામો આપણે સમય ભય છે અને આપણે પણ જરા અગભોમણા ઘણાં છીએ, મેં તો તેને બહુ સમજાવ્યું છે કે જો લોડે ફલહાદિસી પોતાના વિચારો પ્રમાણે વર્તવામાં મક્કમ હશે, તો આપણે તેના ગમે તેટલો વિરોધ કરીશું તો પણ તે નિષ્ફળ જશે. મારાથી વધારે સારી રીતે તેમનો કાષ્ટને પરિચય નથી. એ ગમે તે રીતે પોતાનું પાર્યું કરે એવા છે; અને હવે માર્ટર એકઠી તેમને પોતાના કાઉન્સિલરોની ઉપરવંદ જવાની સત્તા પણ મળી છે; એટલે તે પોતાની ઇચ્છાનુસાર દાખલ પ્રમાણે જ કરી શકે એમ.”

ક. લો આ સમજતો નથી, અથવા સમજવાની દરકાર કરતો નથી, પણ એકનબરો અને બેન્ડીકે શું કશું હલતું તેમ જ મનશે અને એક્સીસ્ટને ડું કશું હલતું તેની જ વાત કર્યા કરે છે. પણ આવી વાત કરવામાં ફોરો અર્થ નથી.”

“પ્રાન્ડ!” ડોરીને કાઉન્સિલના મંત્રી તરફ જોઈ પૂછ્યું: “હવે લોને પેન્શન માટે લાઈક થવાને કેટલા સમયની કામગીરી આવરપક છે? જો ને ને અહીં ચાલતા વડીવટથી અસંતોષ થયો-ટોપ તો આ માટે તે રાજીનામું આપી શકે આપતો?”

“તેને સરકારી પેન્શન તો હમણાં જ મળી શકે એમ છે,” પ્રાન્ડે કાગળમાંથી માથું ઉઠું કરી કહ્યું: “શરણ કે તેની ઉમ્મર હમણાં જ ૭૦ વર્ષની થઈ છે. સુલકા ખાતામાં તેણે એટલા વર્ષ કામ કર્યું છે કે તેને તોરો બહલો મળી શકે.”

“ડીક છે.” ડોરીને કંઈક દુઃખાળાથી કહ્યું: “ને એ બાતે કાંઈ

વાહિયાત પાત કરશે, તો હું કાઉન્સિલ સમક્ષ તેને ચોખુંચટ સભાગારી દબાવ કે જે તેને સરકારની રાજનીતિ ન ગમતી હોય તો તેણે રાજીનામું આપી દેવું અને સોડ દનદાઉત્તી પણ મને આ બાબતમાં ટેકા આપશે તેની ખાત્રી છે. ઉપરાંત ગવર્નર જનરલ અને લો વચ્ચે મતભેદ પડતાં વારંવાર લવાદ માટે અરજી કરવામાં આવે તે પણ મને પસંદ નથી. મેં તેને ખાનગીમાં ધણી વાર કહી દીધું છે કે સોડ દલદાઉત્તી જેવા મોટા માણસનો વિરોધ કરીને હું ઇંગ્લેન્ડમાં જઈ મારી લવિષ્યની કારકીર્દી બેખમમા નાખવા માગતો નથી.”

“આપણું કહ્યું ગવર્નર જનરલ માને એવો કશો જ સંભવ દેખાતો નથી,” હોલીડેએ નિરાશાથી ઉમેર્યું: “તેને મન તેની આ કાઉન્સિલ માત્ર તેના જ નિર્ણયો નોંધવાનું યત્ર અગર રમકડું છે. આપણા અભિપ્રાયોની કિંમત જ ક્યાં છે? તે આપણી ઉપરવટ જઈ શકે છે, અને તે હમેશાં એમ જ કરે છે, એટલે પછી ગમે તે સમયેમાં જે યોજનાઓનો અમલ થવાનો જ છે તેનો વિરોધ કરવામાં શો અર્થ રહેશે છે?”

“માન્ટ,” ડોરીને અધિરાષ્ટ્રી કહ્યું “આપણે કામકાજ શરૂ કરવું જોઈએ. નામદાર કેટલો સમય મોડા થવાના છે!”

પોતાની વડિયાળ તરફ જોઈ માન્ટે કહ્યું. “દાક્તરોની તપાસ પૂરી થઈ રહે છે તુર્ત જ તેમણે આવી પહોંચવાનું કહ્યું છે. દાક્તરોને તેમની નમિષત માટે બારે ચિન્તા થાય છે અને તેઓ તેમને અહીં રહેવાની રજા આપે છે કે કેમ તે શકાભર્યું છે તેટલા માટે તો આ બધું જ લાંબી તપાસ કરવાની જરૂર પડી છે.”

“પણ લો કેમ મોડો થયો?” ડોરીન બોલ્યો, “તે તો વખતસર આવવો જોઈતો હતો.”

“આ મહેલના એક પાછળના ઓરડામાં તે ઝાંસીની રાણીની મુલાકાત લઈ રહ્યો છે. “માન્ટે મોડું કટાણું કરી કહ્યું. “અને ગવર્નર-જનરલ આવતાં પહેલાં અહીં આવી જશે.”

“ઝાંસીની રાણી!” ડોરીન અને હોલીડે આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યા. થોડી વાર પછી ડોરીને પૂછ્યું “મી. માન્ટ, કેના કહેવાથી તે ઝાંસીની રાણીની મુલાકાત લીએ છે?”

“શુ નામદારે ઝાંસીની રાણીને અહીં બોલાવવાની આજ્ઞા આપી છે?” હોલીડેએ પણ ચિંતાદર્શક અવાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“મને કાંઈ જ ખબર નથી મુદરચો! તમારી જેમ હું પણ આ બાગતથી અજાણ છું. હું માત્ર એટલું જ જાણુ છું કે હું અહીં આવવા નીકળ્યો ત્યારે મને એક ચિઠ્ઠી મળી. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, ગવર્નર જનરલ અગર કાઉન્સિલ ઝાંસી સરકારને લગતો છેવટનો નિર્ણય કરે તે પહેલાં લોર્ડ દલહાઉસી રાણીની મુલાકાત લેવા ઇચ્છે એમ ધારીને કર્નલ સો પોતાની જવાબદારી ઉપર રાણીને આજે અહીં લાવનાર છે. સરકારી મહેલમાં આવતા જ મને ખબર મળ્યા કે રાણી આવી ગયેલ છે અને પાછળના એક ઓરડામાં તેને બેસાડેલ છે.”

“શુડ જોડ!” ડારીને લમણે હાથ દબાવ્યું. “શું ચવા બેઠું છે? વાત વધુ બગડતી જાય છે! ગવર્નર જનરલને અમુક રીતે વર્તવાની ફરજ પડવા એક સ્ત્રીને ઉપયોગ કરવાની શુદ્ધિ ભોતે ક્યાથી થઈ? અને સરકારી મહેલમાં તેમની જાણ કે પરવાનગી વગર ઝાંસીની રાણીને લાવવામાં આવી છે, એ વાત જ્યારે ગવર્નર જનરલ જાણશે ત્યારે તેઓ શું કહેશે? સાચે જ આ લો જેવા કાવાદાવા કરનારને તો ફાંસી જ દેવી એમણે! હવે એનું આવી જન્યુ સમજવું!”

“આ કાંઈ જેરી તેરી ધૂષ્ટતા અને ગવર્નર જનરલનું નાનુંસનું અપમાન કહેવાય?” હોલીડેએ ચુસ્તપણે કહ્યું. “કહેવાય છે કે ઈશ્વરને જેનો વિનાશ કરવો હોય છે તેની શુદ્ધિનો તે પ્રથમથી નાશ કરે છે. ભાગ્યે એક રીતે પોતાની રાજદારી કારકીર્દી ઉપર આજથી પાણી ફેરવું છે!”

એટલામાં એક દ્વારમાંથી કર્નલ લોએ દસને વડને પ્રવેશ કર્યો અને પોતાની બેઠક લેતા કહેવા માંડ્યું. “ક્યા દય, દોસ્તો! ક્યા દય! કેમ, આજે બધા ઉદ્વેગ દેખાઓ છે? સાચે જ બધા કાઉન્સિલરોના જેવા જ દેખાઓ છે! સમજ્યો! ખુદનો આચાર માનું છું કે મારી નસમાં હજી આધરીય લોહી ઉછળે છે! રાજકાજના કામ ચલાવતી વખતે પાવદરમાં જતા હોઈએ એવા નીમાણાં મોઢાં કરવાની સી જરૂર છે? તમને ખબર છે કે મુરઝેલીના સમયમાં પણ જેઓ દસતા હતા, આનદી દેખાતા હતા અને મોજ ઉડાવતા હતા, તેઓએ જ દિલને છુટ્યો છે? આજે આપણે

એમ માની બેઠા છીએ કે હયા અમલદારો ગંભીર ચહેરો ના રાખે અને નિશાળના મહેતાજીની જેમ અમુક ખાસ પોપાક ના પહેરે તો આ દેશ ઉપર બરાબર શાસન થઇ શકે નહીં !”

આમ કહી તેણે પોતાની ખુરશી ફેરવી ગવર્નર જનરલની ખુરશી તરફ મોહું રાખ્યું અને ધીમેથી જતા પોતાને જ સંભળાવવાના હિદેશથી બોલતો હોય તેમ તેણે બોલવા માંડ્યું. “યા ખુદા ! કેમકે બધું પરિવર્તન ! આજનો એરડિયા જેવું મોહું લઇને બેઠેના અને વીશ વર્ષ પહેલાનો કપડાનો સંદેશ ત્યાગ કરી હુગલીમાં નાવા પડનાર અને બરાકપુરથી કલકત્તા સુધી તરી જનાર ડોરીન એક જ હશે એમ કાણુ કહી શકે ? વીશ વર્ષ પહેલાં ડોરીન, તું વાતવાનમાં હસી પડતો અને ગંભીર પ્રસંગને પણ હળવો બનાવતો. વર્ષોના વહેવા સાથે તારી માથલી પ્રાણિતું સ્થાન ગંભીરતાએ લીધું કેટલું આશ્ચર્ય ! ડોરીનને પોતાને પણ પોતાની બદમાયેલી પ્રાણિ માટે આશ્ચર્ય થતું હશે ! અને આ હાલીડે, જે એક વખત મદની સાથે સીખ યુદ્ધમાં સામેલ હોના અને રણક્ષેત્રમાં બનાવેલી વીરતા માટે જોના વારવાર ઉદ્દેખ કરવામાં આવ્યો હોના તે આજે આવો પાણી જેવો પોણો બની ગયો છે અને સરકારી મહેલમાં પોતાનો અવાજ પણ ઉંચો કરતાં ડરે !”

“હં અ અં, લો—”

હોમીડેને આગળ બોલતાં અટકાવી લોએ પોતાના કટાક્ષ ચાણુ રાખ્યા, “અને આ માન્ટ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો માટે કેટલો પડોતો હોના ? એક્સપ્રેસનના સમયમાં તે કેટલી આશા આપનાર પુવાન હોના ! અને એ માણસને સરકારીખાતાં મુબઈમાં કુશળતાથી કેમ ચલાવાય છે તે આપણને બતાવવા કલકત્તા લાવવામાં આવ્યો છે ! કેટલો અધઃપાત ! મુબઈના ગવર્નરના જમણા હાથમાંથી નામદાર અર્વ ઓફ દનહાઉસીના મુખ્ય બાણુ અગર કારકુન નજરે જોયું ન હોત તો આ પરિવર્તન કાણુ માની શકત !”

“લો,” હોલીડેએ ગુસ્સે થઇને તકુકો કર્યો. “આ તાર્ક દોઢ ડહા-પણુ અગર મુખાઈ બધ કર, નહિતર ફરજિયાત બંધ કરાવતું પડશે ! તું જો એમ માનતો હોય કે ઝાસીની રાણીને આજે અહીં લાવવાના તારા હિચકારા

ફેલ ઉપર તું આમ નાટકી દેખાવ કરી પડેા પાડવા માંગતો હોય તો તો તારી ગંભીર મૂલ યાવ છે. ગવર્નર જનરલ અહીં આવશે કે તુર્ત જ હું તેમ જણાવીશ કે સુરકારી મહેલમાં અસીની રાણી હાજર છે.”

શેડી વાર અટક્યા પછી લો પોતાની ખુરશીમાંથી ઉઠ્યો અને દડા મધ્ય દરીને દોલીડે તરફ તાકી રહ્યો અને ધીમેથી જતાં નિઃસ્વાથી કહ્યું “હોલીડે! જોન-મે ઉપર હિંમત રાખુનો આશ્વેષ કરનાર કોઈ પણ માણસ તેનાં પરિણામમાંથી જાણી શક્યો નથી! માટે જો તું તુર્ત જ આ આશ્વેષ પાછો નહીં ખેંચી લે તો આ કામકાજ પૂરું થઈ રહ્યા પછી હું સંતોષકારક બદલો લીધા વગર રહીશ નહીં!”

આવી અજુકારી કમજોથી સહેજ કરી જઈ ડારીને કહ્યું: “લો, તારી આ બધી બહાદુરી જવા દે અને જરા સમજુ થા. હોલીડે અગર તો આપણામાંથી બીજો કોઈ પણ તારી હિંમત નિષે શંકા કરવા મામતો નથી. પરંતુ તારી અકલ-સુદ્ધિ-સમજ નિશે અપોને ગંભીર શંકા થાય છે.”

“મારામાં સુદ્ધિ અગર સમજ છે કે કેમ તે તો પછી પણ નહીં થઈ શકશે, ડેરિન, પરંતુ મારામાં હિંમત નથી એમ કહેવા બદલ-હોલીડે ને સત્વર મારી માગવી પડશે. જો તો હોલીડે પોતાના શબ્દો પાછા ખેંચી લીએ, અગર તો આ બેડક પૂરી થાય કે તુર્ત જ મારી સાથે હું સુદમાં ઉતરે!”

હોલીડેએ ચીડાઈને કહ્યું: “લો, જો તને આટલું બધું લાગી આવતું હોય તો હું મારા શબ્દો પાછા ખેંચી લઈ છું. તે મને બરાબર ઓળખ્યો નથી; નહિતર તારી હિંમત બદલ મને શંકા થાય એવું તું ધારતો જ નહીં. મને તો લાગે છે કે તારામાં વધુ પડતી હિંમત છે, જરા ઓછી હોત તો હીક હતું. ગવર્નર જનરલને ખબર આપ્યા વગર અગર તો તેની સમમિત મેળવ્યા વગર રાજીની અહીં લાવતાં પહેલાં તારે જન વિચાર કરવો જોઈતો હતો. તે તો આમ કરીને અમને પણ આ ધાંધલામાં સંડોવ્યા છે. તારા આ ગાંડપણ બરેલાં પગલાં માટે અમારે બધાંવને ઠપકા સંભાળવો પડશે તેનું કાંઈ!”

“હોલીડે!” લોએ ઉઠી ઉઠી જ હોલીડે તરફ-જેમ કહ્યું: “આપને એક ખીલને લગ્નમગ ઠક વરસથી ઓળખના આખા છીએ. એવો એક

પણ પ્રસંગ તને યાદ આવે છે કે જ્યારે જોન લોએ પોતાના કામમાં જવાબદારી પોતાને માથેથી ઉતારી ખીજ કાઢીને માથે ઢોળી નાંખી હોય?"

આજ વખતે કાખી બાણુનું દાર ઉધડું અને ગવર્નર જનરલનો મીલીટરી સેક્રેટરી દાખલ થયો. તેની પાછળ ગવર્નર જનરલ લોડે દલ-દાઉસી અંદર આવ્યો અને ચારેય સભ્યોએ ઉભા થઈ તેને સલામ કરી.

લોડે દલદાઉસીએ ત્વરાથી સભ્યો તરફ નજર નાંખી જરા કડકાઈથી સલામ લીધી અને પોતાની ખુશીમાં જઈ બેઠક લીધી. ખીજ સભ્યો બેઠા એટલે ગવર્નર જનરલે કહ્યું: "કારોબારી કાઉન્સિલની આ બેઠક હું ખુશી થઈ છું." તેનો અવાજ મંદ કંઈક અંધકાવાળો અને ત્વરિત મતિવાળો હતો."

કાઉન્સિલના મંત્રી માન્ટે રજુ કરેલાં કામગીરીમાં જોઈને ગવર્નર જનરલે કામકાજની સરઆત કરી.

"ગૃહસ્થો! આજે આપણે પ્રથમ જાંસીની બાબત વિચારવાની હોય એમ લાગે છે. કારણ કે તે ખીજ બધા પ્રશ્નો કરતાં વધારે અગત્યની છે. તમે સર્વ જો આ બાબતમાં સમ્મત હો તો આપણે પહેલવહેલાં એ જ બાબત દાખલ કરીએ."

આમ કહી લોડે દલદાઉસીએ ઉંચું બોધું અને ખીજ સભ્યોએ સમ્મતિ-દર્શક માથાં હલાવ્યાં. ચારે બાજુ દષ્ટિ ફેરવ્યા પછી લોડે દલદાઉસીએ ફરીથી કામગીરીમાં જોઈ કહ્યું:

"મયા હીસ્ટોરમાં જ્યારે હું દૂર અલદેશમાં હતો, સારથી ઝરિની બાબત આ સભા આગળ આવેલી છે, પણ તે સંબંધમાં કશો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો જણાતો નથી."

"નામદાર, તમે કહો છે તેમ જ છે. મને એમ લાગ્યું કે આ બાબતમાં ગવર્નર જનરલની અંગત જવાબદારી એટલી બધી સંડોવાયેલી હતી કે તમારી ગેરદાખલીમાં અમે કંઈ પણ નિર્ણય કરીએ એ વાજબી નહોતું તેથી જ તમારા આગમન સુધી અમે નિર્ણય કરવાનું મુલતવી રાખ્યું અને પોલીટીકલ એજન્ટને માત્ર એટલી જ સૂચના આપી કે દત્તકની બાબતમાં દિન્દી સરકાર એક યા ખીજ પ્રકારે બંધાતી નથી."

ડોરીન તરફ એમ સમ્મતિ કરાવી લોડે દલદાઉસીએ કહ્યું: “હું માનું છું કે એ કુકમો મેનેર માલકમને મોકલવામાં આવ્યા છે અને તેના અમલ પણ થયો છે.” માન્ટ તરફ ફરી તેણે કહ્યું: “મી. માન્ટ, કેમ, હું ખરે જણું કે નહીં?”

“હા, સાહેબ.” પ્રથમ ડોરીન અને પછી લોડે દલદાઉસીની સામે એમ માન્ટે જવાબ દીધો: “અત્યારે જરાજર એવી જ પરિસ્થિતિ છે. સ્થાનિક અમલદારો દત્તક લીધેલા વારસનો સ્વીકાર કરવાની તરફથી માં જણાય છે, પણ દત્તકની બાબતમાં આપણે ડાઘ પણ રીતે, એક યા બીજી રીતે, બંધાયેલા નથી.”

“મી. માન્ટ,” કામળાયા તરફ અને માન્ટ તરફ એતાં લોડે દલદાઉસીએ કહ્યું: “આ પ્રકરણને લગતી મુખ્ય બાબતો તમે ફરીથી ટુંકામાં કહી જાઓ તો સારું. તમે આ પ્રકરણ ઉપર વિગતવાર નોંધ તૈયાર કરી છે, એમ આ કામળાયા પરથી સમજાય છે.”

“એમ જ છે.” માન્ટે નમ્રતાથી લોડે દલદાઉસી પાસેથી કાંઈક લઈને તેમાં એતાં એતાં કહેવા માંડ્યું: “મામદાર! આ પ્રકરણમાં આટલી જ બાબતો વિચારવાની છે. એક તો એ ચાલ રાખવાનું છે કે ઝાંસી હમિશા તાબેદાર સંસ્થાન રહ્યું છે, અને મરાઠાઓ જ્યારે રાજ્યના ઉપરી હતા ત્યારે તેઓને ત્યાંના રાજ સાથે જે પ્રકારનો સંબંધ હતો, તેવા જ પ્રકારનો સંબંધ આપણે પણ ત્યાંના રાજ સાથે છે. કાર્વજોમ રાજ તરીકેના હક્કોમાં જ્યારે છેલ્લી રાજ સીધા વારસ વચ્ચે જુલુ પામે ત્યારે રાજગાદી ઉપર રાને બેસાડવો તે નક્કી કરવાનો હક્ક આવી જાય છે, તે મુલો વિચલિત નથી. મરાઠાઓએ હમિશાં એ હક્કનો આમદ રાખ્યો છે અને આપણે પણ મરાઠાઓના જેટલા જ આ બાબતમાં હક્કદાર છીએ. એટલે આપણે આવો હક્ક છે કે નહીં, સાચો સવાલ એ નથી પણ એ હક્કનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે કે નહીં તે છે.”

હવે આપણે બીજા મુદ્દા ઉપર આવીએ છીએ. ચાલ રાખવાનું છે કે અગાઉ ઝાંસીની ગાદીના વારસને લગતી જે વાર તારાર થયું છે, અને આ દરેક પ્રસંગે આપણે જેના રાજ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે તે રાજકર્તા તરીકે નિર્ણય થયો છે. આ કારણથી આપણે થોડા વરસ સુધી સંસ્થાનનો

વહીવટ આપણા હસ્તક લીધેા હતો અને તેમ છતાં પણ ત્યાંના રાજ્યોમાં વિશ્વાસ બ્રૂકવાની આપણી રાજનીતિ પછીના જનાવોને લીધે યોગ્ય હરી નહોતી. અલગત, મહૂમ મદારાજ ગંગાધરરાવ પ્રગાપિય હતા એ વાત નિર્વિવાદ છે. ઝાંસી પ્રથમ સુબેદાર હસ્તક હતું, તેમાંથી તેને રાજ્ય બંનાવ્યું અને ઝાંસીના સુબેદારને રાજ તરીકે આપણે માન્ય રાખ્યો તે સંજોગો પણ ધ્યાનમાં લેવા જોવા છે. આ રાજ્ય સાથેના આપણા પ્રથમ સંબંધ તે વખતના રાજ શિવરાવભાઈ અને આપણી વચ્ચે અંગત સંબંધના રૂપમાં હતો અને આ સરદાર અને તેના પુત્ર રામચંદ્રરાવ સાથે આપણે જે જે કરારે કર્યા, તેમાં આ સામાન્ય સંબંધ ઉપર બાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. રાજ ગંગાધરરાવનાં તાજેતરનાં અવસાન પછી અત્યારની પરિસ્થિતિ એવી છે કે શિવરામભાઈ અને રામચંદ્રરાવના વંશનો છેલ્લો સીધો વારસ રહ્યો નથી. હતક લીધેતો વારસ કુમાર આનંદ, જેનો સ્વીકાર કરવા માટે રાણી લક્ષ્મીબાઈએ અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક અરજ ચુગતરી છે તે મહૂમ રાજનો દરનો સગો થાય છે.”

વધારે માહિતી માટે માન્ટે કાગળીયા ફરવ્યા; એટલામાં બોલવાની તક શોધી રહેલો ડોરીન બોલી ઉઠ્યો: “મી. માન્ટ, આ બાબતમાં મને યાદ છે તે પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે આ સંસ્થાનનો વહીવટ દેશીઓના હાથમાં રહ્યો છે, ત્યારે ત્યારે સંસ્થાનની ઉપજ ઘટી ગઈ છે અને આપણે જ્યારે તેનો વહીવટ સંભાળતા હતા ત્યારે તેની ઉપજ વધી છે અને રાજ્યની નાણાંરિયતિ સુધરી છે; કેમ ખરૂં કે નહીં?”

“સામાન્ય રીતે આ પ્રશ્નનો હકારમાં જિતાર આપી શકાય.” માન્ટે જવાબ આપ્યો.

“પણ, ગૃહસ્થો,” ત્વરાથી બોલવામાં બોલી ઉઠ્યો: “રાજ્યની ઉપજ વધી, પણ પ્રજાનું શું થયું? પ્રજાની અબાદી વધી ખરી કે? રાજ્યની ઉપજ થી રીતે વધી તે જાણો છો? દેશ ઉપર—પ્રજા ઉપર કામગીરી જમા-બંદીનો ગેરવાજાથી બોલે પણ અને મહેસુલ ન આપી શકવા માટે ધરખાર વગરના યથ પડેલા ખેડુતોથી રાજ્યની જોલો ભરાઈ ગઈ. પ્રજાને પાપમાલ કરી રાજ્યની તીજેરી તર કરવામાં આવી એમ જ ને?”

“એડર ! એડર !” લોર્ડ હલ્લહાઉસીએ તીવ્રપણે કહ્યું: “કર્નલ લો ! મુદ્દાની બાબત ધ્યાનમાં રાખી તેને જ લગતી ટીકા કરો.” માન્ટ તરફ

જોઈ તેણે કહ્યું: “મદૂમ રાજાને સ્વતંત્રપણે રાજવહીવટ સોંપેા તે પહેલાં આપણે કેટલાં વર્ષ સુધી ઝાંસીના વહીવટ ચલાવ્યો?”

“આશરે છ વર્ષ સુધી; નામદાર; અને તે દરમ્યાન રાજ્યની ઉપજમાં મહો જ વધારેા મયો અને વહીવટ પણ ઘણી જ કુશળતાથી ચાલતો હતો. “મદૂમ રાજાના શાસનકાળની શરૂઆતથી એટલે કે તેણે ગેર-વહીવટ ચલાવ્યાનો પુરાવો મળ્યો તે પહેલાં ક્યાં ખાસ કારણોને લઈને આપણે રાજ્યનો અંકુશ આપણા હસ્તકે રાખ્યો હતો?” લોડેલદાઉસીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“નામદાર, રાજા ગંગાધરરાવનો આપણે વાસ્તવિક સ્વીકાર કર્યો તે પહેલાં સંસ્થાન આપણા હાથમાં હતું અને તેનું કારણ એ હતું કે તેની પહેલાંના રાજાના મૃત્યુ પછી વારસ સંબંધી તકરાર ઉભી થઈ હતી. એટલે નવો આવનાર રાજા સંસ્થાનનો વહીવટ સંભાળવા લાયક છે એવો આપણને સંતોષ થયો જ જોઈએ, ખાસ કરીને આગલા રાજાના સમયમાં રાજવહીવટની સોચનીય દશા જોતાં આપણને એવી ઇચ્છા થાય એ સ્વાભાવિક છે. તપાસ કરતાં એમ માલુમ પડ્યું કે રાજા ગંગાધર નમજા મનના હતા, એટલે જ્યાં સુધી તે રાજ્યમાં ગેરવહીવટ નહોતો ચલાવે તેની વાજબી ખાત્રી મળે ત્યાં સુધી રાજ્યનો અંકુશ આપણી પાસે રાખવાનું ઠરાવ્યું હતું. ૧૮૪૨ માં આપણે રાજા ગંગાધરરાવને વહીવટ સોંપવામાં બોધી નથી એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા હતા.”

“જ્યારે આપણે ગંગાધરરાવને ઝાંસી પાછું આપ્યું,” ગ્રાન્ડને ઉદ્દેશીને લોએ કહ્યું: “ત્યારે તેમાંથી સારો સરખો મુલક આપણે રાખી લીધો એ ખરું કે? હુંદેલખંડમાં શાંતિ જાગવવા માટે રાખેલા લશ્કરના ખર્ચના અમુક ભાગ પેટે એટલેા મુલક કાયમને માટે આપણે લઈ લીધો ખરું?”

“હુંદેલખંડનું લશ્કર ઝાંસી જેવાં નાનાં રાજ્યોનું રક્ષણ કરવા માટે જ ખાસ ઉત્તું દરવામાં આવ્યું હતું.” લોડીડેએ સરકારની રાજનીતિના બચાવ કર્યો.

“બરાબર, બરાબર!” લોએ અફડ યથા જીજ્ઞાસુઓની સામે જોઈ કહ્યું: “જે રાજ્યોએ એ લશ્કરના રક્ષણનો લાભ લીધો તેમની પાસેથી તે નિલાવવાનું ખર્ચ વસૂલ કરવાનો આપણો દક્ક છે. એ વાતની તા નથી,

પણ એ લોકોને રાજ્યોને જે મદદ આપી તેની કિંમત કાઢે નહીં કરી અને આ પ્રશ્ન કાંઈ હું એકલો પૂછું છું એમ નથી, હિંદુલખાંડના અને હિન્દના બીજા રાજ્યો પણ આ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે। ઝાંસીનો આ છેલ્લો રાજ્ય જેને નબળા મનના ધારવામાં આવે છે તેને આ બાબતમાં કાંઈ પૂછવામાં આવ્યું હતું? અને લોકોના અર્થ પેટે જે પ્રદેશ કાયમને માટે આપણને મળ્યો તેની પસંદગી શું ગંગાધરાવે કરી હતી? શું ગંગાધરાવે રાજપુત્રીથી એ મુલક આપણને આપ્યો હતો? અમર તો શું એમ નથી કે આપણે જ એના રાજામાંથી સારામાં સારો પ્રદેશ લઈ લીધો અને આપણને ન મળ્યો તે પ્રદેશ તેને માટે રાખ્યો?”

“ઓર્ડર! ઓર્ડર!” લોર્ડ દલહાઉસીનો અવાજ માથા ઉઠ્યો: “કર્નલ લો! તમારી જૂલ થાય છે। તમારા પુરોગામીઓ અને સાધી-દારોની શુભ નિષ્ઠામાં શંકા કરવામાં અસ્થિર અને અનુદારતા રહેવાં છે. અત્યારે આપણે જે બાબતની ચર્ચા કરીએ છીએ તે બાબતને આ સવાલો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી અને એવા પ્રશ્નો હું પૂછવા નહીં દઉં. એ તો ભૂતકાળની બાબત છે અને ભૂતકાળની સાથે જ તે જૂલાઈ જવી જોઈએ.”

“નામદાર!” લોર્ડે ઉભા થઈને કહેવા માંડ્યું: “તોપણ એટલું તો દક્ષિણમાં નોંધાઈ રહેવું જોઈએ કે બીજું કાંઈ નહીં તો હું એકલો પણ કેટલાક દેશી રાજ્યો પરલે મારા પુરોગામીઓ જે યુદ્ધમાં લીધા છે તેને સમ્મતિ આપતો નથી. જેવું વાવસો તેવું જ લલુસો। નામદાર! જેને ભૂતકાળની વાત કહી જૂની જમાનું કહો છો એ ભૂતકાળ કાંઈ દહાડો ક્રમમાંથી ઉઠી આપણને સ્તબ્ધ કરી નાંખશે!”

આટલું કહી લો પોતાની ખુરશીમાં બેસી ગયા.

“કર્નલ લો!” લોર્ડ દલહાઉસીએ જરા કડકાઈથી કહ્યું: “તમે શું કહેવા માગો છો તે સ્પષ્ટ કરો.”

“નામદાર!” લોર્ડે ધીમેથી પણ ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો: “મારા કહેવાનો આશય એ છે કે જેટલા પ્રમાણમાં આપણે દેશી રાજ્યોમાં શ્રદ્ધા રાખીશું અને તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરીશું, તેટલા પ્રમાણમાં આપણા મુલક ઉપર આપણી હકુમત ટકાવી રાખવાની આપણને ખાતરી મળશે.”

લોડે દલદાઉસીએ એકાએક ઉઠા ચઢી અધિરાતથી આમ તે
આંટા મારવા માંડ્યા. એકાએક તે લોની પાસે જઈ અટક્યો અને તરારથી
જતાં કાંઈક સંદોષથી તેને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યું: “કર્નલ લોડે તમારી
લાગણી-માવના પ્રશંસનીય છે, પરંતુ તમને વર્તમાન રાજદ્વારી પરિય-
તિનો યથાર્થ ખ્યાલ નથી. આ દેશમાં આપણા આગમનથી, આપણે
તેવો ધરાદો હોય કે ન હોય, જતાં નવાં જ જાણે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં
છે. આપણા આશયો મમે તે હોય, જતાં આપણે નવાં ધોરણે દિપ્તમ
કરીએ અને સૈકાજૂની જરૂરીઆતોને પોષીએ છીએ. મોગલ સવા
શા માટે નહિ ચઢે? તેની આગળ જે નવી માગણીઓ રજુ કરવામાં
આવી તેને તે સંતોષી શકે નહીં માટે. મોગલ પાદશાહોમાં અગર શાસ-
કોમાં નવા કુમળા બદલાતો સંભોગો અને જરૂરીઆતોને અનુકૂળ થવાની
શક્તિ ન હોતી. કર્નલ લોડે જે આપણે ભૂતકાળ તરફ ઓછું લક્ષ આપીશું
અને વર્તમાનનો વધારે વિચાર કરીશું તો જ આપણે ક્ષેત્ર મેળવીશું.”
લોની પુરથી આવળ જઈ લોડે દલદાઉસીએ કહેવા માંડ્યું: “કર્નલ લોડે
જેના માટે તમને આટલું મમત્વ છે તે આ નાનકડાં સંભોગોમાં સ્વાર્થપ્રાપ્તિ
અને ગેરવહીવટ સિવાય બીજું શું જોવામાં આવે છે? આ નાનાં સંભોગો
આ દેશની પ્રગતિનો માર્ગ રૂપે છે અને આ વિચાર દેશના ભાવિની જોએ
મુદર કલ્પના કરે છે તેનાં કાર્યને અવરોધે છે. સમય એવો આવ્યો છે
કે જ્યારે સંમંડની, કેળવણીની, પદ્ધતિની, કુશળતાની અને અવરજવરનાં
સારાં સાધનોની જરૂર છે; અને જે આપણે આ દેશનો પ્રગતિકારક વહીવટ
કરવાનાં આ પ્રાથમિક સાધનો પૂરાં ન પાડીએ, તો આપણે અમલ પથ
માન્યમાના જોડેલા જ ફુંકણની નીવડશે!” લોડે દલદાઉસી આટલું કહી
પોતાની પુરથી પર જઈ બેઠો અને થઈ તમામ સભ્યોને સંબોધીને બોલ્યો:
“શ્રદ્ધાસ્થો! માફ આ દૃષ્ટિમિન્દુ છે અને તે અનુસાર કૃત્તવ્યવાનો છું; પણ
મમે તો મને વિજય મળે શા પરાજય મળે થયું, આશો, દયે આપણે
આપણું કામ આગળ ચલાવીએ. આ બધી સામાન્ય ચર્ચા કરવામાં આપણે
વંધુ પડતા વખત કાઢ્યો છે.”

“નામદાર,” પોતાને બોલવાની તક મળવાથી ખુશ થતો ડેરીન
બોલ્યો: “આ બાબતમાં મારી સમજ એવી છે કે સતારાના પ્રકરણમાં

ડીરેક્ટરોની કોર્ટે નક્કી કરેલો અને હમણું જ આપણે નાગપુરના બોસને કુટુંબની ગાદીના વારસા સંપત્તિમાં જેને અનુસર્યો છીએ તે સિદ્ધાંત બરાબર છે. આપણને ઝાંસી ખાલસા કરવાનો સંપૂર્ણ હક્ક છે અને તેની રકમ આપણે ઝાંસી સંસ્થાના ખાલસા કરવું એમણે, અને તેના બદલામાં રાણીને સાઈ સરખું પેન્શન-આપવું કે જેથી તેની સમગ્ર માગણીઓ પૂરી પડે અને વાજબી હજારો સંતોષાય.”

“મી. ડોરીન ! તમારો ઉપકાર થયો !” લોર્ડ દલહાઉસી ગેલમાં આવી બોલી ઉઠ્યો “તમારા અને મારા વિચારો બરાબર મળતા આવે છે.” હોલીડે અને લો તરફ જોઈને તેણે પૂછ્યું : “કાઉન્સિલના બીજા સભ્યો કાંઈ કહેવા માગે છે ?”

“નામદાર !” હોલીડેએ આતુરતાથી ટાપસી પૂરી : “હું તમો નામદાર અને મી. ડોરીનના મત સાથે પૂરેપૂરો સમ્મત છું.”

બધા સભ્યોએ લો સાથે જોયું. લો કાંઈક ઊંડા વિચારમાં પડેલો લાગતો હતો. તેના તરફ જોઈ કંઈક ચીઠાઈને લોર્ડ દલહાઉસીએ પૂછ્યું : “વાઈ, કર્નલ લો ! તમારે કશું જ ના કહેવાનું હોય તો અમારા સર્વના મત સાથે તમે મળતા આવો છો એમ જ હું માની લઉં છું; અને જો એમ હોય તો ઝાંસી ખાલસા કરવું એવી નોંધ લેવાની જ મારે માટે બાકી રહે છે. પછીથી હું ડીરેક્ટરોને મોકલવા માટે આવી મતલબની બહામણ તૈયાર કરીશ અને એમ કરવાના કારણો વિસ્તારથી દર્શાવીશ. એ છેવટનો પત્ર ડીરેક્ટરોને મોકલવામાં આવશે તે પહેલાં મી. માન્ટ તેનો કાચો ખરડો તમારી જાણ માટે ફેરવશે.”

ઇરાદાપૂર્વક બોલતો હોય તોમ લોએ જવાબ આપ્યો : “નામદાર ! આપે પ્રજાના હિતની વાત કરી તે ઉપર હું વિચાર કરતો હતો; અને વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે આપણે ઝાંસી ખાલસા કરીએ તે પહેલાં ત્યાંની પ્રજા, રાણી અને તેના દત્તક વારસના અમલ તળે રહેવાને બદલે આપણા અમલ તળે રહેવાનું પસંદ કરે છે કે કેમ તે જો આપણે નક્કી કરવા વાત કરીએ તો ધણું સાઈ થાય !”

એકાએક ખુરશી પરથી ઉઠી અને આવેશમાં આવી લોર્ડ દલહાઉસીએ કહ્યું : “કર્નલ લો ! હું તમને આ છેલ્લી વાર કહી દઉં છું કે

તમે આ અપમાનકારક આક્ષેપો કરતાં બંધ પડો, નહિતરે મારે તમારે વિષે ટીરક્ટરોને તોત્કાલિક લખવાની દુઃખદાયક ફરજ બાબતની પડશે.”

ધીમથી પણ મક્કમપણે ઉભા થતાં લોએ જવાબ આપ્યો: “જે આપ નામદાર એમ કહેવા માનતા હો કે આ કાઉન્સિલમાંથી મને રાજનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં આવશે, તો નામદાર એ તરફ લેવાની જરૂર નથી. રાજનામું મારા ગળવામાં તૈયાર છે.” આમ કહી તેણે કાટનાં અંદરના ગળવામાંથી સીકવંધ લખોટો કાઢી લોડ દલદાઉસી સામે ધરી રાખ્યો અને આગળ ચલાવ્યું: “અને હું તે તમે નામદારને પુર્ત જ આપી દેવા તૈયાર છું; પણ તે માત્ર એક જ શરતે.”

“હો અને ખીલ સરખો તરફ અર્પત આશ્ચર્યથી જોતાં લોડ દલદાઉસીએ કહ્યું: “કર્નલ લો! તમે કહો છો તેમાં મને સમજ નથી પડતી. તમારાં મનમાં શું છે તે ખુલાસાથી જણાવો.”

પોતાની ખુરશી પરથી ઊઠી માન્ટની ખુરશીની પાછળ આવી લોએ લોંબી છતાં દખાએથી લાગણીથી કહેવા માંડ્યું: “નામદાર! કિલુસ્તાનમાં નોકરી કરતાં મને ૪૦ વરસ થઈ ગયાં; અને આજે જેઓના દાયમ પહોંચતી લગામ છે; તેઓ જે એમ માનતા હોય કે હું હવે નિરપેયગ છું અને જૂના જમાનાનો છું; તો હું એક મર્દ તરીકે રાજનામું આપ ખસી જવા તૈયાર છું. પણ જે મારે અત્યારે રાજનામું આપવાનું જ હોય તો આપ નામદાર મારી પ્રતિજ્ઞાને શોભે એવી રીતે આ જમ્યા ઉપરથી ખસી જવાનો મને સંતોષ આપવો જોઈએ, એટલે જ મેં શરત મૂકી છે.”

થોડી વાર સુધી કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં. બધા લો તરફ જોઈ રહ્યા. લો લોડ દલદાઉસી તરફ જોઈ રહ્યો હતો. આખરે લોડ દલદાઉસી પોતાની ઓમર સંકોમી ખુરશી પરથી ઊઠ્યો થઈ પાછળની બારીએ જઈ ઉભો રહ્યો.

લો તેની પાછળ ગયો અને ઉઠે નગ્નક જઈ ધીમથી લોડ દલદાઉસીને કહેવા લાગ્યો: “નામદાર! મારે રાત્રે મારા એક વદાલા મિત્રનો પુત્ર જે રાજદારી ખાતામાં અમલદાર છે તે મને મળવા આમ્મો. આ અમલદારને મેં જ તાલીમ આપેલી અને તેની કારકર્તાઈમાં હું મમતથી રસ લેતો આમ્મો છું. આ અમલદારનું નામ મેજોર એલીસ છે અને તે હુંદેશમાં આસીરહંટ પોલીસીકલ એજન્ટ છે અને ઝંડીનું પ્રારણ

તેના હસ્તક છે, તે માથુસ પોતાની કારકિર્દીને બોગે ઝાંસી રાજ્ય ખાલસા થવું અટકાવવા મને સમજાવવા માટે અહીં સુધી આગ્યો છે. ઝાંસીની રાણી અને કુમારસાહેબ બંને કલકત્તામાં હોયને મધ્ય રાત્રે તે તેમને પથુ મારી પાસે લાવ્યો હતો. એવું એવું માનવું છે કે જે આપણે કુમારનો વારસ તરીકે સ્વીકાર નહીં કરીએ અને રાજ્ય ખાલસા કરીશું તો તે ગંભીર રાજદ્વારી બૂલ થઈ પડશે. સદાશિવરાવ સાહિબ સમમથી અઘાપિ પર્વત ઝાંસીના રાજાઓની આપણુ તરફની વફાદારી તેણે સિદ્ધ કરી આપી, એટલુંજ નહીં, પણ જ્યોરજાના પડોશી રાજ્યનો એવો દાખલો પણ રજુ કર્યો. જ્યોરજામાં આપણે આવાજ સંજોગોમાં દત્તકનો રાજમાદોના વારસ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે એ વાત તેણે મને યાદ આપી. મેજેર એવીસની આ આગ્રહભરી વિતનિની મારા મન ઉપર જે ઊડી છાપ પડી છે તે હું આપ નામદારને જણાવી શકું એમ નથી. આજે સવારે તે પોતાની કામગીરી ઉપર પાઠો ફર્યો ત્યારે તેના ઉવટના ચબ્દો, જે એટલી તો ગંભીરતાથી ઉચ્ચારવામાં આગ્યા હતા કે તેનો પડોશી મારા મનમાંથી હજી રાખ્યો નથી, તે તમારા ધાન ઉપર ન નાંખું તો ચાફ કર્તવ્ય અધુરું રહી જાય. આ રહ્યા એ શબ્દો, “દત્તકની બાબતમાં તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓની અવગણના કરીને આપણી સાથે મૈત્રી ધરાવતા રાજકુલોનો જે આપણે અપમાન કરીશું તો પછી જ્યારે તોફાન ફારી નીકળશે ત્યારે કચરની સદાય ઉપર જ આપણે આધાર રાખવો પડશે!”

લોર્ડ હાલ્ડેસીએ જરા માથુ ફેરવીને પ્રશ્ન્યું: “કર્નલ લો, તમે હુંડો છો, તે સ્પષ્ટ કહો.”

“નામદાર!” લોએ વધારે નજીક આવી અને લાગણીના ઉલ્લાસને દર્શાવીને કહ્યું: “મારી એક જ વિનંતિ છે કે તમે રાણીની એક વખત મુલાકાત લીઓ. બલે દત્તક સંબંધી તમારો નિર્ણય અમે તે હોય, છતાં તમે તેને એક વખત જરૂર મળો. કાંઈ નહીં તો સાહેબ, ઝાંસીની આદ્ય દાગવા માટે રાણીએ પોતાનાથી બન્યું તેટલું બધું કર્યું છે; એટલે સંતોષ તો આપણે તેને જરૂર આપીએ. આપણે કરેલો નિર્ણય તેના દિલની વિરુદ્ધ હોય, તો પણ એ નિર્ણય કરવાની પાછળ જે રાજકીય કારણો રહેલા છે તે આ દેશમાં સર્વથી ઉચ્ચો આગ્યો ધરાવનાર-તમારી પાસેથી સાબિતવાની આપણે તેને તક આપીએ તો સારું. આમ કરવાથી તે સમગ્ર રાકશે કે ફટલાકો આપણને ધારે છે તેના આપણે સામાન્ય ચોર લૂંટારા નથી.”

તમે આ અપમાનકારક આલેખો કરતાં બંધ પડો, નહિતર મારે તમારે વિશે ડીરેક્ટરને તાત્કાલિક લખવાની દુઃખદાયક ફરજ બેનવરી પડશે.”

ધીમેથી પણ મક્કમપણે ઉભા થતાં લોએ જવાબ આપ્યો: “જો આપ નામદાર એમ કહેવા માનતા હો કે આ હાઉન્સીલમાંથી મને રાજનામું આપવાની ફરજ પાડવામાં આવશે, તો નામદાર એ તરફી લેવાની જરૂર નથી. રાજનામું મારા ગળવામાં તૈયાર છે.” આમ કહી તેણે કોર્ટના અંદરના ગજવામાંથી સીલબંધ લખોટો કાઢી લોડે દલદાઉસી સામે ધરી રાખ્યો અને આગળ ચલાવ્યું: “અને હું તે તમે નામદારને વૃત્ત જ આપી દેવા તૈયાર છું; પણ તે માત્ર એક જ થરતે.”

“હો અને ખીજ સભ્યો તરફ અત્યંત આશ્ચર્યથી જોતાં લોડે દલદાઉસીએ કહ્યું: “કર્નલ લો! તમે કહો છો તેમાં મને સમજ નથી પડતી. તમારા મનમાં શું છે તે પ્રુવાસાથી જણાવો.”

પોતાની પુરથી પરથી ઉઠી ગ્રાન્ડની પુરથીની પાછળ આવી લોએ જીડી છતાં દખાએથી લાગણીથી કહેવા માંડ્યું: “નામદાર! ડિફરેન્સમાં નોકરી કરતાં મને ૪૦ વરસ થઈ ગયાં; અને આજે જોએના હાથમાં વહીવટની લગામ છે; તેઓ જો એમ માનતા હોય કે હું હવે નિરપેયગી છું અને જૂના જમાનાનો છું; તો હું એક મર્દ તરીકે રાજનામું આપી ખસી જવા તૈયાર છું. પણ જો મારે અત્યારે રાજનામું આપવાનું જ હોય તો આપ નામદારે મારી પ્રતિજ્ઞાને સોભે એવી રીતે આ જગ્યા ઉપરથી ખસી જવાનો મને સંતોષ આપવો જોઈએ, એટલે જ મેં થરત મૂકી છે.”

થોડી વાર સુધી કેઇ કાંઇ બોલ્યું નહોતું. બધા લો તરફ જોઈ રહ્યા. લો લોડે દલદાઉસી તરફ જોઈ રહ્યો હતો. આખરે લોડે દલદાઉસી પોતાની બમર સંક્રામી પુરથી પરથી ઉઠો થઈ પાછળની બારીએ જઈ ઉભો રહ્યો.

લો તેની પાછળ ગયો અને છેક નજીક જઈ ધીમેથી લોડે દલદાઉસીને ઉદ્દેશ્યને કહેવા લાગ્યો: “નામદાર! મહં રાત્રે મારા એક વહાલા મિત્રનો પુત્ર જે રાજદારી ખાતામાં અમલદાર છે તે મને મળવા આવ્યો. આ અમલદારને મેં જ તાલીમ આપેલી અને તેની કારકર્તાઈમાં હું મજદૂરીથી રસ લેતો આવ્યો છું. આ અમલદારનું નામ મેજર એલીસ છે અને તે બુંદેદખામાં આસીરદંટ પોલીસીકલ એજન્ટ છે અને ઝાંરીનું પ્રારણ

તેના હસ્તક છે, તે માણસ પોતાની કારકિર્દીને બોલે ઝાંસી રાજ્ય ખાલસા થતું અટકાવવા મને સમજાવવા માટે અહીં સુધી આવ્યો છે. ઝાંસીની રાણી અને કુમારસાહેબ બન્ને કલકત્તામાં હોયને મધ રાત્રે તે તેમને પણ મારી પાસે લાવ્યો હતો. એવું એવું માનવું છે કે જે આપણે કુમારને વારસ તરીકે સ્વીકાર નહીં કરીએ અને રાજ્ય ખાલસા કરીશું તો તે ગંભીર રાજદ્વારી ભૂલ થઈ પડશે. સદાસિવરાવ ભાઉના સમયથી અઘાપિ પૂર્વેત ઝાંસીના રાજ્યોની આપણુ તરફની વફાદારી તેણે સિદ્ધ કરી આપી, એટલુંજ નહીં, પણ એારછાનાં પડોશી રાજ્યોના એવો દાખલો પણ રજુ કર્યો. એારછામાં આપણે આવાજ સંમેલોમાં દત્તકનો રાજગાદીના વારસ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે એ વાત તેણે મને યાદ આપી. મેન્નેર એલીસની આ આમદભરી વિતનિની મારા મન ઉપર જે ઊડી છાપ પડી છે તે હું આપ નામદારને જણાવી શકું એમ નથી. આજે સવારે તે પોતાની દામગીરી ઉપર પાછો ફર્યો ભારે દેના ઉવટના શબ્દો, જે એટલી તો ગંભીરતાથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યા હતા કે તેનો પડોશી મારા મનમાંથી હથ શમ્યો નથી, તે તમારા કાન ઉપર ન નાખું તો મારું કર્તવ્ય અધુરું રહી જાય. આ રજા એ શબ્દો; "દત્તકની ખામતમાં તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓની અવગણના કરીને આપણી સાથે ચેત્રી ધરાવતાં રાજકુટુંબોનું જે આપણે અપમાન કરીશું તો પછી જ્યારે તોફાન ફાટી નીકળશે ત્યારે તમામ કંથરની સહાય ઉપર જ આપણે આધાર રાખવો પડશે!"

— લોર્ડ હાઉસીએ જરા માથું ફેરવીને પ્રશ્ન: "કર્નલ લો, તમે હંમેશાં છે, તે સ્પષ્ટ કહો."

"નામદાર!" લોએ વધારે નહક આવી અને લાગણીના ઉત્તરને દબાવીને કહ્યું: "મારી એક જ વિનંતિ છે કે તમે રાણીની એક વખત મુલાકાત લીઓ. બન્ને દત્તક સંબંધી તમારો નિર્ણય મને તે હોય, છતાં તમે તેને એક વખત જરૂર મળો. મધ નહીં તો સાહેબ, ઝાંસીની આફત ટાળવા માટે રાણીએ પોતાનાથી બન્યું તેટલું બધું કર્યું છે; એટલે સંતોષ તો આપણે તેને જરૂર આપીએ. આપણે કરેલો નિર્ણય તેના દિલની વિરુદ્ધ હોય, તો પણ એ નિર્ણય કરવાની પાછળ જે રાજકીય કારણો રહેલાં છે તે આ દેશમાં સર્વથી ઉચ્ચો આદેશ ધરાવનાર-તમારી પામેથી સમજાવવાની આપણે તેને તક આપીએ તો સાફ. આમ કરવાથી તે સમજી શકશે કે દેશમાં આપણને ધારે છે તેના આપણે સામાન્ય ચોર વંદારા નથી."

આમતેમ ફરીને નિશ્ચયપૂર્વક લોડ દલદાઉસીએ કહ્યું: “વાર ! વાર ! કર્નલ લો ! હું રાણીને મળીશ; તેના કહેવાની મારા ઉપર અસર થાય એટલા માટે નહીં; પણ આ કમનસીબ પ્રકરણમાં આપણા આશયો તેને સમજાવવા માટે. મી. આન્ટ ! મી. ગ્રીટરી સેક્રેટરીને કહો કે ઝાંસીની રાણીને મુલાકાત માટે અહીંયાં વહેલી વડે બોલાવવાની ગોઠવણ કરે. ત્યાં સુધી કાઉન્સિલનું બાકીનું કામકાજ મુલતી રહેશે, એટલા માટે કે રાણી સાથેની મારી વાતચીતનો હું હેવાલ કરી શકું. બાકી ખાલસાના સિદ્ધાન્તની બાબતમાં તો આપણે બધા સમ્મત છીએ.”

ડોરીન અને હોલીડેએ હકારમાં ડોકાં ધુંસાવ્યાં.

“હાથ, નામદાર !” લોએ ખુલાસો કર્યો: “તમે હમણાં જ રાણીને મળી શકશો. રાણી અત્યારે અંડીઆં જ આ હોલના એક વિભાગમાં છે.”

“શું આ હોલમાં છે ?” લોડ દલદાઉસી આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યો.

થોડી વાર સુધી કાંઈ કશું બોલ્યું નહીં. લોડ દલદાઉસીએ ખુરશી પર આવી કાગળીવાં ફેરવતાં ગુસ્સાથી લોને સંબોધીને કહ્યું: “જો તમે આ જોવાનું કાર્ય માટે જવાબદાર દસો, તો માફ રાખજો: હું તમારા તરફ બિલકુલ દયા બતાવીશ નહીં.”

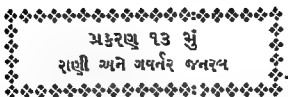
“નામદાર !” કર્નલ લોએ સીલબંધ પેકેટ લોડ દલદાઉસી તરફ ખસાવી કહ્યું: “તમારે દયા બતાવવાની જરૂર નથી. આ નોકરીના મને તો ૧૮ રસો નથી.”

લોડ દલદાઉસીએ લોના હાથમાંથી પેકેટ લઈ ખારી આગળ-જઈ તરીમાંથી બહાર જોવા માંડ્યું અને ક્યો માર્ગ લેવો યોગ્ય છે તેનો વિચાર કરવા માંડ્યો.

ડોરીન અને હોલીડે પણ ઉભા થઈ ગયા અને એકમેકના તેમ જ લોના મુખ સામે જોઈ રહ્યા.

થોડી વાર પછી લોડ દલદાઉસીએ ટેમ્પલ આગળ આવી પેકેટ ફાડી નાંખતાં આન્ટને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “મી. આન્ટ, જાઓ રાણીને બોલાવો. આજની બેઠકનું કામકાજ મુલતી રહે છે.”

અને ઘૂર્તજ હોલીડે, ડોરીન, આન્ટ અને લો મરનર જનરલને સલામ કરી ચલતા ગયા. લો અને ધીમી ગતિએ વાઈવાર લોડ દલદાઉસી તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો જતો હતો.

અકરણ ૧૩ મું

રાણી અને ગવર્નર જનરલ

પ્રાંચ મિનિટ જેટલો સમય લાગ્યે જ વીત્યો હતો, એટલામાં તે લોર્ડ દલહાઉસી કાઉન્સિલ ચેમ્બરમાંથી પોતાની ઓફીસમાં આવી બેઠો અને તુર્ત જ ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈએ કુમાર દામોદરરાવની સાથે ઓફીસમાં પ્રવેશ કર્યો.

આ વખતે લક્ષ્મીબાઈએ ઉત્તર હિન્દના રાજકર્તાની રાણીને શોભે એવો પોષાક પરિધાન કર્યો હતો. તેણે પહેાળી સરવાળ, બદન અને સાડી પહેવી હતી, અને સાડી તેની ત્રિધવા દશાનું સ્મરણ કરાવનાર એટ રંગની હતી, છતાં કાથીમાં અનેલા મૂલ્યાન રેશમની હતી. પગની મોજડીઓ સોનેરી વેવથી દીપી રહી હતી અને સાડીનો છેડો તેના વિશાળ દેશકલાપ અને તેજસ્વી મુખને ઢાકી રાખવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરતો હતો. સાડીની ઉપર સોનેરી કસબની કિનારીવાળી કાળી શાલ તેના આખાથે શરીરને વીંગી વગી હતી.

કુમાર દામોદરરાવ હિન્દુ રાજપુતના વેશમાં હતો. તેના કમરબધમાં નાનીશી તલ્વાર લટકતી હતી અને સોનેરી મોજડીનો અમયમ અવાજ ઓફીસની શાંતિનો ભંગ કરતો હતો.

રાણીને અદર પ્રવેશની જોઈ લોર્ડ દલહાઉસી ખુરશી પરથી ઉઠ્યો અને રાણીએ કરેની સલામ અનિશય વિવેકથી ઝીવનાં કહ્યું. “આવો, બેમો, કુમાર દામોદરરાવ, તમે પણ આ ખુરશી પર બેસો.”

રાણી અને કુમાર લોર્ડ દલહાઉસીની સામે ખુરશીઓ પર બેઠા પછી લોર્ડ દલહાઉસીએ વાત શરૂ કરવાના આશયથી કુમાર દામોદરરાવને પોતાની પાસે બોલાવી બહાલથી તેની ખીડ પપાળતાં લાગણીભર્યા સંબોધના કહ્યું. “કુમાર દામોદરરાવ, તમે તલ્વાર ચલાવના શીખો છો એમ લાગે છે, અને ઘોડેસ્વારી પણ કરતાં શીખો છો કે નહીં? તલ્વાર અને ઘોડા, બંનેનો ઉપયોગ સાચોસાચ ચર્ચ શકે છે!”

કુમાર દામોદરરાવે સંકોચને લીધે કાંઈ જવાબ ન આપ્યો; પણ દેકારણેકે ડોકુ ધુણાવ્યું.

આ ઉપરથી લોઈ દલદાઉસીએ મદ સ્મિત કરીને કહ્યું, “તમે તમારી તલ્વાર કેવી રીતે ચલાવો છો તે તો જતાવો.”

આ ઉપરથી કુમાર દામોદરરાવે લોઈ દલદાઉસીથી થોડે દૂર જઈ તલ્વાર ફેરવી ખતાવી તે જોઈ વધુ સ્મિત કરી લોઈ દલદાઉસીએ કહ્યું “હલ્લુ સરસ! હવે જાદી આવો અને તમે વાંચતા લખવામાં જેટલા આગળ વધ્યા છો તે જણાવો.”

કુમાર દામોદરરાવ તલ્વાર ફેરવી કમરબધમાં મૂકી કરી જવાબ ન આપતાં રાણી તરફ જોઈ રહ્યો. આ ઉપરથી રાણીએ પોતે કુમારની વતી જવાબ આપ્યો. “નામદાર! વાંચતાલખતાં તો પછીથી થીખશે. જે કોઈ રાજકર્તા યવાની આશા રાખે છે તેણે પ્રથમ તો રાજકર્તા તરીકેની મુખ્ય કામગીરી જણી લેવી જોઈએ. વાંચતાલખવાને માટે તો તે જરૂર પડશે ત્યારે પૂરતાં માણસો બાંહે રાખી શકશે, પરંતુ જો તેને લગતા નહીં આવડતું હોય તો તે રાજ તરીકે ગાદી ઉપર નહીં ટકી શકે, મરણ કે તેના કરતાં વધારે બળવાન માણસો તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકશે!”

— કોઈક વિચારમસ્ત સ્થિતિમાં હોય તેમ લોઈ દલદાઉસીએ કહ્યું “રાણીજી! મારા પૂર્વજોની પણ એવી જ માન્યતા હતી, અને ૧૦૦ થી થોડાં વધુ વરસો પહેલાં મારા પૂર્વજો ઝાંસી કરતાં પણ નાના રાજ્યના સરદાર હતા અને તેઓ સ્કોટલેન્ડના રાજ્યના તાબામાં હોઇને અંગ્રેજો સાથે લડતા હતા તે તમે જાણો છો.”

“સારે શું તમે અંગ્રેજ નથી?” રાણીએ નવાઇ પામી પૂછ્યું.

“ના, રાણીજી,” લોઈ દલદાઉસીએ મદ દર્શાવે જવાબ આપ્યો. “હું અંગ્રેજ રાજાની નોકરી કરું છું અને અત્યારે તો એ રાજ્ય અમારા દેશ-રહેઠાણને પણ રાજ છે હું અંગ્રેજ વાવટાને સલામ કરું છું, મારે કાંઈ દુઃખ અંગ્રેજ નથી, એમ તો તમારા મસાલા પૂર્વજોને કોઈ કોઈ વાર મુસ્લીમોની સત્તા સ્વીકારવાની ફરજ પડી હતી, તેથી શું તેઓ થોડા જ મુસ્લીમો થયા હોવાય?”

લક્ષ્મીબાઈએ ધીમે અવાજે માન્ટ તરફ જોઈ પૂછ્યું: “અને આ ગૃહસ્થ શું અંગ્રેજ છે?”

“કાણ, મી માન્ટ?” લોર્ડ દલહાઉસીએ દસીને જવાબ આપ્યો: “એ પણ મારી જેમ રોકીય છે. જ્યારે અંગ્રેજે એટલે રોકીય પ્રજાને લાખ્યું કે ઈંગ્લીશ રાજ કાયે લડ્યું તેના કરતાં તેની સાથે મળી કામ કરવામાં ધણી વધારે લાભ છે; ત્યારે અંગ્રેજ બધા રોકાટ લોકોએ બની શકે તેટલો વધારે લાભ લેવા માટે અંગ્રેજ વાલટા નીચે નોકરી સ્વીકારી લીધી અને પરિણામે આજે જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજ સરકારની સત્તા છે ત્યાં ત્યાં લડવૈયા તરીકે, મહેસુલી અમલદારો તરીકે અને પ્રોટેક્શન, પાલરીઓ, ન્યાયાધીશ તથા દાકતરો વગેરે ખીન્ન મુદ્દી કામખીરીમાં રોકાલડાનાં માણસોને તમે જવાબદાર બોલાઓ ઉપર જોઈ શકશો.”

રાણીએ ગુંચવાઈને પૂછ્યું, “ત્યારે શું લો સાહેબ તમારી અને આ ગૃહસ્થની પેઠે એક જ પ્રજાના છે?”

“બરે! ના, ના.” લોર્ડ દલહાઉસીએ ત્વરાથી ઉત્તર આપ્યો: “કર્નલ લોના પૂર્વજે ઈંગ્લંડની નજીકના જતાં તદ્દન ખિજ એવા જૂદા જ દેશમાંથી ઈંગ્લંડમાં આવેલા છે. એ દેશનું નામ આયર્લેન્ડ છે અને એ દેશની પ્રજા હજી પણ અંગ્રેજો સાથે બહુ મિત્રાચારી ધરાવતી નથી, જો કે તેઓમાના ધણીઓ અમારી જેમ ઈંગ્લંડના રાજની નોકરી કરે છે.”

“નામદાર! સારે,” રાણીએ ખુરશી પરથી ઉભા થઈ એકાએક ઓટથી કહ્યું. “સારે તો જ્યસિદ અને ખીજા હિંદુ રાજાઓ, જેમણે મોગલોનું દાસત્વ સ્વીકારી પોતાના બાઈ જેવા હિંદુ રાજાઓ સાથે લડાઈ કરી તેમનામાં અને તમારામાં કશો પણ તફાવત નથી.”

લોર્ડ દલહાઉસીએ આ ટોકાર સાંભળી ખુરશી પરથી ઉઠી ખારી આગળ જઈ જ રીને અટકીને ઉભા રહી રાણીને બેસી જવાની ઇસારત કરી કહ્યું “તમે અત્યારે જે વાત કરી છે તેની સાથે સબંધ ધરાવતો મારા કુટુંબના ઇતિહાસનો એક પ્રસંગ હું તમને કહીશ.”

“રાણી સાહેબ! મેં તમોને કહ્યું તેમ મારા પૂર્વજોએ પોતાની સર્વ શક્તિ અંગ્રેજો સાથે લડવામાં ખર્ચી નાખી, કારણ કે અમારી કીડુનિક

જાગીર-જાગીર રોકાટલેડ અને ઈંગ્લીશ સરદાર પર આવેલી હતી. એક વખત રોકાટલેડ ઉપર પ્રમુખ ઈંગ્લીશ લશ્કરે આક્રમણ કર્યા પછી મારા એક પૂર્વજ, જેને અંગ્રેજોએ હાંડી કાઢવા હતા અને જેણે ગુજાઓમાં આશ્રય લીધો હતો તેણે અંગ્રેજોની મદ્દતનો લાભ લઇને તેમની પાસેથી એક વિખ્યાત કિસ્તો લઇ લીધો. આ વીરતા બદલ તે વખતના રોકાટલેડના રાજાએ તેને એ કિસ્તાનો અને તેની આજુબાજુના પ્રદેશનો અધિકાર સોંપ્યો. હવે આજ કિસ્તા ઉપર અધિકાર જમાવવા માટે એક બીજું રોકાટલેડ કુટુંબ દીર્ઘ કાળથી લોકો રાખી રહ્યું હતું અને તેથી જ્યારે મારા પૂર્વજના અધિકારમાં એ કિસ્તા મુકાયો ત્યારે તેને અત્યંત સારું લાગ્યું. અને અલ્પ સમયમાં જ મારા પૂર્વજને તેની ખુશીનો ભોગ થવું પડ્યું. કિસ્તા ઉપર આક્રમણ કરી મારા એ પૂર્વજને બંડીવાન બનાવવામાં આવ્યા અને છેવટે અલ વજર તેને કેદમાં જ મૃત્યુ પામવાનો વખત આવ્યો.”

રાણીની સહેજ નજીક જઇ સોડ દલદાઉસીએ વાત પૂરી કરી; “રાણીસાહેબ! વાતનું તાત્પર્ય એ છે કે દુસ્મનો તરફથી માંજુમને સદન કરવું પડે, તેટલું જ મિત્રો તરફથી પણ સદન કરવું પડે છે; અને જ્યારે સોડો મુખ્યત્વે યુદ્ધ ખાતર જ-લડવા ખાતર જ જીવતા હોય ત્યારે તેઓ દુસ્મનો ઉપર તૂટી પડવા નેટલા વેચાર હોય છે, તેટલા જ તત્પર પોતાના મિત્રો ઉપર તૂટી પડવા પણ હોય છે.” આટલું કહી તે પોતાની ખુરશીને અડેલીને ઉભો રહ્યો.

ખુરશીમાંથી ફરીથી ઉભી થઇ જઇ રાણીએ કહ્યું: “સોડ દલદાઉસી! તમારી બંદાલી ચીજ તમારી પાસે સલામત રહે, તેટલા માટે તમારે લંબા વગર છૂટો જ નહીં. તમારા પૂર્વજે પોતાની માલિકાનો પ્રદેશ પાકો મેળવવા શું લખા નહોતો?”

“રાણીસાહેબ!” સોડ દલદાઉસીએ જરા દરીને જવાબ આપ્યો: “તેઓ લખા હતા; પણ છેવટે રોકાટલેડના બીજા ઉમરાવો અને સરદારોની જેમ તેમણે પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવી અને માત્ર જાગીરદાર બની રહ્યા- ઈંગ્લીશના રાજાની સામાન્ય પ્રજા જેવા બની રહ્યા; કાંઈ ખાસ દક્ષ તેમને રહ્યા નહીં.”

“નામદાર !” લોર્ડ દલહાઉસીની વધારે નજીક જઈ અવેશમાં આવી રાણીએ કહી નાંખ્યું: “ઝાંસીના રાજકર્તાઓ માત્ર જમીનદાર બની સતોય માનશે એવું રખે ધારતા ! અમારું-મરાઠાનું લોહી દહા એટલું ઠંડું નથી પડ્યું. અમારું આત્મગૌરવ દહા છેક હુમ નથી થયું !”

“રાણીસાહેબ !” લોર્ડ દલહાઉસીએ ટદાર ચઢ ગર્વભર્યે અવાજે કહ્યું: “તમે આજે મને અહીં એકવાં મળવા આવ્યા અને નિખાલ-સતાથી તમે તમારા વિચારો દર્શાવ્યા તે હિંમત માટે હું તમારી પ્રશંસા કરું છું. પરંતુ ઝાંસીની રાણી કરતાં દલહાઉસીનું આત્મગૌરવ કાંઈ રીતે ઉતરતું છે એમ માની લેવાની જૂને રખે કરતા ! મારા પૂર્વજો થોડા એકરના પ્રદેશ ઉપર સાસન કરતા હતા અને પોતાની સ્વતંત્રતા મોટે વાજખીપણે મુગરબ હતા, તેના વંશનો હું ઈર્ષ્ય અને રજાકાંડના કરતાં બારગણા વિશાળ આ હિંદુસ્તાન ઉપર સાસન કરું છું. તે જોતાં મને આત્મસન્નોય લેવાને ધણું મોટું કારણ છે. તેમ છતાં મારા રાજની સેવા કરવામાં અને તેની વફાદાર પ્રજા રહેવામાં હું મોટું માન સમજતું છું.”

“નામદાર !” આશાભંગ અને કાર્ષક અપમાનિત જેવાં બની રાણીએ પોતાની બેઠક ઉપર બેસી ધીમે અવાજે કહ્યું: “તમે જે કાંઈ કહો છો તે તમારા જેવી ગેરી પ્રજા માટે બરાબર હશે, પણ તેથી કુમાર દામોદરરાવને શો લાભ ? જો ઝાંસીનું રાજ ખાલસા કરવામાં આવે, તો કુમારની શી સ્થિતિ ? શી રીતે તે ઝાંસીના રાજકુટુંબનો માનમર્ત્યો જાળવી રાખશે અને ‘અમારા રીતરિવાજ’ પ્રમાણે પુત્રે બળવવા જોઈતા ધર્મો તે કેવી રીતે બળવશે ?”

“કુમાર સાહેબ ! અહીં આવો તો.” દલહાઉસીએ એકાએક ખુરશીમાં બેસી કહ્યું.

તુર્ત જ કુમાર દામોદરરાવ જે રાણીની ખાસે એક ખુરશીમાં બેઠો હતો તે રાણી તરફ જોઈ આગળ વધ્યો અને લોર્ડ દલહાઉસી પાસે આવી ઉભો.

લોર્ડ દલહાઉસીએ પૂર્વવત્ તેના વાંસા ઉપર મમતથી હાથ ફેરવ્યો અને તેના અહેરા તરફ તાકી રહ્યો કહ્યું: “તે ઉછળતી લાગણીને દાખી દેવા મથતી મનના કાષ્ઠક કચવાટ સાથે રાણીને ઉદ્દેશીને બોલ્યો: “રાણીજી ! તમને નવાઈ લાગશે, પણ હું સાચી જ વાત કરું છું આપણે એક બીજાનું

રયાન લાઇ ચાલતાં હોય એ તો કેવું સારું ! આ ગવર્નર જનરલરીપ કરતાં તો તમારા જેવી સામાન્ય સ્થિતિ વધારે સારી નહીં હાથ જાતની ચિંતા કે નહીં ખટપટ ! નહીં ઉપાધિ કે નહીં જંગમ ! તમને તાજેતરમાં જ ફટકો લાગ્યો છે તે હું જાણું છું. તમારા પતિના મૃત્યુનો ધા દુઃખ તો જો જ છે. પણ, માફ કરજો, રાણી સાહેબ, તમે આ દુઃખદ બનાવને માટે અમાઉથી જ કંઈક એસે તેમજ દર્તા; એટલે કે એ વાત તમારી જાણમાં હતી. પણ મારી ઉપર જે આપત્તિઓ આવી છે તે મારી પીઠ પાછળ આવી છે, મારી જાણ બહાર આવી છે; અને હજી અનિબંધમાં મારે માટે શી શી આશ્વો આપી છે તે હું જાણુનો નથી. આશ્વરે એક વર્ષ પહેલાં સાંધી જેવી પવિત્ર મારી સ્ત્રી આ દેશના ગરમ હવાપાણી સહી ન શકવાથી સ્કોટલેન્ડ ગઈ, અને છ મહીના સુધી ત્રિમાસીને રોગગ્રસ્ત સ્થિતિમાં સમુદ્રમાં રહેવું પડ્યું; અને આખરે અમારૂં ઘર નજીક આવતાં જ તે ત્રિમાસી મરણ પામી. આથી મારી બે પુત્રીઓ જેને મેં વરસોથી જોઈ નથી તે માતા પિતૃહણી બની ગઈ છે. અને હું પુત્રની આશા રાખી રહ્યો હતો તે તો હવે કાંઈ કાળે, પણ સ્વર્ગ યજ્ઞ થઈ શકે તેમ નથી. મારી તબિયત પણ સ્થગી મૂક છે અને આ જીવન પ્રિય લાગે એવું જે હાંધી હતું તે સર્વ જવું રહ્યું છે. રાણીજી ! હું અસ્વસ્થ છું, એટલું જ નહીં, પણ તદ્દન એકલવાયો પડી ગયો છું. મારૂં જીવન છેક જ નીરસ બની ગયું છે !”

હસદાઉસીના મુખ ઉપર માનસિક વ્યથા અને શારીરિક યમનાં ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતાં હતાં. તે મતનપૂર્વક સ્વસ્થ થઈ રાણી તરફ ફર્યો. રાણી તેની સામે આતુરતાથી જોઈ રહ્યાં, અને હાથ પાછી દલે-હાઉસીએ કાંઈક અચકાતાં અચકાતાં, અને લાગણીવશ થઈને પોતાને જે કહેવાનું હતું તે વગર પૂછ્યે કહી નાંખ્યું :

“રાણીજી ! તમે મારી પાસે શું કહેવા આપ્યા છો તે હું જાણું છું. પણ તમારી મામણી પૂરી પાડી શકાય તેવી નથી ! તમારી જગ્યાએ મારો જાઈ હોય તો પણ હું તેની વિનંતિ માન્ય રાખું નહીં. જેવી રીતે સતારાં અને નાગપુરમાં જન્યું તેવી જ રીતે ઝાંસીમાં પણ જનવું જોઈએ; આ એક સિદ્ધાન્તની બાબત છે અને તેમાં મારાથી અપવાદ થઈ શકે નહીં. આપણે-અમારે અનિબંધનો વિચાર કરવાનો છે. નબળાંઓએ નાનાં,

આએ પોતાનાથી વધારે બચવાનું અને મોટાએ માટે સ્થાન કરવું જ જોઈએ કુદરતનો એ જ નિયમ છે, રાજનીતિ પણ એમ જ કહે છે. દિંદના ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં પણ એમ જ મનનું આનું છે, ના જંગલનો ઇતિહાસ પણ એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે !”

પોતાની પાસે આવી ઉમેલા કુમાર દામોદરરાવને બેઠી રાણીએ આખમાંથી આંસુ સારવા માંધા, અગર તો અનિદ્રાએ આંસુ નીકળી પડ્યું તે જોઈ સોડે દસઢાઉસીએ રાણીને આશ્વાસન આપવા મળ્યું.

“રાણીજી ! પણ તેટલાથી તમારે ખિન્ન થવાનું-દુઃખ પામવાનું કાંઈ કારણ નથી. ખાત્રી રાખજો કે તમારી સ્થિતિમાં જે ફેરફાર થશે તે તમને બની શકે તેટલો આઠો અણુમતો કરવાનો દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવશે. તમારી જવાબદારીઓને પહોંચી વળવાનું અને કુમાર દામોદરરાવને તેના દરજ્જા પ્રમાણે ઉઠેરવાનું બની શકે તે માટે તમને સારી રકમનું સાક્ષીપાત્ર મળશે મહૂમ રાજની ખાનગી મિલકત કુમાર દામોદરરાવની માસેડીની જ ગણાશે, અને રાજમહેલ અને તેની આસપાસની જમીનનો તમને તથા રાજકુટુંબને ઉપયોગ કરવા દેવામાં આવશે. ખીન્નું, રાણીજી ! તમે કેટલી ચિંતા અને મુશીબતમાંથી બચી જશો તેનો વિચાર કરો ! રાજકાજની બધીયે ખટપટમાં તમે ઉતરી જશો. રાજકાજનું કામ વિકટ છે, એટલું જ નહોં પણ નગુલું છે, અને તેમાંથી તમને મુક્ત કરવા બદલ તમારે ખુશી થવું જોઈએ તમે રાણીજી ! તમારો સમજો સમય કુમરની કેળવણી પાછા આપી શકશો જે તે ઠીકઠી, અને તેજસ્વી જુવાન નીવડશે તો બલિષ્ઠમાં તે કેવા મોટા આદા ઉપર અવી શકશે તે અત્યારે કાણ કહી શકે એમ છે ? વધારે અજાણ માટે તમે તેને પાઠગથી ઇંગ્લેંડ પણ મોકલી શકશો અને હું ગમે ત્યાં હાજર, છતાં તેને ઉત્તમ શિક્ષણ મળી શકે એવો પ્રયત્ન કરવામાં આનંદ માનીશ ” કાંઈક અધિરાષ્ટ્રથી ઓશીસમાંથી બહાર જવાના બારણા તરફ દૃષ્ટિ કરી તેણે આગળ ચલાવ્યું “અને હવે, રાણીજી ! મને મારું કરજો. હું રજા લઉં આરી તમિયત તદ્દન અસ્વસ્થ છે અને ડાકટરોએ મને વધુ પડતો શ્રમ લેવાની ના પાડી છે. આ મી ગ્રાન્ડ તમારા સાતી-પાણીની બાબતનો નિમત્તવાર વિચાર કરશે અને એ સંબંધમાં તમારે જે કાંઈ કહેવું હશે તે ખુશીથી સાંભળશે ”

“નામદાર!” આવેલા રોયને દેખાવીને રાણીએ જવાબ આપ્યો: “હું પણ તમારી જેમ થોડી સ્પષ્ટ વાત કહી નાંખું, તો તે માફ કરજો. તમે સિદ્ધાન્તની વાત કરી છે, તો તે કયા સિદ્ધાન્તની? દેશી રાજ્યો વારસ વગર ગુજરી જાય તેનું રાજ્ય કંપની સરકારે લઈ લેવું, એમાં સિદ્ધાન્તની વાત ક્યાં છે? એ સિદ્ધાન્ત નક્કી કરનાર કોણ? તમે જ ને! અને એમાં આશીર્વાદ ક્યાં છે? એ તો એથી બળજબરી છે; સુધરેલા પ્રકારની હોંટ છે. તમને હિંદમાં મુલકે વધારવાની અને રાજ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા જગી છે, તે સંતોષવા તમે દેશી રાજ્યોનાં બિદિદાન લઈ રહ્યા છો. દેશી રાજ્યોની નિર્જનતા અને કુસંપ તમારી સ્થિતિ સજ્જન બનાવે છે, એટલે આજે તમે મોટું દસતું રાખી જવું લઈ ફરી શકો છો; પણ યાદ રાખજો, આ અસંતોષનો દાવાનજ જ્યારે સજગી હિંદો; ત્યારે હિંદમાંથી ઇંગ્લેન્ડ જવાનું ભારે પડી જશે. બાકી તો સદુનાં ક્યાં સહુને ભોગવવા પડે છે. તમારું જીવન આંદરું દુઃખી અને દયાપાત્ર બન્યું છે તેનું કારણ પણ હવે તમે જાણી શક્યા હશે! અમે હિંદુઓ તો પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મમાં માનનારા રહ્યા, એટલે તમને તમારા આ કૃત્યોનો બદલો આ જમાનામાં નહીં તો આવતા જમાનામાં, આ કવમાં નહીં તો આવતા ભવમાં પણ મેળ્યા વગર નથી રહેવાનો!”

રાણીજીનું છેવટનું વાક્ય પૂરું થતાં જ લોર્ડ દલહાઉસી રાણીને નમન કરી તેના મુખ તરફ જોવાની દિગ્મત ક્યાં વગર ઉતાવળે પગે ત્યાંથી ખીજા ખંડમાં ચાલ્યો ગયો.

જતાં જતાં તે કુમાર દામોદરરાવને સંબોધીને બોલ્યો: “કુમાર સાહેબ! તમે ઝાંસી ગયાવશો; છતાં લલિત્વમાં એથીયે વધુ મદતો પ્રાપ્ત કરવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખજો.”

રોયથી જુલુટી રાણીની આંખમાંથી આંસુનાં બેવર ગિન્દુઓ સરી પડ્યાં, પણ, પછી છુટ જ તેમાં એક પ્રકારની ભયંકર લાલાચ દેખાઈ. કુમાર દામોદરરાવની આંખમાં પકડી તે બહાર નીકળતાં મળું ઉડ્યાં: “ઝાંસીનું રાજ્ય કેમ ખાલસા થાય છે તે જોઈ લઈશ!”

મકરણ ૧૪, અં અધિકારનાં વાદળ

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ કલકત્તાથી પાછાં ફર્યાને એક પંચવાડિયું બાણે જ થયું હતું. રાણીના આ પગલાંથી મામાસાહેબ, દિવાન સાહેબ, અધિકારીઓ વગેરે વધુ નારાજ થયા હતા. રાણીના આ પગલાંમાં તેમને પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને લાભવગ ધટતાં જતાં હોય એમ લાગતું હતું.

આમલી સાંજે તમામ રાજવાડાની નિરાશા અને દુઃખની લામણી વચ્ચે કલકત્તાથી મુખર્નર જનરલનો ઝાંસી મકરણને લગતો નિર્ણય આવી પહોંચ્યો હતો. એ નિર્ણયમાં ઝાંસી સંસ્થાનનો પૂર્વ ઇતિહાસ, તેના પેશવાઓ સાથેના સંબંધ અને છેવટે કંપની સરકાર સાથેના સંબંધોના વિગતવાર ઉલ્લેખ કરી એવું દરાવનામાં આવ્યું હતું કે ઝાંસી સંસ્થાનને ખીનવારસ ગણી મિટિલ સરકારને પોતાના તાબામાં સેવાનો સંપૂર્ણ દક્ક છે; અને મિટિલ સરકારે પોતાના કર્તવ્ય ઉપર લક્ષ આપી ઝાંસી સંસ્થાન સંબંધી પોતાનો દક્ક પૂર્ણપણે અમલમાં મુકવો અને ગગાધરરાવે લીધેલા હતકને નામંજુર કરી ઝાંસી સંસ્થાન ખીનવારસ છે, એમ સમજી ખાલસા કરવું. પોલીટીકલ એજન્ટે કરેલી લલામણુ પ્રમાણે રાણી સાહેબને અરપૂર તનખા-સાલીયાણું બાંધી આપવું અને તે પ્રાંતની રાજ્યવ્યવસ્થા ખીન પ્રાંતોની માફક સેફ્ટનન્ટ મુખર્નરને સોંપવી.

જ્યારે આ ખલીતો રાણીસાહેબને પહોંચાડવામાં આવ્યો; ત્યારે રાણી-સાહેબ બપોરના આશાયેશ પછી પોતાના અવયાસગૃહમાં બેઠાં બેઠાં ઝાંસીના પૂર્વ ઇતિહાસ ઉપર વિચાર કરી રહ્યાં હતાં. ખલીતામાં જેવો નિર્ણય આવવાનો હતો તેની કલ્પના સહુને આગળથી જ હતી, રાણીજી પણ તે જાણતી હતાં; છતાં એ પ્રસંગ આવતાં તેમનું આજુ સરીર મુજબ ઉઠ્યું.

મામાસાહેબે જાતે અવયાસગૃહમાં જઈ રાણીજીના હાથમાં ખલીતો મુક્યો, કે ત્યારે મામાસાહેબની હાથ મુખતા હતા અને ખલીતો નજરે પડતાં જ લક્ષ્મીબાઈની દિગ્મતમરેલી જાતી પણ ધકકવા લાગી.

અણુધારા આપાતથી માણસે ગમરાઈ જાય છે; પણ ધારેલી આપતિ પણ ભયારે સામેસામે માંથે આવી પડે છે ત્યારે માણસને તે અવગત બનતી થઈ છે.

મુજબે દાણે અને ધડતે હૃદયે રાણીએ ખલીતો હાથમાં લીધો અને સીતઅંબન્ધવર, તોડવા માંડ્યું; પરંતુ અંગ્રેજીમાં લખેલો ખલીતો તેમનાથી વાંચી શકાય તેમ નહોતું. તેમણે તુર્ત જ મામાસાહેબને તે આપતાં કહ્યું: “હું અંગ્રેજી બોલી બણી હોત તો કેવું સારું હતું! તમને મારે તરફી ન આપવી પડતી!”

મામાસાહેબે લખોટો લીધો અને સાચત વાંચી ગયા પછી ખિત દૃષ્ટિએ તેઓ મહારાણી તરફ જોઈ રહ્યા. તેમના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ બહાર આવી શક્યો નહીં.

લક્ષ્મીબાઇએ મામા સાહેબની આવી સ્થિતિ જોઈ લખોટામાં શું લખ્યું હશે તેની પાછી અટકળ ઠરી લીધી અને વધુ ખિતતાથી પ્રયત્ન: “બોલો, કંપની સરકારે આપણે માટે-ઝાંસી માટે શું નિર્ણય કર્યો છે? શું ઝાંસી સંસ્થાન ઉપર મહારાજના દત્તક પુત્ર દામોદરરાવનો હક્ક કંપની સરકારે માન્ય રાખ્યો છે કે ઝાંસી સંસ્થાનને નામપુર અને સતારાની પેઠે ખાલસા કર્યું છે?”

ઝરદરીયે તોફાનમાં સપડાયેલા વહાણના ઉતારાએ જેવા અવગત થઈ જાય તેવી જ રીતે રાણી લક્ષ્મીબાઇ પણ આવી પડેલા અવધી વ્યાકુળ અને ચિંતાતુર બની ગયાં હતાં.

જવાબ આપ્યા વગર છુટકો નહોતો. રાણીએ તરફ ખલીતો ધરી મામાસાહેબે અચકાતાં અચકાતાં અને શુંગળાઈ ગયેલે જવાબે કહ્યું: “આપણે ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે જ થયું છે. કંપની સરકારે કુમાર દામોદરરાવને ઝાંસી સંસ્થાનના વારસ તરીકે માન્ય રાખ્યા નથી, અને ઝાંસી સંસ્થાન ખાલસા કર્યું છે!”

આ શબ્દો રાણીના હૃદય ઉપર વજનાત સમાન પડ્યા. આટલે સુધી તેણે ટકાવી રાખેલી ધીરજ અને દિગ્મત સરી પડી અને રાણીએ થયેલાં લંઘન મૂરઝાવશ થઈ પોતાના આસનમાં ટળી પડ્યાં.

દુર્તજ મામાસાહેમે મંમામાધને તથા અન્ય પરિચારિકાઓને બોલાવી રાણીજીની શુશ્રૂષા કરવા માઢી. શહેરમાંથી રાજવૈદ્યને બોલાવવામાં આમ્યા અને દરમ્યાન રાણીજીને શુદ્ધિમાં લાવવા માટે યથાશક્ત્ય ઉપચાર કરવામાં આમ્યા.

રાણીજીના કષાળ ઉપર અને આખો ઉપર યકા મુલાખજળનાં પોતાં મૂકવામાં આમ્યા, અને ઠરતુરી મુલાકાવામાં આવી; એટલે થોડી વારમાં ફરીથી તેઓ શુદ્ધિમાં આવી ગયાં. શુદ્ધિમાં આવનાં જ તેઓ બોલી ઉઠ્યાં: “ મેરા ઝંસી નહીં હઉંમા ! ”

એટલામાં રાજવૈદ્ય પણ આવી પહોંચ્યો અને તેણે કાંઇક માત્રા આપી. રાણીજીને આરામ થવા લાગ્યો અને સર્વની ચિન્તા ઓઢી થઇ ગઇ. રાજવૈદ્યની સૂચનાથી રાણીજીને પદ્મ પર લઇ જઇ મુલાકાવામાં આમ્યા અને તેઓને સંપૂર્ણ શાન્તિથી ઉઘરા દેવાનું કહેવામાં આમ્યુ.

તદનુસાર રાણીજી બરાબર એક કલાક સુધી આરામથી ઉઘી ગયાં. દરમ્યાન મામાસાહેમે દિવાનસાહેબ તથા રાજ્યના સરકરના સેનાપતિને બોલાવી મંગામ્યા અને તેમને ઝંસી સરથાન કંપની સરકારે ખાલસા કરાંની વાત કરી ખબિતાની હકીકતથી વાઢિદ કર્યાં.

કલાકેકના આરામ અને ઉંઘ પછી ન્યારે લક્ષ્મીનાર્ધ ફરીથી જાગી ઉઠ્યાં સારે તેમને પોતે કાંઇ સ્વપ્નમાંથી જાગી ઉઠ્યાં હોય એવું ઝાંખું લાન થયું. જાણે કંપની સરકારના તરફથી ઝંસી ખાલસા થવાનો દુક્રમ આમ્યો. જી અને કંપની સરકારનું લશ્કર ઝંસીના કિલા ફરતું ફરી વળ્યું છે અને પોલીટીકલ એજન્ટ તેમની પાસે આવી અત્યત નમ્રતાથી કિલ્લે ખાલી કરવાનું કહી રહ્યો છે; એવી તેમના મનમાં કલ્પના આવી. શું એ સ્વપ્ન હતું કે સાચુ દરય હતું ?

પાસે ઉભેલી દાસીને રાણીજીએ સલવામાં પૂછ્યું- “ હું ક્યાં છુ ? આ મકાન કોનું છે ? ”

દાસી ગિયારી આ પ્રશ્નથી મભરાઈ ગઈ, છતાં ધીરજથી બોલી: “ રાણીજી ! આમ આજનાં કાલીના કિલ્લા છે અને આ મકાન ઝંસીના રાજવાડાનું છે. ”

“તો શું કંપની સરકારનાં માણસોએ આવી અને કિલ્લામાંથી જતા રહેવાનું કહ્યું, એ ખોટું ?”

દાસી રાણીનો આ પ્રશ્ન બરાબર સમજી નહોતો, તેથી નિરતર રહી.

થોડી વારે આખો ચોળા સ્વરથ ચતાં રાણીને બાન આવ્યું કે કંપની સરકારનો ખદીતો આવતા અને તેમાં આપણો નિર્ણય સાંભળતાં જ તે બંબાન બની ગયા હતાં! પોતાના જેવી એક વીર નારી, હુદિમાન અને હિમ્મતવાળી સ્ત્રી એટલા સમાચારમાત્રથી બેશુદ્ધ બની જાય એ શક નહોતો! એટલી મનની નબળાઈ કહેવાય! મરાઠાના સોહીમાં આટલી નબળાઈ ન શોભે! ઝાંસી સંસ્થાનની રાણીને આટલી બીરવા-દાગંધીવચ્ચતા ન શોભે!

લક્ષ્મીબાઈને પોતાની જાત ઉપર-પોતાના હૃદયની નબળાઈ ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો! “એ હું પોતે આમ ઝાંસી ખાલસા થવાના નિર્ણય માત્રથી બેશુદ્ધ બની જમ્મશ, તો આ કિલ્લાનો ત્યાગ કરતી વખતે મારે શી દશા થશે? આ હૃદયની હુદતા, આ બીરતા, આ કુર્બળતા, ઝાંસી સંસ્થાનની રાણીને શોભતાં નથી! મહાભારતના યુદ્ધ વખતે અર્જુનને આવે જ વિપાદ થયો હતો; પણ તેને પ્રેરણા કરનાર શ્રીકૃષ્ણ દાબર દેતા હુદ હૃદયવૈર્ભય ત્યતવોત્તિષ્ટ પંતપ એમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેતાં જ તેને વિપાદ નષ્ટ થયો હતો, પણ મને એવા ચખ્ખો કહી ઉત્તેજના આપનાર કોણ છે? મારે તો સિવાઈ અને અન્ય મરાઠા વીરોની સ્મૃતિમાંથી જ પ્રેરણા અને ધીરજ લેવી રહી!”

આમ વિચાર કરી તે પલંગ પરથી ઉઠી મુખપ્રક્ષાલન કરી, વસ્ત્રો ઠીકઠાક કરી પુનઃ દાસીને સંમોધી બોલવા લાગ્યા: “એ તો, મામાસાહેબ ક્યા છે, જ્યાં હોય ત્યાંથી સત્વર બોલાવી લાવ.”

રાણીને શુદ્ધિમાં આવેલાં જોઈ હર્ષ પામતી દાસી બીજા પંડમાં ગઈ અને ત્યાંથી અવ્યાસખંડમાં જઈ મામાસાહેબને બોલાવી લાવી.

મામાસાહેબને જોતાં જ મહારાણીએ પૂછ્યું, “આમ ચિંતા ન કરેશો. મારી છાતી દવે વજ જેવી મજબુત બની ગઈ છે! હું દવે કોઈ પણ વિગટ પ્રસંગને માટે તૈયાર છું. તમે દિવાનસાહેબ અને આપણા લશ્કરના સેનાપતિને બોલાવો; એકસે આપણે આ બાગતનો સાંનિધી વિચાર કરીએ.”

“પોતાની પુત્રીને ફરીથી શુદ્ધિમાં આવેલી અને દિગ્ભ્રમતથી બોલતી જોઈ, મામાસાહેબની એક ચિંતા ટળી ગઈ. તેમણે તુર્ત જ જવાબ આપ્યો: “આપની આજ્ઞા પહેલાં જ મેં દિવાનસાહેબને અને સેનાપતિને અત્રે બોલાવ્યા છે. દિવાનસાહેબ તો ક્યારનાય આવી ગયા છે, અને સેનાપતિજી હજી આવ્યા નથી, પણ થોડી વારમાં આવી પહોંચશે એમ તેમણે કહાવ્યું છે.”

“વાર મામાસાહેબ, તમે જાઓ, હું આવી પહોંચું છું.”

“આપના અધ્યાસખંડમાં જ બેઠક રાખીશું ને?” જતાં જતાં મામાસાહેબે પૂછ્યું.

“હા. હા. ત્યાં જ ઠીક પડશે, ખરું ને?” લક્ષ્મીબાઈએ અનુમતિ આપી.

મામાસાહેબ જ્યારે પાછા લક્ષ્મીબાઈના અધ્યાસખંડમાં આવ્યા ત્યારે સેનાપતિજી પણ આવી ગયા હતા. તેને આવેલા જોઈ મામાસાહેબ બોલી ઉઠ્યા: “આલો, સાઈ થયું, તમે આવી ગયા તે, નહિતર ફરીથી માણસ મોકલવું પડતે.”

“આજે આપણાં તોપખાનાંની નિરીક્ષા કરવા ગયો હતો, એટલે એ કામ પૂરું થયા વગર આવવું ઠીક નહીં, એમ ધારીને જ જરા મોડું થઈ ગયું.” સેનાપતિએ મોડા પડવાનું કારણ દર્શાવ્યું.

“રાત્રીના કામને અંગે મોડું થાય તેમાં કશો વાંધો નહીં. કોને ખબર છે; તોપખાનાનો ઉપયોગ કરવાનો વખત હમણાં જ આવી પડે તો!” દિવાનસાહેબે મંમિત સ્વરે કહ્યું.

“સેનાપતિજી! બનાવો એવા બની રહ્યા છે, કે આવતી કાલે શું થશે તે અસારે ન કહી શકાય. શસ્ત્રસર્જી રહેવાનો આ યુગ છે, જ્યાં મિત્રોના રૂપમાં દુશ્મનો ફરતા હોય છે, ત્યાં આપણાં શસ્ત્રાત્રો અને લશ્કર સદા તૈયાર રાખવા જ જોઈએ!” મામાસાહેબે દિવાનસાહેબના કથનને પ્રુષ્ટિ આપતાં કહ્યું.

“તમારૂં આ ગૂઢ અને અસ્પષ્ટ કથન મારાથી બરાબર સમજી શકાતું નથી.” સેનાપતિએ આ ગૂઢ કથન પરત્વે પોતાનું અજ્ઞાન દર્શાવ્યું.

“જુદાં જ તમે કહ્યું કહ્યું. એ કમજોર મોં તો તમને અહીં બોલાવ્યા છે.” દિવાનસાહેબે દસીને કહ્યું.

ખાત્રસા કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને બે ત્રણ દિવસમાં જ એ ઠરાવનો અમલ પણ તેના અધિકારીઓ આવીને કરશે. આવી સ્થિતિમાં આપને શું કરવું ?” લક્ષ્મીબાઈએ હેવટે મુદ્દાનો સવાલ કર્યો.

“આવી સ્થિતિમાં આ નિર્ણયને કબૂલ રાખ્યા સિવાય આપણે શું કરી શકીએ તેમ છીએ ?” દિવાનસાહેબે મામાસાહેબ તરફ જોઈ સંદિગ્ધ ઉત્તર આપ્યો.

“બીજો કાંઈ રસ્તો હોય અને તમને તે સ્પષ્ટતો હોય તો બતાવો.” મામાસાહેબે લક્ષ્મીબાઈ તરફ જોઈ જવાબ આપ્યો.

સેનાપતિજી !” લક્ષ્મીબાઈએ સેનાપતિને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું : “તમે શું કહેો છો ?”

“માફ કહેવું, તમને નહીં રહે ?” મર્દૂમ મહારાજ હસ્તક જ્યારથી જાંતીનો કારભાર સ્વતંત્રપણે સોંપીએ હતો, ત્યારથી કંપની સરકારે તમને અમુક પ્રમાણમાં જ લશ્કર રાખવાનું કહેલું હતું; અને લશ્કર રાખવાનો જો કાંઈ પણ હેતુ હોય તો તે આવે પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ કરવાનો; પ્રતિકાર કરવો એ રાજ્યોનો ધર્મ છે અને રાજ્યના રક્ષણ માટે, સ્વમાનની રક્ષણ માટે અને પ્રતિષ્ઠા જાળવવા માટે મુદ્દ કરવું એ કારિગ્રાનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ છે; એમાં વિચાર કરવાનો કે અસહ્યત કરવાનો અવકાશ જ નથી. એ વાદ-વિવાદનો વિષય જ નથી. જેના બાહુમાં બળ છે અને જેની છાતીમાં દિગ્ગમત છે તે સીધો કાર્ય કરવા મંડી પડે છે; સંબોધની ચર્ચામાં ઉતરતો નથી.” સેનાપતિએ ઓક વીર ચોદાને શોભે એવા વિચારો દર્શાવ્યા.

“સેનાપતિજી ! તમારી નસોમાં આપણા વીર પૂર્વજોનું સાચું લોહી વહે છે; તમે સાચા ધૂરા મેરોડા સરદાર છો; બાકી આ દવાનસાહેબ અને મામાસાહેબ તો શૂરવીર ચોદાઓ મટી માન મુતસદીઓ બનનાં જાય છે !” લક્ષ્મીબાઈએ બહેને ટાણે માયાં.

“રાણીસાહેબ !” મામાસાહેબે પોતાનો જવાબ કરતાં કહેવા માંડ્યું : “અમારી નસોમાં પણ મરાઠાઓનું જ લોહી ઉછળે છે; પણ સમય અને સંયોગને લીધે જ અમે મુતસદીગીરી પણ શીખ્યા છીએ.”

“હા, રાણીજી !” દિવાનજી વચમાં બોલી ઉઠ્યા : “મારા બાહુમાં હજી એવીશને પૂરા પડું એટલું જોર છે. પણ મુદ્દ કરવાથી આપણો કચ્ચર-

ધાણી નીકળી જાય એ વાત ચોકસ જાણવા છતાં, યુદ્ધમાં પસતું એ તો બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ છે. ધરવીરતા એટલે સાહસ, શૌર્ય અને દિગ્મન, અધિભાગ્યા નહીં, અચિચારીપણે કપાઈ જવાની તમજા નહીં; પણ વિજય મેળવવાની શક્તિ !”

“વાર ! તમારી વીરતા વિષે મને બેશ પશુ શંકા નથી, પણ તમારું દૃષ્ટિબિંદુ મને ખરાખર સમજાતું નથી.” લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના ચિચારો જણાવ્યા. “આ સંસ્થાન આપણું છે, આપણા પૂર્વજોએ સ્વપરાક્રમથી મેળવેલું છે અને સ્વપરાક્રમથી તે ટકાવી રાખેલું છે; તે આપણી પાસેથી કંપની સરકાર કે કોઈ બીજી સત્તા યા માટે લઇ સે ? એ પ્રમાણે આપણું રાજ્ય લઇ લેવાનો કંપની સરકારને શો અધિકાર છે ? દિવાનસાહેબ ! આ રાજ્યનો સીધો વારસ નથી તો આટલા સમય સુધી ચાલ્યું આવતું હતું, તેમ આપણે દેતક લઇયું અને તે પ્રમાણે આપણે દેતક લીધો પણ છે; છતાં કંપની સરકારને વચમાં પકવાતું કારણ શું ? એને આપણા ઉપર કુદ્રમ કરવાની સત્તા કોણે આપી ?” આટલું બોલી લક્ષ્મીબાઈ દિવાનસાહેબ તરફ ઉતરતી આશાથી જોઇ રહ્યાં.

“રાણીસાહેબ !” દિવાનસાહેબ કંઇક મર્યાદા બોલ્યા. “તમારા આ વચનો સાંભળી મને ખૂબ થાય છે. ઝાંસી સંસ્થાનની રાણીમાં આવું ક્ષાત્રતેજ જાણી મને સંતોષ થાય છે, પણ અત્યારના સમય અને સંયોગો અગાઉનાજેવારના નથી, તેથી મને ખેદ થાય છે. આપણું આ રાજ્ય આપણા પૂર્વજોએ સ્વપરાક્રમે મેળવેલું અને સ્વપરાક્રમે જાળવી રાખેલું એ વાત ઠીક છે, અને મેળવતી વખતે સ્વપરાક્રમ હાથચુંદરો એ વાત પણ ખરી છે, પણ તેને ટકાવી રાખવામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ બહુ જોડો કર્યો છે. મહૂમ મહારાજને રાજ્ય સોંપાયું તે કાંઈ ચોક્કસ જ સ્વપરાક્રમથી સોંપાયું હતું ? કંપની સરકારે પાર્યું હોત તો તે જ વખતે તે ખાલસા કરી શકત; પણ તે સમયે કંપની સરકારની મનોરૂચિ જુદા પ્રકારની હતી અને અનુકૂળ તક નહોતી. બાદી ઝાંસી મહૂમ મહારાજને સોંપતી વખતે કેટલો બધો મુલક તેમની પાસેથી લઇ લેવામાં આવેલો ! તે વખતે આપણું પરાક્રમ ક્યાં ગયેલું ? ખરી વાત એ છે કે જેમ જેમ સમય જતો જાય છે, તેમ તેમ દિંદુર પ્રત્યેક રજવાડું ક્ષીણ અને નિર્બળ બનતું જાય છે અને કંપની સરકાર વધુ પ્રબળ

સેનાપતિ કાંઈ બોધવા જાય તે પહેલાં તો લક્ષ્મીબાઈએ તે ગંગાબાઈની સાથે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતાને મારે બિઠાવેલી રશમી ગાદી ઉપર બેઠક લીધી. ગંગાબાઈ તેની પાસે પણ ગાદીની નીચે બેઠી.

રાજ્યના ત્રણેય મુખ્ય અધિકારીઓએ રાણીને ઉભા થઈ નમન કર્યું અને રાણીજી બેસી ગયા પછી તેનાથી થોડે દૂર રાખેલા આસન ઉપર બેઠા.

પૂર્ત જ લક્ષ્મીબાઈએ ગંગાબાઈને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ભા, આ ખંડ પ્રાંતનો ખંડ વટારી તેના બારણાં આમગ ઉભી રહેજે અને મારી પરવાનગી વગર કોઈને પણ અંદર આવવા દેતી નહીં અને જ્યાં સુધી તને ખીજ આઠા ન થાય ત્યાં સુધી તારી એ જગ્યાએથી ખસતી નહીં.”

ગંગાબાઈ નમન કરીને ચાલી ગઈ, એટલે બિન છતાં ગંભીર મુખમુદ્રાથી પોતાના અધિકારીઓ તરફ જોઈ લક્ષ્મીબાઈએ વાતની સરખાત કરી: “આજે તમોને અત્યંત મહત્વના અને ગંભીર કામ મારે અહીં બોલાવ્યા છે. આ ગંભીર પ્રસંગની તમે સહેજે કદવના કરી શકશો. તેમ છતાં હું જણાવીશ કે મહારાજના મૃત્યુ પછી ઝાંસીની રાજગાદી સંબંધી અત્યાર સુધી આપણે તદ્દન અનિશ્ચિત સ્થિતિમાં દત્તા. તેના આજથી એન આળ્યો છે. આજથી ઝાંસીના પ્રકરણનો છેવટનો નિર્ણય કંપની સરકારના અહીંના મુખ્ય અધિકારી ગવર્નર જનરલે કરી નાખ્યો છે અને એ નિર્ણયથી ઉભી થતી પરિસ્થિતિના વિચાર કરવા આપણે આજે અહીં એકત્ર થવા છીએ.”

“શો નિર્ણય આળ્યો છે?” નરસિંહરાવ તથા સેનાપતિ એકઠાં બોલી ઉઠ્યા.

“મામાસાહેબ! તમે ગવર્નર જનરલ તરફથી આવેલો એ ખસિતો દિવાનસાહેબ તથા સેનાપતિજીને વાંચવા આપો, એટલે તેઓની ઉત્સુકતા સંતપડે.” લક્ષ્મીબાઈએ મામાસાહેબને સૂચના કરી.

મામાસાહેબે પ્રથમ દિવાનજીના હાથમાં ખસીતો આપ્યો અને દિવાનસાહેબે તે વાંચી સેનાપતિને આપ્યો. સેનાપતિજી તે વાંચી ફરીથી મામાસાહેબને આપ્યો. જાનોના મુખ અને ગંભીર ચર્ચ ગઈ.

ત્રણેય અધિકારીઓને રતબ્ધ બની ગયલા જોઈ લક્ષ્મીબાઈએ કહ્યું:
 “કલકત્તાને લાટસાહેબ ઝાંસીની વહાવારી અને સચિવા બૂટી બંધ આવે.
 ઉત્તર આપશે એવી મેં આશા રાખી નહોતી. લોર્ડ દલદાઉસીને રાજ્ય-
 સભા આટલી સીમાપર્યંત પહોંચ્યો હશે તેના અને ખ્યાલ નહોતો !”

“રાણીસાહેબ ! આપને એ વાતનો ખ્યાલ નહીં હોય; પણ મને
 અને મામાસાહેબને તો એ ખ્યાલ જ્યારથી દત્તકવિધાનની ક્રિયા કરવામાં
 આવી ત્યારથી જ આવ્યો હતો. આ અંગ્રેજે પોતાની લુચ્ચાઈ અને કુટિલ
 રાજનીતિથી હિંદમાં સર્વોપરિ બની બેઠા છે. દેશી રાજ્યો પરસ્પર દ્વેષ,
 ઠગ્યા અને મારામારીથી નગ્ન પડી ગયાં છે. અંદરઅંદરની તેમ જ બહારની
 લડાઈઓએ મરાઠાઓને, રજપૂતોને અને સીઓને છેક જ નિર્બળ અને
 નિર્મલ્ય બનાવી દીધા છે, અને ધીમે ધીમે એક યા ખીમ નિમિત્તે એક પછી
 એક દેશી રાજ્યો કંપની સરકારની હસ્તક જતાં જાય છે, તે જોવા
 છતાં ખીમ રાજ્યોના પેટનું પાણી પણ દલતું નથી. કેમ જાણે પોતાને કશું
 જ ખીવાનું નહોતું તેમ એ રાજ્યો મોજશોખમાં પડી ગયાં છે. પણ એક
 પછી એક સફુને વારો આવવાનો છે અને આ સર્વલક્ષી કંપની એક
 પછી એક બધાને કાળાયો કરી જવાની છે, એટલી સાધારણ વાત પણ
 તેમની અંધ છુદ્ધિમાં ઉતરતી નથી. એ સજાનું સમયબળ નહીં તો ખીમું
 શું છે !” દિવાનસાહેબે પોતાનું રાજદ્વારી જ્ઞાન ઠાલવી નાંખવા માંડ્યું.

“સતારા જેવું મરાઠાનું યુદ્ધ રાજ્ય ખાલસા થયું, નાગપુર પણ
 એવી જ રીતે કાળચક્રમાં ફમાયું; ત્યારે ઝાંસી કેવી રીતે બચવાનું હતું ?
 કંપની સરકારે આ નિર્ણય આવશે એમ હું અગાઉથી જ જાણતો હતો,
 પણ મહૂમ મહારાજની ઇચ્છા વિરુદ્ધ મારે શા માટે પડવું જોઈએ ?”
 મામાસાહેબે પણ દિવાનસાહેબની વાતને પુષ્ટિ આપી.

“દિવાનજી ! હવે એ ગદ વાતને યાદ કરવાથી લાભ નથી. દત્તક
 ન લીધો હોત તો પણ આવો જ નિર્ણય આવવાનો હતો, અને એ નિર્ણય
 અત્યારના કરતાં વધારે જલ્દીથી આવ્યો હોત. પણ દત્તક લેવાથી આપ-
 શૂને કલકત્તા સુધી અરજ કરવાની તક મળી અને અત્યાર સુધી દત્તકને
 વામે આપણે રાજકારભાર કરી સઘ્યાં એ પણ કાંઈ ઓછો લાભ નથી,
 પરંતુ અત્યારે આપણે એ ત્રિચાર કરવાનો નથી. કંપની સરકારે ઝાંમી

અનંતી નવ્ય છે; એટલે બ્રિટિશના બે સામનના નિયમે કંપની સરકાર જે કરાવ કરે તે રજવાડાંએને માન્ય રાખવો પડે છે! જયતમા સર્વ કોઈ બંજના અધિકારથી જ શાસન કરે છે; પછી તે બંજના પ્રકારમાં બધે બેઠ હોય, પણ શાસનનો આધાર બળ ઉપર રહેલો છે અને આ કંપની સરકાર પણ બંજના અધિકારથી જ આપણા ઉપર પોતાના નિર્ણયનો અમલ કરવાની ફરજ પાડી શકે છે.”

“દિવાનસાહેબ!” કંઈક ઉત્તરોપત્તે લક્ષ્મીબાઈએ કહેવા માંડ્યા. “ત્યારે એમ જ કહેવો કે આપણામાં તાકાત નથી, આપણામાં સામર્થ્ય નથી, પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ નથી, માટે જ કંપની સરકાર આપણા ઉપર શાસન ચલાવે છે અને દત્તક લેવા જેવી આપણી સામાજિક અને ધાર્મિક બાબતમાં પણ માથું મારી શકે છે. જો આમ જ હોય તો પછી આપણે પણ આપણું પાણી જતાવવું જોઈએ. આપણને ક્યાં લડતાં નથી આપણું? આપણામાં ક્યાં તાકાત નથી? આપણી પાસે ક્યાં લશ્કર નથી?”

“વાતનો સાર તમે કહો છો તેવો જ છે.” મામાસાહેબે ઉત્તર આપ્યો. “આપણામાં પ્રતિકાર કરવાની શક્તિ હોત તો શા માટે આપણે દત્તકનિધાનની બાબતમાં કંપની સરકારની મંજૂરી લેવી પડત! શા માટે તેના નાના અધિકારીએને રાજવાડામાં મોઢાંથી બેઠસોગાદ આપી રીઝવવા પડત! અને શા માટે તમારે હલકતા સુધી જવાની તરફી લેવી પડત! અને હવે તમે પાણી જતાવવાની વાત કરો છો તે કંઈ આદે! કંપની સરકારના લશ્કર આમજ આપણું નાનું યું સૈન્ય કેટલી ઘડી ટકવાનું! એ તો હાથે કરીને પ્રત્યુના મ્હોંમાં પડવાનું છે!”

“હારતો!” દિવાનસાહેબે સમ્મતિ આપી. “ક્યાં કંપની સરકારનું ત્રિપુલ લશ્કર અને ક્યાં ઝાંસીનું અગ્નિ સૈન્ય! આપણામાં, આપણા સૈનિકોમાં જમિ તેટલી વીરતા હોય, જમિ તેટલી દુરમતે હોય, છતાં આપણે કંપનીના વિશાળ સૈન્ય અને મુદ્દસામગી સામે શી રીતે ટકી શકવાના!”

“તો યું આપણાં બીજાં રાજ્યો આપણને મદદ નહીં કરે! આપણી આસી દલા યતી યું તેઓ નીચે મુખે જોઈ રહેશે! આને આપણે તો કામે તેમનો મે વારો આપણે એટલું સમજ યું તેઓ સતેજ નહીં બને!” લક્ષ્મીબાઈએ અધિરાણથી પ્રજ કહ્યો.

“હિંદનાં રજવાડાઓમાં જો પરસ્પર સંપ હોત, એક બીજાને મદદ કરવાની લાગણી હોત, સ્વદેશભક્તિની મુદર ભાવના હોત તો કંપની સરકાર આટલી બધી સખળ કદાપિ બનત જ નહીં સતારા અને નાગપુર ખાલસા થયાં; કાણે તેમને મદદ કરી? પૈસાવાના વારસ તરીકે નાનાસાહેબનો અસ્વીકાર થયો, કાણે વિરોધ ઉઠાવ્યો? સીએ પાસેથી પેંગમ લીધું; કાણે આંમળા ઉચી કરી? અરે! આ રજવાડાઓની મનોદસા જૂદા જ પ્રકારની છે. તેમની પરસ્પરની ઈર્ષ્યો એટલી તો તીવ્ર બની ગઇ છે અને અંગત સ્વાર્થ-વૃત્તિ એટલી તો કુદ્ર બની ગઇ છે કે તેઓ પોતાના દેશભાઇઓને હણવા-નાણુદ કરવા કંપની સરકારને સહાય કરી રહ્યા છે. આટલો દેશદ્રોહ—આટલો જાતિદ્રોહ—આટલી કુદ્રબુદ્ધિ, આટલું અધઃપતન, આટલી કમઅક્ષન, બીજે ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે!” દિવાનસાહેબે બળાપો કયો.

“શું ત્યારે ઝાંસીના બચાવની એક પણ આશા નથી?” લક્ષ્મીબાઇએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી પૂછ્યું.

“રાણીજી! ઝાંસી પ્રત્યેના અમારો પ્રેમ તમારા કરતાં જરા પણ ઓછો છે એમ રખે સમજતાં. સ્વમાન અને પ્રતિજ્ઞા અમોને પણ અત્યંત પ્રિય છે. અમારૂં ચાલત તો અને શક્ય હોત એટલે કે આપણને વિજય મળે એમ હોત તો અમે કંપની સરકાર સામે યુદ્ધ કરવા કાણુવારમાં તૈયાર થઇ જત અને તમારા કહેવાની રાહ પણ ન જોત, કિન્તુ યુદ્ધ કરવાથી લાભ કરતાં હાનિ વિશેષ છે!” મામાસાહેબે પોતાના ખરા વિચારો દર્શાવ્યા.

“કેવી રીતે હાનિ વધારે છે?” લક્ષ્મીબાઇએ આતુરતા બતાવી.

“યુદ્ધ કરીએ, એટલે આપણી દાર તો ઓકસ છે, યુદ્ધમાં જેટલાં માણુમો મરાય તે ઉપરાંત જેટલા જીવતાં પકડાય તેમની કત્ત ચાપ અને છેવટે ઝાંસી સંરચાન અગ્નિજોના હાથમાં જતા તેની પ્રજાની સ્થિતિ હાલના કરતાં વધારે કફોડી થાય પછી તો રાણીજી! તમારી કે કુમાર દમોદર-રાવના જીવવાની પણ આશા ન રહે! ઝાંસીનું નામ—ઝાંસીના સજનરાનું નામ કાયમને માટે નાણુદ થઇ જાય! તેના કરતાં તો ઝાંસી ખાવસા થવા દેવું અને કંપની સરકાર જે વધોસન બાંધી આપે તે સ્વીકારવું, કુમાર દમોદર-રાવને ઉછેરવા, યોગ્ય તાલીમ આપવી અને ભવિષ્યની આશામાં જીવન વીતાવવું એ વિશેષ શ્રેયસ્કર છે.” મામાસાહેબે સવાદ આપી.

“પણ તેથી કંઈ ઝાસી થોડું પાછું મેળવાવું હતું”

“હાથ મળે પણ ખરું દિલના રજવાડાંથી આ ગવર્નર જનરલની રાજનીતિથી બહુ જ અસંતુષ્ટ થયા છે અને સહુ મનમાં બળ્યા કરે છે હાથ નચકના ભવિષ્યમાં આ અસતોષ એક ભયંકર ઝઘાવાતરું રૂપ ધારણ કરી કંપની સરકારને પરાસ્ત કરે તો નવાઈ નહીં” દિવાનસાહેબે ભવિષ્ય ભાખ્યું

‘ત્યારે શું’ લક્ષ્મીનાથ જરા આવેશથી બોલી ઉઠ્યા “આ અપમાન મુઠે મોઢે સહી લેવું એમ જ તમાગી સલાહ છે ને”

“વર્તમાન સંયોગોમાં એથી વધારે સારી બીજી સલાહ આપી શકાય તેમ નથી” દિવાનસાહેબે મહામતાથી કહ્યું

“માનભંગ થઈ શુભવુ તેના કરતાં માનસહિત મરણ બહેતર છે. ગણીએ પોતાનો વિચાર દર્શાવ્યો

“રાણીજી! આપે વીરત્વને છાજે તેવી વાત કરી! હું તો સરકારે આપેલા લોકાં બાળથી શુભવા કરતાં સમરક્ષેત્રમાં મરવાનું વધુ પસંદ કરું! માનભંગ થઈ અપમાન સહિત શુભવુ, તે કરતાં, રવમાનથી, સામી છાતીએ લગતા મરણ હજારગણું શોભાજન્યું છે!” સેનાપતિ વચમાં બોલી ઉઠ્યા

“એ તો સામ્રાજીની જામત છે અને પ્રત્યેકની આપતાનો વિષય છે એમાં મતભેદ હોઈ શકે સમય અને સંયોગોનો વિચાર કરી પોતાને જોજામાં જોડી હાનિ યાજ એવું પગલું ભરવાનું રાજનીતિનું સૂત્ર છે વળી સમગ્ર વસ્તુનો નાશ થતો હોય ત્યારે જોટલું બચે તેટલું બચાવવું એ પણ નીતિ-અવહાર કુશળતા છે” દિવાનસાહેબે રાજનીતિનું સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું

‘પણ ધારો કે, તમારી આટલી સમજાવટ છતાં ઝાસી ખાવી ન કરવા કંપની સરકારની સામે યાજ તો—”

“રાણીસાહેબ! ક્ષમા કરજો પણ તેવે વખતે અમે તમારી સાથે ઉભા રહી કંપની સરકારની સામે ઘષ્ટણું નહીં જોડવું વહેતા પાણીની સામે થવામાં કંઈ સાર ન રીકશે જાણી તેમને મુશ્વના મુખમાં પડવાની મુખાંધ અમારાથી નહીં થવે” દિવાનસાહેબે ભાષા ચઢાવી ઉત્તર આપ્યો

“અને સેનાપતિજી ! તમે શું કરશો ?”

“દિવાનસાહેબની આગા પ્રમાણે હું વર્તવાનો.”

“પણ દિવાનસાહેબની વતી હું આગા કરું તો ?”

“તો તે પ્રમાણે વર્તવાની મારી ફરજ છે.”

“રાણીજી ! વિચાર કરો. રાજકાજનાં કામમાં આકળાં ઉતાવળાં ઘવાથી લાભ થતો નથી. સેનાપતિજી તો લડી બાજે, કંપની સરકાર આથેની રાજખટપટમાં એમને બહુ ગમ ન પડે. દિવાનસાહેબ અને મારા અભિપ્રાયને તમે વજન નહીં આપશો તો હાલના કરતા વધારે દુ.ખી થશો અને ઝાસીની પ્રજાને પણ દુ.ખી બનાવશો એ ચોક્કસ માનજો. આઝી કંપની સરકાર સાથે યુદ્ધ કરવાનો અનુકૂળ સમય આવશે ત્યારે અમે તમને તેમ કરવાની સલાહ આપવામાં મોળા પડીશું નહીં અને લશ્કરને મોખરે રહી અમારા પ્રાણની આહુતિ આપવામાં પાછી પાની કરીશું નહીં !” મામા-સાહેબે લક્ષ્મીબાઇને શાંતિ પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો

“રાણીસાહેબ !” દિવાનસાહેબે કહેવા માંડ્યું : “તમારામાં શોધે છે, દિગ્ભ્રમ છે, સાદસ છે, પણ તમારી ઉમ્મર નાની છે, રાજકાજનાં કામેનો બહુ અનુભવ નથી, દુનિયાદારીનું-હિંની પરિસ્થિતિનું અને આ કંપની સરકારની આડીપુટીનું તમને જ્ઞાન નથી, તેથી જ તમે લોડે દલ-હાથિસીના નિશ્ચયની સામે યવાની વાત કરો છો. કંપની સરકારની ભરતખંડમાં અત્યારે કેટલી પ્રબળ સત્તા છે, અને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી નેને કેટલી મદદ મળી શકે તેમ છે તેના જો તમને ખ્યાલ હોત તો તમે તેની સામે યવાનો વિચાર કર્યો ન હોત ! પણ તમારી આવી વીરતા અને સાદસ આજે નહીં તો કાંઈ દિવસ કામ લાગશે ! અત્યારે હિંદમાં રજવાડાંઓ કંપની સરકારના વહીવટ-રાજનીતિ સામે ધુધવાઈ રહ્યાં છે, પ્રબળ પણ અસંવૃદ્ધ યદ્ય છે, અને છુટાછાપા ધુધવાતા અમિનો સમુદાય ત્યારે એકત્ર મળી બહુકી ઉઠશે, ત્યારે તે વખતે તમારા જેવી વીરસારી સ્ત્રી ચાન્ન બેસી શકશે નહીં. એવે વખતે તમે કંપની સરકાર સામે હાથ ઉઘાની શકશો અને જો એ અમિનો વિજય થયો, કંપની સરકારનું બળ ઘટ્યું, તો પુનઃ ઝાંસી સંસ્થાનનાં તમે રાજમાતા થશો એનો શું કહેો છો ?” નરસિંહ-રાવના સખ્તોથી ખડ ગાજી રહ્યો.

“ દિવાનજી ! મને કાંઈ સમજ પડતી નથી, તમારું કંઈ બોલું છે, અમર તમારો અનુભવ બરાબર નથી જોમ હું કહી શકતી નથી, તોપણ કંપની સરકારનો નિર્ણય ચૂપચાપ સ્વીકારતાં દિલ ચાલતું નથી પ્રાણપ્રિય ઇંસીનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર આવ મને કપાવી નાજો છે દિવાનજી ! પિતાજી ! ઇંસીને બચાવો ! મારી આતર ઇંસીને બચાવો ! હા ! આસી વગર હું કેમ જીવી શકીશ ! ”

આટલું કહેતામાં લક્ષ્મીનાર્ધની અખિમાંથી આંસુની ધારાઓ માલવા લાગી અને તેમનાં પૂંસકાંતો અવાજ એટલે સમજાવા લાગ્યે. સંસ્કૃત તથા અધિકારીઓ પણ આ કશું દશ જોઈ જળગળા બની ગયા, અને એક વીરાંજનાની લાચર સ્થિતિ જોઈ સરમાઈ ગયેલો સૂર્ય પણ પોતાના લાલ કિરણો ફેલાવતો નજર બહાર થઈ ગયો.

પ્રથમ ખંડ સમાપ્ત

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ

અથવા

ખાલસાનું ખપ્પર

ખંડ ૨ બે

વીરાંગના

ખંડ ૨ જો

વીરાંગના

અકરણુ ૧ હું

રાજમાતાનું અપમાન

જુલુ વર્ષ એતએતામાં વહી ગયાં. સાચી વાત છે કે સારા દિવસો દિવસો કેમેય કમી જતા ન હોય-લખાતા હોય એમ લાગે છે અને ખરાબ દિવસો કેમેય કમી જતા ન હોય-લખાતા હોય એમ લાગે છે. સમયની મર્યાદા એકસરખી હોવા છતાં માનસિક સ્થિતિના બેદને કારણે આમ જણાય છે. આટલું છતાં સારા થા માહા દિવસો બેસી તો રહેતા જ નથી અને મનુષ્યનો સ્વભાવ પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવા ટેવાઈ જાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવની આ આસિયત જ તેને દુઃખના સમયમાં શુભ ન દેખાતી રાખવાનું બળ આપે છે, નહિતર આજે બને છે તે કરતા અનેક ગણી સખ્યામાં આપધાતો બનતા હોત.

ન્યાં સુધી અમુક આપત્તિ આવી નથી હોતી ત્યાં સુધી તે વધારે બર્બકર અને અસહ્ય લાગે છે, પણ જ્યારે તે સાચેસાચ આવી પડે છે ત્યારે તેનો હાથિક આધાત સમી ગયા બાદ, મનુષ્ય તે સહી શકે એટલો ધીરજવાન બને છે અને સમય જતાં એવી આપત્તિથી ટેવાઈ જઈ, હેવટે તેને આપત્તિ ન માનતા સામાન્ય સ્થિતિ સમજે છે. મનુષ્યના મનની આવી સ્થિતિને લીધે અનેક દુઃખથી બરેલા આ જગતમાં ગાણસી સુખ માની શુભ ગાળી શકે છે.

રાણી લક્ષ્મીબાઈનું પણ આવું પ્રમાણે થયું. જ્યારે ઝાંસી ખાલસા થવાનો સરકારી ખલીતો આવ્યો; ત્યારે તે ક્ષણિક દુઃખના બારથી અને લાગણીની અજળતાથી મૂર્છાવશ બની ગયાં. હતાં; અને શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી ઝાંસીનો કબજો અંગ્રેજ સરકારને ન સોંપતાં તેની સામે યુદ્ધ કરવાના વિચારનાં હતાં, પણ દિવાનસાહેબ તથા-મામાસાહેબની સમજવંટથી તેમણે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર મોંઘી વાળ્યો હતો. અને આખરે પોતાને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય ઝાંસીનો કિસ્સો છેડવાની નામરજી હતી, એ કિસ્સો છોડી પોતે શહેરમાં આવેલા રાજવાડામાં રહેવા ગયાં હતાં.

જે દહાડે તેમણે ઝાંસીના કિલ્લાનો ત્યાગ કર્યો, તે દહાડે લક્ષ્મીબાઈના મનની વેદના અપેક્ષા તીવ્ર હતી અને મહારાજના મૃત્યુ વખતે તેમના હૃદયમાં જેટલો સંતાપ થયો હતો તે કરતાં આ પ્રસંગે તેમને અનેક ગણે વધારે સંતાપ થયો હતો. આ સંતાપને કારણે એ દિવસ સુધી તેમણે અનાજ ખાધું ન હોતું અને સ્વપ્નખંડોથી બહાર નીકળ્યાં ન હોતાં, તેમ જ ઠાકને પણ મોઢું જતાવ્યું ન હોતું.

ઝાંસી સંસ્થાનની રાણી-બાળેાની ઉપજના સંસ્થાનની રાણી, અને રાજમાતા આજે સામાન્ય બી બની ગઈ હતી. જેના પૂર્વજોએ અનેક કષ્ટ વેદી અને વીરતા બતાવી ઝાંસી સંસ્થાનની સ્થાપના કરી અને સાચવી રાખ્યું તેની રાજવધૂ આજે અપુત્ર દોવાને કારણે કંપની સરકારની કુટિલ રાજનીતિનો ભોગ બની રાજગાદીથી વંચિત બની હતી. આજે તેના પ્રિય કિલ્લા ઉપર કંપની સરકારનો યુનિયન જેક ફરફરી રહ્યો હતો અને મરાઠાઓનો રાષ્ટ્રધ્વજ ભગવો ઝુંડો અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. આજે એ કિલ્લામાં મરાઠી સરદારોની દોડધામ ચમી ગઈ હતી. તેનું સ્થાન કંપની સરકારની મેરી પલટણે લીધું હતું. સંસ્થાનની સર્વ સમ્પત્તિ રાણી લક્ષ્મીબાઈની મઠી આજે કંપની સરકારની માલિકીની બની ગઈ હતી. જે રાણી ઇચ્છામાં આવે સારે સંસ્થાનના રાજકોડારમાંથી આક્રિતોને અને સરદારોને વધેચ્છ સંપત્તિ અને દાન આપી શકતી હતી, તેને આજે કંપની સરકારની દયા ઉપર છવવાનો વખત આવ્યો હતો. કંપની સરકાર મદીને દહાડે રૂ. ૫૦૦૦) આપે તેમાંથી તેને પોતાનું તમામ ખર્ચ ઉપાડવાનું હતું. અનેક મનુષ્યો ઉપર મદેરખાની દર્શાવનાર રાજરાણીને કંપની સરકારની મદેરખાની ઉપર છવવાનો

સમય આવ્યો. એ કાળચક્રની અતિવિચિત્ર ગતિ નહીં તો ખીજું શું? લાગ્ય-
દેવીની વિચિત્રતા નહીં તો ખીજું શું?

પણ હવે તો નવી સ્થિતિમાં મુકાયાને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હતા, અને
ત્રણ વર્ષના એ આગામી તો લક્ષ્મીબાઈ પ્રાપ્ત થયેરી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ
ચતાં શીખી-ના-દેવાઈ ગયાં હતાં. આટલું છતાં, જ્યારે જ્યારે તેમની
નજર ઝાંસીના કિલ્લા ઉપર હિડતા યુનિયન જેક તરફ પડતી, ત્યારે ત્યારે તેમની
આંખમાં કાંઈ અસામાન્ય ચમકારો દેખાઈ આવતો અને ધ્રમર સંક્રાંતિ,
તેમ જ હોઠ ફટકાઈ ખીડાતા જ્યારે જ્યારે પૂર્વજીવનનો પ્રસંગ નીકળતો
અગર તેની સ્મૃતિ તાજી ચતી, ત્યારે ત્યારે રાણીના હૃદયમાંથી હુપો છતા
હિડા નિશ્વાસ નીકળી જતો.

હિંદના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહી જાય એવી ૧૮૫૭ની સાન
અર્ધા ખલાસ થવા આવી હતી. ધૈર્ય મહીનાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો
અને સામાન્ય રીતે અતિશય ગરમીવાળા ઝાંસીના પ્રદેશમાં ઉનાળાના પ્રખર
તાપથી ગરમીનું પ્રમાણ બેવડું થયું હતું.

સાંજના પાંચ વાગ્યા પછી મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ શુક્રવાર હોવાથી
મહાલક્ષ્મી માતાના દર્શન કરવા આનામાં ખેસી રાજવાડામાંથી બહાર નીકળ્યાં.

ઝાંસી સરથાન ખાલસા થયા પછી લક્ષ્મીબાઈ લાગ્યે જ રાજવાડાની
બહાર નીકળતાં હતાં, પોતાનો ઘણોખરો સમય ઈશ્વરભક્તમાં જ ગાળતાં
હતાં તેઓ પ્રાત્ કાળમાં ચાર વાગ્યે હિડી સ્નાનવિધિ કરી પાણિપૂજન
કરતાં, રાજવાડામાં થોડા ઉપર ખેસી થોડા અક્ષર ખારતાં અને અગિયાર
વાગ્યે ફરીથી સ્નાન કરી નિત્યદાન કરી ભોજન કરતાં સાંજના ત્રણ વાગતાં
સુધી ૧૧૦૦ રામનામ લખી માણવાને નાખતા, સાંજના પુરાણ સંભળતાં
અને તે પછી દાંધને મળવું હોય તો મુલાકાત લેતા તથા આપતાં રાત્રે
સ્નાન કરી ભોજન કરતા. શુક્રવારે મહાલક્ષ્મી દેવી ઉપરની અપૂર્વ શ્રદ્ધાને
ધીવે ઉપવાસ કરતા અને સંધ્યાકાળે તેમના દર્શન કરવા જતા હતાં આ
તેમનો સામાન્ય કાળ હતો.

સરથાન ખાલસા થયા પછી દરબારી લોકોને રજા આપવામાં આવી
હતી રાણીસાહેબનો કારભાર દિવાન તથા મામાસાહેબ કરતા હતા રાજ-
વાડામાં શૂન્યકાર થઈ રહ્યો હતો. પૂર્વની જહોજલાલી અને દોરદમામ તથા

લબ્ધતા નામશેષ થઈ ગયા હતા સામાન્ય રિચતિના, દૈન્ય અવસ્થાનાં સર્વત્ર ચિહ્નો દેખાતા હતા. રાણી પોતે પણ દૈન્ય અવસ્થામાં રહેતા હતા, સામાન્ય જીવી જેમ જ રહેતા હતા

રાજવાડામાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે લક્ષ્મીબાઈએ પોતાની સાથે માત્ર એક જ ફાસીને લીધી હતી તે ધ્યાનાની પાછળ પાછળ ચાલતી હતી

મહાલક્ષ્મીનું મંદિર શહેરમાં એક તળાવની વચમાં આવેલું હતું અને મંદિરમાં જવા માટે પથરોના નાનો સરખો પુલ ગાળ્યો હતો તળાવની પાળ વ્યામળ ધ્યાનામાંથી ઉતરી લક્ષ્મીબાઈ આગળ ચાલ્યાં સરોવરનાં કાંત અને રિયર જળમાં મહાલક્ષ્મીનાં મંદિરનું લબ્ધ પ્રતિબિમ્બ અને સામે જ મંદિર જોઈ લક્ષ્મીબાઈની શ્રદ્ધા વૃદ્ધિ પામી સુખમાં-વૈભવવિલાસના સમયમાં ઈશ્વર કે દેવ ઉપર શ્રદ્ધા ઘોષી થાય છે અને નાસ્તિક થવાનું મન થાય છે, પણ દુ ખના સમયમાં માણસ અતર્ક્ય વિરોધ થાય છે, એટલે તે ઈશ્વર ઉપર અગર તો કોઈ એવી બીજી અલૌકિક શક્તિ ઉપર વધુ શ્રદ્ધા રાખે છે અને વધુ દીન બને છે ।

લક્ષ્મીબાઈએ મહાલક્ષ્મીના મંદિરમાં જઈ દેવી સમક્ષ પ્રણામ કર્યાં અને દેવીની સ્તુતિ કરી, થોડી વાર હાથ જોડી તેમની સામે ઉભાં રહ્યાં આ દેખાવ અપૂર્વ હતો એક દેવી હતા પણ દેવી છતાં નિર્જીવ હતા, ત્યારે બીજા મનુષ્ય રૂપે સાક્ષાત્ દેવી જેવાં હતાં કેમ જાણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી સદેહે પૃથ્વી ઉપર અવતર્યાં નહીં હોય એવો રાણીને જોનાં લાગ્યું થતો હતો ।

રાણીએ પરિચારિકાને ત્યાં થોભવાનું કહી પોતે હોડીમાં બેસી તળાવને સામે કિનારે ગયા જ્યારે જ્યારે લક્ષ્મીબાઈ મહાલક્ષ્મીનાં દર્શન કરવા આવતાં હતાં ત્યારે ત્યારે તેઓ તળાવને સામે કિનારે આવેલા પોતાના ઉદ્યાનમાં ફરવા નિમિત્તે જતા હતા

આ ઉદ્યાન સારા પ્રમાણમાં વિસ્તાર હતો અને તેમાં જાતજાતનાં મુશ્કી પુષ્પોના છોડ અને લતાઓ ઉપરાંત ફળદ્રોણ પણ સારી સંખ્યામાં ઉદેરવામાં આવ્યાં હતાં આ ઉદ્યાન રાણીની અગત માણેજીનો હતો અને તેથી તેમાં રાણી, મામાસાહેબ, દિવાનસાહેબ અને રાણીના અનુચરો સિવાય અન્ય કોઈને જવા દેવામાં આવતા ન હોતા

તળાવના ચાંત-સ્થિર પાણીને અસ્થિર બનાવતી હોડી ચાલતી. હતી, ત્યારે રાણીને પૂર્વ દાળના દિવસે માદ આભ્યા. મહારાજને પરદયા પછી બન્ને દરરોજ સાંજે મહાલક્ષ્મીના દર્શન કરવા આવતાં અને હોડીમાં બેસી તળાવમાં ચક્કર મારતા અને ત્યાંથી ઉઘાનમાં જઈ પુષ્પો વીણી એક ખીળને આપતાં એ દિવસે સ્મરણમાં આભ્યા. આજે મહાલક્ષ્મીજીનું મંદિર પહોંચેનું એ જ હતું, તળાવ, હોડી, ઉઘાન અને ચોતે પહોંચે જ દર્શા; છતાં મહારાજના અવસાનથી બધું પલટાઈ ગયું ભાગતું હતું। સૌભાગ્યના એ દિવસે ફરી કાંઈ થોડા આવવાના હતા +

તળાવને કિનારે હોડી ઉભી રહેતાં લક્ષ્મીબાઈએ તેમણી ઉતરી કિનારા ઉપર આવી ઉઘાનમાં પ્રવેશ કર્યો. તળાવને કિનારેથી જ ઉઘાન શરૂ થયો હતો. આ વખતે સૂર્યનારાયણ ક્ષિતિજ ઉપરથી નીચે ઉતરતા હતા અને પશ્ચિમ દિશા રુક્તવર્ણો બની ગઈ હતી.

ઘડીકમાં અસ્ત પામતા સૂર્ય તરફ, ઘડીકમાં પાછળ તળાવનાં સ્થિર જળ ઉપર, ઘડીકમાં તળાવમાં આવેલા મહાનલક્ષ્મીના મંદિરનાં શિખર તરફ અને ઘડીકમાં બાજુ બાજુ આવેતાં પુષ્પવૃક્ષો તરફ નજર નાખતાં લક્ષ્મીબાઈ આગળ વધતા હતા એક બાજુની કચારીમાં ડોલરના ખીસેલાં મીઠી સુગંધ આપી રહેનાં બેચાર પુષ્પો ચૂંટી રાણીએ ગ્રીષ્મમંડપ તરફ ચાલવા માંડ્યું આ ગ્રીષ્મમંડપ રાણીએ પોતાના ઉપભોગ માટે ખાસ અલમ રાખ્યો હતો. ઉઘાનના એ એકાંત ભાગમાં આવેલો હતો અને ચારે બાજુ ભાતભાતનાં વૃક્ષો અને છાંડવાઓથી ઢંકાયેલો હતો. મંડપને ચારે બાજુ જાડજૂઠ્ઠની વેસો ચઢાવી દીધી હતી અને માત્ર એક જ પ્રવેશદ્વાર રાખ્યું હતું અદરના ભાગમાં બે માણસો બેસી શકે એવી આરસની બેઠક હતી ગ્રીષ્મમંડપમાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ મહારાજની સાથે લગભગ હમેશાં આવી બેસતાં હતાં. આ કારણથી આ મંડપ તેમને અત્યંત પ્રિય હતો અને મહારાજના અવસાન પછી પહોંચે તેઓ લા આવી બેસતાં અને ગત જીવન સલામી કેઈ વાર પ્રસન્ન થતાં તેો કાંઈ વાર ગમગીન બની જતાં.

ગતસૌભાગ્યના સુખી દિવસોનું સ્મરણ કરતા લક્ષ્મીબાઈ ગ્રીષ્મ-મંડપ તરફ ચાલતાં હતાં, ત્યારે અસ્ત પામતા સૂર્યનાં આખા પ્રકાશ અને

લાક્ષ્મીબાઈ તેમનું ગૌર મુખ તેજસ્વી લાગતું હતું અને તેમનું આખું બદન સ્વર્ગના ઉદ્યાનમાં વિદરતી અપ્સરા જેવું મનોહર લાગતું હતું.

બાળ વખતે ગ્રીષ્મઋતુમાં એક વ્યક્તિ ઝંડપનાં અગણિત પુષ્પોની માદક સુવાસથી ઉત્સાહિત બની કંઈ કંઈ તરંગોમાં રાયતી હતી.

“ એક સમય એવો હતો કે બ્યારે મહારાજ ગંગાધરાવંના દિવાન તરીકે ઝાંસી સંસ્થાનની દિવાનગીરી કરવામાં ગને રસ પડતો હતો અને જીવનમાં જોમ અને ઉત્સાહ આવતો હતો. માફ એકદમ અદ્ભુત જીવન-શ્રી અને સંતતિ વગરનું એકલવાયું જીવન-રાજની સેવા કરતાં અને લક્ષ્મીબાઈના સૂર્યસમ પ્રકાશિત મુખકમળને જોતાં કાંઈક રસિક બનતું હતું.

“ પછી તો એ એકલવાયું જીવન અઠાઈ અને અસંખ્ય થઈ પડત મેં રાજનેતૃકી ગજરા સાથે દોસ્તી બાંધી અને જોમ જોમ દિવસો બતાં ગય તેમ-તેમ એ દોસ્તી વધારે ગાઢ બનતી ગઈ. આજે લગભગ હું અને ગજરા મેંમ દેહ છતાં એકાત્મા જેવાં બની રહ્યા છીએ. તો પણ માફ રાજસી હાથ માત્ર ગજરાથી તમા સાથ તેવું ક્યાં છે? ગજરા મને તેવી તોય એક તૃકી, વારાગના! રાજનેતૃકી થઈ તો શું થયું? રાણીના જેવું તેનું સૌંદર્ય મને અતિશા ક્યાંધી હોય ?

“ મહારાજ પરણ્યા ત્યારે લક્ષ્મીબાઈની ઉમ્મર યુવાનીમાં પગ મૂકવા જેટલી હતી અને મહારાજ જીવનને આરે આવી ઉભા હતા. આ વિષમતાથી લક્ષ્મીબાઈ અસંતુષ્ટ રહે એ સ્વાભાવિક હતું અને અિમના મનનો યુગ કલેશ ગજરા જાણી શકી હતી અને તેના કહેવાથી હું પણ તે જાણી શક્યો હતો; તેથી જ તો મેં મનમાં એ યુવાન રાણી ઉપર મોહભાગ બિછાવવાનો યત્ન આજ્ઞો હતો; અને મારી પ્રિયપાત્રી ગજરાને જ તે કાર્ય માટે નિયુક્ત કરી હતી.

“ મહારાજના અવસાન પછી અગ્રૂક સમય સુધી આ તદગીર સફળ યાત્ર એવો સંભવ હતો, પણ ઝાંસી ખાલસા થતાં અને રાણીને ઝાંસીના કિલ્લાને લાગ કરી ચહેરમાં રાજવાડામાં રહેવાની ફરજ પડતાં અને તમામ પરિસ્થિતિ બદલાઈ જતાં, રાજવૈભવ અને સત્તા નષ્ટ થતાં, મારી ધારણા તત્કાળમાં પાર પડે એવાં ચિહ્નો જણાનાં નહોતાં. આ કારણથી મેં અઘ-કાળને માટે મહારાણીની રજા લઈ યાત્રા કરવાનું ઉચિત ધાર્યું અને

ગજરાની સાથે લગભગ તમામ મુખ્ય તીર્થોની યાત્રા કરી. યાત્રા કરવામાં ધાર્યા કરતાં વિરોધ સમય બતીત થયો અને પછી કાશ્મીરમાં થોડો સમય ગાળવાનું મન થતાં ત્યાં રોકાયો. આ પ્રમાણે લગભગ બે વર્ષ મેં યાત્રામાં કાઢી નાંખ્યાં. યાત્રા કરી ખાછા ફર્યાં અને દુઝ ઇ માસ જ થયા છે. પણ તે દરમ્યાન ગજરાની સદાયથી મારી યુક્તિ પુનરપિ ચાલુ છે. ગજરાના કહેવા ઉપરથી હું સમજી ચુકું છું કે કદાચ આટલા લાંબા કાળ પછી રાણીનું દિલ દ્રબ્યું હોય, તે મારા જેવા વીરપુરુષ તરફ આકર્ષાઈ હોય અને કદાચ મારી માગણી માન્ય રાખે તો નવાઈ નહીં.

“માટે જ આજે છેલ્લો પાસો નાંખી જોવા. એકાદ બે વાર ફાણો ફાળી તો જોયો છે; પણ ઝીના હૃદયની સહેલાઈથી ખમર પડતી નથી. જો રાણી મારી માગણી સ્વીકારે તો એનો વગર પગારનો નોકર થઈ રહેવામાં પણ સ્વર્ગસમ સુખ મળે એમ છે; પણ જો મારી માગણીને અનાદર થાય તો પછી રાણીની સેવામાં એક દિવસ પણ રહેવું ઉચિત નથી, અને દવે રાણીની મેવામાં રહીને કરવાનું પણ શું છે? જો કાંઈ થોડો ધણો વહીવટ કરવાનો છે તે મામાસાહેબ કરે છે, મારી શુદ્ધિનો કે કુશળતાનો ઉપયોગ કરવાનો અહીં અવકાશ ક્યાં છે? મારે મારી કાર્યશક્તિને બહેલાવવા આથી વિશાળ ક્ષેત્રની જરૂર છે, અને કંપની સરકારની નોકરીમાં આજકાલ કીક તકાકા પડે તેમ છે. પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા બન્ને એકા સાથે મળે એમ છે. એટલે જો આજે આપણું ધાર્યું ન થાય તો આ રાણી અને કાંસી બંનેનો લાગ કરજો અને કાનપુર, દિલ્હી કે કલકત્તા-ગમે ત્યાં જઈ કંપની સરકારની નોકરી લેવી. હું ગમે ત્યાં જઈ, પણ ગજરા તો મારી સાથે જ! ગજરા તો કુલના ગજરા જેવી છે; કામળ અને સુવાસિત, મનોહર અને મીઠી!

“આજે શુક્રવાર છે, એટલે રાણી અવશ્ય આ બાબતુ આવવાં જોઈએ!”

આમ વિચાર કરી નરસિંહરાવે ગ્રીષ્મમંડપમાંથી બહાર જોયું તો સામેથી લક્ષ્મીબાઈને આવતાં દીકરાં તેનું દિલ ધડકવા લાગ્યું. જે પ્રસંગની પોતે હમણા જ કલ્પના કરી હતી અને જે સમયની તે દીર્ઘકાળથી રાહ જોઈ રહ્યો હતો તે પ્રસંગ સન્નિધિ એક રીતે આવી પહોંચ્યો હતો!

શ્રીમમંડપમાં નરસિંહરાવ એકલા જ હતો. શ્રીમં મનુનો સાથેકાળ અને સરાવરનાં જળ ઉપરથી આવતો. શીતળ પવન, પુષ્પોની સુવાસ અને એકાંત રમણીય સ્થાનઃ આ સર્વ કાંઈ પણ પુરુષનું ચિત્ત વિહ્વળ કરવા માટે પૂરતાં હતાં. તે પછી નરસિંહરાવ જેવા કામી પુરુષના મનનું શું પૂછવું ?

અને રાણી લક્ષ્મીબાઈ બંસારે યૌવનના પૂર બહારમાં હતાં; વિધવા હતાં, વિધવાને શામે તેવાં સાદાં આભૂષણો તેમણે ધારણ કર્યાં હતાં, છતાં તેમનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય એટલું બધું આકર્ષક અને મોહક હતું કે જમે તેવા ત્યાગી પુરુષનું મન પણ ચંચળ બની જાય. એવેતરંગની રચમી સાડી, એવી જ તંગ ચોળી તેના બરાવદાર ચરીરને બરાબર બંધ બેસતાં હતાં. પગની મોજડીઓ મંદ છતાં દૃઢ મતિથી ચાલતી વખતે ચમ્પચમ્ અવાજ કરી વાતાવરણને સંગીતમય બનાવતી હતી. કાળા વિશાળ કચ્છકાપમાં તેજસ્વી વદન કાળાં વાદળાંમાં પ્રકાશતા સૂર્ય જેવું લાગતું હતું. બસબસા માણસોનું ચિત્ત સ્થિર રહી શકે તેમ ન હોતું. તે પછી નરસિંહરાવનું શું કહેવું ?

લક્ષ્મીબાઈએ બંસારે શ્રીમમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો હોવા છતાં હજી અંધકાર ફેલાયો ન હોતો. પ્રકાશ બરા ઝાંખો પડવા માંડ્યો હતો.

શ્રીમમંડપમાં નરસિંહરાવને જોઈને રાણી એકાએક બોલી ઉઠ્યાં : "ઓહો ! તમે અહીં ક્યારના આવી ચઢ્યા છો ?"

રાણી અને નરસિંહરાવ આ ઉદ્યાનમાં ઘણી વાર એકાંતમાં મળતાં હતાં, એટલે નરસિંહરાવને શ્રીમમંડપમાં જોઈ રાણીને આશ્ચર્ય પામવાનું કશું કારણ નહોતું.

"પધારો !" કહી નરસિંહરાવે કલા ચંદ્ર રાણીને બાસન આપ્યું, અને રાણીજી બિઠા પછી પોતે એક જ બાસન ઉપર છતાં રાણીજીથી જરા દૂર બેઠા. "મને અહીં આંબાં પછો સમય થયો."

"કેમ, આજ કાંઈ થેરથી બહુ વહેણા નીકળી પડ્યા ?"

"ધરમાં ન જોડવું એટલે આ ઉદ્યાનમાં આંબે. જાણ્યું કે તમે તરેલા આવશો, એટલે બે ઘડી વાનગીની કરી વખત પસાર કરીશું; પણ

આજ તો તમેય મેહાં આંખ્યાં, એટલે એકતો પગો પગો વિચાર કરતો હતો.” નરસિંહરાવે બાજી ગોઠવવાની શરૂઆત કરી.

“શા વિચાર કરતા હતા, દિવાનજી !” રાણીએ મુખ ઉપર સ્મિત ફરકાવી પ્રશ્ન કર્યો.

એ સ્મિત નિર્દોષ ભાવથી કરવામાં આવ્યું હતું, છતાં વિકારવદ્ય બનેલા અને પોતાના જ દષ્ટિર્મિદુથી ખીળને માપતા નરસિંહરાવને એમાં વિકાર લાગ્યો. એ સ્મિતમાં કાંઈક ગુસ્સો હોય લાગ્યો અને પોતાની ઇષ્ટ સિદ્ધિની તૈયારી લાગી ખરેખર કામી સ્વતા પરવતિ. તે જરા પ્રસન્ને થઈ બોલ્યો “રાણીજી ! હવે ખીળ શા વિચાર કરવાના હોય ? કપની સરકારની કૃપાથી રાજકાજની ખટપટ અને બોળે તો મારે માથેથી અને તમારે માથેથી પણ ઉતરી ગયો છે, જે કાંઈ થોડું ધણું સભાળવાનું છે તે મામાસાહેબ સભાળે છે. આવી સ્થિતિમાં વિચાર તો માત્ર એકલવાપા-પણાના જ આવે-ખીળ ન આવે.”

“શુ દિવાનજી, તમારી બાટલી ઉઘરે પણ તમને એકલવાપાપણું લાગે ?” રાણીએ સીધો સવાલ પૂછી નાંખ્યો.

“રાણીજી ! કેમ ન લાગે ? જમતમાં સ્ત્રી અને પુરુષની ભેદી ઇશિરે હેતુપૂર્વક થોજી છે,” દિવાનની આંખમાં ભૂદી જ ચમક રમી રહી “એક ખીળતું પૂરક છે, સ્ત્રીને પુરુષ વગર ચાલતું નથી અને પુરુષને સ્ત્રી વગર ચાલતું નથી એમાં ઉઘરનો બેદ આડે આવતો નથી યુવાનીમાં જ સ્ત્રી પુરુષને પરસ્પરની ઝખના થાય અને પછી એ ઝખના સમી જાય એવું કાંઈ નથી.” યુવાનીમાં જીરસો પ્રગલ્ભ હોય છે, એટલે સ્ત્રી પુરુષને પરસ્પરના સમાગમની ઇચ્છા વધુ તીવ્ર અને ઉત્કટ હોય છે, પણ જેમ જેમ દિવસો જતા જાય છે અને યુવાનીનાં પગનાં અદશ્ય ચર્તાં જાય છે તેમ તેમ સ્ત્રી પુરુષ દરેકને પરસ્પરના સદચાર અને સદવાસની વધુ ઇચ્છા થાય છે. કીવન ત્યાં પડી પરસ્પરાવતનન આવશ્યક—ના—અનિવાર્ય થઈ પડે છે, અને રાણીજી !” નરસિંહરાવે પોતાની મૂઝ ઉપર અજાણતાં જ હાથ ફેરવી આમળ ચલાવ્યું; “મારી વય કાંઈ બહુ મોટી થઈ નથી તમે કેટલા વરસ ધારો છો ?”

“ચાલીસ—ત્રીસ—” રાણીએ જવાબ આપ્યો. દિવાનજીના આ ભાષણથી તેના હૃદયમાં સુતેલી લાગણીઓ—દબાઈ ગયેલી અને દનાવી

રાણેલી લાગણીઓ બંદાર આવવા બેર કરવા લાગી. તેમના મુખ ઉપરથી આ ફેરફાર રપટ દેખાતો હતો.

“ના, ના, તેમ નથી!” નરસિંહરાવ હસીને બોલ્યો: “હું તો ૩૫ મું વર્ષ પણ પૂરું નથી થયું. પણ તમને કેટલામું વર્ષ ચાલે છે?”

“મને? હા અને ૨૧-૨૨ મું વર્ષ ચાલે છે. તમારી અને મારી ઉંમર વચ્ચે બહુ અંતર છે!” રાણીજીએ કાંઈક સંકેતથી જવાબ આપ્યો.

“શ્રી છે. ૧૨-૧૩ વર્ષના ગાળાએ કાંઈ બહુ અંતર ન કહેવાય.” પણ સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં વહેલી મુવાની આવે છે. એટલે ૩૫ વરસે મારી વય વધારે ન જ કહેવાય, જેમ તમે અમારે યોવનમાં આવી ઉભાં છો તેમ હું પણ મુવાવસ્થામાં આવી ઉભો છું, તમે એક ડગલું ભરું હશે, તો મેં કદાચ બે ડગલાં ભર્યાં હશે, પણ જન્મે મુવાનીમાં તો ખરાં જ!” દિવાન સાહેબે આજ વધુ પડતી છૂટ લઈ બોલવા માંડ્યું હતું.

“તો પણ તમે કેમ બચાવે છો? કદાચ હા એવા લાગે છે? તમારા મુખ ઉપર કાંઈ કાંઈ કરચલીઓ કેમ દેખાય છે? અને તમારું મુખ હસતું તો લાગે જ બેવામાં આવે છે તેનું શું કારણ?” રાણીજી પણ આજે છૂટથી વાતો કરતાં હતાં. અતિ પરિચયને લીધે આટલી છૂટથી વાતો કરવામાં તેમને વધી લાગ્યો નહીં.

“રાણીજી! તમારી વાત ખરી છે!” નરસિંહરાવે રાણીની આંખો સુધી તાકીને જોઈ રાણીજી સાંભળી રહે એવો નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું: “હું મુવીન છું. છતાં વૃદ્ધ જેવો દેખાઈ છું એ ખોટું નથી. પણ તેનું કારણ છે. રાણીજી! હું સત્તર વર્ષની વયે ખરપચો, આઠ વર્ષ મુધી મેં શુદ્ધસ્યાત્રમ ભોગવ્યો; છતાં મારા લાગ્યમાં જે સ્ત્રી મળી હતી તે મારા હૃદયની હોશ પૂરી કરી પડી નહીં. અને અમારે અમે જન્મે એકમેકને સમજવા લાગ્યાં, યોવનની સંતર્પણ દાખલ થયાં; ત્યારે મારી સ્ત્રી બચાવે ચાલી ગઈ-આ જગતમાંથી દાને માટે ચાલી ગઈ અને હું એકલો રહી ગયો. તે પછી કોણ જાણે મ, પણ મને ફરીથી પરણવાનો વિચાર આવ્યો જ નહીં અને હું એકલવાયું જીવન ગાળવા લાગ્યો. મારી સ્ત્રી કાંઈ તેના સ્મરણ ચિન્ત તરીકે સંતતિ કરી ગઈ ન હોતી, એટલે મારા જીવનમાં શુદ્ધસૌખ્ય જેવું કશું જ રહ્યું હોતું. રાજ્યની નોકરીમાં બધો સમય ગાળવા લાગ્યો અને એ રીતે

મારા એકલવાયા જીવનને વિચારવા લાગ્યો. પણ મન ભારેલા અગિની જેમ બહારથી સંતુટ અગર પ્રસન્ન દેખાવા છતાં અંદરખાનેથી અસંતુટ, અપ્રસન્ન અને સગમતું હતું. મારું અંદર એક જવાગામુખિ જેવું હતું. ક્યારે તેમાંથી અસંતોષનો-અંતઃક્રોધનો વન્દિ બહાર નીકળી આવતો, બાકી તો તે સદૈવ શાંત લાગ્યા કરતું. રાણીજી! હવે તમે સમજી શકશો કે આટલી વયમાં શા માટે મારું મુખ કરમધ્ધ ગયું છે! જે રોડનાં, જે ઉંમરનાં મને જરૂર છે તેને અમારે પાણી વિના જેમ કામળ વેલ સુકાઈ જાય તેમ મારું હૃદય શુષ્ક બનતું જાય છે અને મારું શરીર કૃશ બની અકળે શ્વેત પામતું જાય છે!”

“તો પછી શા માટે કાંઈ યુવાન અને સૌંદર્યવતી મનગમની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરી સંતોષ નથી મેળવતા?” લક્ષ્મીબાઈએ તુર્ત જ સીધો પ્રશ્ન પૂછી નાખ્યો.

આ સીધો પ્રશ્ન સાંભળી નરસિંહરાવ જરા ગુંચવાયો, શો ઉત્તર આપવો તે નક્કી કરી શક્યો નહીં. પોતાના મનની અભિલાષા રાણી આગળ કેરી રીતે વ્યક્ત કરતી તેના તે વિચારમાં પડી ગયો.

“કેમ કંઈ જરાળ આપના નથી? લગ્ન કરવું એ તમારા અખ-
લારની વાત છે, છતાં તમે તે કરતા નથી અને પછી એકલવાયાપણાની દુરિયાદ કરો છો એ કેટલું નવાઈ જેવું લાગે છે! તમારા જેવા બાહેધ અને મીઠા માણસને જોઈએ તેવી કન્યા મળી શકે તેમ છે!” લક્ષ્મી-
બાઈને લગ્ન ન કરવાનું કારણ જાણવાની ચટપટી થઈ.

“રાણીજી! શો જરાળ આપું?” વિવાનજીએ રાણીના લાલાશ પૂડના મુખ તરફ જોઈ જરાળ આપ્યો. “લગ્ન કરવું એ મારા અખલારની વાત છે એ ખરું, પણ મને જોઈએ તેવી સ્ત્રી મળી શકે તેમ છે એ વાત બરાબર નથી. આટલાં વરસોમાં મેં કેટલીક સ્ત્રીઓ જોઈ છે, પણ તેમની સાથે લગ્ન કરવાની મને ઇચ્છા થઈ નથી. જ્યાં સુધી મનગમની યુવતી ના મળે ત્યાં સુધી આમ જીવન વીતાવવું રહ્યું.”

“શું કહ્યો છો? વિવાનજી! તમારે લાલક ઝાંસી સંરચાનમાં કાંઈ યુવતી જન્મી નથી કે શું? શું તમે સ્વર્ગની અપ્સરાની અપેક્ષા રાખો છો?” લક્ષ્મીબાઈએ દસીને ટોકાર કરી અને તેનું દસતું વદન વધુ આકર્ષક બન્યું.

“ઝાંસીમાં એક એવી યુવતી છે કે-જેના ઉપર મારી આંખ ફરી છે, જોણે મારું ચિત્ત દરી લીધું છે અને જે ધારે તે મને પોતાનો પ્રેમ અર્પી માગે. મુજબ જીવનને રસભર, ખનાવી શકે તેમ છે; પરંતુ એમ યવાની સંભવિતતા કેટલી અલ્પ છે અગર તેા અશક્ય છે; એ જાણી હું મનમાં ને મનમાં જ સમસ્યા રહી છું.”

“દિવાનજી! જે યુવતીએ તમારું ચિત્ત દરી લીધું હોય તે ખરી ભાગ્ય-શાળી હોવી જોઈએ. ઝાંસી સંસ્થાનના માણ દિવાનની પ્રસંગી ગમે તેના ઉપર કાંઈ યોદ્ધા ઉતરે છે! છતાં, એવી યુવતી કાણ છે કે જે તમારા હાથનો નેતેહનો અસ્તીગાર કરવા તૈયાર છે?” રાણીએ નિર્દોષનાથી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

સમય કટોકટીના આગેા હતો. ચોક્કસ જવાબ આપ્યા વગર મારી તેમ નહોતું, અને ચોક્કસ જવાબ આપવામાં મોહું ભ્રમ મેડવાનું હતું નરસિંહરાવની છાતી ભેરથી ધમકવા લાગી. તેની નીચેની જમીન જરા સંકરી જતી હોય એવા તેને અનુભવ થયો. છતાં તેણે સ્વચ્છ-દિગ્મન એકઠી કરી જવાબ આપ્યો: “જાણીજી! એ યુવતીનું નામ આપવાથી શો લાભ! એ કાંઈ યોદ્ધા મારી માથેથી સ્તીકરવાની છે!”

“જો હું એ યુવતીનું નામ જાણું તો જરૂર તેને તમારી સાથે લઈ કરવા સમજાવું.”

“પણ એ યુવતી કાંઈની સમજાવી સમજી શકે તેમ નથી. એના પોતાના વિચારો જ એને સમજાવી શકે તેમ છે; અને એ ન સમજી શકે તેમાં નવાઈ પણ નથી.”

“પણ, તમે વધુ વિસ્તાર ક્યાં વગર અને એ યુવતીનું નામ કહેતો, એટલે હું જોઈ લઉં છું.” રાણીજીએ યુવતીનું નામ જાણવાની અધિ-સાધ જતાલી.

“રાણીજી! બીજી પણ મુશ્કેલી છે! જે યુવતીમાં મારો પ્રેમ બંધાયો છે, તે સામાન્ય યુવતી નથી; એટલું જ નહીં પણ તે એક વાર પરણેલી છે અને વિધવા થયેલી છે; અને એટલા કારણથી તે મારી સાથે ફરીથી લગ્નમાં જોડાઈ શકે એ દિલ્લિપર્મ પ્રમાણે સંભવિત નથી.” દિવાનજીએ રાણીની સામે જોવાની દિગ્મન ક્યાં વગર જવાબ આપ્યો.

હવે લક્ષ્મીનાથને દિવાનજીના કથનમાં કાઠક ચક્રા આવી, છતાં પુનઃ ખાત્રી કરવાના આશયથી ક્રમ કર્યો “દિવાનજી! તમે એ યુવતીનું નામ કયા સુધી સુમ રાખશો?”

“રાણીજી! મને વચન આપો કે તમે ગુસ્સે નહીં યાઓ, તો હું એ યુવતીનું નામ આપું.” દિવાને આંખો નચાવતા કહ્યું

“જાઓ, દિવાનજી! હું એવું વચન આપું છું.” રાણીએ ધડકતે દિલે ઉત્તર આપ્યો. લક્ષ્મીનાથને હવે વિશેષ ચક્રા પડવા લાગી હતી.

“ભાઈ આજ ધણે દિવસે માઈ હૃદય તમારી આગળ ખુલ્લું કરવાની હિમ્મત કરે છું જે યુવતીમા માઈ મન પરાવાયું છે, જેના તરફ હું આકર્ષાયો છું અને જેના સૌંદર્યે મને મુગ્ધ કર્યો છે તે સુદરી તમે પોતે જ છો!” દિવાનજી આટલું બોલી લક્ષ્મીનાથ ઉપર પોતાના એ કથનની શી અસર થાય છે તે જોવા થોભી ગયો. લક્ષ્મીનાથ કાંઈ પણ બાતલા વગર વેધક દૃષ્ટિથી નરસિંહરાવ તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

રાણીજીને મૌન રહેનાં એક નરસિંહરાવે આગળ ચલાવ્યું “તમે મહારાજ ગંગાધરરાવનાં ધર્મપત્ની છો, ઝાંસી સરયાનના મહારાણી છો, એ જાણવા છતાં તમને જોઈ સારથી જ હું તમારા તરફ આકર્ષાયો છું, સારથી જ તમારા સૌંદર્ય ઉપર મુગ્ધ બન્યો છું. કોઈની ધર્મપત્ની અને એક સરયાનની મહારાણી ઉપર મુગ્ધ ન બનવું જોઈએ એમ સમજવા છતાં હું મારા હૃદયને દનાવી ચક્રો નથી, પણ મારા મનને વશ તો રાખી શક્યો છું. અસાર સુધી મેં મારા હૃદયને દાની રાખ્યું છે, પણ આજે પ્રસન્ન નીકળ્યો ભાઈ જ મેં તમારી સમક્ષ માઈ હૃદય ખુલ્લું કર્યું છે. આટલાં વરસો થયા મેં કદાપિ મારા મનના નિગારો તમારી આગળ પ્રકટ થવા દીધા નથી, એટલું જ નહીં, પણ તમને વીસરી જના મેં ઝાંસીનો ત્યાગ કરી તીર્થયાત્રાનો શ્રમ લીધો હતો પરંતુ માઈ હૃદય તમને ખૂલી શક્યું નથી રાણીજી! તમારું અલૌકિક સૌંદર્ય, તમારું અપ્રતિમ પૌર્વ અને તમારી અસાધારણ તેજસ્વિતા મારા ચિત્તને વિવશ અને પરવશ બનાવી દે છે રાણીજી! હું કામદેવનો અવતાર નથી, પણ હમે સાક્ષી રતિનો અવતાર છો! અગર તમને રતિ સાથે સરખાવવાની પણ જરૂર નથી? રતિનું સૌંદર્ય પણ તમારા કરતાં ચઢી જાય એવું શા માટે ન માનવું? આજે

પણ તમારું નામ આપણની મારી કંઈ ન હોતી; પણ તમારા અત્યાચારથી મારે નામ આપવું પડ્યું છે. હું બહુ ધું કે આ વાત તમને નહીં રહે અને એમ થાય એ સ્વાભાવિક છે. રાણીજી, મને ક્ષમા કરશો !” આટલું બોલી નરસિંહરાવ લક્ષ્મીબાઈના કુખ સામે તાકી રહ્યો.

ન.સિંહરાવની આ માત્રણી, સંબંધી લક્ષ્મીબાઈ આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગયાં; તે પછી જે કબજામાં તેણે એવી માત્રણી કરી હતી, તે કબજા માંથી છાંતવાને બદલે હૃદયના તાર ઝણઝણાવી ચૂકે એવાં હતાં. ધડીમર લક્ષ્મીબાઈના હૃદયમાં ધીવરના, રેનેહના, આનંદના, ભોખવિલાસના અને મેળ-શોખના વિચારતરંગો આવી ગયા, પણ તેના ઉપર કાણુ ધરાવી તેણે વાતને દાબી દેવા પ્રયાસ કર્યો.

“ દિવાનજી! તમારા જેવો બલેસી ગણેલો અને ચતુર શુદ્ધિશાળી મુતસદ્ પણ પરખીના મોઢપાશમાં બદ્ધ થાય છે એ એટલી વાત છે-અર્થત શોચનીય વસ્તુ છે !”

“ રાણીજી! શુદ્ધિને અને મુતસદ્ગુણને મોઢપાશ સાથે કશો સંબંધ નથી. વિદ્વાન માણસ પણ વિકારવશ બને છે; વિકારવશ બનવું એ માનવસ્વભાવ છે.”

“ અને માનવસ્વભાવની એ નિર્બળતા ઉપર વિનય મેળવવો એ સમુદાયનું કર્તવ્ય છે !” રાણીજીએ એકાએક વાક્ય પૂરું કર્યું.

“ રાણીજી! ચોથાં કહેા છે; પણ હું પછું ધું કે તમને કાંઈ દહાડો વિકાર નથી ચલો? કાંઈ દહાડો તમારા મનમાં આવી નગળાઈ નથી આવી? હું છું કે મેળોર એલીસ તરફ તમે આકર્ષાયાં હતાં, લોડ દલદાડેલી તરફ પણ તમે આકર્ષાયાં હતાં, અને પૈલા ગંગાદાસ મહારાજ તરફ પણ તમારા બનન્ય ભાવ હતાં! રાણીજી! માનવીને સુલભ અને સ્વાભાવિક એવી નિર્બળતાથી શું તમે પ્રર છો ?”

નરસિંહરાવના આ આલેપોથી જરા દોષમાં આવી લક્ષ્મીબાઈએ કંઈ આપ્યો: “ દિવાનજી! માણસ માત્ર પોતાના ઉપરથી જ બીજાની ક્ષતિ કરે છે. તમે નિર્બળ છો, વાસનાના ગુલામ છો, મારે બીજાઓ થી તમારી જેમ નિર્બળ દરે અને વાસનાના દાસ હશે એમ માની રાખે છે, એ તમારી શૂલ છે. હું વિશુદ્ધ છું, મારું ચરિત્ર્ય વિશુદ્ધ છે,

તેની તમારાથી ના પાડી શકાશે નહીં. આવો અનુચિત આરોપ કરતાં તમારે શરમાવું જોઈએ.”

“તમારી વિશુદ્ધતા માટે મને ચંકા નથી, તમારા ચારિત્ર્ય માટે મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો નથી. હું તો માત્ર એટલું જ પૂછું છું કે તમારા મનમાં કદી વાસના ઉદ્ભવી નથી? તમારું ચિત્ત કદી વિકારવશ બન્યું નથી? જો એમ હોય તો હું કહીશ કે તમે સામાન્ય ઓ નહોં, પણ દેવી છો!”

દિવાનજીના આ પ્રશ્નો રાણીએ જરા અચકાઈને ઉત્તર આપ્યો: “વાસનાઓ ઉત્પન્ન ન થાય એ સિધ્ધિ તો સિધ્ધપ્રત્ય પુરો છે અને ચેત્તિ-ઓ જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બાકી આપણાં જેવાં સામાન્ય મનુષ્યો બહુ થાય તો વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવી શકે છે, વાસનાઓના વેગને રોકી શકે છે, મનમાં વિકાર આવતાં તેને યમાવવાનો શુભ પ્રયાસ કરી શકે છે અને એટલું થાય તો પણ બસ છે.”

“રાણીજી! માણસને વિહાર થાય, વાસના જન્મે, તે પછી તેની પરિવૃત્તિ શા માટે ન સાધવી? માણસના મનની અધુરી રહેલી કામનાઓ તમ થવા દેવાને બદલે અતૃપ્ત રહેવા દેનામા શા લાભ છે? શું એમાં આપણી ઉત્તિ છે? શું એ નીતિ કદી ચકાશે? શું એ દંત ન રહેવાય? રાણીજી! વાસનાઓને અતૃપ્ત રહેવા દેવી તે સર્વથા અદિતકર છે એટલું જ નહીં, પણ ધર્મ અને નીતિની દૃષ્ટિએ પણ અતૃપ્ત વાસનાઓ પુનર્જન્મ અપાવનારી છે તો પછી જો વાસનાઓ આ જન્મમાં પૂર્ણ કરી શકાય એવી હોય તો તેની શા માટે આ ભવમાજ તૃપ્તિ ન કરી લેવી?” દિવાન-જીએ પોતાની નવી ક્ષિત્કૃષી રજૂ કરવા માડી.

સર્વત્ર અધકારનું સામ્રાજ્ય જમવું બંધું દબું અને રાણીજીને આ વાદવિવાદમાં બહુ આનંદ આવતો ન હોવાથી તેમણે દુશાણુપી જ પતાવવાની ચરચાત કરી અને પોતાને કટાણો આવ્યો હોય તેમ એક બગાસુ ખાધું.

“જુઓ, દિવાનજી! જે વિકાર અને વાસનાઓ શુદ્ધ હોય, ધર્મ-મૂલક હોય અને જેની તૃપ્તિ કરવાથી નીતિધર્મ સચવાતો હોય, માણસનું અધઃપતન ન થવું હોય અને સમાજ ઉપર માઠી છાંય ન પડતી હોય તો તેની પરિવૃત્તિ સાધવામા કાંઈ જ વધો નથી. મારા જેવી રાજમાતા અને

વિધવાની એવી વાસના-હેઠના ઉપભોગની વાસના સમાજની દૃષ્ટિએ બહિષ્કાર દોષને લાભ છે; અને તેથી જ તે બધમ્મ છે. એવી વાસનાનું પોષણ કરવા જતાં સમાજમાં રાજકુટુંબ પ્રતિ જે આદર-જે માનભાવ છે તે નષ્ટ થાય છે, હિંદુઓની કૌટુંબિક સંસ્થાના યુગમાં ફટકો પડે છે અને સમાજની સ્થિતિમાં, આડખીતી બાતી પડે છે; તેથી જ તે વંચ્ય છે! કુમારના દિત ખાતર અને સમાજના સમગ્ર દિતની દૃષ્ટિએ હું મારી અંગત વાસના ન પોષું એ જ એવરકર છે; અને તેથી જ તેના ઉપર વિજય મેળવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે।”

“રાણી! તમે આટલાં કઠોર હોશો એમ હું નહોતો જાણતો! આટલાં સમય સુધી મેં ધીરજ રાખી તે મું આ જવાબ સાંભળવા માટે! તમે મને નથી બોળખી શક્યાં! હું નરસિંહરાવ, પાડું તો તમને ઝાંસીનું રાજ્ય પાછું અપાડું અને પાડું તો તમને આ રાજવાડામાંથી એક દિવસમાં અદ્વેષ કરી દઉં। બાલો, તમે મારી વિનવિ રીતકરવા તૈયાર છો? નહીં!” નરસિંહરાવે હવે ધમકીનો ઉપયોગ કર્યો। અજમાવી નેથો.

રાણીએ સ્થિરચિત્તે જવાબ આપ્યો: “દિવાનજી! કંપની સરકારના સાંધારણ અધિકારી આગળ ખૂબીને સલામ કરનારા મારા જેવી એક જી આગળ શેખી શું નેધને કરો છો? બાલો, મેં ઝાંસી તો મુમાળ્યું છે; હવે રજુ શમાવવાનું શું રહ્યું છે. જાઓ, આજથી તમારું કોણું મુખ મને ના ખત્રીવતા. તમારા જેવા વિચારવાળા કાષ્ટ વારંગના શોધી લો. આજથી તમે મારા નેકર મરી જાઓ છો અને મારે અને તમારે કાષ્ટ પણ પ્રકારનો સંબંધ રહેતો નથી. આ રાજવાડામાં ફરીથી પગ મૂક્યો, અદ્વેષ તમારા ઉપર રીતસર કામ ચાલશે, સમજના!” રાણીનો રોષ વધતો જતો હતો.

“તમે ઝાંસી મુમાળ્યું છે; પણ તે પાછું અપાવવાની મારામાં રાત્રિ છે. જો તમે મારી માગણી કબૂલ રાખતાં હો તો ઝાંસી પાછું અપાવવાનું નાથે લઉં, નહિતર તમને આમ સુખેથી રહેવા દેવાનો નથી.”

“નરસિંહરાવ! ઝાંસીની ખાતર ખીજ બધાનો ભોગ આપી શકું, પણ મારા સિવાય અને સંસ્થાસ્થિતિનો ભોગ ન આપી શકું; ઝાંસી કરતાં જે જે વસ્તુ મને વિશેષ પ્રિય છે, જીવન કરતાં પણ એ જે વધુ પ્રિય છે. સિવાય અને સંસ્થાસ્થિતિના ભોગે મારા જેવી વીરાંગના એક બરી પણ

છવન નટકાવી તમે શું ઝાંતી પાણુ અપવવાના દના? કપની સરકારની ખુશામન કરી પેટ ભરનાર અને પરભીના રૂપમા પતવિયાની પટે અધ બની રિવેકબુદ્ધિ ગુમાનનાર તમે યી વીરતા દાખવવાના દતા? ઝાંતી ભરિયામા પાણુ મગશે તો તે મારા આ બાહુબળે! નરસિંહરાવ! જેમ તમે અગાઉ તીર્થવાત્રા કરવા નીકળી પચા દના તેમ આવતી કાલથી નીકળી પડો, એજ તમારે માટે હીક છે. તમે મહારાજના જૂતા અને ત્રિશાસુ મુખ્ય અધિકારી છે, એટલે તમને રિશેષ નથી કહેતી, બીજને કાષ્ટ હોત તો આ ખંજર બોકી તેનો અલારે ને અલારે પ્રાણુ લેત! 'કરડી આબો મેં દી કરી લક્ષ્મીબાઈએ કેડમાં બાસેલી સોનાની મૂકવાની કટારી બહાર કાઢી અને વધતા જતા અધકારમા તેનું પાનું ચગકાટ મારી રહ્યું

ચગકતા ખંજરને દેખી નરસિંહરાવ મુગ્ધ ઉઠ્યો, ઇત્તા બહારથી હિંમત બતાવી બોલ્યો: "રાણીજી! પ્રાણુ લેવ હેય તો પણ મારી ના નથી જેના પતિની મેં એકનિઠાથી સેવા કરી અને મહારાજની માહગીમાં અને જુલુ પછી રાજઠાજ સભાગી જેને મેં આદતી રિયનિએ સુરક્ષિત રાખ્યા, તે રાણી તેના વહાણર દિવાનને ખજરથી મારી નાખવા તૈયાર હોય તો મારી છાતી ખુલી છે! શું જુઓ છો, કરો ધા અને આ દુખી છવનનો અત લાવો!"

નરસિંહરાવના શબ્દોમા એક પ્રમારનો કટાક્ષ હતો તે લક્ષ્મીબાઈ ન સમજી શકે એમ ન હોતું તેણે ખજર બ્યાન કર્યું અને રોયતરી દષ્ટિથી નરસિંહરાવ સામે જોઈ જતા જતા કહેવા માંજુ 'દિવાનજી! આજથી આપણો સમ્બ પૂરો થયો. તમે તમારે રસ્તે અને હું મારે રસ્તે! ઝાંતીનો ત્યાગ કરશો તો તેમાં તમારૂં વધારે શ્રમ છે, અર્દીઆ રહેશે તો કાષ્ટ દિવસ અધકાષ્ટ પડશે, અને તે વખતે આ ખજર તમારો બોમ લીધા વગર તમ નહીં શાય તે માદ રાખજો!'

'રાણીજી! લક્ષ્મીબાઈ! રાણી અને દિવાન તરીકેનો, તમારા ત્રિશાસુ અધિકારી તરીકેનો સમ્બ આજથી પૂરો થયો એ ખરી વાત પણ આજથી હું તમારો મિત્ર મદી દુશ્મન બનું છું તે સમજી લેજો ઝાંતીનો ત્યાગ કરવો યા ન કરવો તે મારી ખરજતી વાત છે. માફ એવ શામા છે તે હું તમારા

કરતાં વધુ સારી રીતે સમજી શકું છું। થાક સમજીને કે આ રૂપીઆ ૫૦૦૦ નું સાલીમાર્ણ સુખથી ભોગવો છો તે ઝાઝોવાર ટકવાનું નથી. નરસિંહરાવ સાથે વેર નાધીને કાણુ શાબ્દુ છે તે તમે કહોશો ?”

દિવાનંજીના છેલ્લા સળદો આવેશથી બોલાંવાહતા અને લક્ષ્મીબાઈ પ્રીતમમંડપની બહાર નીકળી ગયાં હતાં, છતાં આ ધમકીઓમાં આકરા સળદો તેમના હૃદય ઉપર અથડાયા હતા; પણ તેની લેણ પણ કનવાર ક્યો વચર લક્ષ્મીબાઈ ઉતાવળે પગે ચામળ જતાં હતાં. રાણીજીના અંતરમાં અને બહાર સર્વત્ર અંધકાર પથરાઈ રહ્યો હતો.

મકરણુ ર ભું

અગ્નિમાં આદુતિ

ઝાંસીનું વાતાવરણ તદ્દન અનિશ્ચિન હતું. ઝાંસીની આલુબાણના હરકરમાં અચાન્તિ પુકળ હતી, એટલું જ નહીં, પણ ખરદાનપુર, ખીરત, દિલ્હી વગેરે ઠેકાણે ભરકરી દુકાળીઓએ ખુદ્દુ બંડ ક્યું હતું અને બ્રિટિશ રાજસત્તાનો સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો હતો. તેમજ ઠેકઠેકાણેથી રંગોળાનો કમળે લઈ કંપની સરકારના ગોરા સૈન્ય સામે લડવાની વૈયારી કરી દીધી. કેટલેક ઠેકાણે દેશી પલટણે પોતાના ગોરા અધિકારીઓને ઠાર કર્યા. પણ ઝાંસીના હરકરમાં હજી આ બળવાનો પવન ફેલાયો નહોતો અને ઝાંસીના બ્રિટિશ અધિકારીઓ એમ માનતા હતા કે ઝાંસીમાં કદાપિ બળવાઓનો ફાતી થકે એમ નહોતું. ઝાંસીની દેશી પલટનની વફાદરીમાં તેમને ખુરતી ગ્રહા હતી.

આ અરસામાં દામે દરરાવને સાત વરસ પૂરા થતાં લક્ષ્મીબાઈએ તેને ઉપરીતસરકાર આપવાનું નક્કી કર્યું. આ પ્રસંગે ખરચ કરવા જેટલા રાણી લક્ષ્મીબાઈ પાસે પૈસા નહોતા. મહારાજ અંબાદરરાવની દરબારી સીલકમાંના ફ સાબ રૂપીઆ દામેદરરાવને નામે સરકારી ખાખનામાં જમે કરવામાં આગ્યા હતા, જેમાંથી બનોઘના પ્રસંગ માટે રાણી

સાહેબે એક લાખ રૂપિયાની માગણી કરી સરકાર તરફથી તેનો એવો ઉત્તર મળ્યો કે 'રૂપિયા દત્તકને નામે જમે છે, એટલે તમને અપાય નહીં, કારણ કે ઉમ્મરમાં આવ્યા પછી દ મોદરરાવ તે રૂપિયા માટે સરકાર ઉપર દાવો કરે તો સરકારને તે બરી આપવા પડે તમને જો રૂપિયાની જરૂર હોય તો ચાર પ્રતિષ્ઠિત માણસની જામીનગીરી લખી આપો કે છાકરા મોટો થયા પછી રૂપિયા માગે તો અમે તમને પાછા આપીએ'

કાળની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે! ઝાંસીની રાણીને પોતાના દત્તક પુત્રને ઉત્તર આપવાને પોતાના સ્વામીના રૂપિયા લેતા પશુ જામીનગીરી લખી આપવાનો પ્રસંગ આવ્યો! કેવું વિચિત્ર! રૂપિયા વગર છૂટકો નહોતો, તેથી આખરે રાણી સાહેબે મોરોપત તામે, સેઠ લક્ષ્મીચંદ જયપુરવાળા અને બીજા બે શ્રીમત મૃદસ્થોના જામીન હાથ મોદરરાવને જતોઈ દેવાના પ્રસંગ માટે કંપની સરકાર પાસેથી એક લાખ રૂપિયા લીધા અને મતમ ધનનો સમારભ માંડ્યો

આ પ્રસંગે રાણી લક્ષ્મીબાઈએ શ્રીમત બાહુરાવ પેશવાના દત્તક શ્રીમત નાનાસાહેબ, તેના મુખ્ય સલાહકાર અને સેનાપતિ તાત્યા ટોપી અને રાણીના મિત્ર વર્ગમાં મૂકી સલાહ એવા તેમ જ ઝાંસી સરમાન સાથે સમ્બંધ ધરાવનારા કેટલાક શુદ્ધ સરદારોને નિમંત્રણ દત્તા.

સમારભ યથાવિધિ પાર પડી ગયો. વાતાવરણ આસપાસની લશ્કરી ગડમથતને લીધે ઠાંઠક કુખ્ય હતું અને દરેકના મનમાં કંઈ નવાજીની થવાની હલપના હતી, છતાં રાણીનો આ પ્રસંગ નિર્વિધિ અને શાન્તિથી પાર પડી ગયો.

સમાનર્તનની વિધિ પૂરી થયા પછી લક્ષ્મીચારી વેશમાં ઉભેલા હાથે દરરાવને તેડીને તાત્યા ટોપીએ હસતા હસતા કહ્યું "કુમાર! ઉપવીત સરકાર એટલે વિઘાધ્યવનની સરખાવ, તમે હવે કંઈ વિઘા બચુગો."

"રાણીમાતાએ અને અગ્રમ મુદ્ધવિઘા શીખવાનું કહ્યું છે અને રાવ અપાની પામેરી એ જ પ્રકારની તાલીમ અને અત્માર સુધી મળતી રહી છે મારે સુદઝળામાં દુશિયાર બનવું છે, કે જેથી આપણા શિવાજી અને ગાજીપ્રભુ દેસપાડે તેમ જ બીજા મરાઠા વીરોની મારફત પશુ જરૂર પડતા રજુમાં ધૂમી શરૂ."

કુમારનેા આ હિતરે સાંભળી સર્વ મંડળી આનંદ અને આશ્ચર્યમાં પડી ગઇ. રાષ્ટ્રીસાહેબના મુખ ઉપર સંતોષનું સ્થિત રૂકયું. શ્રીમંત નાનાસાહેબને હાથ યથો અને તાત્પર્યે ઉમંગમાં આવી ગયો.

“કુમાર ! આ બધી યુદ્ધવિદ્યા ક્યાં શીખશે ?” તાત્પર્યે બીજી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“અહીં જ તો, યુદ્ધવિદ્યા બીજે ક્યાં-શીખી શકાય તેમ છે ? રાવં આપાને યુદ્ધકળા બધી સારી આવડે છે. તે પશુ રાજમાતા બીજી કોઇ વ્યવસ્થા કરવાના હોય-તો કોણ બંધે ?” આમ કહી દામોદરરાવે રાષ્ટ્રી-માતા સામે જોયું.

“તાત્પર્ય ! કુમારને યુદ્ધની તાલીમ અહીંઆ જ આપવાનો મારો વિચાર છે. અહીંના જેવી સારી વ્યવસ્થા બીજે ક્યાંય પશુ થઇ શકે તેમ નથી. એવું કંઇ મરાઠા રાજ્ય અત્યારે અસ્તિત્વમાં છે કે જ્યાં કુમારને તાલીમ લેવા મોકલી શકાય ? અને આપારનો સમય પશુ કેવો છે ? કાલે શું બનશે તે કોણ કહી શકે એમ છે ? ચારે બાજુ મુઘન-ડાંટ, વીજળી અને કડાકાભડાકા થઇ રહ્યા છે; કદાચ કોઇ તોફાન ફાટી નીકળશે અને અંતીને વીંટી વળશે તે કહેવાય નહીં; એટલે આવા સંયોગોમાં કુમારને અહીંઆ-મારી આંખ આગળ રાખવો એજ ઉચિત માર્ગ છે.” રાષ્ટ્રીએ વિસ્તારથી જવાબ આપ્યો.

“પશુ રાજમાતા, પેલો દલકતાનો લોહ દલદાઉસી મને વાંચતાં લખતાં શીખવાનું આ મારે કહેતો હતો ? શું લડાઇની તાલીમ કરતાં એ તાલીમ વધારે જરૂરની છે ?” કુમારે કાંઈ માદ આવવાથી નવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“કુમાર ! એ દલદાઉસી તો અત્યારે અહીંઆ નથી. એના મનમાં હિંદુસ્તાનમાં સિટિલ રાજ સ્થાપવાના ઠાક હતો; તેથી જ તેની એવી ઇચ્છા હતી કે કનિયો રાજપૂતો-મરાઠાઓ-શીખો-તમામ લઘાયક વર્ગો યુદ્ધની તાલીમ ન લેતાં લખતાં વાંચતાં શીખે તો તેમને તાબે કરવા અને રાખતા ચઢેલા અને અને લરિખમાં કોઇ દહાડા માર્યું ઉંચું કરી શકે નહીં.” તાત્પર્યે લક્ષ્મીબાઈને જલ્દે જવાબ આપી દીધો.

“ચાલો, આજે કુમારનો સમાવર્તન સંસ્કાર પૂરો થયો છે; અને સાંજના વેનવતીને કિનારે સહેલગાદની ગોઠવણ કરી છે; ખાસ કરીને શ્રીમંતના આનંદપ્રભોદ મારે, એટલે ત્યાં જવાની આપણે તૈયારી કરીએ.” લક્ષ્મીબાઈએ વાતનો વિષય બદલી આજના પ્રસંગની આવશ્યક બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો, અને સર્વ મંડળી સહેલગાદે જવાની તૈયારી કરવા લાગી.

ઝાંસીથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલી વેનવતી નદીને કિનારો આજે મનુષ્યોના કાલાદલથી ગાજી રહ્યો હતો. કિનારાની એક બાજુએ એક મોટો તંબુ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો અને આજુ બાજુ નાની મોટી રાવડીઓ ઉભી કરવામાં આવી હતી અને આ સર્વ રાવડીઓ અને તંબુની ધણે દૂર એક ખાસ રાવડી ઉભી કરવામાં આવી હતી. આ રાવડીની આગળ પછળ બે સૈનિકો ખુદી તરવાર લઈ પહેરો ભરતા હતા.

સાંજના પાંચ વાગતાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ, શ્રીમંત નાનાસાહેબ, તાત્તેયો ટોપી અને અન્ય સરદારો એક પછી એક મુખ્ય તંબુમાં આવી પહોંચ્યા અને ઝાંસીના કેટલાક ગૃહસ્થો તેમ જ કંપની સરદારના કેટલાક અધિકારીઓ પણ આવી લાગ્યા.

આમત્રિન સમુદાય આવી પહોંચતાં રાણીજીની સૂચનાથી કાત-ભાતના મિષ્ટપદ્ધતો, મેવા સરમત વગેરે મિજબાનો આગળ આવવા લાગ્યા અને સહુ તેને ઉપભોજ કરવામાં મસગૂલ બની ગયા. પાનસોપારી લીધા પછી બધા તંબુની બહાર નીકળ્યા અને એચારની મંડળીમાં મોજથી વાતો કરવા નદીને કિનારે આમતેમ કરવા લાગ્યા.

વેનવતીના કીર્તન અને ધીમી ગનિથી વહેતાં નીર આ રથને અવાજ કર્યા વગર વહી જતાં હતાં. કિનારા ઉપરનાં વૃક્ષો મંદ મંદ સમીરથી પોતાના પાંદડાં હલાવી રહ્યાં પ્રિય અવાજ કરી રહ્યાં હતાં અને નદીનાં જળ ઉપરથી આવતો કીર્તન વાણ ચિત્તને અપૂર્વ સ્થાનિ અર્પતો હતો.

કિનારાની એક બાજુ એવરો આવેલા હતાં, પણ ઉનાળાને લીધે તે વનરપતિ વગરનાં ઊંજળાં હતાં ખીજ બાજુ નાના મોટા કુંગરાની દારની દાર પથરાઈ રહી હતી અને વેનવતીનો આટલો સાગ કુંગરાઓની ધારમાં નાના સરખા સરોવર જેવો લાગતો હતો.

અને મોટા પ્રમાણમાં છે, એટલે અમને તો ચિંતા નથી. છુદેલ સરદારો દોષ સું કે ચાં કરી શકે એમ નથી. બધાને એક વા ખીજી રીતે દેખાવી રાખેલા છે. પણ ઝાંસી ચહેરના કેટલાક શ્રીમંત ઠાકિરોમાં ચળવળાટ જણાય છે. પણ એ લોકોથી શું થવાનું છે ?”

“કેપ્ટન સાહેબ ! હું તો એટલું જ કહું છું કે માત્ર શું થવાનું છે એમ માની નિરતિ ઉઘી ના રહેતા ! તોફાન ચાશે એમ માની સાવ-એન રહેશે તો ફાવશે, નહિતર ભારે પડી જશે ! કારણ કે લોકોનાં-ઉફકરાયેલા લોકોનાં ટોળાં આગળ મુઠ્ઠીભર સૈનિકો લઇ તમે ટકી શકશો નહીં, અને આ બંડ પણ એવી રાગ જ સમજાશે. એનો એક લાગતાં જરા વાર નહીં લાગે છુદેલ સરદારોને તમે ક્યાં નથી ઝોળખતા ? અને મોરત, કાનપુર, દિલ્હી, હિરોજપુર, બરેલી, મુરાદાબાદ, શાહજહાનપુર, લખનૌ પછી ઝાંસીનો વારો આવતાં કેટલી વાર ?”

“અચ્છા ! અચ્છા ! રાણી સાહેબ ! દેખે જાયમાં !” કહી દસતો દસતો કેપ્ટન સ્કીન વેત્રવતીનાં શાંત જગમાં પોતાની સોટી વડે કુદાળાં કરવા લાગ્યો અને લક્ષ્મીબાઇ ત્યાંથી આગળ વધી ખીજા અનિદિએ સાથે દળતાં મળતાં, કાંઈની સાથે મોઢી વાતચીત કરતાં મુખ્ય સ્થાનથી થોડે દૂર ઉભી કરેલી રાવડીમાં જઈ પહોંચ્યાં.

નાનાસાહેબ અને તાતેા ટોપી અંદર આવી રાણીજીના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતા બેઠા હતા. રાણીજીને જોતાં જ બંનેએ વિભા થઈ નમન કર્યું અને પોતાને આસને બેઠા.

“જ્યાં સુધી અમે આ રાવડીમાંથી બહાર ન નીકળીએ ત્યાં સુધી કોઈને પણ આ રાવડીમાં પ્રવેશ કરવા ન દેવો અને રાવડીની ફરતે ૨૦-૨૦ હાથ સુધી કોઈને ઉભો રહેવા ન દેવો, જ્યાં જો કોઈ પ્રવેશ કરવાની કે વિભા રહેવાની દૃઢ કરે તો તેનો આ નમ્ર તરવારથી તુર્ત જ ચિરચેદ કરવો !” આવી પહેરેગીર સૈનિકને આગા આખી મદારાણી અંદર ગયાં અને પોતાને માટે ખલી રાખેલા એક આસન ઉપર જઈ બેઠા.

“તાતેા ! અત્યારે આ તમારું આપણું તથા જ જણાં છીએ, અને આપણે અહીં એકત્ર થયાં છીએ, તેની પણ ધણી થોડાં માણસોને જણ છે. સર્વ પેતપોતાના આનંદમાં ગુસ્તાન છે, ખાણીપીણીની મોજ ઉડાવી

રહ્યાં છે અને વાર્તાવિનાશ કરી રહ્યાં છે; એટલે કેટલે સુધીને મોમાં સાહેબ સાથે વાતે વળગાડી હું અહીં આવી પહોંચી છું. તાત્યાં સાહેબથી આપણી ત્રિપુટીની અહીં આ ખાનગી મુલાકાત ગોઠવી છે તે હવે સત્વર કરી નાખી. પેચવાના ગાદીવારસ આરાજેવી પદચાપ યથેચી રાણી પાસેથી થી અપેક્ષા રાખી રહ્યાં છે તે જાણતો હું આગ્રહ છું.” રાણી લક્ષ્મીબાઈ નાનાસાહેબ તરફ માનભરી દૃષ્ટિ કરી. પછી તાત્યા સામે બેઠું.

“રાણીજી! તમે મારી વિનંતિને સ્વીકાર કરી આ સ્થળે અમને એકાંતમાં મળવાની કૃપા કરી. તે બદલ હું અને શ્રીમંત નાનાસાહેબ તમારા અત્યંત આભારી છીએ. આપણી આ ખાનગી મસલનની વાત ખાનગી જ-ગુપ્ત જ રહેવી જોઈએ એવી અમારી ધૃમ્મ છે; અને તે વિશે કાંઈને કશો પણ વહેમ ન આવે તેટલા માટે આપણે ત્વરાથી તે આંટા પી લેવાની છે.”

આટલું કહી તાત્યાએ લક્ષ્મીબાઈ તરફ અર્થસૂચક દૃષ્ટિ કરી.
“તાત્યા! આપણી આ વાત ગુપ્ત જ રહેશે અને આ તંબુની ચાર દિવાલો બેઠી બહાર નીકળવા પામશે નહીં તેની ખાતરી રાખજો.”

“અત્યારનો સમય કટોકટીનો આવ્યો છે તે તો તમે જાણો છો; કંપની સરકારના વહીવટ સામે લેડોના રોપ ફાટી નીકળ્યો છે. સિપાઈઓમાં અસંતોષ છે અને તેથી કેટલેક ઠેકાણે દેશી પદ્ધતિઓ બંડ ઉઠાવ્યું છે; અને અમુક રથાનેનો કબજો પણ આ બંડવાળાઓએ લીધો છે. દેશી રાજ્યો દલદલિસીની બક્ષક રાજનીતિથી કંપની સરકારે પચાવી પાડ્યા છે તે પણ આ બંડમાં સામેલ થયાં છે. કંપની સરકારે જેવી રીતે પેશવારું રાજ્ય લઈ લીધું છે અને શ્રીમંતને મળતું પેન્શન પણ બંધ કર્યું છે; તેવી જ રીતે તમારું આંસી પણ લઈ લીધું છે અને એ રીતે શ્રીમંત નાનાસાહેબને તેમ જ તમને એક સરખો અન્યાય થયો છે. એટલે આપણે આ તકનો લાભ લેવા બહાર પડવું જોઈએ.” આટલું બોલી, તાત્યા નાનાસાહેબ તરફ બેઠી રહ્યાં.

“રાણીજી! તાત્યાએ તો બવબહાર કુશળતાની વાત કરી છે. અત્યારે કંપની સરકાર સામે જે હાવાનલ પ્રકટ્યો છે તેની આગેવાની લેવામાં અને તેમાં સામેલ થવામાં આપણને લાભ છે; કારણ કે આપણે જે

આ દાવાનલમાં સદાય કરીએ તો એ દાવાનળની પ્રચંડતા અને કાદક શક્તિ એટલી બધી વધી જાય કે તેની આગ કંપની સરકારથી સહેવાય નહીં, અને એક વાર આપણે વિજય થતાં આપણી રાજગાદી આપણા હાથમાં પાછી આવે. પ્રજામાં હજી આપણા માટે માન એાહું થયું નથી અને આપણા રાજત્વના સંસ્કારો જ્યાં સુધી લુપ્ત થયા નથી ત્યાં સુધી આમ બનવું સકય છે, પણ એક વાર એ સંસ્કારો નષ્ટ થયા અને પ્રજાને આક નાણુક થયો, પછી આપણે માટે પુનઃ રાજપ્રાપ્તિની આશા તલ્લન નિષ્ફળ છે. માટે અમારી તમને વિનંતિ છે કે જેની રીતે જ્ઞાનપુર, મીરત વગેરે સ્થળે લેખાએ-સિપાઈઓએ બંડ કર્યું છે અને અમારા જ ખાસ માણસોએ આગેવાની લીધી છે, તેવી જ રીતે તમે પણ ઝાંસીમાં બંડની આગેવાની લો અને ઝાંસીના કિસ્કો કબજે કરી તેના ઉપર શિવાજી મહારાજના સમયનો, આપણા મરાઠાઓનો વીરતાપ્રેરક બચવો શુકો કરાવો." નાનાસાહેબે મુદ્દાની વાત કહી નાખી.

"અને રાણીજી! અમે કાંઈ માત્ર વાતો કરીને જ બેસી રહેનારા નથી. ઠેકાણે ઠેકાણે આમ પ્રજાના કામ ઉપરાંત, લોકોને અને સૈનિકોને કંપની સરકારની વિરુદ્ધ ઉત્કેરવાના કામ ઉપરાંત અમે પોતે એક મોટું સૈન્ય તૈયાર કર્યું છે અને મારી પોતાની આગેવાની નીચે દિલ્હી ઉપર હુમલો કરવાનો નિયાર રાખ્યો છે. દિલ્હીના ઉસ્તા મોઝલબ આદશાહ બહાદુર-શાહ અફરને દિલ્હીની માદીએ બેસાડવાની લાલચે તેને પણ બંડમાં સામેલ કર્યો છે અને તમામ નાનાં મોટાં જે રેલી રાજાઓનાં રાજ્ય કંપની સરકારે એક થા બીજા બહાનુ નીચે ખાલસા કરી લઈ લીધાં છે તે સર્વને પોતા-પોતાનાં રાજ્ય પાછાં આપવાની ખાત્રી આપી એ સર્વનો સહકાર મેળવવાનો ચત્ત કર્યો છે. રાણીજી! એક વાર અમારો-ના આપણો વિજય થયો, એટલે ઝાંસી સંસ્થાન પૂર્વવત્ત તમારા અધિકારમાં આવશે!" તાત્પર્યે વાતનો જરા વિસ્તાર કર્યો.

અત્યાર સુધી લક્ષ્મીબાઈ આ સર્વ વૃત્તાન્ત એક ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યાં હતાં, તેમણે હવે ઉત્તર આપ્યો.

"શ્રીમંતસાહેબ અને તાત્પર્યસાહેબ! કંપની સરકારની તાબેદારી ફાળી હરીથી સ્વર્ગત્ર થવાનું જાને નહીં જાણે? ઝાંસીના કિસ્કોનો કબજો

લખ તેના ઉપરનો કંપની સરકારનો મુનિષન જેક ઉતારી બમનો ઝાડો રાપવડું
કોને નહીં ગમે ? હજી મુખી મરાઠાઓની નસમાં ક્ષાત્ર લોહી વસાઈ કરે
છે અને તેની ગરમી હજી એટલી શાન્ત નથી પડી કે તે સ્વતંત્રતા કરતાં
પરતંત્રતાને વધુ પસંદ પડે ! સ્વતંત્રતાની ખાતર, દેશ ખાતર અને પોતાની
પ્રતિષ્ઠાની ખાતર પ્રાણાર્પણ કરનારા મરાઠા આવા પ્રસંગમાં પાછે
કેમ હશે—”

બન્ને જાણનાં મુખ ઉપર હાસ્ય ચમકી રહ્યું અને રાણી પોતાના
પ્રદામાં છે એમ તેમણે સંતોષ અનુભવ્યો.

“—પરંતુ—”

આ પરંતુ શબ્દ સાંભળી બન્ને જણા ચમક્યા.

“—પરંતુ, તમે જે રીતે આ દાવાનલનું વર્ણન કર્યું છે, તે વ્યથા
ન નીકળે તો, આપણી કેવી રીતે થાય તેનો પણ વિચાર કરવાનો છે.
ફ્રેન્સીસ રાજ્યો—એટલે કે રાજ્યોના જંડમાં સામેલ છે અંગર થવાના છે
એટલાંતા ઉપર મહારાજાઓને જે બરાબર નથી. નિઃશ્રમ, સીધીશ,
હોશકર અને પંજાબનાં શીખ રાજ્યો બજારમાં ભજ્યાં નથી અને ભજરો
પણ નહીં એવી અને સંગ્રહ રચ્યાં કરે છે. મારા તમારા જેવા ફ્રેન્સીસ
નાનાં રાજ્યો અને તેનું શરકર છૂટુંછવાયું જંડ કરે તો તેથી ક્ષુભરને
માટે કંપની સરકારને મુંઝવવાનો કમય આવે, પણ તેનાં એકંદર
સાધનો અને વ્યવસ્થા આગળ આપણાથી ટકી શકે એમ હું માનતી
નથી. આપણા પોતામાં જ અંદરઅંદર જ્યાં સુધી સંપ નથી, શાટફ્રંક
છે, ત્યાં સુધી કંપની સરકારની સામે ધમને આપણો વિરોધ થવાનો નથી.
ઉમદું આપણે માટે પરિણામ બહુ જ ખરાબ આવશે એમ મને તો
ધારતી રહે છે.”

“રાણીજી !” તાત્પર્યે લાલચેળ અગિયો કરી કહેવા માંડ્યું “અત્યાર
સુધી હું એમ માનતો હતો કે ઝાંસીનાં રાણી વીરાંગના છે, મરાઠા-
ઓનાં ક્ષાત્ર તેજથી ભરેલાં છે અને સમરસેનમાં દુરમનની સામે જેવા
દમ્ભેલાં તત્પર છે, પણ મારી એ જૂઠાં આજે મને સમજાય છે. અંગ્રેજ
સરકારનું પેન્શન ખાત્ર લલિતીબાઈ ખૂબીર અને ક્ષાત્રેજ મંદ પડી
ગયું હશે તેની મને ખબર નહોતી. ઝાંસી ખાલસાં થવાને વખતે ને

રાણીએ ઝાંસીના કિસ્સાનો કબજો છોડવા કરતાં યુદ્ધ કરવાની તત્પરતા અતાવી હતી અને જેને કિસ્સાનો સામ કરતી વખતે મૂઝાં આવી ગઈ હતી તે રાણી શું આજે પોતાના દુસ્મન સામે હાથ ઉગામવાની ના પાડે છે ? આજે જ્યારે હાથ ઉગામવાની તક સાંપડી છે, આજે જ્યારે ચોમેરથી કંપની સરકાર ઉપર પ્રહારો થવા લાગ્યા છે; ત્યારે શું ઝાંસીની રાણી તટસ્થ બેસી બહુ જોઈ રહેશે ? શ્રીમંતસાહેબ ! તમે પણ એક વખત આવો જ વિષાદ સેવતા હતા ! તે દુર કરવા માટે મારે ક્યાં પરિશ્રમ નથી લેવો પડ્યો ?”

“તાત્પર્ય ! મારા જેવા વીરપુરુષને પણ જે અંગ્રેજ સરકારનું આરેહું બિદ્ધાન આપેને સંતોષ માનવાનો આનંદ થતો હતો, તો પછી આ તો ગમે તેવી ય તે ઝીંજતિ જ છે ને ! રાણીજી ! હું પણ એક વાર, અરે થોડા સમય પહેલાં જ બ્રહ્માવર્તમાં અંગ્રેજ સરકારની બક્ષીસના ટુકડા ખાઈ આનંદ માનતો હતો અને મારા પૂર્વજોના પંરાક્રમ અને વીરતાને વોસરી ગયો હતો. પણ આ તાલાએ અને એક યુર મદારાને આવી મારા નિઃપ્રાણ જીવનમાં ક્ષત્રીવટના પ્રાણ પૂર્યા, મારા સુઝા અંતરમાં સ્વમાનની ભાવના જાગી અને મારા સંતુષ્ટ મનમાં અસંતોષનાં ધીજ નાંખ્યાં. રાણીજી ! શ્રીમંત બાજીરાવ પેશવાને મળતા વર્ષાસનના ઉપ-લોગથી હું પણ એકજારામી બની ગંગાનદીને કિનારે ક્ષત્રિય છતાં સાધુ જીવન ગાજતો હતો; પણ એ વર્ષાસન ખંધ થયું છે, છતાં શ્રીમંતની અંત મિલકત મારા ઉપલોગ માટે ઝોછી નથી; પણ એક સુભગ ધડીએ મારામાં પરિવર્તન ધણું અને ગયેલી પેશવાઈ-દિંદુપદ પાદચાલી-મેળવવાનો મને મનોરથ આપ્યો. કાંઈ નહોં તો યા માટે આપણા દુસ્મનના હાથની બિદા ખાઈ જીવન ટકાવવું કે એના કરતાં તો સ.મી. છાતીએ મરવું સારું ! ક્ષત્રિયોને માટે તો યુદ્ધ એ જ પરમ ધર્મ છે. એ જ પ્રથમ કર્તવ્ય છે. દુસ્મન સામે સમરંગિણમાં ઝુઝતાં મૃત્યુ યામ તો સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ યામ અને વિજય યામ તો પુનઃ સંન્યપ્રાપ્તિ યામ, પણ આ એક પ્રકારનું વર્ષાસન ખાવાનું હાસલ ક્ષત્રિયોને ન શોભે ! પૂનાના પેશવાના વંશજોને ન શોભે અને એ જ રીતે ઝાંસીની રાણીને પણ ન શોભે ! એ વર્ષાસન નથી, એ બક્ષીસ નથી, એ તો માત્ર બિદ્ધા છે. કાંઈ શ્રીમંત જેમ તિર-સ્કારથી, દયા લાવીને જરીયને પાછાપેા આપે તેવી જ રીતે આ કંપની

સરકારે આપણો ઉપર મહેરબાની કરી તિરકેર સાથે આપણને આ
શિક્ષા આપે છે અને એ શિક્ષા આપને આપણે હતરીય યથ ગયા છીએ
અને શિક્ષા માટે આપણે લડી રવા છીએ. કેટલો અધઃપાત! કેટલું
કષ્ટભાગ્ય! આપણા વીર પૂર્વજો સિવાજી, તિયાજીરાવ, માધવરાવ, સદા-
તિવરાવ આપણી આ લાયકારી-આ માનભંગ નોંધ આપમાંથી આસુ
સારતા હશે! શ્રીમંત નાનાસાહેબ એકાએક આવેશમાં આવી પોતાનો
હૃદયની વરાળ-ઠાંલવી નાખી.

લક્ષ્મીબાઈ શ્રીમંતના આવાં પ્રેરક વચનો સાંભળી ઉત્તેજિત થઈ
બોલી ઉઠ્યા: "શ્રીમંત સાહેબ, જે તૈયારી-ચર્યાતમાં કરવી નોંધતી હતી,
તે હવે કરવાથી હશે લાભ નથી. જ્યારે કંપની સરકારે પોતાની કુટીલનીતિ
નફાટકુટ પંચાવવાની નીતિ પ્રથમ ચર કરી, ત્યારે જો આપણે બધા સમજ
ગયા હોત અને તેની સામે થયા હોત તો, આને આ પ્રસંગ જ ન આવત.
પણ એ વાતને યાદ કરવાથી હવે શો લાભ થાય તેમ છે? આને પણ જો
આપણામાં સંપ હોય, બવરયા હોય, દીર્ઘદષ્ટિ હોય અને મુત્સદ્દીગીરી હોય
તો કંપની સરકાર સામે આપણો બરર વિજય થાય તેમ છે. પણ આને
તેમ છે ખરું? તાત્કાળેના વીર પુરુષો આને કેટલા છે? નાના જેવા
મુત્સદ્દીગીરી ભણનારા આને કેટલા છે? તાત્કાલેના અને શ્રીમંત
સાહેબ! તમે રખે માની બેસતા કે હું અળખા છું માટે મુશ્કેલી વિરજ
છું-ખંડની વિરહ છું. મુશ્કેલી કરવાનો અમર તો ખંડ કરવાનો મોઢો છે કે નહીં
અને તે સફળ થાય એવા સંયોગો છે કે નહીં તેનો ચારે બાજુથી પકા
વિચાર કરીને જ પછી તેમાં પડવું એવો મારો મત છે. જીવવાનો મને
મોહ નથી, મરવાનો મને ડર નથી, ઝાંસી મારે મન રવમ કરતાં પણ
અધિક પ્રિય છે અને તેની આતર હું મારું સર્વસ્વ અર્પણ કરવા તત્પર
છું; પણ મેં મારા અતુલભવથી એટલું જાણી લીધું છે કે આપણામાં
એક રાગ-એક વિચાર નથી અને સર્વને પ્રેતસાક્ષિત કરે એવી કોઈ
સામાન્ય કાવના નથી."

"રાણીજી! ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ ક્ષત્રીવટ કરતાં
મુત્સદ્દીગીરીમાં વધારે કુશળ હશે એમ મેં આજે જ જાણ્યું!"
તાત્કાલેના બરા કચરાઈને બોલી ઉઠ્યા: "તમે કહો છો તે વાત સાચી."

રાણીજી ! શંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ ફત્તીવટ કરતા મુલ્કદીગીરીમાં વધારે હરો,
 ય. પ્રેસ, મુંબઈ એમ મેં આજે જ જાણ્યું ! (૪૪ ૧૬૨)

સરખારે આપણા વિપર મહેરબાની કરી નિરંકાર સાથે આપણને આ
 મિત્રતા આપે છે અને એ મિત્રતા આપણે કૃતાર્થ યજ્ઞ ગણી છીએ
 અને વિદ્યા માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ । કેટલો અપમાન ! કેટલો
 કમજાબ ! આપણા વીર પૂર્વજો શિવરાજ, વિશ્વાસરાવ, માધવરાવ, સદા-
 શિવરાવ આપણી આ લામારી-આ માનભંગ લોભ આપણમાંથી અંત
 સાગતા હશે ।" શીખંત નાનાસાહેબે એકાએક આવેશમાં આવી ચોતાના
 હાથની વરાળ ઠાલવી નાંખી

દેવ તો પણ દેવે રિચાર કરવાનો અવકાશ નથી. ચારે બાજુ અમિ
રી વળેનો જાય છે. તેની આંચ તો આમેય લાગવાની છે અને તેમેય
લાગવાની છે. બળવાખોરોની કાચે નદી જોડાઈએ તો કંપની સરકાર
આપણને આપણી વફાદારીનો કાંઈ પણ જલ્લો આપે એવી આદા
નકામી છે, એટલું જ નહીં, પણ બંડવાળાઓ આપણા ઉપર તુટી પડે
તો આપણું રક્ષણ પણ કરી શકે તેમ નથી. અને કંપની સરકારનો પક્ષ
કરવા કરતા બંડવાળાઓ જે આપણા જાતશાષ્ટ્રો છે તેનો જ પક્ષ કરવો
આપણને શોભે. આપણે બધાએ અત્યારે તો અખિભી મીચીને બંડમાં બળા
જવું જોઈએ, બધાએ બંડ ઉઠાવી કંપની સરકારને શિકરત આપવી જોઈએ;
પછી વિજય મળ્યા પછી જોઈ લેવાશે અને કદાચ આપણી દાર યજ્ઞ તો
પણ આપણે શુ ગુમાવવાનું હતું આપણે સર્વેશ્વ ગુમાવી તો બેઠેલા જ
છીએ. આપણા જેવા બંડમાં સામેલ દશે-આગેવાન દશે તો બંડ એ
ભારતવર્ષનું સિપાઈઓનું બંડ ન રહેતાં સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ યજ્ઞ પડશે અને
ભારતમાતાને પરદેશીઓના પાશમાંથી મુક્ત કરવાનો યત્ન કરવાનો આપણને
થોડો ધણો યશ મળશે. આવે વખતે આપણે જે દાચ જોડી બેસી રહીશું
અને શુ થાય છે તે ટમર ટમર જોયા કરીશું તો બંડવાળાઓનો પક્ષ એટલો
નિર્જન બનશે અને પરિણામે તેઓની દાર થશે, તો એ દારની જવાબ-
દારી આપણા ઉપર રહેશે. બલિબાની પ્રજા આપણા આ દેશદ્રોહ માટે
આપણા નામ ઉપર શાપ વરસાવશે અને આપણા ઉપર દિવકાર વર-
સાવશે. માટે રાણીજી! જમી તે દષ્ટિમિંદુથી વિચારતાં આ બંડમાં સામેલ
થવામાં જ-અરે-જંડની આગેવાની લેનામાં જ આપણું અને આપણા દેશનું
દિર્ઘ છે. ઝાંસીનો કિલ્લો અગત્યનું લશ્કરી મથક છે. એ કિલ્લો તમારા
કબજામાં દશે તો તેમાં રહી આ કંપની સરકારનાં ગોટાં લશ્કરને પણ
તમે હંફાવી શકશો. બાકી તમે દેશ-પ્રેમની સર્વસામાન્ય ભાવનાની
વાત કરો છો, તે ઠીક છે. આ બંડ એ જ એ ભાવનાનું પ્રતીક છે, એમ
સમજી લીએ. એ ભાવનામાંથી જ આ બંડ જન્મ્યું છે એમ માની લીએ.
એ ભાવનાને પાપવા અને વિકસાવવા માટે બંડમાં બળવાની જરૂર
છે. રાણીજી! આવો સુખવસર દળર વર્ષે પણ જાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય
છે તેને જતો કરવો એ પાપ છે, ચૂર્ણાઈ છે, એટલું જ નહીં પણ ભયંકર

પ્રભાતે છે ।” આટલું કહી વાલો પોતાના આસન પરથી ઉઠ્યો અને શ્રીમંત નાનાસાહેબ તરફ ફરી બોલ્યો : “ચાલો, શ્રીમંતસાહેબ ! આપણે રાણીજીના દેશપ્રેમ અને વીરતામાં અંતુષ્ટ થઈ છે. એમને માટે શું રાખવાનું કાંઈ કારણ નથી.”

“રાણીજી !” શ્રીમંત નાનાસાહેબે ઉઠતા ઉઠતા કહ્યું : “કામા કરોને ! અમારા બેમાંથી કાંઈથી વધુ પડતું જોલાઈ ગયું હોય તો કામા કરોને. અમે જે કંઈ કહ્યું છે તે આ પ્રસંગે અમારા હૃદય અત્યંત ઉઠાડેલા હોયને જ કહ્યું છે અને તમારા હૃદયમાં અમારા કરતાં જોછો ઉઠાડ છે અગર જોછો દેશભક્તિ છે કે જોછો વીરતા છે એમ કહેવાનો અમારો લેણ માત્ર પણ ધરોહો નથી. રાણીજી ! આપની વીરતા અને આપની પ્રભુભક્તિ માટે જમને અનહદ આનંદ છે અને અમારી જેમ કંઈની સરકાર તરફથી તમને પણ અન્યાય થયો છે; તેથી જ અમે તમારી સમક્ષ અમારું આ ઉઠાડું દિલ-અમારા ગળતા દિલની આદ ઠાવવી છે.”

“શ્રીમંતસાહેબ તથા તાલાસાહેબ !” લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના આસન ઉપરથી ઉભા થઈ તંબુમાંથી ખંદાર નીકળતાં કહ્યું : “તમે કહ્યું જ, અપરિત કહ્યું નથી. તમારા જેવા જ્યાં સુધી મરાઠા વીરો અસ્તિત્વમાં છે, ત્યાં સુધી આ ભારતભૂમિની યજ્ઞગાથા શ્રવણી રહેશે. તમારા ચૌક અને વીર્યભર્યા ઉદ્ધારોથી મારા અંતરની સુષુપ્ત ભાવનાઓ આજે ફરી જાગી છે. મારા રોમાંચ ખડા થઈ જાય છે અને આ કમરમાંથી ઉપર હોમ પડે છે ! મને તો પ્રથમથી જ શુદ્ધમાં થઈ છે, મુદ્દ એ મારે મન આવશ્યકે શ્રવણક્રમ છે; પણ ઉદ્ધાર ત્રણ ચાર વર્ષથી જે અનુભવો મને થતા ગયા છે અને આપણા રાજાની મનોદશા હું જોતો આવી છું તેથી મારી આ ભાવનાઓ અને ઉર્મિઓ ઉપર પડેલા ફરી વળ્યો હોય. આજે તમે એ પડેલા દૂર કર્યો છે. મારા જેવા વિચારના, મારા જેવા સ્વપ્નસંવનારા સાથીઓ છે તેથી મને પ્રેતસાદન મળે છે. ખાત્રી રાખજો કે યોગ્ય સમય આવશે અને જરૂર જણાશે તો ઝંડીની રાણી આ યજ્ઞમાં ભાગ લેતાં વાર નહીં લગાડે ! દેશની મુક્તિ ખાતર જો માફ બલિદાન આપશક ફરી તો તે આપતાં હું પાછીપાની નહીં કંઈ, એટલું જ નહીં, પણ દસને મુજે આપીશ તે યોજ્જન માનજો. હિંદુપદ પાદચાવી ફરીથી સ્થાપવાના તમારા પ્રયત્નમાં

ઝંસીની રાણીનો તમને પૂરેપૂરો ટેકો છે એમ માનીને તમે મુખેથી આમળ વધજો. ઇચ્છુ છું કે તમને મથ મળે !”

આટલું કહી શ્રીમંત અને તાત્પ્રસાદેજ તરફ એક તીવ્ર દષ્ટિ ફેંકી લક્ષ્મીનાથ તણુમાંથી બહાર નીકળ્યાં. સર્વત્ર અધકાર પ્રસરી રહ્યો હતો. વેત્રવતીનાં ધેરા-મંભીર નીર મધુર નિનાદ કરતાં વલે જતાં હતાં અને અધકારની બીવજીતા વધારતાં હતાં. આ બીવજી અધકારમાં પણ આ મધુ બ્યક્તિઓનાં અંતર આગિનિમાંજીતી કલ્પનાથી પ્રકાશતાં હતાં.

પ્રકરણ ૩ જું ઝંસીમાં બળવાની શરૂઆત

દાંપત્યસંવાદના ઉપનીત નિમિત્તે યોગ્યએલો આનંદોત્સવ પૂરો કરી લક્ષ્મીનાથ પાછાં ફર્યા ત્યારે શહેરમાં કાલાહલ મચી રહ્યો હતો. ઠેકઠેકાણે લોકોનાં નાનાં મોટાં ટોળાં ગુસ્સપુલ ગુસ્સપુલ વાતો કરી રહ્યાં હતાં. કિલ્લામાંથી બહુમતી ફોર્સ રહ્યાં હતાં અને અવારનવાર પીડે-સારારો રાજમાર્ગ ઉપરથી ત્વરાથી દોડી જતા હતા. કોઈ ઉત્ક્રાંપાત યવાની લેવારી હોય, કોઈ મહાભય સાથે આની પડવાની આગાહી થઈ હોય તેમ ઝંસી શહેર આખું બળભળી રહ્યું હતું.

ધડકતે દિને અને કંઈક આશંકા સાથે લક્ષ્મીનાથએ રાજવાડામાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે દેવડી ઉપર ચોડીદારોની હાર ચઢચઢળ મધ ઉભી હતી. આ દરમિયાન રાણીની ચંકા દલગુણ બની. તેને ચીકલ ખાત્રી થઈ કે ઝંસીમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો છે. બળવો કોણે કર્યો છે, કરી રીતે શરૂ થયો છે તે બધું તો તેઓ અધીર બની ગયાં. રાજવાડામાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ ગંગાનાથ તેમની પાસે આવ્યા.

ગંગાબાઈના મોઢા ઉપર બિલકુલ તેજ નહોતું. તે તદ્દન ભયભીત બની ગઈ હતી અને હવે શું થશે એ વિચારમાં ને વિચારમાં તે બાવરી બંની ગઈ હતી.

લક્ષ્મીબાઈએ પોતાનાં વંચો બદલવાની દરકાર કર્યા વગર આસન ઉપર બેસી ગંગાબાઈને પાસે બોલાવી પૂછ્યું: “કેમ, ગંગાબાઈ! શું છે? તારા મોઢા ઉપર આટલી બીક કેમ દેખાય છે? અમારા અદોષી ગયાં પછી કાંઈ નવાણુની ચપ્પ હોય એમ લાગે છે. તું જો ગણતી હો તે સત્વર કહે. હું છું ત્યાં સુધી તારો વાળ વાંકો થાય એવો સંભવ નથી.”

આ પ્રમાણે લક્ષ્મીબાઈ તરફથી મળેલા આધાસનથી કાંઈક ઢિંમત લાવી અને લક્ષ્મીબાઈની હાજરીમાં પોતાને વધુ નિર્ભય માની ગંગાબાઈએ રાણીની નજીક જઈ ધીમા બવાળે કહેવા માંડ્યું: “રાણીજી! અંસીના લશ્કરમાં પણ બળવાની સરખાત ચપ્પ ચૂકી છે. કંપની સરકારનું દેશી લશ્કર ફરી એકું છે અને એક દુકડીએ તો દારૂગોળાને કમળે પણ લઈ લીધો છે. બીજી દુકડીએ પણ સામેલ થવાના ઉડના સમાચાર મળ્યા છે.”

“ગંગાબાઈ! સેનિકામાં કાંઈ ભુલિ ચોડી દોષ છે! આખરે સિપાઈઓ તે સિપાઈઓ જ! એ તો સેનાપતિના હુકમ પ્રમાણે લડી જાય અને મરી જાય! ક્યે વખતે શું કરવું તેની તે બિચારાઓને ક્યાંથી ખબર પડે! આખરે બદ્દીસઅલીની સુકિત સજ્જ ચપ્પ દોષ એમ લાગે છે! કેટલાય દહાડાથી એ સેનિકાને હરોરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. પણ બદ્દીસઅલી તે કાંઈ માણસ છે? અને લાગે છે કે હવે જેલના દરવાજા ઉધાડતાં વાર નહીં લાગે અને જો એમ બન્યું અને વધારે સેનિકા બાવવામાં સામેલ થયા તો પછી ખુલ્લું જાય તેવું લાગે તેવું લાગે તેવું પરિણામ આવશે!” લક્ષ્મીબાઈએ લાગણી રાખે બવાળ આપેલો.

“રાણીજી! તો પછી આવી અચોક્કસ અને ચારે બાજુ ભયથી ખરેલી સ્થિતિમાં રહેવાની શી જરૂર છે? આ બંકમાં કોઈની પૂરેપૂરી સલામતી નથી. એક વખત વિદેશ સેનિકા ચૂંતું શું કરી બસશે તે કાંઈ કહેવાય નહીં. કાંઈ કાંઈ બનાવો બનવાની આગાહી ચપ્પ રહી છે. આપણે અદોષી બીજે રથને જતા રહીએ તો વખાંચ ચિંતા ન થાય.”

“મંગાળાઈ ! તું શું બોલે છે ?” લક્ષ્મીનાથએ જરા ઠકાપથી કહ્યું : “મરાડાના શાદી કુટુંબમાં જોતો જન્મ થયો છે અને હાંસી સંસ્થાનના રાજવાડામાં જેણે સગમન જીવન વીતાવ્યું છે, તેના મોઢામાં આવ્યા ચબ્દો શોભના નથી. તારી ઇચ્છા હોય તો તું હાંસીનો સાગ કરી કોમ મુરદિન ઠેકાણે જઈ પહોંચ, પરંતુ હું તો અહીંજ રહીશ. ગમે તેવો વિકટ સમય આવે તો પણ અહીં રહેવાની મરી ફરજ છે. જે દહાડે હાંસીની પ્રજાનું રક્ષણ કરવા કોઈ બદાર નહીં પડે, તે દહાડે રાણી લક્ષ્મીનાથ તે માટે પોતાનો પ્રાણ પાથરવા તૈયાર રહેશે. વચ આવી પડતાં શીયાળીયાં નામી જાય છે, પણ સિંદ સામા થઈ ઉભા રહે છે !”

“રાણીશ ! મને માફ કરો. મારા કહેવાનો આશય તમે બરાબર સમજી ચક્યાં નથી. મારું એમ કહેવું નહોતું કે આપણે આપણી સલામતી ખાતર હાંસીનો ત્યાગ કરવો. રાણીશ ! આવો તોફાનના અને ખંડના વખતમાં આપણે માટે કયો માર્ગ લેવો ડહાપણુમયો અને ટ્રેવરકર છે તેનો જ હું વિચાર કરતી હતી. જાકી, કંપની સરકારનું લશ્કર બળવો કરે તેમાં આપણે શું ? કંપની સરકાર તેને દાખી દેવા સમર્થ છે. અને આવો અસાન્ત વાતાવરણમાં રહી આપણી જીંદગી અને પ્રતિષ્ઠાને જોખમમાં નાખવા કરતાં અહીંથી ચાલી જવામાં ડહાપણુ છે. પછી જ્યારે એક યા બીજા પક્ષની જિત થાય ત્યારે આપણને પાછા ફરતાં કોણ અટકાવનાર છે ?” મંગાળાઈએ પોતાની સામાન્ય શુદ્ધિ અનુસાર સલાહ આપી.

“મંગાળાઈ !” રાણીએ કાંઈક કંટાળો દર્શાવીને જવાબ આપ્યો : “તારી આ દુનિયાદારીની વાત મને કંટાળો ઉપજાવે છે. તું હુરિયાર છો, પણ તને માન્યસના હિંમતના લાવ અને ઉમિંચો કેવી રીતે કામ કરતાં હોય છે તેની બહુ માહિતી નથી. હાંસીને હું કેટલી ચાહું છું તે તો તું જાણે છે ? હવે જ્યારે હાંસીનું રક્ષણ કરવાની સહુથી વધારે જરૂર હોય ત્યારે શું હું તેનો સાગ કરી ચકું અને હાંસીની પ્રજાને બળવાખોરોના હાથમાં છોડી ચકું ? જે ધરમાં આપણા પૂર્વજોની કેટલીએ પેઢીઓએ વસીને આશ્રય મેળવ્યો હોય અને જ્યાં તેમણે અને આપણે જીવન બતાવ્યું ક્યાં હોય એ ધરના કોઈ એકાદ લાગમાં આગ લાગે ત્યારે આપણે શું એ ધરનો ત્યાગ કરીએ છીએ ? શું આપણે આગ જુઠાવવાનો પ્રયાસ કરી આખા

મહાનને બચાવવાનો પ્રયાસ નથી કરતા? અંસીની હંકુમત દેવપોએ આજ આપણા હાથમાં નથી, તેથી શું થયું? તેથી શું કંઈ અંસીનો ને આપણે જીનો સંબંધ મટી ગયો? તેથી શું કંઈ અંસીની પ્રભુ પ્રત્યેનો આપણો આદર ધટી ગયો? તેથી શું કંઈ અંસી સંસ્થાન તરફનું આપણું કર્તવ્ય નષ્ટ થઈ ગયું?"

"પણ, રાણીજી!" ગંગાબાઈએ પોતાની બચવારકુશળતાનો વિશેષ પરિચય આપ્યો: "ધારો કે કંપની સરકાર આ બળવાખોરોને દાખી દીધે તો પછી અંગ્રેજ અમલદારો પાછળ રહેલા અંસીનાં મુખ્ય મુખ્ય પ્રભુ-જનોનો દોષ કાઢશે, કે તેમણે જ સિપાઈઓને ઉરફેથી અને બંદમાં સામેલ કર્યા અને તેમાં આપણું નામ પહેલું આવશે, અને બે બળવાખોરોનો વિજય થયો અને તેમના હાથમાં સત્તા આવી તો તેઓ પોતાનું રાજ સ્થાપશે અને અંસીની માદી ઉપર કોઈ મુસલમાન સૈનિક આવી બેસશે. મારે રાણીજી! બેઉ વાતે સંકટ છે. આદી રહેવામાં કોઈ રીતે લાભ નથી. સાલી-ધાણું અને રાણી તરીકેનો માનભર્યો દરજ્જો બંને શુભાવવાનાં છે."

"બસ, ગંગાબાઈ! બસ, બહુ થયું!" રાણીએ અકાબને કહેવા માંડ્યું: "આવા બધા સંતાપજનક વિચારોથી મારા મગજને કુખ્ય બનાવવાની બર નથી. તમે બધાં એકસરખા વિચાર ધરાવતાં નથી, તું કહે છે કે મારે અંસીનો ત્યાગ કરી સલામત સ્થાને પહોંચી જવું, આ નાનાસાહેબ અને તાત્પાસાહેબ અને અંસીમાં બંડ કરવાની ઉરફેરણી કરે છે. મારા પિતાજી અને લક્ષ્મણરાવ બંન્ને દેવે એમ કહે છે કે મારે તક મળે તો બંડખોરો સાથે જોડાઈ જવું. બીજી બાલુધી મહારાજ સાધીયા અંગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહેવાનો અને અંતે અમદ કરે છે. આમાં મારે શું કરવું તેની મને સમજ નથી પડતી! ગંગાબાઈ! મારું મગજ ભરી ગયું છે. કોનું સાંભળવું અને કોનું ન સાંભળવું, તે એક મદન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે! કયો માર્ગ મદલ કરવો વાજબી છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ કેટલું બધું વિકટ છે તે તું જ સમજી શકશે. કુમારની ખાતર જ હું આ જીવન ટકાવી રહી છું, એ ન હોત તો આ જીવનનો અંત લાવી બધીયે જીવન અને ચિંતામાંથી મુક્ત થાત. મીરત વગેરેમાં બળવો થયાના સમાચાર બહારથી મારે કાને આવ્યા છે, ત્યારથી મારી આંખોમાંથી ઉધ પડી ઉડી

ગઇ છે. અને આજે જ્યારે ઝંસીમાં બળવાની શરૂઆત થઇ સંલિપું છું ત્યારે મને હોય આવે છે કે જ્યાં સમય સુધી દવેથી આપણને શાંતિ મળવાની નથી ગગનામઃ! જ્યાં હોય ત્યાંથી મારા પિતાને બોલાવી લાવ. તેમને કદાચ વધારે માહિતી હશે-હોવી જ જોઇએ મારે કંઈક કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે! મોડું થાય તે પહેલાં કંઈક અવશ્ય કરવું જોઇએ કે જેથી ઝંસીનું સારી રીતે રક્ષણ થાય અને કંપની સરકારના માણસો નાદકનાં માર્યા ન જાય. કંપની સરકારની કૃપાથી હું માત્ર નામની જ રાણી રહી છું, છતાં ઝંસીની પ્રજા હજી મને ચાહે છે અને માન આપે છે અને તેથી જ તે મારા ચંદો સંલિપશે મારી આરા કદાચ ઉધાપશે નહીં.”

ગગ બાઈ મામાસાહેબને બોનાવવા બહાર નીકળી; એટલામાં જ લક્ષ્મણરાવ બાંહે સથે મામાસાહેબે રાજવાડામાં પ્રવેશ કર્યો અને સીધા રાણીજી પાસે જઇ પહોંચ્યા બહેના ચહેરા ઉપર ગદાનિ અને ગુસ્સાનો છાયા હતો. બહે કંઈક અસાધારણ બનાવ બન્યાની બહાર આપવા આવ્યા હતા એમ તેમના રૂબાવ ઉપરથી લાગતું હતું.

“લક્ષ્મીબાઈ!” મામાસાહેબે બહારથી આનંદ પ્રદર્શિત કરતા કહ્યું “બહુ જ આન ના સમાચાર છે ઝંસીમાં ફરીથી મરાઠાને અમલ સ્થાપવાનો મોઢો આવી લાગ્યો છે. જે ઝંસીની ગાદી ઉપરથી તમારે તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઉતરી રાણીપદનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે તે ગાદી આજે તમારી રાહ જોઇ રહી હોય એમ લાગે છે ઘોડેસવારોની પદદલે પશુ સિપાઇઓના બળવામાં જોડવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

“હવાલદાર ગુરૂજી, જ્યાં બંદુકો, દારૂઓ અને ખજાનો રાખવામાં આવે છે તેનાનો કિલ્લો સ્ટારફોર્ટ કબજામાં લીધો છે અને જેલનો દારોગો બલીસજ્જી કેદીઓને છોડી ચૂકવાના હુકમની જ રાહ જોઇ રહ્યો છે” લક્ષ્મણરાવ બાંહે નવા સમાચાર આપ્યા.

“પિતાજી, તમારા વિચારોથી મને આશ્ચર્ય થાય છે.” લક્ષ્મીબાઈએ જરા તીવ્ર અવાજથી કહ્યું “સિપાઇઓની આ પ્રકારની નિમકદરામીને તમારા તરફથી-આપણા તરફથી કોઇ પણ પ્રકારે ઉત્તેજન ન જ મળવું જોઇએ. સિપાઇઓની વફાદારીને કાચરાત્રો પ્રયાસ આપણને શોભતો નથી.

મકાનને બચાવવાનો પ્રયાસ નથી કરતાં? અંસીની, હકુમત દેવચોગે આજ આપણા હાથમાં નથી, તેથી શું થયું? તેથી શું કંઈ અંસીનો ને આપણો જીવો સંબંધ મટી ગયો? તેથી શું કંઈ અંસીની પ્રજા પ્રત્યેનો આપણો વાહુ ધરી ગયો? તેથી શું કંઈ અંસી સંસ્થાન તરફનું આપણું કર્તવ્ય નષ્ટ થઈ ગયું?”

“પણ, રાણીજી!” મંગાબાઈએ પોતાની બેવહારકુશળતાનો વિશેષ પરિચય આપ્યો: “ધારો કે કંપની સરકાર આ બળવાખોરોને દાબી દીધે તો પછી અંગ્રેજ અમલદારો પાછા રહેલા અંસીના મુખ્ય મુખ્ય પ્રજાજનોના હોષ ઠાઠશે, કે તેમણે જ સિપાઈઓને ઉશ્કેર્યા અને બંદમાં સામેલ કર્યા અને તેમાં આપણું નામ પહેલું આવશે, અને જો બળવાખોરોનો વિજય થયો અને તેમના હાથમાં સત્તા આવી તો તેઓ પોતાનું રાજ સ્થાપશે અને અંસીની ગાદી ઉપર કોઈ સુસલમાન સૈનિક આવી બેસશે. માટે રાણીજી! એક વાતે સંકટ છે. આઠી રહેવામાં કોઈ રીતે ભાલ નથી. સાલી-પાણું અને રાણી તરીકેનો માનભર્યો દરબજો જાને ગુમાવવાના છે.”

“બસ, મંગાબાઈ! બસ, બહુ થયું!” રાણીએ અકગાઈને કહેવા માંડ્યું: “આવા બધા સંતાપજનક વિચારોથી મારા મનજને ક્ષુબ્ધ બનાવવાની જરૂર નથી. તમે બધા એકસરખા વિચાર ધરાવતાં નથી, તું કહે છે કે મારે અંસીનો ત્યાગ કરી સલામત સ્થાને પહોંચી જવું. આ નાનાસાહેબ અને તાત્યાસાહેબ અને અંસીમાં બંડ કરવાની ઉશ્કેરણી દરે છે. મારા પિતાજી અને લક્ષ્મણરાવ બંડિ દબે એમ કહે છે કે મારે તક મળે તો બંડખોરો સાથે જોડાઈ જવું. ખીજી બાજુથી મહારાણી સીંધીયા અંગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહેવાનો અને અંતે અમદા કરે છે! આમાં મારે શું કરવું તેની મને સમજ નથી પડતી! મંગાબાઈ! મારું મનજ લાખી ગયું છે. કાનું સાંભળવું અને કાનું ન સાંભળવું, તે એક ગઢન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે! કયો માર્ગ અદ્યક્ષ કરવો વાજબી છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ કેટલું બધું રિકટ છે તે તું જ સમજી શકશે. કુમારની ખાતર જ હું આ જીવન ટકાવી રહી છું, એ ન હોત તો આ જીવનનો અંત લાવી બાંધીને જાળ અને ચિંતામાંથી મુક્ત થાત. ગીરત વજેરમાં બળવો થવાના સમાચાર બપોરથી મારે કાને બાબા છે, ત્યારથી મારી અંખિમાંથી ઉંધ પડી ગઈ

ગઇ છે, અને આજે જ્યારે ઝંસીમાં જળવાની યજ્ઞાત થઇ સંલિપું છું ત્યારે મને ઉગી આવે છે કે લાંબા સમય સુધી દવેથી આપણને રાત્રિ મળવાની નથી ગગામાઈ! જ્યાં હોય ત્યાંથી મારા પિતાને બોલાવી લાવ. તેમને કદાચ વધારે માહિતી હશે-હોવી જ જોઈએ મારે કંઈક કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે! મોડું થાય તે પહેલાં કંઈક અવશ્ય કરવું જોઈએ કે જેથી ઝંસીનું સારી રીતે રક્ષણ થાય અને કંપની સરકારનાં માણસો નાદકનાં માર્યો ન જાય. કંપની સરકારની કૃપાથી હું માત્ર નામની જ રાણી રહી છું, છતાં ઝંસીની પ્રજા હજી મને યાદ છે અને માન આપે છે અને તેથી જ તે મારા ચંદો સંલિગરો મારી આગા કદાચ વિધાપરો નહોં”

ગગ બાઈ મામાસાહેબને બોલાવવા બહાર નીકળી, એટલામાં જ લક્ષ્મણરાવ બાંહે સમે મામાસાહેબે રાજવાડામાં પ્રવેશ કર્યો અને સીધા રાણીજી પાસે જઇ પહોંચ્યા બહેના ચહેરા ઉપર ગદાનિ અને શુભ સંતોષની છાયા હતી. બહે કંઈક અસાધારણ બનાવ બન્યાની ખબર આપવા આવ્યા હતા એમ તેમના દેખાવ ઉપરથી લાગતું હતું

“લક્ષ્મીબાઈ!” મામાસાહેબે બહારથી આવતી અવાજ કહ્યું “બહુ જ આનંદના સમાચાર છે ઝંસીમાં ફરીથી મરાઠાનો અમલ સ્થાપવાનો મોઝો આવી લાગ્યો છે જે ઝંસીની ગાદી ઉપરથી તમારે તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ ઉતરી રાણીપદનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે તે ગાદી આજે તમારી રાહ જોઇ રહી હોય એમ લાગે છે થોડેસવારોની પકટણે પણ સિપાઇઓના જગવામાં જોડાવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.”

“હવાલદાર ગુરજસે, જનાં બહુકો, દારૂઓ અને ખજાનો રાખવામાં આવે છે તે તાનો કિલ્લો સ્ટારફોર્ટ કળજમા લીધો છે અને જેવનો દારૂઓ બક્ષીસઅલી કેદીઓને છોડી ચૂકવાના હુકમની જ રાહ જોઇ રહ્યો છે” લક્ષ્મણરાવ બાંહે નવા સમાચાર આપ્યા.

“પિતાજી, તમારા વિચારોથી મને આશ્ચર્ય થાય છે” લક્ષ્મીબાઈએ જરા તીવ્ર અવાજથી કહ્યું “સિપાઇઓની આ પ્રકારની નિમકદરમીને તમારા તરફથી-આપણા તરફથી કેમ પણ પ્રકારે ઉત્તેજન ન જ મળતું જોઈએ. સિપાઇઓની વહાદરીને કબાવનારો પ્રયાસ આપણને શોભતો નથી.

મહાનને બંધાવવાનો પ્રયાસ નથી કરતા? અંસીની. હકુમત દેવચોગે બાજ આપણા દાયમાં નથી, તેથી શું થયું? તેથી શું કંઈ અંસીનો ન આપણો છુનો સંબંધ મરી ગયો? તેથી શું કંઈ અંસીની પ્રબ્ધ પ્રત્યેનો આપણો માલ-ધરી ગયો? તેથી શું કંઈ અંસી સંસ્થાન તરફનું આપણું કતબ નહિ થઈ ગયું?"

"પણ, રાણીજી!" ગંગાબાઈએ પોતાની બ્યવહારકુશળતાનો વિશેષ પરિચય આપ્યો: "ધારો કે કંપની સરકાર આ બજવાબોરોને દાખી દીધે તો પછી અંગ્રેજ અમલદારો પાછા રહેલા અંસીનાં મુખ્ય મુખ્ય પ્રબ્ધ જતોનો હોય કાદરો, કે તેમણે જ સિપાઈઓને ઉશ્કેર્યા અને બંદમાં સામેલ કર્યા અને તેમાં આપણું નામ પહેલું આવશે, અને જો બજવાબોરોનો વિજય થયો અને તેમના દાયમાં સત્તા આવી તો તેઓ પોતાનું રાજ સ્થાપર અને અંસીની ગાદી ઉપર કોઈ મુસલમાન સૈનિક આવી બેસશે. માં રાણીજી! બેઉ વાતે સંકટ છે. આઠી રહેવામાં કોઈ રીતે લાભ નથી. સાથી યાણું અને રાણી વરીકેનો માનબરો દરબજો અને મુશવવાનાં છે."

"બસ, ગંગાબાઈ! બસ, બહુ થયું!" રાણીએ અકગાધને કહેવા માંડ્યું: "આવા બધા સંતાપજતક વિચારોથી મારા મનજને કુબ્ધ બનાવવાની જરૂર નથી. તમે બધાં એકસરખા વિચાર ધરાવતાં નથી. તું કહે છે કે મારે અંસીનો ત્યાગ કરી સલામત સ્થાને પહોંચી જવું. આ નાનાસાહેબ અને તાત્કાલાહેબ અને અંસીમાં બંડ કરવાની ઉશ્કેરણી કરે છે. મારા પિતાજી અને લક્ષ્મણરાવ બાંડે હવે એમ કહે છે કે મારે તક મળે તો બંડખોરો સાથે જોડાઈ જવું. બીજી બાલુથી મહારાજા સૌધીયા અંગ્રેજ સરકારને વફાદાર રહેવાનો મને અત્યંત આમદ કરે છે; આમાં મારે શું કરવું તેની મને સમજ નથી પડતી! ગંગાબાઈ! મારું મનજ લમી ગયું છે. કેાનું સાંભળવું અને કેાનું ન સાંભળવું, તે એક ગદન પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે! કયો માર્ગ મદજ કરવો વાજબી છે તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ કેટલું બધું રિકટ છે તે તું જ સમજી સકશે. કુમારની ખાતર જ હું આ જીવન ટકાવી રહી છું, એ ન હોત તો આ જીવનનો અંત લાવી બધીયે જાળ અને ચિંતામાંથી મુક્ત થાત. મીરત વગેરેમાં બજવો થવાના સમાચાર બપોરથી મારે કાને બાબા છે, ત્યારથી મારી અખોમાંથી હિંમત પણ ઉડી."

આપણો ધાર્મિક હક્ક કંપની સરકારે માન્ય ન રાખતાં આપણાં હિંદુ રાજ્યો નાવારસ ગણી પચાવી પાડ્યાં છે. એટલે આપણને તો કંપની સરકાર સામે વાજબી જ રોષ છે. મુસલમાનો પણ મોમલાઇ નાચ પામવા માટે કંપની સરકારને જવાબદાર ગણે છે. એટલે એક રીતે તો આ એક દૈવે મેલેલેલી મુદ્દર તક છે અને હિંદુ અને મુસ્લીમોએ સાથે મળીને તેનો લાભ લેવાની અગત્ય છે.”

“પિતાજી !” લક્ષ્મીબાઈએ માર્મિકતાથી કહ્યું : ત્યારે “આજથી ત્રણ વરસ પહેલાં જ્યારે ઝાંસી ખાલસા કરવાનો સમય હતો ત્યારે તમે અંગ્રેજોનો વિરોધ કરવા તૈયાર ન હોતા. તે વખતે અંગ્રેજોની સામે થવાની મારી ઇચ્છા કેટલી-પ્રમળ હતી તે તમે જાણો છો, છતાં તમે અને ભૂતપૂર્વ દિવાન નરસિંહરાવે મારી એ ઉત્કટ ઇચ્છાનો વિરોધ કર્યો અને આપણું સંસ્થાન લેવા ઇચ્છના કંપની સરકારના અમલદારો સાથે હાથ મિલાવ્યા, તેનું શું કારણ ? અને આજે તમને કંપની સરકાર સામે થવાનું કયાથી સૂઝી આવ્યું ?”

“પુત્રી !” મામાસાહેબે પેતાની મૂઝ ઉપર હાથ ફેરવી લક્ષ્મણરાવ બાંકે તરફ જોઈ કહ્યું : “તે વખતના સંયોગો જુદા હતા. તે વખતે આપણે કંપની સરકારની સામે થયા હોત તો આપણને કોઈ મદદ કરવા ન આવત. આપણા સૈનિકો પણ આપણા પક્ષમાં રહેત કે કેમ તેની મને શંકા છે, અને તેમ છતાં પણ આપણે સામે થયા હોત તો કંપની સરકારની વિશાળ મુદ્દસામગ્રી અને લશ્કર આગળ આપણ કશું ચાલન નહીં. પરંતુ અત્યારનો સમય જુદો છે. અત્યારે તો આખાં ઉત્તર હિન્દમાં કંપની સરકારની સામે પ્રમળ બંક ફાટી નીકળ્યું છે; જ્યાં જોઈએ ત્યાં લશ્કર તેની વિરુદ્ધ થઈ પડ્યું છે; બંડમાં કેટલાંક અચાપ પામેલાં રાજ્યો પણ સમ્મિલ ર્યાં છે, દિલ્હીની ગાદી ઉપરથી બહાદુરશાહને હાડી મૂકવાથી મુસલમાનો પણ રોષે બગાયા છે; આવી રિયતિમાં આપણે જો ઝાંસીના સિપાઈઓની આજેવાની લાકડે તો ઝાંસી સંસ્થાન આપણા હાથમાં છે અને એક વખત ઝાંસીનો કિલ્લો આપણા કબજામાં આવ્યો, પછી કંપની સરકારના લશ્કર સામે ટકી રહેવું રમત વાત છે ! રાજીસાહેબ ! આજથી ત્રણ વરસ પહેલાં કંપની સરકારની સામે થવાની મેં ના પાડી હતી. તે વિચાર કરીને જ ના પાડી હતી; અને નરસિંહરાવે પણ સમજપૂર્વક જ

મરાઠા સામાન્ય લેના સૈનિકોની વફાદારી ઉપર સ્થપાયેલ છે, અને એ વફાદારી એક વખત ડગાવવામાં આવી એટલે પછી કદાચ કદીએ તે ડગમગી જશે તે કહેવાય નહીં. આજે કંપની સરકાર સામે ચંનારા સૈનિકા કાષ્ઠ વાર ખીજતી ઉત્કેશ્વરી આપણી પોતાની પણ સામે ધાવ, એટલે મારા મત પ્રમાણે સૈનિકોને ઉત્કેશ્વરી બંડ કરાવવું અગર એ બંડને ઉત્તેજન આપવું એ દુધ પાકને સાપ ઉછેરવા જેવું જ છે.” લક્ષ્મીબાઈએ બંડ સંબંધી પોતાના રિવારો દર્શાવ્યા.

“પુત્રી !” મામાસાહેબે અતિશય મમતાભર્યા અવાજે કહ્યું : “કાષ્ઠ સામાન્ય પ્રસંગ હોત તો હું બંડખોરાને આમ ઉત્તેજન આપવાની છત્રછા રાખત નહીં. સૈનિકા પોતાના રાજને વફાદાર રહે એ કાષ્ઠ પણ શાસન કરતાં માટે ખાસ આવશ્યક છે. પરંતુ અસારના સંજોગો જૂઠા જ પ્રકારના છે. ઉપરાંત આ સિપાઈઓ જેઓ બળવો કરવા તૈયાર થયા છે તેમને પણ કંપની સરકાર સામે ફરિયાદ છે. કંપની સરકારના વહીવટથી તેઓ પણ નારાજ થયા છે અને તેમાં ધર્મનું કારણ મુખ્ય છે. બંડખોરામાં વાપરવાની જે નવાં કારણો તેમને આપવામાં આવ્યાં છે, તેમાં એક ખાલુ કુછરતી અને ખીજ ખાલુ ગાયની ચરખી છે. આથી હિંદુ તેમ જ મુસ્લીમ બન્ને કામના સૈનિકોની ધાર્મિક લાગણી દુઃખાય છે. આપણી છત્રછા હોય ના હો, છતાં તેઓ બંડ કરવાના છે, કરી ચૂક્યા છે. આપણે તો માત્ર આ કુદર તકનો લાભ લેવાનો છે.”

“અને પિતાજી, શું તમે આ સિપાઈઓનો પણ પણ ધાર્મિક કારણ સર લઈ રહ્યા છો ?” રાણીના પ્રશ્નમાં ચોખ્ખો કટાક્ષ દેખાતો હતો.

“હા, પુત્રી, એમ પણ કહી શકાય, રાજકાજનાં કામ ધર્મના કામ જેટલાં જ પવિત્ર ગણાય છે. આપણે તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલી તકનો આપણા લાભ માટે ઉપયોગ કરી લેવાનો છે.” મામાસાહેબે ત્વરાથી પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“રાણીસાહેબા !” લક્ષ્મણરાવ બાડિએ પોતાનો અભિપ્રાય રજુ કરતાં કહ્યું : “મામાસાહેબનું કવન ચર્ચાર અને યુક્તિપુરઃસર છે. મુસ્લીમો એમ માની બેઠા છે કે બંડખોરાએ તેમની ધાર્મિક માન્યતા ઉપર પ્રદાર કર્યો છે. આપણા હિંદુઓને પણ અન્યાય થયો છે; કારણ કે દત્તક લેવાનો

કરનારને જ સિદ્ધિ મળે છે. આ કાષ્ઠ વેપારરોજગાર નથી કે જેમાં ગણ-
તરીથી અગાઉથી પરિણામની ખાત્રી કરીને પગલું ભરી શકાય. વીર પુરુષો
કે સ્ત્રીઓ જ વસુધાનો ઉપભોગ કરી શકે છે. વીરમોગ્યા વસુધરા કશું
છે તે તદ્દન સત્ય છે ! માટે ચર્ચામાં સમય ગુમાવવાનો અત્યારે અવ-
કાશ પણ નથી કોણ જાણે આવતી કાલે તમારે નિશ્ચય ઉપર આવવાની
દૃશ્ય પડે તો નવાઈ નહીં ! ઝાંસીનો વહીવટ દામોદરરાવની વતી ફરીથી
તમારે હાથ લેવો પડશે જોમ મને લાગે છે, અને તે વખતે તમે ના ન
પાડો, એટલા માટે મારે આ બધી દલીલો કરવી પડી છે લોકોમાં તમારું
માન છે, બળવાખોરો પણ નમને રાણી તરીકે સ્થાપવા ઇચ્છે છે, માટે
જોવા સમયને માટે આચારથી જ તૈયાર થઈ રહો, એટલે તે વખતે
આનાકાની કરવી ન પડે.”

“પિતાજી !” લક્ષ્મીબાઈએ સદિગ્ધપણાથી જવાબ આપ્યો. “તમારી
વાત અને દલીલો મેં બરાબર સંભળી છે, નાનાસાહેબ અને તાત્યાસાહેબનાં
કથન પણ મેં સાંભળ્યાં છે અત્યારે તો ઝાંસીમાં કપની સરકારનો અમલ ચાલે
છે, બળવાખોરોનો હાથમા દબાવવા આવી નથી. આ કલ્યાણમાં માયુ
મારવાનું હાત તો મારું મન નથી, છતાં જોઈ લઈશ સમય બદલાશે અને
મને લાગશે તો હું બડખોરોનો પણ લેતા પાછી પાની કરીશ નહીં.”

“પુત્રી !” મામાસાહેબે જરા રોષ દર્શાવી કહેવા માંડ્યું. “હું
તને વીરતાની પ્રતિભાતિ સમી ધારતો હતો, પણ તારામાં વીરતા કરતાં
વાહિયાણુદિ વધારે આવેલી જોઈ મને દિલગીરી થાય છે. જે કપની સરકારે
આપણું રાજ છીનવી લીધું અને તારા જેવી ઝાંસી સરથાનની મદદારાણીને
સામાન્ય સ્ત્રી જેવી બનાવી દીધી, તેની સામે યુદ્ધ કરી ગયેલું રાજ પાછું
મેળવવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે ત્યારે તને આવા વફાદારીના અને ધર્મ
નીતિના કાયરતાઓ વિચારો ક્યાથી આવે છે ? પેલા સીંધીયા અને
તેના લુચ્ચા દિવાનનું આ કામ છે. એણે જ તારું મગજ બંધેરીને અવળે
માર્ગે દોર્યું છે પણ ગ્વાનીઅરના અને ઈંદોરના કરતાં ઝાંસીના સમ્રાજો
તદ્દન જુદા છે સીંધીયા અને હોદકરને પોતપોતાનાં લશ્કર છે, આપણી
પાસે લશ્કરનું નામ પણ નથી, એટલે જે પક્ષનો વિજય થવાનો સમય
હોય તેની સામે મળી જવામાં જ આપણું હિત છે આ બડ જેટલી ત્વરાથી

ના પાડી દત્તી આજે જો એ આપણી સમક્ષ હોય તો આપણે આ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં અપનાવવાની હા પાડત એટલું જ નહીં, પણ હિતેશ્વર આપત.”

“હા, રાણીસાહેબ !” લક્ષ્મણરાવે ટાપસી પૂરી. “મામાસાહેબની વાત યથાર્થ છે. અનુભવ અને રાજનીતિના મિશ્રણવાળા એમની સલાહ સર્વથા હિત અને હિતકર છે. સમય આવે ત્યારે સોગંદી મારની એ શત્રુમતનું સ્વરૂપ છે.”

“વાર, પણ તમે આ સિંધાઈઓના બળવાને સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ કેમ કહી શકો છો ? છુટાછવાયા સૈનિકો બળવો કરે તેને યુદ્ધ કેમ કહેવાય ?” રાણીએ નવા જ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“રાણીસાહેબ ! યુદ્ધ અને બળવો એ ■ શબ્દોના વાસ્તવિક અર્થમાં કશો જ ફેર નથી. હિંદનાં રાજ્યો એક પછી એક આ સર્વશક્તી અંગ્રેજ સત્તાની એડી નીચે દબાઈ રહ્યાં છે, તેમાંથી છૂટવાનો અને સ્વતંત્ર થવાનો આ પ્રયાસ છે, માટે તેનું નામ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ છે. ગ્રેાડ સૈનિકો છુટાછવાયા યુદ્ધ કરે એટલે સામેના પક્ષ તેને બળવાનું અગ્રફ નામ લઈ આપે, પણ એ જ સૈનિકોને વ્યવસ્થિત કરી કોઈ સેનાપતિ કંપની સરકારને શિશરત આપી છત મેળવે, એટલે એ બળવો મટી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ તરીકે જોળખાય અને સૈનિકો બળવાખોરો મટી વિજયી સૈનિકો ગણાય અને સેનાપતિની વિજયી અને બાહોશ સરદારમાં ગણના થાય ક્રાસની પ્રજ્ઞના બળવાનો દાખલો આપણી સામે મોજુદ છે. કંપની સરકારની દૃષ્ટિએ આ બળવો હશે, પણ આપણી દૃષ્ટિએ તો આ આઝાદીનું યુદ્ધ છે.” લક્ષ્મણરાવ બાંહેધ પોતાની તર્કવિદ્યા ચલાવી.

બડ અને યુદ્ધનું આ સામ્ય અને તફાવત બાણી લક્ષ્મીબાઈને આશ્ચર્ય થયું, ધડીબર તેઓ આ વિચારસરણીના પ્રવાહમાં તણાવા લાગ્યા અને તેમના મનમાં ફરીથી ઝાંસી પર અમન કરવાની આકાંક્ષા સ્પૂરી આવી.

રાણીની આવી સહિષ્ણુ સ્થિતિ જોઈ મામાસાહેબે તેમને વધુ પ્રોત્સાહન આપવાના આશયથી કહ્યું “પુત્રી ! લક્ષ્મણરાવની વાત સાચી છે. નાના સાહેબ અને તાસાસાહેબે પણ માર્યા મૂકી ઝુકાવ્યું છે, તે વખતે શું આપણે જ અલગ રહીશું અને લોકોની આંખમાં દેશદોરી ગણાવશું ? સાદસ તો છે જ પણ સાદસ વિના સિદ્ધિ નથી. આજકાલમાં તો ખાસ કરીને સદાસ,

“હજી પણ અબ્યાસની જ વાત કરે છે !” મામાસાહેબે લક્ષ્મીબાઈ સામે જોઈ ગુસ્સો લાવી કહ્યું “પુત્રી! હું ધારતો હતો તેના કરતાં પણ તારામાં તો ઝોઝી અછ્તન દેખાય છે ! એક મરાઠાના ખમીર માટે મગરબી ધરાવતારી તારા જેવી વીરમિના શુ પેલા લુચ્ચાના સરદારના શબ્દોમા વિશ્વાસ મૂકી અભારે યુદ્ધ કરતાં અબ્યાસને મંદસ્ત આપે છે !”

આટલું કહી દામોદરરાવ તરફ ફરી મામાસાહેબે કહેવા મંલ્યું : “જે વખતે તમારે તમારા હક્કો માટે, તમારા જૂંટવી લીધેલા વારસા માટે, તમારી ખૂચરી લીધેલી ગાદી માટે લડવું જોઈએ તે વખતે અબ્યાસ કરે ! પેશવાઓ યુદ્ધમિત્ર મટી અપચત્તારામી બ-વા એટલે પેશવાઈ પડી લાંગી અને મરાઠાઓમાથી લડાયક જુસ્સો નાણુદ થઈ વાણિયાગીરી આવી એટલે મરાઠા સરદારો પણ નાણુદ થયા. કુમાર ! તમે તમારે બહુયા કરો અને લક્ષ્મીબાઈ ! તું પણ ચડીપાઠનો ખાલી પાક કપા કર ! શક્તિની પૂજા જો તારામા શક્તિ ન રહેતી હોય તો એ પૂજનો કશો જ અર્થ નથી ! થોડા જ સમયમાં મુસલમાનો ઝાંસીનો કબજો લઈ લેશે અને તેમનો કાષ આગેવાન ઝાંસીની ચાદી ઉપર ચડી બેસશે, હારે તમે બને અબ્યાસ અને શસ્ત્રોનું વાચન કર્યા કરજો ! ઝાંસીની રાજમાતાને અને ઝાંસીના વારસદારને આ નિર્માત્રતા, આ અનિશ્ચિતતા, આ વ્યામોહ અને કપની સરકાર મત્તેનો આ આદર સેશ પણ શોભતા નથી !”

“પિનાછ ! બહુ થયું ! આજના કામકાજથી અને તમારી સલાહથી મને થાક અને કેટાળો આવ્યા છે. અભારે મને આસાથેશની જરૂર છે. કાલે સવારમાં માફ મગજ તાણું થાય ત્યારે આપણે ફરીથી વિચાર કરીશું તમે ધારો છો તેટલું આ કામ સરળ નથી અને તેથી હું આંખો મીંચી આગળ ધસવા માગતી નથી” લક્ષ્મીબાઈએ પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય દર્શાવી મામાસાહેબને ત્યાંથી જતા રહેવાનું આડકતરું સૂચન કર્યું.

“પુત્રી ! બને સવારે ફરીથી વિચાર કરીશું. તું કહે તો આપણે નરસિંહરાવને બોલાવીએ અને તેની સલાહ પૂછીએ”

“હા, એ વાત ઠીક છે. ઝાંસી સંસ્થાનમાં નરસિંહરાવ જેટલી તીવ્ર બુદ્ધિ ખીજા કાંઈની નથી.” લક્ષ્મણરાવે ટાપસી પૂરી.

ફેલાવું નય છે તે નેતા થોડા વખતમાં હિન્દુસ્તાનમાં અગ્રેજોની સેના નામસીપ થઈ જશે. આવા કુબ્ધ વાતાવરણમાં અને તોફાનમાં આપણે જો આપણી સ્થિતિ જોમની તેમ જાળવી રાખવી હોય તો આપણે ત્વરાથી નિર્ણય ઉપર આવવાની જરૂર છે.”

“આવી ગંભીર બાબતમાં ઉતાવળથી પગથું ભરવાની હું ના પાડું છું. આ ભાગ્યે જ એટલી ગંભીર છે કે તે વિશે ઊંડા વિચાર કર્યા વગર ઉતારણાડું પગથું ભરવામાં ભારી ભોખમ રહેવું છે. અને આ બંડનું શું પરિણામ આવવાનું છે તેની જાણે ખતર છે ! તેમ આ બંડમાં કાણ કાણ સામેલ થશે અને કાણ કાણ કંપની સરકારનો પક્ષ કરશે તે પણ અસાધ્ય કહી શકાય તેમ નથી. ખરી વાત છે કે અત્યારે આ દેશમાં કંપની સરકારનું ભરૂંર થોડું છે અને જે છે તે છૂટું છવાયું પડ્યું છે; પણ તેને એકત્ર કરી વ્યવસ્થા કરતાં જોઈતું અંગ્રેજ સીકાને આવડે છે તેટલું આપણને આવડતું નથી અને જરૂર પડતાં કંપની સરકારની મદદે આપું બિલન ઉઠ્યું છે અને બિલિયન સરકારનાં સાધનો ફટલાં પ્રબળ અને વિપુલ છે તે તમેને સમજાવવાની જરૂર નથી. વિશેષમાં જો પણ ખાતો રાખજો કે જે ભાવનાથી જો સીકા લડશે તે ભાવનાથી આપણા સીકા કદાચ લડવાના નથી. આપણે પરસ્પરનો અંગત સ્વાર્થ અને વેરઝેર એટલાં પ્રબળ અને આવળ પાતાં છે કે આપણા દેશના સમગ્ર દિનનો કે આપણી સમગ્ર પ્રજાની પ્રતિજ્ઞાનો આપણે વિચાર કરી શકતા નથી. તો પણ આપણે સજ્જ થઈ રહેવાની જરૂર છે. આ બળવાખોરોનું કાંઈ કહેવાય નહીં, આવેશમાં ને આવેશમાં જો આપણા ઉપર પણ તુટી પડે ! માટે લક્ષ્મણરાવ, આપણા મહેલના દરવાજા આજથી મજબુતીથી બંધ રાખજો અને ચોક્કસદારને ત્યાં રાત-દિવસ ખડો પડેશે ભરવાની સૂચના કરજો. જ્યાં સુધી આ તોફાન શમી ન જાય ત્યાં સુધી આપણે જ્યાંએ બનતાં સુધી રાજવાડાની બંદર જ રહેવું જોઈએ આ બંડમાં આપણી સામેલગીરી હતી, એમ પાછળથી આપણા દુશ્મનોને કહેવાનો વખત ન આવે !”

રાણીસાહેબનાં ઉપદેશ વાંકેા સંભળી એક બાલુ બેઠેલા દામોદરરાવ ચમકી ઊઠેા; તે જોઈ લક્ષ્મીબાઈએ કહ્યું: “કુમાર ! તમારે મહારાવાનું કે ઉચ્ચેરાવાનું કશું પણ કારણ નથી. તમે તમારો અજ્ઞાસ આણુ રાખો !”

“હજી પણ અબ્યાસની જ વાત કરે છે !” મામાસાહેબે લક્ષ્મીબાઈ સામે જોઈ ગુસ્સો લાવી કહ્યું: “પુત્રી! હું ધારતો હતો તેના કરતાં પણ તારામાં તો ઓછી અક્ષય દેખાય છે ! એક મરાઠાના ખમીર માટે મગફળી ‘રાવનારી’ તારા જેવી વીરાગિના શુ પેલા લુચ્ચાના સરદારના શબ્દોમાં વિશ્વાસ મૂકી અભારે યુદ્ધ કરતાં અબ્યાસને મહત્ત્વ આપે છે !”

આટલું કહી દામોદરરાવ તરફ ફરી મામાસાહેબે કહેવા માંડ્યું: “જે વખતે તમારે તમારા હક્કો માટે, તમારા સૂંટવી લીધેલા વારસા માટે, તમારી ખૂંચતી લીધેલી ગાદી માટે લડવું જોઈએ તે વખતે અબ્યાસ કરો ! પેશવાઓ યુદ્ધમિત્ર મટી અપશબ્દારાગી બન્યા એટલે પેશવાઈ પડી બાગી અને મરાઠાઓમાંથી લડાયક જુસ્સો નાજુદ થઈ વાણિયાગીરી આવી એટલે મરાઠા સરદારો પણ નાજુદ થયા. કુમાર ! તમે તમારે લડવા કરો અને લક્ષ્મીબાઈ ! તું પણ ચંડીપાડનો ખાલી પાક ક્યાં કર ! શક્તિની પૂજા જો તારામાં શક્તિ ન રહેતી હોય તો એ પૂજનો કશો જ અર્થ નથી ! શોડા જ સમયમાં મુસલમાનો ઝાંસીનો કબજો લઈ લેશે અને તેમના હાથ આગેવાન ઝાંસીની ગાદી ઉપર ચડી બેસશે, હારે તમે બને અબ્યાસ અને શાંતિનું વાંચન ક્યાં કરજો ! ઝાંસીની રાજમાતાને અને ઝાંસીના વારસદારને આ નિર્માયતા, આ અનિશ્ચિતતા, આ વ્યામોહ અને કંપની સરકાર પ્રત્યેનો આ આદર સેશ પણ શોભતા નથી !”

“પિનાજી ! બહુ થયું ! આજના કામગાજથી અને તમારી સલાહથી મને થાક અને કેટાજો આવ્યા છે. અત્યારે મને આસાથેશની જરૂર છે. કાલે સવારમાં માઈ મગજ તાજું થાય ત્યારે આપણે ફરીથી વિચાર કરીશું. તમે ધારો છો તેટલું આ કામ સરજ નથી અને તેથી હું આંખો મીંચી આગળ ધસવા માગતી નથી.” લક્ષ્મીબાઈએ પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય દર્શાવી મામાસાહેબને ત્યાંથી જતા રહેવાનું આડકતરું સૂચન કર્યું.

“પુત્રી ! બલે સવારે ફરીથી વિચાર કરીશું. તું કહે તો આપણે નરસિંહરાવને બોલાવીએ અને તેની સલાહ પૂછીએ.”

“હા, એ વાત ઠીક છે. ઝાંસી સંસ્થાનના નરસિંહરાવ જેટલી તીવ્ર શુદ્ધ બીજા કાંઈની નથી.” લક્ષ્મણરાવે ટાપસી પૂરી.

“મારે કાઠની સલાહની જરૂર નથી. નરસિંહરાવમાં બલે તીવ્ર બુદ્ધિ હોય, પણ તેનું મન મેલું છે. અને તેના અંતરમાં પાપ છે; એટલે મેં તેને મારી તહેનાતમાંથી દૂર કર્યો છે. મારે એની સલાહ સંભળવી પણ નથી અને એનું મુખ ફરીથી જોવું પણ નથી.”

મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવના ગયા પછી લક્ષ્મીબાઈ વિશ્રાંતિ લેવા પલંગમાં પડ્યા, પણ મોડી રાત્રિ સુધી નિદ્રા ફેલીએ તેમના ઉપર કૃપા કરી નહીં.

અકરણ ૪ થું
કટોકટીનો સમય

મોડી રાત્રિ સુધી રાણીને જાંબ આવી નહીં. તે અનેક તકવિતકંમાં પડી ગઈ. ક્યો માર્ગ મદ્ય કરવો એ તેમની બુદ્ધિમાં બરાબર ઉતરતું નહોતું. એક બાજુથી બંડખોરો સાથે મળી કંપની સરકાર સામે વેર લેવાની તીવ્ર આકાંક્ષા ધતી હતી, તો બીજી બાજુથી કાર્યકારણનો અને પરિણામનો વિચાર કરતાં બંડમાં સામેલ ન થવાની ઠરઠા થતી હતી. લક્ષ્મીબાઈનું ચિત્ત અરિયર વૃત્તિવાળું બની આવ્યું તેમ જોઈ આવતું હતું. બાર વાગ્યા પછી માંડમાંડ તેમની આંખો મીંચાઈ હતી. પણ પ્રાતઃકાળમાં વહેલાં જ તેમની નિદ્રા હડી ગઈ. અર્થાત ચિત્તને અને ચિતાગ્રસ્ત માણસને સુખની નિદ્રા જાગ્યે જ આવે છે.

લક્ષ્મીબાઈએ સવારમાં પ્રાતઃકર્મથી પત્તવારી એક અનુચરને બોલાવી મંગાદાસ મદારાજની નિવાસ કરવા મોકલ્યો. મંગાદાસ મદારાજ પણ મોંઝીના કિલ્લામાંથી લક્ષ્મીબાઈ સદેરમાં રાજવાડામાં નિવાસ કરવા ગયાં સારથી કિલ્લાના સિવાસખનો ત્યાં કરી ક્યાંક ચાલ્યા ગયા હતા. તેના પાછા

મફત

મહાજન પરચુમરી વર્કસની ટોઇલેટસ

કામલતા હેર ઓઇલ
સ્નો

ખ્રીલીયનટાઇન

માલુ દમયના વપરાયની આ ટોઇલેટ તમારી દરેક જરૂરીઆત પુરી પાડશે. સુગંધમાં તથા ક્વોલીટીમાં ચઢીઆતી છે; ફક્ત એક જ વખત વાપરવાથી ખાતરી થશે.

કિંમત:

કામલતા હેર ઓઇલ—સ્નો—ખ્રીલીયનટાઇન

ખા. ૧ ૦-૧૪-૦ ૦-૧૦-૦ ૦-૧૦-૦

આ ત્રણે ચીજો સાથે મંગાવનારને—

કામલતા ઓઇલરોઝ સાયુનું બાકસ રૂ. ૧)નું મફત મળશે પોસ્ટેજ ચારે ચીજોનું રૂ. ૧-૨-૦ અલગ.

સહૃદયતા અને સફાઈથી બાળ કાઢવા માટે

બાદશાહી સાબુ (રજીસ્ટર્ડ)

વર્ષો થયાં જગત્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યો છે.

વાપરનારાઓ સંપૂર્ણ સંતોષ પામ્યા છે. આમલ બળતી નથી. કાળી પડતી નથી. ખરીદતાં નામ તથા ટ્રેડમાર્ક જરાબર વપરાસીને ખરીદ્યો. નક્કીયાતોથી સંભાળજો. દરેક ડેકાણે વેચાય છે. ફ્રેન્ચી લીનની કબીમાં ત્રણ ગોટીના બાકસ ૧ ના બાર આના ખર્ચ જુદું.

દરાબ, ખુબલી માટે અકસીર ઝંડાછાપ દરાજનો મલમ વાપરો. દરેક ડેકાણે વેચાય છે. દલકા માલથી સંભાળજો.

સી. સી. મહાજન એન્ડ કું., મુંબાઇ નં. ૨.

નમુનો મફત મંગાવી જાતી કરો.

મેનોઝાઇમ ગોળીઓ-

સીઓના રત્નવિહારના દહો મટી રત્નનિધીમાં અને દુઃખ વગર દેખાય છે ઘણી જ ફાયદાકારક છે. અસક્તિ દૂર કરી મજબૂત શક્તિ આપે છે. લોહી વધારે છે. પાચનશક્તિ વધી અન્ન પાચન થાય છે. હીરોઇરીઆનો આગ્રહ થોડા વખતમાં નાશ પડે છે.

MENOZYME PILLS મેનોઝાઇમ પીલ્સ વાડ

શાખલે. ૩૬ ગોળીની બા. કી. રૂ. ૩. ૧-૮-૦ ટ. ખ. ભુદે. યોષ અને પેદીશ ખર્ચે મફત બે આભાના રાંધે આવેથી ચાર દિવસ બાદે તેટલી નમુનાની ગોળીઓ મફત મોકલવામાં આવશે. જરૂર ફાવેલો કરશે.

વાઇટોઝાઇમ નં. ૨-કુવારા મહાધોને

વારંવાર સ્વપ્નામાં ધાતુ સ્ખલીત થાય છે. સરીર ફીકું પડી અસક્તિ દેખાય છે મજબૂત મંદ પડે છે. વાઇટોઝાઇમ ઘટ્ટી ભય છે. તેવા દરોમાં વાઇટોઝાઇમ નં. ૨ અચૂક ફાયદો કરે છે. સ્વપ્ના બંધ થાય છે. નિદ્રા રાંધે આવે છે. શક્તિ આવે છે. ૩૦ ગોળીની બા. કી. રૂ. ૧-૪-૦ ટ. ખ. ભુદે.

ફોસ્ફોજન (ડા. સ્ટ્રોંગ મનની) ગોળીઓ-

સરીરમાં રહેલી શ્રીઓ ને છવન તાવને વધારે છે તે બધીએને ફોસ્ફોજન લેણલા તરવો પુરાં પાડી ધાતુ વિકાસના દરોને થોડા વખતમાં મટાડી પુરી લાભાત અને તેફરસ્તી આપે છે. તેનાથી છાતીના ધબકારા, મજબૂતી નબળાઈ, અકર, ધાક, આંખની નબળાઈ, લોહીનું શીકાપણું, અને પેશાબમાં ધાતુ અને

સફેદ પદાર્થનું નીકળતું બંધ થાય છે. ૧૦ ગોળીની બા. કી. રૂ. ૪-૮-૦

૧૫ ગોળીની બા. કી. રૂ. ૧-૮-૦; ખર્ચે ભુદો. વાપરવાથી જરૂર સંતોષ મળશે.

૪૫૧ની રવાઓ નં. ૩૦૩ લુમામસીક

મળવાનું ડોકાણું-ફોસ્ફોજન ડીપો, સુબઈ નં. ૨

બેબટા:-જલદજે મોરધનદાસના કુટુંબ, પ્રીતેશ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

આબ્યાના ખજર રાણીજીને અચાનક બે ચાર દિવસ પહેલાં મળ્યા હતા, એટલે રાણીજીને તેને મળવાની ઇચ્છા થઈ આવી હતી.

ગંગાદાસ મહારાજનું અત્યારે સ્મરણ થવાનાં બે કારણો હતાં. એક તો એ કે એણે જે બિવિધ લાખ્યુ હતું તેનો અર્થ સમજવાની અત્યારે તેને તાકાવેલી લાગી હતી અને બીજું ગંગાદાસ મહારાજ પોતાનો બચપણનો સાથી શંકરરાવ હતો એમ તેમને ઈંકા પડી હતી.

જ્યારે અનુચરે દિલ્લાના શિવાલયમાં જઈ તપાસ કરી ‘ગંગાદાસ મહારાજ ત્યાંથી આપ્તા ગયા છે’ એવા ખજર આપ્તા ત્યારે લક્ષ્મીબાઈ કાંઈક નિરાશ થઈ ગયાં. તેમણે મહારાજ પાસેથી પોતાના બાવિ ઉપર મકાશ પાડવાની ઈતિજારી રાખી હતી; પણ એ આશા હવે તદ્દન નષ્ટ થઈ ગઈ. અને આવા તોફાનના વખતમાં ફરીથી ગંગાદાસ મહારાજનો ભેટો થવાનો સંભવ જ ન હોતો. ગંગાદાસ મહારાજ સાથે જ શંકરરાવ હશે અને એમ હોય તો શા માટે એણે પેસજનો આશય છોડી, આમ સાધુ જીવન અંગીકાર કર્યું હશે, એ બાબતનો તે સતોષકારક ખુલાસો કરી શક્યાં નહીં. તેમના મનમાં આ પ્રકારનો વસપુસો રહી ગયો. આ ભેદ હવે ક્યારે ઉઠેલાવાનો હતો ?

આ પ્રમાણે ગંગાદાસ મહારાજનો અને સાથેસાથ ઝંસીના બળવાનો વિચાર કરતાં લક્ષ્મીબાઈ બેઠાં હતાં; એટલામાં કુમાર દામોદરરાવ ત્યાં આવી ગયા અને પોતાની માતાને વિચારમસ્ત રિયતિમાં જોઈ રાજિના બનાવની માદ કરી કહેવા માંડ્યું “રાજમાતા ! શા માટે આપણે સિપાઈ-એનો પક્ષ કરી આ અંગ્રેજોને હાંકી કાઢનાં નથી ? કિશ્તમાં તેમની સખ્યા કેટલી છે ? સુ મુઠીબર અંગ્રેજોને આપણે જીતી શકીએ એમ નથી !”

“કુમાર ! તું નથી જાણતો, આપણે માત્ર ઝંસીના કિશ્તાના અંગ્રેજો સાથે જ લડવાનું છે એમ નથી. દિ-દુસ્તાનના તમામ અંગ્રેજો અને અંગ્રેજોને મદદ કરનાર દેશીઓ સાથે પણ લડવાનું છે. ઉપરાંત વિદાયતમાંથી એ સૈનિકો સૈન્ય અને હારજોગો આવે તે તો જૂઠાં. બેટા ! આપણે કાંઈ દડાડો આ લોકો સાથે ટકી શકવાના નથી. તું હજી બાળક છે, એટલે તને ખજર ન પડે. એ સ્વાભાવિક છે કે બળવાખોરોની ઉરોરણીથી રાજ-ગાદી ઉપર આવવામાં કેટલું બહાર જોખમ રહેલું છે ! જે બળવાખોરો

આજે તને ગાદીએ બિસાડે તેજ બળવાળેસે એક દહાડે ગાદી પરથી તને ઉઠાડી પણ થકે ! આજે જે સિપાઈઓ અંગ્રેજોનો દ્રોહ કરવા તૈયાર થયા છે, તેજ સિપાઈઓ આવતી કાલે આપણે પણ દ્રોહ નહીં કરે તેની આત્રી ક્યાં છે ?”

“પણ રાજમાતા ! અચાઉં તો તમે મને લશ્વારની પદ્યાબાજી અને યુદ્ધવિદ્યાની તાલીમ કેટલી હોંસથી આપતાં હતાં; તે યુદ્ધ બાદલા માટે ! અસારે જો આપણે અંગ્રેજોને હાથ નહીં બતાવીએ તો પછી જાંસી મેળવવાની આવી ખીજ તક ક્યારે સાંપડવાની છે ! મને લાગે છે કે તમારા વિચારો બગાડના જેવા રહ્યા નથી !”

“કુમાર !” રાણીએ જરા આવેશથી કહેવા માંડ્યું : “જો પેશવાનું રાજ ફરીથી સ્થાપન ચતુર હોય અને બ્યવસ્થિત મરાઠા સરકાર રાજમેદાનમાં ઉતરતું હોય તો હું અંગ્રેજોની સામે ઘેર જરા પણ ન બચાઉં. એ યુદ્ધ-ક્ષત્રિયોનું યુદ્ધ ગણાય, એટલું જ નહીં, પણ કષ્ટિત અર્થવાણું યુદ્ધ ગણાય. આવા ઉમદા કાર્યમાં હું મારી પાસેની ઉછામાં ઉઠી મિલકત આનંદથી હોમી દઉં, એટલું જ નહીં, પણ મારા જીવનનું સર્વ સર્વ બલિદાન આપી દઉં. પણ, કુમાર ! આજે એવા સંજોગો નથી. આ યુદ્ધ તે મરાઠાઓનું યુદ્ધ નથી, પણ કેટલાક અસંતુષ્ટ સિપાઈઓનું બંડ છે, અને તેના પક્ષ કરવાથી મરાઠાઓનું રાજ્ય ધુનઃ સ્થાપિત થવાનું નથી. અને જાંસીનું રાજ્ય મળવાની અને મળે તો તે ટકી રહેવાની આત્રી મળતી નથી. કુમાર ! ઉઠકું આપણી પાસે જે કાંઈ છે તે પાછું જો આપણે આ મળવાખોરોની સાથે જોડાઈશું તો ગુમાવી બેસશું !”

“પણ મામાસાહેબ તો માને છે કે બધા અંગ્રેજો માર્યા જશે અને આપણે અસારે સિપાઈઓની પડખે ઘડી બંડમાં સામેલ થવું જોઈએ, નહિતર તેઓ આપણને જાંસી પાછું લેવા દેશે નહીં.”

“કુમાર !” લક્ષ્મીબાઈએ પોતાની બેઠક ઉપરથી ઉઠી આમતેજ આંટા મારતા-ચુસ્તથી કહ્યું : “મામાસાહેબ, સાચાનું મનુષ્યોની જેમ સ્વાર્થી છે; તે માત્ર પોતાના કાલનો જ વિચાર કરે છે, પછી બીજાઓને લાજ યાચ કે દાનિ અજર અગવડ થડે છે કે નહીં તેનો વિચાર કરતા નથી. પોતાના સ્વાર્થની ખાતર જ એમણે મને ચર્લમ મદારાણી

સાથે પરણાવી, પોતાના સ્વાર્થની ખાતર જ તેણે મને અંગ્રેજોની સામે યતાં તે વખતે ઝટકાવી અને અલારે પણ પોતાના સ્વાર્થની ખાતર જ તે મને સિપાઇઓના હાથમાં રમવાની સૂચના આપે છે ! પરંતુ બે વખત મેં ભૂલ કરી, બે વખત હું મૂર્ખ બની, હવે ત્રીજી વખત હું મૂર્ખ બનનાર નથી અને એની સલાહ માનનાર નથી. સીંધીયા સરકારનું કહેવું સાચું છે, તેનામાં દીર્ઘદષ્ટિ છે એટલે તે બધી વસ્તુમાંથી આરપાર ભેદ શકે છે. આ બળવાનું પરિણામ પણ તે અગાઉથી કહી શકે છે. એમાંથી આપણને લાભ નથી. એટલે જ આમાં લાગ લેવાનું આપણું કામ નથી. બળવાખોરોને કશું જ શુભાવવાનું નથી, પણ આપણે બીજા કોઇના કરતાં ઘણું જ વધારે શુભાવવાનું છે; તેથી આપણે કોઇના પક્ષ ના કરતાં તટસ્થ રહેવું ભેદભર્યું. જો મામાસાહેબ—”

રાણી લક્ષ્મીબાઇ ઉપરું વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાં તો ગંગાબાઇએ કોઇનાં આવી કાંઈક ખાસ્તીથી, કાંઈક બધથી કંપતાં કંપતાં કહેવા માંડ્યું: “રાણીજી ! રાવ અપ્પા દોડતો દોડતો રાજમહેલમાં આવે છે. તેનાં કપડાં ફાટી ગયેલાં છે અને તેના દેખાવ ઉપરથી લાગે છે કે તે કોઇની સાથે તકરાર કરીને આવ્યો છે. કોને ખબર કેવા સમાચાર લઇને એ આવતો હશે ! જો એ ખરાબ સમાચાર લઇને ન આવતો હોય તો આવતી કાલે આપણે માતાજીને શ્રીદગ્ધ કરીશું અને પૂજા કરીશું.”

“ગંગાબાઇ !” રાણીએ પોતાના આસન ઉપર બેસી સ્વસ્થ થવાનો પ્રયાસ કરતાં કહ્યું “મરાઠાનાં સત્તાનોએ હમ્મેશાં ખરાબ સમાચાર માટે તૈયાર જ રહેતું જોઇએ જા અને રાવ અપ્પાને અંદર લાવ.” પછી રામોદશરાવ તરફ ફરી રાણીએ કહ્યું “કુમાર ! આવો અને મારી પાસે બિલા રહો ! પુત્ર ! આજથી તમે મારા સુખદુઃખમાં ભાગીદાર છો અને સાથી છો. આજથી જે કાંઈ બને તેમાં તમારે મારી સાથે જ રહેવાનું છે. બેટા ! કેવી મોટી આશાથી અમે તને પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો, અને આજે કેવી વિપરીત સ્થિતિ આવી બિલા છો ! ઝાંસીની રાજબાદી તારા ભાગ્યમાં નહોતી, એટલું જ નહીં, પણ સુખશાંતિથી આ રાજવાડામાં વસવાનું પણ તારા ભાગ્ય નથી લાગતું ! મને એમ થયાં કરે છે, શા માટે થયાં કરે છે તે હું નથી કહી શકતી, પણ મારા અંતરના ઊંડાણમાં આપણા સુખના દિવસો પૂરા થયા છે એવા બહુકારા વાગી રહ્યા છે. બેટા ! મારી પાસે આવ !”

દામોદરરાવ વીણે મોઢે લક્ષ્મીબાઈની નજીક આવતા લાગણીવશ બનેતાં રાણીએ તેને માતાના જેવા વાત્સલ્ય અને રનેહભાવથી એક મધુર સુંબન કર્યું અને તેના વાસા ઉપર અત્યવ વહાલથી હાથ ફેરવેલાં. એટલામાં રાવ અપ્પાને તેડીને ગંગાબાઈએ અંદર પ્રવેશ કર્યો.

રાવ અપ્પાનો દેખાવ અત્યારે દયા ઉપજાવે એવો હતો. તેનાં કપડાં વેરણુછેરણુ થઈ ગયાં હતાં, તેના માથા ઉપર ધાધડી નહોતી અને માથાના બાલ અસ્તવ્યસ્ત હોતા હતા. તે આવેશમાં, દુઃખના આવેશમાં હતો અને તેનું આખું શરીર એક પ્રકારનો રાગ અને કંપ અનુભવતું હતું. તેને જોતાં જ રણાજીમાં શિક્ષક પામેલા ચોદાનું સ્મરણ થતું હતું. તેણે દાખલ થતાં જ લક્ષ્મીબાઈના પગમાં પડી નાનાં છોકરાની જેમ આક્રંદ કરવા માંડ્યું.

“રાવ અપ્પા !” લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી રાવ અપ્પાની પીઠ માળડી તેને ઉભો કરી આશ્વાસન આપવા માથું “આપ આસી રાજ્યના જૂના સૈનિક આ પ્રમાણે બાલીશતા અને બીરાતાનું પ્રદર્શન કરવું થોડું નથી. પોતાની રાણી ઉપર આવી પડતી કે આવી પડનારી વિપત્તિઓ માટે મરાઠા સરદારને આક્રંદ કરવાની જરૂર નથી. રાવ, જે કંઈ બન્યું હોય તે કહી દે ! હું હવે ગમે તેવા સમાચાર સાંભળવા તૈયાર બોલી છું. ખરાબમાં ખરાબ સમાચાર પણ મને હવે વિરેલ બધ ઉપજાવી શકે તેમ નથી ! આપમાં પછી અસર શું અને લૂંટાયા પછી ભય તો !”

“રાણીસાહેબ !” રાવ અપ્પાએ ડૂસકા ભરતાં ભરતાં અસ્થિર અવાજે કહેવા માંડ્યું “ભવિષ્યમાં આવી પડનારી આપત્તિના ભયથી હું કંપતો નથી કે પોષકાર કરતો નથી. ભય દેખીને ભડકે અમર ભયની કલ્પનાથી કંપે તે મરાઠો નહીં. મને તો ઝાંસીના સૈનિકો જે રીતે અત્યારે વર્તી રહ્યા છે તે બદલ લાગી આવે છે. આ સૈનિકોએ ધણી વર્ષો સુધી ખરિડી સરયાનનું અનુપાળી આપું છે, એ સૈનિકો આજે સૈનિકને ન જાણે એવાં કામો કરી રહ્યા છે તેનું મને દુઃખ થાય !”

“આપણા મદદના ચોડાદારાની વાત તો તું નથી કરતો ને ? આજ સવારે જ તેઓએ ગમે તે વિપત્તિ આવી પડે, પ્રાણ જવાનો વખત આવે તો પણ મને વહાદાર રહેવાના મોઝદ શીધા છે” રાણીએ સમઠારક મંત્ર કર્યો.

“રાણીજી !” રાવ આપાએ કપાળે દાઢ દઈ જવાખ આખોઃ
 “અરસોસ ! એ બધા જ ચોડીદારો બળવાખોરોની સાથે મળી ગયા છે;
 કારણ કે જો તેઓ તેમ ના કરે તો તેમને તેમના ખોરાકમાં કોર બેળની
 મારી નાંખવાની ધમકી આપવામાં આવી હતી અને ધીરું બળવાખોરોની
 સાથે બેઠાપ જાય તો તેમને મોટા મોટા ઇનામો આપવાની લાલચ આપવામાં
 આવી હતી. આમ હુંદગી જવાના ભયથી અને ઇનામોની લાલચથી મિસારા
 બંડખોરોમાં જઈ મળ્યા !”

“રાવ !” રાણીએ પોતાના આસન ઉપરથી ઉભા થઈ ગુસ્સાને
 દર્શાવી રાખી કહ્યું: “પણ આ ધમકી અને ઇનામોની લાલચ ઠાના નામથી
 આપવામાં આવી ! બળવાખોરોનો આગેવાન કાણ છે !”

“જેલના દારોગા બક્ષીસઅલીના નામથી આ બધું થયું છે. બ્યારથી
 તેણે જેલમાંથી ગુન્હેગારોને છુટા કર્યા છે, ત્યારથી સમગ્ર પ્રજામાં તેણે
 ભયનાસ વર્તીવી દીધા છે. લોકો તો એટલે સુધી કહે છે કે તે ગંડા બની
 ગયો છે અને જે અંગ્રેજને કિલ્લામાં કેદ કર્યા છે તેના તરફ કાંઈ સહાનુભૂતિ
 દર્શાવે તો તેની સામે ગમે તેવા શબ્દો બોલી પોતાનો ઉમ રોષ કાઢવે છે.
 એણે તો પ્રજામાં જાહેર કરી દીધું છે કે ‘હિંદુસ્તાનમાંથી ગોરી પ્રજાનો નાશ
 કરવા-પરદેશીઓને હાંકી કાઢવા ખુદાએ મને મોકલ્યો છે.’”

“આ ગંડા બની ગયેલા માણસના સંબંધમાં બળવાખોરોના આગે-
 વાનો શું કહે છે ?” સક્ષીનાથએ પ્રશ્ન કર્યો.

“રાણીસાહેબ ! એ લોકો તેને અકુશમાં રાખવા તકન અસક્ત
 છે. ટોળાંના તોફાની લોકો ઉપર તેનો જબરો કાણ છે અને શહેરમાં
 અભ્યવરથા થઈ જાય એવા ભયથી લશ્કરના માણસો તેનો વિરોધ કરવા
 ઇચ્છતા નથી આપણા ચોડીદારોને પાછા ફરવાનું સમજાવવા હું ગયો
 ત્યારે તેણે જ લોકોને મને માર મારવા અને જાનથી ખેંચ મારી નાખવા
 ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા. લોકોનું ટોળું બ્યારે ગાંડું બને છે અને દાઢમાંથી
 જાય ત્યારે તે શું કરી બેસે તે કહેવાય જ નહીં.”

“રાવ !” રાણીએ નિરાશાથી આસન ઉપર બેસી ઉદ્ગાર કાઢ્યાઃ
 “મને લાગે છે કે હવે થોડા ત્રણતમાં સિપાઇઓ ગાજવાડામાં આવી

આપણી-એ તોયો લઈ જશે. આપણુ ચોક્કીદારો આ તોપની ખાતમી આપ્યા વગર રહેવાના નથી. અને એક વાર જે આપણી આ તોપોનો કિલાની દિવાસો તોડવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવશે તો અંગ્રેજોને કાં તે તોપે ચું પડશે અંગર તો મૃત્યુને ભેટવું પડશે. જે નિર્માણુ-છે તે બન્યા વગર રહેવાનું નથી. ભાવિની ગતિ કાઢી રાખી ચકાલી નથી !”

“રાણીસાહેબ !” રાવ આપાએ ઉભા થઈ કહ્યું. સ્વસ્થ બની આમળ ચલાવ્યું. “જ્યારે હું બળવાખોરોના હાથમાં સપડાયો હતો અને એવો છુટવાની આશા નહોતી, ત્યારે એક અત્યંત ધૃણાજનક અને શરમ-ભર્યો બનાવ બની ગયો. મણુ અંગ્રેજો મુસલમાની પોસાક પહેરી કિલામાંના અંગ્રેજો માટે તમારી મદદ માગવા જતા હતા તે આ ટોળાંના હાથમાં સપડયા. આ મણુ અંગ્રેજોને તુર્તજ ઓળખી કાઢવામાં આવ્યા. તે કિલામાં પૂરાયેલા મણુ અધિકારીઓ હતા અને કિલાના બચાવમાં આગળ પડેલા ભાગ લેનારા હતા. મારી આખી આગળ નક્કીસબલીનાં ટેલેકાંક માણસોએ એ ત્રણેયને મારી નાંખ્યા. શા માટે, જાણો છો ? તમારી સાથે ફરીથી કાંઈ મદદ માટે વાતચીત કરવાની હિમ્મત ન કરે એટલા માટે ! એ અંગ્રેજોની કાલ પછી જે અબ્યવરથા થઈ તેનો લાભ લઈ હું નાસી છૂટ્યો.”

આ સમાચાર સાંભળી લક્ષ્મીબાઇ એકાએક ચોક્કીને આસન પરથી ઉભા થઈ અને અનિશ્ચિત અને ઉશ્કેરાયેલી મનોદશામાં આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યા. પોતાના હાથની મુઠ્ઠી વાળી હવામાં વીંજતી વીંજતી તેઓ કહેવા લાગ્યા : “સાચે જ હવે કાંસી ઉપર વાદળો ધેરાવા માંડ્યા છે. મજા વીંજના આરંભ થઈ ચૂક્યો છે; એટલે વરસાદ પછા વગર રહેવાનો નથી. એક વખત લોહી રેડાવાનું ચર થયું, પછી એ વાત ક્યાં અટકશે તે કાંઈ કંઈ થકાપ તેમ નથી. લોહી ઉશ્કેરાવા અને ગાંઠા બન્યાં, અને સ્થાપિત સર્વા તુટી એટલે પછી એકાધુની અને ખુનામરટી જ મવતી રહે એમાં નવાઈ નથી. માતાજીનું ખપ્પર ખાલી થયું હશે, હાંને કાળે એ મનુષ્યોનો ભોગ માત્રનું હતું. મનુષ્યનાં લાલ રક્તનું એને પાન કરવું હશે, તે કાણ અટકાવી શકે તેમ છે ? બહે માતાજીનું ખપ્પર ભરાય અને દેવી સંતુષ્ટ થાય !”

અવામાં રાજમહેલના યોગાનમાં થતો ધોંધાટ રાણીના કાન ઉપર પડનાં, રાણીએ તે સાંભળવા અળ્યજીથી કાન માંડ્યા. ધોંધાટ વધતો જતો હતો અને વધુ ભયંકર જનતો જતો હતો. અનેક અવાજો એકી સાથે મળી કાલાહલ મચાવી રહ્યા હોય, એવો એ અવાજ હતો. લક્ષ્મીબાઈએ અધિરાઈથી અને ધડકતે દિવે બારી બહાર યોગાનમાં જોયું તો લોકોનું મોટું ટોળું એકઠું થયું હતું. ઝાંસીની જેલના દારોગા બેઠીસબેલીએ તેની આગેવાની લીધી હતી અને રાણીએ શુભ રીતે રાખેલી બે તોપોના ફગાવે મેળવી ખુશાલીના પોકાર કરતું હતું રાણીએ પેતાની પ્રિય તોપોને જોઈ અને તેમની આંખમાં લાલાશ આવી. બેઠીસબેલી રાણી સામે કાંઈ કાંઈ પોકારો પાડી રહ્યો હતો; તે લક્ષ્મીબાઈના કાન ઉપર અર્ધ અસ્પષ્ટ રીતે અથડાતા હતા. થોડી વારમાં ટોળાંમાંથી નીકળતા અવાજો શમી ગયા અને બેઠીસબેલીનો જોરદાર ધોંધો રાણીના સતેજ કાન ઉપર જઈ પડ્યો.

“ક્યાં છે એ ઝાંસીની રાણી તરીકે ઓળખાતી વેશ્યા? ક્યાં છે એ નાપાક અને કાફર પૂર્તિપૂજક હિન્દુડી? ક્યાં છે એ ધરમ વગરની સ્ત્રી, જે આપણા દુસ્મનોને રક્ષણ આપવાની દિગ્મત કરે છે? આ મહેલમાં જો એ સંતાઈ રહી હોય તો તેને બહાર લાવો, એટલે હું મારા હાથથી તેને ખુદાની પાસે મોકલી દઉં! અંગ્રેજોના જેટલા મિત્રો હોય તે બધા આપણા દુસ્મન છે! બહાર લાવો એ ઝોરતને, નહિતર આ નાપાક સ્થાનને આગ લગાડી પાક બનાવવું પડશે! હિન્દુસ્તાનમાંથી અધર્મીઓને નાશ કરવા અને સ્વતંત્રતાનો નાશ કરવા ખુદાએ મને મોકલ્યો છે. મહેલમાંથી એને બહાર લાવો, એટલે અંગ્રેજોની સાથે દોસ્તી રાખવાનું ફળ અપાડું!”

આ શબ્દો રાણીના કાન ઉપર પડ્યા, પણ તેનો પાછવો બાગ લોકોનાં ટોળાંના ધોંધાટમાં દબાઈ ગયો.

આ વખતે લોકોના કાલાહલથી અને બેઠીસબેલીના ધમકીભર્યા અવાજથી ડર પામેલો દમોદરરાવ લક્ષ્મીબાઈની પાસે આવી લપાઈ ગયો અને એકાએક રોઈ પડ્યો. તેના વાંસા ઉપર હાથ ફેરવી તેને ધીરજ આપી મન મજબુત કરી રાણીએ પાસે ઉમેલો રાવ આપાને કહ્યું: “જા, આ

રાતીસુરત છોકરાને લઈ જા અને તેને ગમે ત્યાં સેતાઈ રાખ ! એનામ સાચા મરાઠાનું પાણી નથી; તેમ જ રાજગાદી ઉપર બેસનારમાં એકએ તેટલી હિંમત નથી. જા, એને જલ્દી અહીંથી લઈ જા.”

રાણીની આચારી રાવ અપ્પા કુમારને લઈ બારણા તરફ જતો હતો; પણ કુમાર રાવ અપ્પાનો હાથ છોડાવી દોડીને રાણી પાસે જઈ તેના હાથ પકડી કહેવા લાગ્યો: “રાજમાતા ! અને અહીં જ રહેવા દો. તમારી સાથે જ રહેવા દો. હવેથી હું વીધું મોટું નહીં કરું અને આખમાં આંસુ પણ નહીં આવવા દઉં. રાજમાતા ! તમારી સાથે રહી અને મૃત્યુ પામવાનો ડર નથી, પણ આંસુ આવે એમાં હું શું કરું ? મેં તો બહુધા ખાળી રાખ્યાં, પણ ખાળ્યાં ત્યાં નહીં ! જુઓ, હવે હું ક્યાં જમરાઈ છું અને મારી આંખમાં આંસુ પણ ક્યાં છે ? કંદાય મારાથી રોવાઈ જાય કે જુમ પડાઈ જાય તો પણ તમારે એમ ન સમજવું કે મને ડર લાગે છે ! નાનો છું છતાંય મરાઠા સરદારનો સંતાન છું અને મરાઠા યોદ્ધાની વીરતા મારી નસમાં પ્રસરેલી છે. બીજું કંઈ નહીં તો દુરમનની સામે મંદનગી જતોંવતો અને સામી છાતીએ લડતાં મને આવડે છે !”

કુમારના આ શબ્દોથી લક્ષ્મીબાઈને તેના ઉપર વિશેષ બદાલ આવ્યું અને તેના કપોળ ઉપર મીઠું સુંગન ભર્યું. રાવ અપ્પા ચોડે દૂર જઈ ઉભો રહ્યો.

મારી આગળથી દોડતી આવી ગંગાબાઈએ અધુરે શ્વાસે કહેવા માંડ્યું: “લોડા તો તોપાને લઈ આપ્યા ! આપણા ચોખ્ખાદારો જ તેમને મદદ કરી રહ્યા છે. એ લોડાએ તોપો ઉપરાંત દારૂઓ અને બંદુકો પણ રોધી દાઢી છે. અને એ બધું આ ટોળું લઈને આવતું વધું છે. તોપ કેમ ભરવી કે ચોખ્ખાદારો લોડાના ટોળાંને સમજવી રહ્યા છે. ટોળું તો રાજવંશમાંથી બહાનું જતું જાય છે, પણ જલ્દીસમજી અને તેના ચોખ્ખા માણસો ફરીથી આ તરફ આવતાં જણાય છે, વગી આવીને શું નું શું, સંમગાવશે !”

એટલામાં બહીસજીની મોટા ધટિા સંમગાવો.

“ક્યાં છે એ રાજમાતા જની બેઠેલી લક્ષ્મીબાઈ ! લાવો, એને બહાર લાવો ! તેને આ લોકમાંથી પરલોકમાં ખુદા પાસે મોકલી દઈએ; એટલે એ પણ જાણે કે અંગ્રેજોને આપણી વિરુદ્ધ મદદ કરવાનું કેતું પરિણામ આવે છે ! જે અંગ્રેજોએ આપણા ધર્મને અટક્યો છે અને આપણી દિલીની

ગાદીને નષ્ટ કરી છે તે અંગ્રેજોને મદદ કરનાર. આપણા દેશનો હોય या આપણા ધર્મનો હોય તો પણ આપણો દુરમન જ ગણવેા જોઈએ। લાવેા, જોને બહાર લાવેા, નહિતર આ નાપાક મહેલમાં તમારા બધાપણું આવી બન્યું સમજજો!"

લક્ષ્મીબાઈએ ત્વરાથી નિશ્ચય કરી લીધા. તેણે પોતાની સાડી સરખી કરી, કેશ સરખા કર્યા અને આરસામાં જોઈ ઝરખા તરફ જવા માંડ્યું. ગંગાબાઈએ તેને તેમ કરતાં રોક્યાં, પણ લક્ષ્મીબાઈએ તેને જરા હાંસીથી આગળ વધી ઝરખામાં આવી બક્ષીસઅલી અને તેનાં માણસોની સમક્ષ આવી ઉભાં; અને પોતાની તીવ્ર, વેધક દૃષ્ટિ બક્ષીસઅલી ઉપર ફેંકી આવેશભર્યા અને દર્દભર્યા અવાજથી કહેવા માંડ્યું:

"બક્ષીસઅલી! આ રહી હું, દાંજર છું! આટલી બધી ખૂમ પાડવાની કે ગમે તેવા શબ્દો બોલવાની જરૂર નથી। જો મારી બ્હાલી પ્રભા માફ ત્યુ ઈચ્છતી હોય તો મારો જીવ આપવા હું તૈયાર છું, ખુશી છું। પણ ૧૮૬૧ રાખ કે આપારે અંગ્રેજો તરફ મારી જેટલી પણ સહાનુભૂતિ જણાય કે તે કરતાં અનેક ગણી સહાનુભૂતિ અને મદદ તે બ્રીટિશમાં અંગ્રેજોને કરી શકે। તે તેમની ખુશામત કરી છે, કુતરાની જેમ તેમના પગ ચાટવા છે અને જેટલીયે વાર તેમનું દલકામાં દલકું કામ પણ કર્યું છે. જે લોકો આપારે શરીરનાં શ્વાનની જેમ તારી પાછળ દોડી રહ્યાં છે, તે સધળાને એક વાર તારા તરફથી સહન કરવું પડ્યું છે. ઝાંસીની પ્રભા ભલે આપણી વચ્ચે નિશ્ચય કરે। ઝાંસીની જે ગરીબ પ્રજાને મેં વચ્ચે પહેરાવી દાંકી છે, બૂખી પ્રજાના પેટમાં અમ મૂક્યું છે, અને અન્ય નિરાધારોને આશ્રય આપી છવતા રાખ્યા છે અને જે સુન્દેગારોને મેં માફી આપી છે; તેઓ જો માફ મૃત્યુ ઈચ્છતા હોય તો તેઓ તેમ કરી શકે છે, હું તેમની ખાતર મારા દેહનું બલિદાન આપવા તૈયાર છું। હું તેમની ખાતર કાંઈપણ બોલવા વગર પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ। પણ જો તેઓ મારો ભોગ ન લેવા માગતા હોય; તો પછી તારા જેવાનો ભોગ એ ભલે લેતા!"

થોડી વાર સુધી કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહીં. નીચે ઉભેલા લોકોનાં ટાળામાં ઝીણો ગણગણાટ ચવા લાગ્યો.

લક્ષ્મીબાઈએ લોકોનાં ટાળાંને ઉદ્દેશીને આગળ ચલાવ્યું: "શું! તમે કશા નિશ્ચય ઉપર નથી આવી શકતા? ઠીક છે. તો હું અંદર જઈને

તમારા નિર્ધનની રાહ જોતી બેઠી છું જો તમે માઈ મૃત્યુ ઇચ્છતો હશે તો હું પણ ખુશીથી પાછી આવી જતેજ માઈ મસ્તક તમારા હાથમાં મૂકીશ જો ઝંસીની ગળ રાણી લક્ષ્મીબાઈને બદલે જેલના દારોગા બક્ષીસ અલીને પસંદ કરતી હોય તો રાણી લક્ષ્મીબાઈ મૃત્યુ પામે એજ બહેતર છે !”

બક્ષીસઅલી રાજવાડામાં આવ્યાના સમાચાર ઠાને પડવાથી મામા-સાહેબ અને લક્ષ્મણરાવ બહિ દોડતા દોડતા મહેલમાં આવી પહોંચ્યા હારે લક્ષ્મીબાઈ ઉપલા શબ્દો પૂરા કરી અંદર આવી કટાણાથી આસન ઉપર જરા શરીર લંબાવી લમણે હાથ દબાવેલા હતા. મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવ ખુશી તરવાર સાથે અંદર આવ્યા હતા, પણ લક્ષ્મીબાઈ તાત્કાલિક લયમાંથી મુક્ત નેષ્ટ બનેલે તરવાર આનમાં મૂકી દીધી અને અરખામાં દોડી ગયા.

એક બારીમાંથી લોકોના ટોળાની હીલચાલ જોઈ રહેલી ગંગાબાઈએ રાણી પાસે આવી કહ્યું “રાણીજી ! હવે એ જાય છે ! લોકોનું ટોળું પણ તેની પછવાડે જાય છે. ચોગાન લગભગ ખાલી થઈ ગયું છે. લોકોને મેટો ભાગ તેના આ વર્તનથી નારાજ છે, લોકો કહી પણ તેના તરફ મમતા ધરાવતા નહોતા માત્ર લયથી જ, તેના ગળાકાપુ સાથીદારોના લયથી જ તેની સાથે હોવાનો દેખાવ કરે છે.”

થોડે દૂરથી બક્ષીસઅલીનો અવાજ સંભળાયો,

“ઝંસીની કહેવાની રાણી ! સાલળી લે ! હાલ તો અમે તને જવા દઈએ છીએ. પ્રથમ તો તારા અંગેજ મિત્રોને ઠેકાણે પાડી લઈએ; પછી તારી વાત ! દરમ્યાન, જો તું અંગેજોને મદદ કરવાનો જરા પણ યત્ન કરશે તો અમે તને નિર્દય રીતે રહેંસી નાખીશું, અને તારા શરીરના ટુકડેટુકડા કરી ગીધડને મિજબાની આપીશું ! માટે ચેતજો ! કારણ કે, આ બક્ષીસઅલીનો ખોલ કદિ ફરતો નથી ! એ આ રાજમહેલને ફરતા મારા ચોખાદારો બેસાડી દીધા છે અને તારી કામ પછુ હીલચાલ મારાથી જાની રહેવાની નથી.”

આ વખતે મામાસાહેબે અરખામાંથી અંદર આવી કહ્યું “પુત્રી ! એના અવાજમાં ફેરફાર થયો તે તે જોયો કે ? તારા એ વીરત્વભર્યા શબ્દોથી તે દબાઈ ગયો, અને મને લાગે છે કે ફરીથી તે આપણને દેશન

કરવા આવશે નહીં. ઝાંસી સંસ્થાનનો કબજો આપણા હાથમાં-આવ્યા પછી અને તને રાણી તરીકે જાહેર કર્યા પછી તેને આપણે પહેંચી વળીશું. હાલ તો આપણે તેની ઉપેક્ષા જ કરવાની છે. પુત્રી, વધુ સારા સમાચાર મળ્યા છે. પેશવાનો ભગવો જુંડો ફરીથી ઉડતો મયો છે. નાનાસાહેબે મરાઠા સૈન્યની આગેવાની શીધી છે અને દિંદોર્મા ફરીથી પેશવાઈ સ્થાપવાની નેમથી કંપની સરકાર સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે. પેશવાનો છેલ્લો વારસ આમ આવે વખતે બહાવર્તમાં કેમ છુપાઈ રહે? ગંગાકિનારે સાત્રાર્થ કરવામાં જ કેમ કાળનિર્ગમન કરે? પુત્રી! સમયને નથી બોળખતા; તેઓ જંગતમાં જીવી નથી શક્તા અમર જીવે છે તો પાછળ પડી જાય છે!”

“પિતાજી!” રાણીએ બેઠાં બેઠાં જવાબ આપ્યો: “શ્રીમંત બાજીરાવનો હતક નાનાસાહેબ બંડમાં સામેલ થાય તેમાં નવાઈ નથી. બાજીરાવે કંપની સરકારનું ચેન્દ્રાન-લકષ બહાવર્તમાં નિવાસ કરી પેશવાઈનાં સ્વપ્ન સેવર્વા બંધ કર્યાં, અને જો આ નાનાને પણ એ ચેન્દ્રાન મળ્યાં કર્યું હોત તો હદાય નાનો પણ બંડમાં સામેલ ન થતાં કંપની સરકારના પક્ષમાં રહેત. પણ ગમે તેમ તોયે નાનામાં વીરતા હશે, શૌર્ય હશે, પણ સમયબળ પારખવાની દીર્ઘદષ્ટિ નથી. નહિતર આ બંડખોરાની આગેવાની લકષ તે કેવી રીતે પેશવાઈ પાછી મેળવવાનો હતો? મુસલમાન સિપાઈઓ જ્યારે બહાદુરશાહને દિલ્હીના સહેનશાહ તરીકે જાહેર કરી રહ્યા છે; હારે મરાઠાઓની બાવના એટલે પેશવાઈની પુનઃ સ્થાપનાની બાવના કેવી રીતે સિદ્ધ થવાની? અને થાય તો ય તે કેટલો સમય ટકવાની?”

“રાણીજી” લક્ષમણરાવ વચમાં બોલી કહ્યો: “બહાદુરશાહ તો વંદ છે; તે તો નામનો પાદશાહ રહેવાનો; જ્યાં જ્યાં મરાઠાઓનાં રાજ છે, અમર ઘોડા સમય પહેલાં હતાં ત્યાં ત્યાં મરાઠાઓ જ ખરેખરા શાસનકર્તા થઈ પડશે.”

“તો શું સીંધીયા અને હોલકરે પણ બળવામાં સામેલ થવાનો નિશ્ચય કરી નાંખ્યો?” રાણીએ જરા દહાર બેસી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ના, પુત્રી!” મામાસાહેબે તુર્ત જ જવાબ દીધો: “પરંતુ, અમેને જે માહિતી મળી છે, તે ઉપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે મહાલીયર અને ઇંદોરમાં એવા બનાવો બની રહ્યા છે કે જેથી સીંધીયા અને હોલકરને સિપાઈઓના-બળવાખોરોના પક્ષમાં ભગી જવાની ફરજ પડશે. એ બનેના

સરકરમાં મોટા ભાગ મરાઠાઓનો છે અને એ સૈનિકો નાનાસાહેબનો વાવડો નીચે-પેશવાઈના ભગવા ઝુંડા નીચે જ્યા વગર રહેવાના નથી”

“રાજવાડાની ચારે બાજુ કાલાહલ મચી રહ્યો, કાલાહલ ધડીક વાર વધારે રપટ થતો હતો, તો ધડીક વાર અપટ થતો જતો હતો. વચમાં વચમાં સોડોના આનંદની ચીંચીવારીઓ પશુ સંભળાતી હતી. રાજમહેલમાં બધા જ આ કાલાહલ અને ચીંચીવારીઓ સમિળી ચમકી ઉઠ્યાં. લક્ષ્મીબાઈ એકાએક પગ લંબાવી દુઃખથી, ચિંતાથી, ખેડથી, વિપાદથી અને કંટાળાથી મોઢા ઉપર છેડે નાંખી આંખમાં આવેલાં આંસુ છૂંચા સાચ્યાં અને વારંવાર કપાળ ઉપર હાથ ચૂકી દેવને દોષદેવા સાચ્યાં. કુમાર હામેદરરાવ પણ રાણીની આવી દવાજનક સ્થિતિ જોઈ તેની પાસે ઉભો ઉભો રહ્યા સાચ્યો.

ગંગાબાઈએ રાણીના માથા ઉપર ઘડાઈ, મમંતાથી હાથ ચૂકી દિલગીરીભર્યા અવાજે કહેવા માંડ્યું: “રાણીશાહી શાંત થાઓ; તમારા જોડી વીર નારીને આમ નારીપાસ થવું, આમ શોક કરવો શક્યતો નથી. તમારે તો અમેને દિમ્મત આપવી જોઈએ, અમેને દિલાસો આપવો જોઈએ; તેને ખહે જો તમે જ આમ દિમ્મત હારી જશો અને કષ્ટાંત કરશો તો અમારી શી સ્થિતિ? એક યા બીજી રીતે આપણે વિનાશ જ નિર્માણ થયો હોય તો દુસ્મનના હાથે મરવું તેના કરતાં આપણા પોતાના જ દેશભાઈઓના હાથે મરવું શું જોઈ છે? દુસ્મનની તોપો આવી આપણા કિશાનો નાશ કરે તે કરતાં આપણા ભાઈઓ જ બહે આપણી તોપોથી આપણા કિશાનો નાશ કરતા. રામ અને રાવણ; બન્ને તરફથી મૃત્યુનો ભય દોષ તો રાવણ કરતાં રામના હાથનું મૃત્યુ વધારે ઠીક છે.”

લક્ષ્મીબાઈને દુઃખમાં અને શોકમાં ગરક થયેલાં જોઈ મહારાજાદેવ તથા લક્ષ્મણરાવ બાંહે અને રાવ અપ્પા દિલગીર બની ઉઠ્યા. અદેરે રાજમહેલના બીજા ભાગમાં ચાલ્યા ગયા.

ચોડી વાર પછી વિપાદનું વમળ સમી જતાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ પુનઃ રરશ્મ યથ મેઘાં. એટલામાં પરિચારિકાએ આવી જોજનસભા થવાના ખબર આપતાં જ લક્ષ્મીબાઈ જોજન ખંડમાં જવા માટે ઉઠ્યાં; અને મંજાબાઈ તેની પાછળ પાછળ મૂંઝીમૂંઝી ચાલવા લાગી.

મકરણ પ રું આ પાર કે પેલે પાર !

એક પછી એક એમ છ-સાત દિવસો વીતી ગયા અને ઝાંસીમાં બંડખોરાનું બેર દિન પ્રતિદિન વધવા લાગ્યું. બંડખોરાએ ઝાંસીના કિલ્લે સર કરવાના આશયથી તેની ચાર બાજુ ઘેરા માલ્યો હતો અને અંદરના અંગ્રેજોને મહા મુસીબતમાં આવી પડ્યા હતા. મમે તેટલા વીરતાવાળા હતાં મુઠ્ઠીભર અંગ્રેજો બળવાખોર સૈનિકો અને ઉશ્કેરાયેલાં સોડાનાં ટોળાં આગળ કેટલો સમય ટકી શકે ? કાંઈ ઠેકાણેથી અંગ્રેજોને મદદ મળી શકે એમ નહોતું; મદદ માગી શકાય એવી તક પણ રહી નહોતી; અને માગવામાં આવે તો પણ કાંઈ સ્થળેથી મદદ આવી પહોંચે એવો સંભવ યોગ્યો હતો. ચારે બાજુ સળગી ગઈ હતી. એમાં કાંઈ કાને મદદ કરે ?

લક્ષ્મીબાઈએ સદ્ગુણાત્મક અંગ્રેજોને રક્ષણ આપવા માટે પોતાનાથી બનતી મદદ કરી હતી. થોડાકે દિવસ અંગ્રેજોને પોતાના જ મહેલમાં આશ્રય આપ્યો હતો; પણ પછીથી અંગ્રેજ અમલદારોને રાજવાડા કરતાં કિલ્લામાં વધુ સહીસલામતી લાગવાથી તેઓ લાંબુ બરાબા હતા. લક્ષ્મીબાઈ પોતાને મદદ કરશે એવી બંડખોરાના બાગેવાનો આશા રાખી રહ્યા હતા, પણ અઘાપિ પર્વત તેમાં તેમને સફળતા પ્રાપ્ત થઈ ન હતી.

જેલના દારોગા બક્ષીસઅલીએ તો રાણીને ચારી નાંખવાની સુદ્ધા ધમકી આપી હતી અને તે દઢાડે રાણીએ જે હિમ્મત બતાવી સોડાનાં ટોળાં સમક્ષ હાજર થઈ બક્ષીસઅલીને ઉધાડો પાડ્યો અને પ્રળને પડકારી; તેમ જો ન કર્યું હોત તો કદાચ બક્ષીસઅલીના બદમાશ સાથીદારોને હાથે લક્ષ્મીબાઈના જીવનનો અંત આવ્યો હોત, પરંતુ મહારાણીના ભાગ્યમાં એથી વધારે વિજયવંત મૃત્યુ નિર્માણ થયું હતું; એટલે બક્ષીસઅલી લક્ષ્મીબાઈ ઉપર યત્ન ચલાવવાની હિમ્મત કરી શક્યો નહોતો !

દરમ્યાન રાણીની સ્થિતિ અત્યંત ક્ષોડી થઇ પડી હતી. થું કરેડું એને થું ન કરેડું એ પ્રશ્ન તેમને રાત્રિવિસ મુઝવી રહ્યો હતો. અને એ ચિંતામાં તે ચિંતામાં તેમને ખાવાનું ભાવડું ન હોતું. તેમજ રાત્રે જામ પણ આવતી નહોતી.

એક બાલુથી બંડખોરાની ઉશ્કેરણી અને સતામણી, બીજી બાલુથી મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવ ખડિની વંડની આગેવાની લઇ ઝારીની રાજગાદી કરીથી હસ્તેમત કરવાની દિશાયત, ત્રીજી બાલુથી, નાનાસાહેબ અને તાલારોધીનું બળવામાં સામેલ થવું અને વેતરતીને ડિનારે બનેતું જુરસાદાર પ્રેરણાત્મક પ્રોત્સાહન, ચોથી બાલુથી ઝારીની રાજગાદી જામ કરીને કંપની સરકારે પોતાને કરેલા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવાનો પ્રાપ્ત થયેલા સંયોગ અને પાંચમી બાલુથી કંપની સરકારનું પ્રયત્ન, સૈન્ય અને અનન્ય વ્યવસ્થાસક્તિ અને બંડખાળાઓની સ્વર્થી ખેડતાલુ, જીન બનુ-ભાવ અને અઅધરમાને લીધે તેઓના સામર્થ્યમાં અવિશ્વાસઃ આ સર્વ વિચારોથી લક્ષ્મીનાથ દાઢ પશુ નિષ્કપ ઉપર આવી સકતા નહોતો. પોતાની તીવ્રજુદિ બંડખાળાઓનો પણ કરવામાં આનાકાની કરતી હતી; જ્યારે દેશપ્રીતિ અને પેશવાઈના પુનરુત્થાનની ભાવના તેમજ ઝારી સંસ્થાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા તેમને અંગ્રેજોની સામે થવા પ્રેરતાં હતાં. આવો વિદ્વદ પ્રસંગ અને આવી અનિશ્ચિત મનોદશા રાણીએ જાણે જ કાંઈ દહાડો બનુમત્માં હતો.

પશુ એકાદ બે દિવસમાં એક યા બીજો નિષ્કપ કરી વચર મામે તેમ નહોતું. તટસ્થ રહેવાથી અને અંગ્રેજોને ખુશી રીતે મદદ ન કરવાથી લક્ષ્મીનાથ ઉપર અંગ્રેજ અમલદારો વહેમાણા દના અને બંડખાળાઓ પણ તેમને તટસ્થ રહેતાં એક સામા પડનાં મજબૂત દલોઃ જિરતી મમે તે પદમાં બન્યા વચર ખુશો નહોતો.

જૂન માસની ઉઠગાટ વારી રાત્રિમાં, જ્યારે ખુશી દનામાં બેઠી કરીને ડાઢ આપવાનું થન થાય, ત્યારે રાજમહેસના દરબારપદમાં રીવાઝોના ઝાંખા પ્રાસકમાં રાણી લક્ષ્મીનાથ બાસન ઉપર પચ મંજારી આરામથી બેઠાં દનાં. તેના મુખ ઉપર દિવાની રેખાઓ રચક પદારાઓ હતી અને પિતાના બાણ્યો તેમજની અને મોટી માનો જીવિ અવાઈ હતી

તે કરતાં વધુ નાની લાગતી હતી. આસનની બીજી બાજુ ગંગાબાઈ ઉદાસ ચહેરે લક્ષ્મીબાઈ તરફ જોઈ રહી હતી.

“ગંગાબાઈ !” લક્ષ્મીબાઈએ એક નિઃશ્વાસ મૂકી વાતની શરૂઆત કરી: “સાચે જ મને યાદ છે કે તારી સલાહ માની આ તોફાની સ્થાનનો મેં ભાગ ક્યોં હોત તો કેવું સાફ હતું ! આ સ્થાનમાં હું હોત જ નહોં, તો પછી મારા મનને અર્થાત યવાનો સમય જ ક્યારેય આવત !”

“રાણીસાહેબ !” ગંગાબાઈએ દિલગીરીભર્યા અવાજે કહ્યું: “ભાવિ કહાપિ મિથ્યા થતું નથી ભાવિ પ્રબળ છે, તેમાં એટલેટાની ચતુરાઈ પણ કામ આવતી નથી. તમારા ભાગ્યમાં આ ચિંતા, આ વિવાદ અને આ આપત્તિ વેઠવાની લખી હશે અને ચારે તેમાં ભાગ પડાવવાનો નિર્માણુ યથા હશે; તે કેમ મિથ્યા યાદ ? અને આપણે જઈ જઈને ક્યાં નાસી જાત ? સર્વત્ર આ અગ્નિની જ્વાળા ફેલાઈ ગઈ છે ! ઉત્તર દિશાનો કાંઈ પણ પ્રદેશ તેથી મુક્ત નથી !”

“એટલે તો હું દિગ્મત રાખી રહું છું. જે આવી પડવાનું છે, અનિવાર્ય છે તે દિગ્મત રાખી ભોગવે જ છુટકા છે ! અને જ્યારે જોખમ જ ખેડવાનું છે, આપત્તિઓ જ બહારવાની છે, ચારે અગત્યના પ્રદેશમાં જઈ તે સહન કરવા કરતાં પોતાના જ મુલકમાં અને પોતાના જ માણુ-ઓમાં રહી સહન કરવામાં એાગી હાનિ છે !”

“રાણીજી !” ગંગાબાઈએ પુનઃ પોતાનો વિચાર આગળ ધર્મ “મને તો હવે સ્પષ્ટ થતું જાય છે કે તમે જે ઝંઝીનો કારભાર હાથમાં નહોં લીઓ અને કિલ્લાનો કબજો લઈ હામોદરરાવની વતી રાજમાતા તરીકે અમલ નહોં ચલાવો તો ઝામીમાં ફરીથી શાંતિ સ્થપાવાની લેણ પણ આસા જણાતી નથી. સર્વ કાંઈ પોતપોતાના સ્વાર્થમાં મચગુલ બની ઝાસીતી પ્રજાની નિંદળણુ કરી રહ્યા છે. તમે એકલા જ ઝંઝી અને ઝંઝીની પ્રજાનું રક્ષણ કરવા તત્ન કરી ચકો તેમ છે.”

એટલામાં બહાર ખુત્તલ-રણુશોગડનો અવાજ સંભળાયો: તે સાંસળી લક્ષ્મીબાઈ જરા ટદાર થઈ બેઠા અને ગંગાબાઈ તરફ દષ્ટિપાત કરી કહ્યું: “ભાગે છે કે બજવાબોરોના સરદારો આવેલા હોવા જોઈએ. મારા પિતા આજે કહેતા હતા કે એ લોકો મને રણમાં મળવા અને

ઝાંસીના ખંડની આગેવાની લેવાનું મને સમજાવેલા આવવાના છે. ગંગા બાઈ, ભાઈ મારી સાથે લાવી આપો, પેલી સોનેરી સાથે જો ખાસ દરબારી પ્રસંગે હું જોઈશું તે, અને મારી સોનેરી મોજડી પણ લેતા આવેને! આ લોકોની સાથે કંઈ નહીં તો રાણીનો દેખાવ તો મારે જરૂર કરવો જોઈએ!”

આટલું કહી લક્ષ્મીબાઈએ સામેના આરસામાં જોઈ બાહ અને સાડી ઢીક કરવા માંડી, એટલામાં ગંગાબાઈ સાથે અને મોજડી, લપ પાછી ફરી. રાણીએ અપદાબંધ મોજડીમાં પોતાના કામળ પમ સરકાવી દીધા અને ગંગાબાઈએ તેના સુશોભિત દેહ ઉપર સોનેરી સાથે વીંટાળી દીધી.

ઘોડી વાર નહીં થઈ હોય એટલામાં ચામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવ બાહિયે બળવાખોરોના જે આગેવાનો સાથે ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. બળવાખોરોના જે આગેવાનોમાં એક ૧૪ વી ઘોડેસ્વાર પથનનો રિસાલદાર કાલાખાન હતો અને બીજો ઝાંસીનો તેહેસીલદાર અહમદ દુસેન હતો. આ બંનેએ લશ્કરી ઢબનો પેશાક પહેર્યો હતો અને બંને ફાંદીવાળા હોઈને તેમનો દેખાવ ભવ્ય અને સામા માણસ ઉપર ધાક અને છાપ બેસે તેવો હતો.

આ બંનેના ખંડમાં હાખલ થવાની સાથે જ ગંગાબાઈ બીજા દાર-માંથી ખંડમાંથી બહાર નીકળી બાલુના ખંડમાં જઈ બેઠી અને રાણી લક્ષ્મીબાઈ તેમનો સાકાર કરવા પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી ઉભી થયાં. બંને અમલદારોએ રાણી લક્ષ્મીબાઈને લશ્કરી ઢબે સલામ કરી અને રાણીએ માર્યું નીચું નમાવી એ સલામ બીલી. આગવુંકાને સામેની બેઠેકે ઉપર બેસવાનું કહી રાણી પોતે પોતાના આસન ઉપર બેઠાં.

રિસાલદાર કાલાખાન અને તેહેસીલદાર અહમદ દુસેન બેઠેકે લીધા પછી ચામાસાહેબ તથા લક્ષ્મણરાવ પણ એક બાલુ આસન ઉપર બેસી ગયા. લક્ષ્મીબાઈએ રિસાલદાર અને તેહેસીલદાર તરફ પોતાની દૃષ્ટિ રાખી કહ્યું: “આજે બપોરના ચામાસાહેબે મને જણાવ્યું હતું કે તમે મારી મુલાકાતની ઇચ્છા રાખો છો, તે ઉપરથી મેં ચામાસાહેબને કહ્યું કે બલે-જે કાઠને મારી મુલાકાત લેવાની ઇચ્છા હોય તે સર્વને હું મુલાકાત આપવા તૈયાર છું. બોલો, તમે શા હેતુથી અહીં આવ્યા છો?”

રિસાલદાર કાવાખાને દાઢી ઉપર હાથ ફેરવી મામાસાહેબ તરફ જોઈ કહેવા માંડ્યું: “રાણીસાહેબ! અમે તો લશ્કરનાં માણસો, એટલે અણધાર કહેવાઈએ. અમેને વિવેક કરતાં ન આવડે; તેમં અમેને રાજ-મહેલની સભ્યતા પણ ન જ આવડે! તેથી અમારાથી કાંઈ અવિનય થાય, અમર અમારૂં વર્તન આપને ન ગમે એવું સામે તો ક્ષમા કરશો. અધુરામાં પૂરું રાત થોડી અને વેશ ઘણા છે અને અમારે એટલા બધા અગત્યનાં કામ કરવાનાં હજી બાકી છે કે અમે તમારી સાથે લંબાણથી વાતચીત કરી શકીએ તેમ નથી. તેથી તમારા પિતાશ્રી અને કારભારીની મદદ તથા સલાહથી અમે જે હંદેરો-મહેરાત તૈયાર કરી છે તે હું આપની પાસે સત્વર વાગી જાઉં છું.”

આમ કહી કાવાખાને પોતાના જન્મવામાંથી એક જડો કાગળ કાઢી તેમાંથી વાંચવા માંડ્યું.

“પ્રભ ખુદાની છે અને બંને ધર્મવાળાઓએ-દિલ્હી અને મુસ્લીમોએ સાથે મળીને રાજ્ય કરવું જોઈએ. આ દેશ દિલ્હીના પાદશાહના તાબામાં છે અને તેમની વતી ઝાંસીમાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ અમલ ચલાવે છે. ખરક ખુદાકા, મુસ્ક ખાદશાહકા, અમલ રાણી લક્ષ્મીબાઈકા!” આટલું કહી હંદેરાનો હસ્તાવેજ લક્ષ્મણરાવના હાથમાં સોંપતાં રિસાલદારે કહ્યું: “રાણી સાહેબ, અમારી શરતો સ્વીકારવી અને આ હંદેરામાં તમારો સહી સિક્કો કરવાનું કામ તમારું છે.”

“અને રિસાલદારસાહેબ! તમારી શરતો શી છે?” રાણીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તમારા સલાહકારોને અમે વારંવાર કહ્યું છે તેમ, રાણીસાહેબ! અમારી શરતો એ છે કે અમારે લશ્કર, ચાણસો, સગવડ વગેરેને અર્ધથી દિલ્હી મોકલવાનાં છે તેનું વાટખર્ચાનું બધું ખર્ચ તમે આપો અને અંગ્રેજો અને તેના મિત્રો તમારા ઉપર જે દુમલા કરે તે સામે દિલ્હીના પાદશાહની વતી તમે ઝાંસીને સાચવી રાખો; આ દેવું માટે તમે જોઈતું લશ્કર નિભાવો અને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તમારે માણસો, હાથ-ગોળા અને પૈસાની પાદશાહના લશ્કરને મદદ કરવી.”

“અને જમાદાર સાહેબ! કહાવ્યું હું આ શરતો ન સ્વીકારું તો!”

“તો પછી તમને અને તમારા વારસને ઝાંસીની માદી નહીં મને ઝાંસીની માદી હિપર કાઢ બીજને બેસાડવો પડશે. હા તો તમે અમારી સંસ્તર સ્વીકારો જ્યાર તો તમારે ઝાંસીનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવું!”

તેલસીસદારે પોતાના સાથીદારનો હાથ દાબી તેને અટકાવીને કહ્યુંઃ
 “રાણીસાહેબ ! મારા મિત્ર જે રીતે આપને વાત કહી રહ્યા છે તે માટે ક્ષમા કરો. એમની ભાષા લગભગની હાવણીને શોભે તેવી છે; અને સાંતો આમ બાકબુંદિતાવળું બોલીને જ-દમ મારીને જ પરિણામ લાવી શકાય છે. રાણીસાહેબ ! અને તમેને બન્યા કરવા નથી માગતા તમેને વિચાર કરવાને થોડો સમય આપવા માગીએ છીએ; અને તેજ જ તમેને અમારી સાથે સામેલ કરવાના તમારા પિતાશ્રીના વચનમાં મદદ રાખીને અને આજ દિન સુધી નિશ્ચય કરવાનું સુસતી રાખ્યું છે. પરંતુ, રાણીસાહેબ ! હવે એવો કટોકટીનો સમય આવી લાગ્યો છે કે અને વિશેષ રાહ ભેદ શક્ય એ તેમ નથી. તમે ભણે છો તેમ ઝાંસીમાં અસારે ભારે અવ્યવસ્થા અને અશાન્તિ છે. જ્યાં લુચ્ચો લાંબાસોં, ખૂનીઓ અને ચોર લોકો ફરતા ફરે છે અને ચરીખ મળને રંગડે છે; અને તેથી જ લોકો કહી રહ્યા છે કે ઝાંસીમાં કાઠને પણ રાજગાદી હિપર બેસાડી આ બદમાશ લોકોનો ત્રાસ બેંધ પાડે. ઝાંસીની રાજગાદી હિપર ફરીથી લક્ષ્મીબાઈને બેસાડવામાં નથી આવ્યાં, તેમાં સિપાઇઓના વાંક નથી એમ માનવાની તેઓ ના પાડે છે. અને તેથી તેઓ તો એવી જ માગણી કરી રહ્યા છે કે ‘આપણી બહાલી રાણી લક્ષ્મીબાઈને ઝાંસીની રાજગાદી આપવાની તમારી પ્રત્યક્ષ ન-હોય તો, કાંઈ બીજાને માદી હિપર બેસાડો.”

રિસાલદાર કાલાખાને જરા કડકાપથી બાકીની વાત પૂરી કરીઃ
 “અને આવતી કાલે અંગ્રેજોએ કિલ્લાનો કબજો સોંપી દેવાનું કબૂલ કર્યું છે, તે પ્રમાણે તેઓ તમારે કિલ્લાનો કબજો સોંપી દેશે ત્યારે મામલો પહેલના કરતાં વધુ ખરાબ થશે. કિલ્લાના ચરણે આવેલા અંગ્રેજોનું કબજું કરનાર કાંઈ સત્તા નહીં હોય તો, બહીસમઘી અને તેના સાથીદારો સધળાને મારી નાખશે. એ લોકોનું ધ્યાન રાખવા જેટલો અમારી હિંમત સમય નથી. ઝાંસીનો કિલ્લો અમારા હાથમાં આવી પડે એટલે મારે પ્રત્યક્ષ કિલ્લી તરફ દૃષ્ટિ કરવાની છે.”

“રાણીસાહેબ !” મામાસાહેબે આખોમાં હુચ્ચાઇ સાથે કહેવા માંડ્યું: “તમે જાણો છો કે મર્દમ મદારાજ ગંગાધરરાવના અવસાન પછી સદાશિવરાવે ઝાંસીની ગાદી માટે સરકારમાં દાવો નોંધાવ્યો હતો અને ઠેક વિલાયત સુધી ખટપટ કરી હતી, પણ કંપની સરકારને રાજ ખાતસા કરવું હતું, એટલે તેનું કાંઈ ફાળું નહોતું. અસારે પણ તે આ સિંપાઇઓના બંડને લાભ લઈ પોતાનો પક્ષ-સખળ બનાવી રહ્યો છે અને બળવાખોરોને પોતાને ગાદી આપવાને સમજાવી રહ્યો છે. આ બંને સરદારો હમણાં જ તેની મુલાકાત લઈને અહીં આવેલા છે અને તેણે આ બંધી શરતો માન્ય કરી છે; એટલું જ નહીં પણ બળવાખોરોને એથી પણ વધારે મદદ આપવાનું વચન આપ્યું છે. લેકેમાં તેણે એવી વાત ફેલાવી છે કે ‘ઝાંસીની ગાદીનો સાચો વારસદાર હું જ છું અને રાણી તો અંગ્રેજોના પક્ષમાં છે, માટે ઝાંસીની ગાદી રાણીને ન આપતાં મને જ આપવી જોઈએ.’

તેહેસીલદારે મામાસાહેબની વાતને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું: “રાણીસાહેબ ! વાત સાવ સાચી છે અને સદાશિવરાવ અને તેના સાથી-દારોને એવું જણાવી પણ દીધું છે કે જે તમે અમારી શરતોનો એકદમ સ્વીકાર નહીં કરો તો અમે તમારે બદલે તેને ઝાંસીના રાજ તરીકે જાહેર કરી દઈશું.”

અતિ અદ્ય સમયમાં કટોકટીનો નિર્ણય કરવાનો હતો. રાણીના હૃદયમાં તીવ્ર મંથન ચાલતું હતું. પોતાને માટે આ જીવનમરણનો સવલ હતો, પણ હવે એક વા ખીજે જવાબ આપ્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. તેથી રાણીએ કહ્યું: “જમાદાર સાહેબ ! મારા એક સવાલનો ઉત્તર આપો, પછી હું ઉવટનો જવાબ આપીશ.”

“ખુશીથી પૂછો, એક નહીં પણ બે સવાલો પૂછો.”

“ધારો કે તમારા કહેવા પ્રમાણે હું ફરીથી ઝાંસીની રાજગાદી ઉપર આવું અને શાસન કરું તો, જેવી રીતે અસારે તમે અંગ્રેજોની સામે બળવો કર્યો છે તેવી રીતે કોઈ દહાડો મારી સામે બળવો નહીં કરો તેની શી ખાતરી ?”

રિસાલદાર કાલાખાને પોતાના સાથીને એક બાજુ ખસેડીને કહેવા માંડ્યું: “એ સવાલનો જવાબ હું જ આપીશ. જે માથુસો તમારી ખાતર

પોતાનો જાન બચાવવા તૈયાર થયા હે.ય તેમની સાથે તમે પોત્ત રીતે વર્તન રાખજો તે બાબે થવાની ધારતી નથી, એ જ તેની બેળાધરી છે સિપાઈઓ પોતાના રાજ સામે-પોતાના સાચા સામે બળવો કરતા હશે, મારું ઉચકતા હશે તે થોડા જ કાંઈ કારણ વગર માત્ર શોખની કે રમતની ખાતર કરતા હશે ? કંપની સરકારની મેં ૩૦ વરસ સુધી નોકરી કરી છે, તેના બદલામાં મને શું મળ્યું છે ? સુવાન હતો ત્યારે જનરલ બેલોકની સાથે ઠંઠ કાણુન સુધી ગયો હતો અને ત્યાં કેદ પકડાયેલા અંગ્રેજોને છુટા કરવામા મદદ કરી હતી તે પછી હું સિંધમાં નેપીઅર સાહેબ સાથે હતો અને મીરાણીની લડાઈમા મેં બાજ લીધો હતો તે પછી અહીં સાહેબની નીચે મીબો સાથેના યુદ્ધમા પણ હું સામેલ હતો મુખડી, દિરાજશાહ અને સોલાવન* ત્રણેય યુદ્ધોમાં હું હાજર હતો. શીખ યુદ્ધ થતા પછી હું બ્રહ્મદેશ અને સીંધામાં ગયો હતો. મારા શરીર ઉપર છ માની નિશાનીઓ અસારે પણ દેખાય છે મારા ડામા પગનાં બે અંગળાં કપાઈ ગયા છે, અને કાંઈ કાંઈ સાંભળી પણ શકતો નથી અને બા. બધાનો બદલો શો ? મને જે પગાર મળે છે તેના બદલામા મારે થોડાનું ખર્ચે ઉપાડવું પડે છે અને થોડાની માનજત કરવા એક સાધુસ રાખવો પડે છે ઉપરાંત મારો પોશાક પણ એ પગારમાંથી જ કરવાનો છે. અને પગારની રકમ એટલી નાની છે કે સાતિના વખતમાં મારું કુટુંબ આડમકિ નબી શકે ! એટલે જ્યારે જ્યારે મારે યુદ્ધમાં જવાનું હોય છે ત્યારે ત્યારે મારે ઘાહુકારોનો આશ્રય લેવો પડે છે મારી સંધગી જમીન એ રીતે ગીરવી મૂકાઈ છે અને મારી સ્ત્રીનાં ઘરેણાં પણ વારંવાર ગીરવી મૂકવા પડે છે હવે તમે મને કહેશો કે અંગ્રેજોને હું શી રીતે ચાહી શકું ?”

તેહસીલદારે નવું જ કારણ દર્શાવતાં કહેવા માંડ્યું “રાણીસાહેબાં રિસાલદારસાહેબ જરા આખામોલા છે, પણ તેમનું દિલ પાક છે અંગ્રેજો ઉપર તેમને દેશ છે અને અમે બધા જ અંગ્રેજોને ધિક્કારીએ છીએ, તેમ છતાં અમે એ બધું જતું કરી શકીએ, પણ જ્યારે કુલ્લરની ચરખીવાળા કારતુતો વાપરવાનું કહી અમારા મજદુર-ધર્મ વિકેદ અંગ્રેજોને વર્તવાની દરજ પાડવામાં આવે અને અંગ્રેજોને નાપાક બનાવવામા આવે ત્યારે અમારાથી તે મિલકુલ સદન થાય નહીં ! ધર્મની વાત આવી એટલે અમે જરા પણ

અપમાન સહન કરવાના નહોં. માર્યા જાવ તો ભલે, પણ ધર્મમાં કોઈની દબલગીરી કે ધર્મનું અપમાન જામે ચલાવી લેવાના નહોં । એક સિપાઈ, વીર પુરૂષ અને યોદ્ધા પોતાના સ્વમાનને સહુથી વધારે કિંમતી ગણે છે અને સાચો મુસલમાન ધર્મને પોતાના પ્રાણ કરતાં વધારે પ્રિય ગણે છે ।”

રિસાલદાર કાલાખાને તેહેસીલદારને એક બાણ કહી ફરીથી પોતાના અંતરને ઉઠગાટ ફાલવવા માંડ્યો : “ દિલ્હીના પાદશાહેના સમયમાં અને મરાઠા રાજકર્તાઓના સમયમાં પણ મહત્વાકાંક્ષા, શુદ્ધિ અને શક્તિવાળે કોઈ પણ સૈનિક સેનાપતિ બની શકતો જાગર તો કોઈ પણ પ્રાંતનો સુબો સુંદાર બની શકતો; પરંતુ અત્યારે કોઈ યુવાન ધોડેસ્વાર જાગર સૈનિક આગળ વધી વધીને ક્યાં સુધી જઈ શકે ? બહુ યાત્ર તો અમારા જેટલે, માત્ર કંપની સરકારના તાબેદાર નોકરો-દેવો અને મુશ્કેલીમાં સજા કરતા સાધારણ સિપાઈઓ કે જમાદારોના પડેજઈ શકે ! અંગ્રેજ અમલદારો કર્નલ અને, જનરલ અને, જાગર તો મોટી ઉમ્મર યતાં કે અનુભવ મળતાં મુશ્કેલી ખાતામાં મેંટા બોદા ઉપર પણ જાય, જ્યારે તેહેસીલદાર સાહેબ અને હું જેવા જો લાંબું છીએ તો થોડું પે-થન મેળવવા ભાગ્યશાળી યમજી બેટલું જ । તેમ છતાં કંપની સરકારને હિંદુસ્તાનમાં છતાં અપાવનાર બંગાળી સરકારના સિપાઈઓ અને સ્વારો જ છે ।”

રિસાલદારસાહેબનું બાપણ જ્યારે ચાલતું હતું ત્યારે રાજમહેલના યોગાન તરફથી લેઠિના કોલાહલ અને આક્રન્દને અવાજ ધીમે ધીમે પ્રબળ થતો આવતો હતો અને કાલાખાનના ઉવટના સખ્દો આ ધોધાટમાં રાણીથી બરાબર સંમળાયા નહોતા.

રાણીને આ કોલાહલનું કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસા થતાં જ તેણે રાવ અખાને નીચે યોગાનમાં તપાસ કરવા મોકલ્યો, અને તેના પાછા ફરવાની રાત્ર જોઈ રહ્યાં. માયાસાહેબે દ્વાર તરફ દૃષ્ટિ ઠારવી અને ગંગાખાઈ જરખામાં દોડી ગયું, એટલામાં થોડા આગેવાન શહેરીઓને લઈ રાવ અખાએ પુનઃ પ્રવેશ કર્યો. આ તમામ શહેરીઓ અને રાવ અખાના ચહેરા ઉપર ભયંકર ત્રાસની છાપ પડી હતી. આ નગરજનોએ રાણી આગળ આવી નમન કર્યું- અને કપાળે હાથ દઈ આકંઠ કરતા હોય એવો દેખાવ કર્યો. બહાર યોગાનમાં કોલાહલ વધતો જતો હતો તે ચાંત કરવા રાવ અખા જરખામાં ગયો.

આ સર્વ અણુધાર્યા અને ઉદ્દેશજનક બનાવેલી આવી પડેલા આશ્વ-
ર્થમાંથી મુક્ત થતાં, અણુધાર્યામાંથી પાછા ફરતા રાવ અપ્પાને ઉદ્દેશીને રાણી
રાણીએ કહ્યું “રાવ ! આ બધાનો અર્થ શો ? તું કાંઈ ગાંઠો તો નથી
થયો ને કે આ બધા માણસોને આવી રીતે મારા આ ખાનગી ઔરકામા
મારી પરવાનગી વિગર દાખલ કરવાની હિમ્મત કરે છે ?”

“રાણી સાહેબ !” રાવ અપ્પાએ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો : “એ
લોકો આપને ભયંકર સમાચાર આપવા આવ્યા છે.”

“બોલો !” રાણીએ પોતાની પાસેના ચહેરીને ઉદ્દેશીને કહ્યું : “બોલો !
શું છે ? શી વાત બની છે ? કે આટલા બધા ભય પામી ગયા છો ?”

“રાણી સાહેબ !” એક ચહેરીએ રાત્રિ અવાજે જવાબ આપ્યો
“અંગ્રેજ ફોઈઓ-પેલા કિલ્લાના અંગ્રેજ ફોઈઓ—”

“ફોઈઓનું શું છે ?” રિસાલદારે ગુસ્સે થઈ કહ્યું “અંગ્રેજ ફોઈઓ
ક્યા છે ? આ બધો કેતાદલ થા માટે કરી રહ્યા છે તે જમદી ફોઈ
નાંબો, નહિતર—”

“રિસાલદારસાહેબ !” રાણીએ સ્પષ્ટિથી કહેવા માંડ્યું “એને જરા
વાન તો કરવા દો. એ મિથ્યારા મનરાઈ ગયા લાગે છે, એ તમારા જેવા
સેનિક થોડા જ છે પત્રી તમે જે પૂછવું હોય તે પૂછજો. બોલ, બાઈ,
અંગ્રેજ ફોઈઓ સબધી તારે શું કહેવું છે ?”

“રાણીસાહેબ !” એકમે ચહેરીઓ એક સાથે બોલી ઉઠ્યા : “અંગ્રેજ
ફોઈઓની તો કલ્લ કરવામાં આવી પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો—તમામની
કલ્લ કરવામાં આવી !”

બધા આ ત્રાસજનક સમાચાર સાંભળી ભયથી ત્રાસથી-કંપી ઉઠ્યા. “
રાણી અને પેલા અમલદારો એક બીજા તરફ બધા અને આશ્ચર્યથી જોઈ
રહ્યા એટલે રાવ અપ્પાએ આગળ આવી વસ્તુરિયતિ સમજાવવા માંડી-
“વાત એમ બની છે કે ત્યારે રિસાલદારસાહેબ અને તેટ્ટેસીમદાર
સાહેબ આગે સાંજના કિલ્લા આગળથી અન્વય ગયા, ત્યારે જગવાખોરોનું
ટોળું કિલ્લા પાસે આગ્ર્ય અને તેણે ઝાંતીના દહામ સાનેમદમદને રૂંધી
સાહેબની પાસે મોકલ્યો. રૂંધીન સાહેબ તેને મળ્યો અને કહ્યું કે ‘તે
અમને અખોવન સાગર જવા દો દો અમે તમને કિલ્લો સ્વાધીન કરીને

ચાલ્યા જઈએ.’ સાતેમદમદે તેમનો વાળ પશુ વાકા યથે નદી એવું અભય વચન આપ્યું. ત્યારે યુરોપીયનો હથિયાર મુઠા કિસ્તાના દ્વાર ઉઘાડી બહાર નીકળ્યા. તુર્ત જ બડખોરોએ “દીનદીન”ના પોકાર પાડ્યો અને નિરાધાર અંગ્રેજોને ડેદ કરી લીધા. ‘કાફરોને કાપી નાખો’ એવી ચારે તરફથી બૂમો પડવા લાગી બડવાળાઓ તેમને મુશ્કેટાટ બાધી માર મારતા મામ બહાર જોમનખામમા લપ્ત ગયા. એટલામાં એક ઘોડેસવાર ટુકડી આવી. તેણે જાણવું કે અંગ્રેજોને જોમનખામ પાસે કતલ કરવાનો રિસાલદારસાહેબે હુકમ આપ્યો છે એટલે બડખોરોએ એ નિર્દોષ લોકોનો શિરઁછેદ કરવાનો કરાવ કર્યો જેલના દારોગા બક્ષીસઅલીએ પુરો, અીઓ અને છોકરાઓની એમ ત્રણ હાર ગોઠવી અને એક પછી એક તમામને કાપી નાખ્યાં ।”

રાવ અપ્પાના ઉપવા શબ્દોથી બધા જ બયતસ્ત બન્યા અને ત્રાસ પામી ગયાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ અસ્વસ્થ અને અર્થાત મનથી આમતેમ ચક્રવર્તી જેવા લાગ્યાં જે અમલદારો, મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવ બાંહે અંદર અંદર કાંઈ છાની વાત કરવા લાગ્યા અને રાવ અપ્પા શહેરીઓને .શાંત પાડવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો.

ઘોડી વાર પછી કોઈને પણ ખાસ ઉદ્દેશ્ય વગર સ્વગત જોતતાં હોય તેમ લક્ષ્મીબાઈ દુ ખ-ચિંતાના અતિશય ભારથી ખિન્ન બવાળે બોલવા લાગ્યાં “આ નિર્દોષ લોકોને અભયવચન આપ્યા પછી તેમનું લોહી રેડવા બદલ ઝાંસીની તમામ પ્રજાને પ્રાયશ્ચિત્ત લોગવવું પડશે આ મૃત્યુ પામેલાઓના પ્રેતાતમા આપણને શ્રવતા સુધી ફેરી ખાશે । અને કપની સરકારને ન્યારે આ ભયાનક હત્યાકાંડના ખગર મળશે ત્યારે શું તે હાથ નેડી બેસી રહેશે ? તમે ઝાંસીના શહેરીઓ । કેટલા બાપલા અને બીકણુ છો ? શું મોહુ લકને આવા સમાચાર આપવા આવ્યા છો ? શા માટે ન્યારે ઝાંસીનો કિલ્લો અંગ્રેજો બળવાખોરોને સોંપી દેવાની અણી પર હતા ત્યારે મને આવીને આ ખબર ન આપ્યા ? હવે વાત વણસી ગયા પછી શું થાય ? બળવાખોરોને આડકતરું ઉત્તેજન આપનારા તમે જ છો । જાઓ, અહીંથી કાળું કરો ।”

રાણીના આ શબ્દો સાંભળી આવેલા શહેરીઓ એક પછી એક ચાલ્યા ગયા, એટલે રાણીએ અમલદારોને ઉદ્દેશીને આગળ ચ-નાંબુ “મેં

તમારી બહેની વાત-ઢલીએ સાંભળી લીધી; અને આ બહેનેની કંઈની વાત પણ સાંભળી લીધી. હવે મારા ઉવટનો જવાબ સાંભળી લીધો: બગવાબોર સિપાઈઓની ઉસ્કરણીથી ઝાંસીની રાજગાદી ઉપર આવતું તેના કરતાં હાથ જે સ્થિતિ છે તે વધારે સારી છે, અને તો તમે સદા શિવરાવને ગાદી પર બેસાડો કે અને તો ખીજા કોઈને બેસાડો અગર તમે જાલે બેસો, તેનું મારે કામ નથી. અંકેજેની સામે લડીને તમે ફાવવાના નથી એ ચોક્કસ જાણો. બંડની પ્રગળતા તો સળગતા ધાસના પ્રકાશની માફક ફાણીકે છે. ધડીક એ તેજસ્વી લાગશે, પણ સમી જતાં વાર નહીં લાગે. જાઓ આપનો અમૂલ્ય સમય ફેંકટનો જાય છે!”

રિસાલદાર અને તેહેસીલદારે આવો જવાબ સાંભળવાની કલ્પના કરી નહોતી. આમાસાહેબ તેમજ લક્ષ્મણરાવ બાંહે પણ રાણીની અદ્વૈતી અક્રમતા માટે તૈયાર નહોતા. આથી ચારે જણુ સ્તબ્ધ બની ગયા. બંડખોરાના આગેવાનોએ ધારેલું કે રાણીને કમગીરીથી, એટલે તે આપણાં કામા પ્રમાણે ક્યાં વગર રહેવાની નથી. પરંતુ રાણીની મક્કમતાથી તેઓ ખીનમાહેનગાર હતા. પોતાને ગેરવાજગી લાગે એવું કામ જાણીબૂઝીને કે ડરીને કરે એવો લક્ષ્મીબાઈનો સ્વભાવ નહોતો.

“હાલે, તમે ઝાંસીની ગાદી સ્વીકારો યા ના સ્વીકારો તે તમારી મુન્સશીની વાત છે. તમે નહીં તો ખીજા કોઈ ગાદી સ્વીકારશે એ વાત ચોક્કસ છે, પણ હવે અમારે દિલ્લી જવાનું છે અને વાટખર્ચાના રૂ. ૩ લાખની અમેને જરૂર છે, માટે તે આપો, એટલે અદ્વૈતી ચાલ્યાં જાય, નહીં આપો તો આ રાજમહેલ ઉપર તોપોનો મારો સર થશે!” રિસાલદારે મુદ્દાની વાત બદલ પાડી.

લક્ષ્મીબાઈને આ માગણીથી આશ્ચર્ય થયું નહીં. એ લોકો એવી માગણી કરવાના હતા, તેની તેમને અગાઉથી જ ખબર પડી ગઈ હતી. તેથી તેમણે તુર્ત જ ઉત્તર આપ્યો: “મારું રાજ્ય ખાલસા થયા પછી મારી પાસે કાંઈ રૂબ રહ્યું નથી અને મારી સ્થિતિ ધણી ગરીબ થઈ પડી છે, આવે વખતે તમારા જેવા સેનિકાએ મારા જેવી નિરાધાર અબજાતે ત્રાસ આપવો યોગ્ય નથી.”

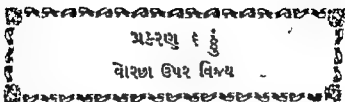
“તો પછી આ રાજમહેલને અમે તોપોના મારાથી ઉઠાવી દઈશું અને અદરથી નેટલું ધન હાથ લાગશે તેટલું લૂંટી લઈશું. ઉપરાંત તમારી તમામ ખાનગી મિલકત પણ કબજે કરીશું. તમે બેમાથી ગમે તે માર્ગ પસંદ કરી લીઓ.”

રાણીને આખરે બડખોરોની માગણી સ્વીકારવી પડી. રાજમહેલને નાશ થાય અને પોતાને ઠાંક નાસી જવું પડે અને મિલકત બધી લૂટાઈ જાય તે કરતાં રૂ. ૩ લાખનો પ્રબંધ કરવો ઠીક લાગ્યો એટલે તેમણે સમજો. માર્ગ કાઢ્યો. “રિસાલદારસાહેબ અને તેહેસીલદારસાહેબ ! જપારે તમે હક કરો છો, ત્યારે મારી ગાઠના દાગીના વેચીને હું તમને રૂ. ૧) લાખ આપીશ મામાસાહેબને એ દાગીના વેચી તમેને રૂપિયા પહોંચાડવાનું કહું છું આજ સાંજ સુધીમાં તમને રૂપિયા મળી જશે હવે તો તમારું મન માન્યું ને ?” લક્ષ્મીબાઈએ ક્રોધથી અને કંકવાશથી વાત દુઠાવવા માંડી.

“ઠીક છે, અત્યારે અમે તમને વધુ હેરાન નથી કરતા રૂ. એક લાખથી જ સંતોષ માની લઈશું પણ આજ સાંજ સુધીમાં રૂપિયા નહીં મળે તો આવતી કાલે સવારે તમે જીવન નહીં હો તે સમજી લેજો.”

મામાસાહેબ તથા લક્ષ્મણરાવ બાંહે વરફ નજર ફેંકી બળવાખોરોના બંને આગેવાનો રાણીના મહેલમાંથી બહાર તીકળી ગયા. પછી લક્ષ્મીબાઈએ મામાસાહેબ તરફ ફરી કહ્યું. “પિતાજી અને લક્ષ્મણરાવ ! અત્યારથી જ આપણા મહેલને ફરતી બરાબર ચોક્કસ રાખો કારણ કે બડખોરો અગર તો અગ્રેજો મામે કંઈ ધડીએ આપણે લાગુ પડશે તે ચોક્કસ નથી આ અગ્રેજોની કાત પછી કપની સરકારને આપણા ઉપર વધારે વહેમ આવશે, એટલે આપણે સાવચેતી તો રાખવાની જ છે. પરંતુ તે દરમિયાન, બડખોરોનું ટોળું અહીંથી જાય એટલે આપણે ઝાંસીની વ્યવસ્થા માટે કંઈક પગલું ભરવું પડશે અત્યારે ને અત્યારે તમે સાગરના કમીરનરને અહીંના ખમર આપો અને ઝાંસીનો બદોબરત કેવી રીતે કરવો તે સબધી પૂજાવો તેનો જવાબ આપા બાદ આપણે શું કરવું તેનો નિર્ણય કરીશું.”

રાણીને નમન કરી મામાસાહેબ તથા લક્ષ્મણરાવ નીચે મોટે આત્મા ગયા. લક્ષ્મીબાઈએ તેમની મુક્તિ તોડી પાડી હતી, તેથી બંને મનમાં નારાજ થયા હતા અને રાણી ઉપર ક્રોધે ભરાયા હતા.

પ્રકરણ ૬
વોરછા ઉપર વિજય

ઝાંસીમાં અંગ્રેજોની કલ્હાયા પછીના ચાર-પાંચ માસમાં કદ્દમણ બનાવો અને તે પણ મહરવની બનાવો બની ગયા. મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવની સૂચનાથી અંગ્રેજો પાછા આવી ઝાંસીનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધે ત્યાં સુધી લક્ષ્મીનાથ અંગ્રેજોનો વહીવટ પોતાના હસ્તક લીધો અને અંગ્રેજ અધિકારીઓને તેવી મતલબના પત્રો પણ લખી નાખ્યા. પરંતુ કાંઈ કારણે એ પત્રો મથે તો બરાબર લખાયા નહોં, અગર તો અધિકારીઓના હાથમાં પહોંચ્યા નહોં, એટલે અંગ્રેજોની ઝાંસીની રાણી ઉપર કરડી નજર થઈ. તેણે તો એમ જ માની બેઠા કે, "લક્ષ્મીનાથનું રાજ્ય આપણે ખાલસા કર્યું છે, એટલે તે બડખોરામાં સામેલ છે, અંગ્રેજોની કલ્હા કરવામાં પણ તેના હાથ છે અને ઝાંસીનો વહીવટ તેણે પોતાના હાથમાં લીધો છે તે આપણને સોંપવાના ધરાદાયી નહોં, પણ આપણી સામે ચર્વાના ધરાદાયી." આ પ્રમાણે અંગ્રેજ અમલદારો ઝાંસીની રાણીને કંદર દુશ્મન માની બેઠા હતા અને ઝાંસી ઉપર ઘેરો લઈ જવાની પાછી તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે લક્ષ્મીનાથ એવો વિશ્વાસ હતો કે, "અંગ્રેજ અધિકારીઓ મારા આ કામથી ખુશ થશે. તેમની ગેરહાજરીમાં તેમને વફાદાર રહી મેં ઝાંસીનું રક્ષણ કર્યું છે તે બદલ મારા ઉપર પ્રસન્ન થશે અને કદાચ આ વફાદારીના બદલા તરીકે દામોદરરાવનો ગાદી ઉપરનો હક્ક સ્વીકારશે." લક્ષ્મીનાથ આવા મનોરથ સેવતા હતા, પણ તેમને ક્યાં ખબર હતી કે અંગ્રેજોના મનમાં તો જુદા જ વિચારો દોડતા હતા.

સદાશિવરાવે આ તકનો લાભ લઈ, ઝાંસીની ન ધણિપાતી સ્થિતિ બેઠા ત્રીસ માસલ ઉપર આવેલો કરેલાનો કિંદનો અંગ્રેજ સરકારના ચાલુ દારને મારી હાથ કરી લીધો, અને કરેલામાં જ પોતાનો રાજ્યાધિપતિ

કરાવી નહારાજ સદાશિવ નારાયણ' એવી પદવી ધારણ કરી; અને ઝાંસી પ્રાંતમાં હુંદેલ અને ધિંગામસ્તી ચલાવવાં માંડી.

લક્ષ્મીબાઈને આ વાતની જાણ થતાં એક હજાર માણસોનું સૈન્ય મોકલી કરેરાનો કિલ્લો તાબે કર્યો અને સદાશિવરાવને સિંધિયાના મુલકમાં નાસી જવું પડ્યું. ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં તેણે નવું સૈન્ય એકઠું કરી ઝાંસી ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ વાત લક્ષ્મીબાઈના જાણવામાં આવતાં તેને લાંથી પકડી મંગાવી ઝાંસીના કિલ્લામાં બંધીવાન તરીકે પૂરી દીધો.

પરંતુ એક શત્રુને પરાજિત કરી રાણીસાહેબ સ્વસ્થ થયાં ન થયાં, એટલામાં ઝાંસીની પાસેના વોરછા નામના હુંદેલ સંસ્થાનનો દિવાન નથેખાં વીશ હજાર માણસો એકઠાં કરી ઝાંસી ઉપર ચઢી આબંધો અને કેટલાંક ગામે સર કરી વેતવતી નદીના કિનારા ઉપર પડાવ નાંખ્યો.

તેનામાં પોતાના બળનો બહુ જ ફાંડો હતો, એટલે તેણે રાણી ઉપર સંદેશો મોકલ્યો કે, "ઈંગ્લિશ સરકાર તમને જે પેન્શન આપે છે તે પેન્શન હું તમને આપીશ, માટે તમારે મને ઝાંસીનો કિલ્લો સોંપી દેવો."

લક્ષ્મીબાઈએ નથેખાંને એવો જવાબ મોકલાવ્યો કે, "હું સિવરામ ભાઈના કુટુંબની વહુ છું, અબળા છતાં મરાઠા શ્રી હું અને તમારા જેવા હુંદેલ લોકોને અબળા બનાવી શૂંકવાનું મારામાં સામર્થ્ય છે, માટે તમે વિચાર કરીને લડવા આવજો."

રાણીના આ પ્રકારના અપમાનજનક જવાબથી નથેખાંને લાંગી આબંધું અને એકદમ ઝાંસી ઉપર ધસી ગયો, પણ રાણીસાહેબે હુંદેલાબંધો અને ખીજા ઠાકોરોની મદદથી તેનો સામનો કર્યો. કિલ્લામાં પહેલાં ત્રણ તોપો હતી તે અને રાજવાડામાં શુભ રાખેલી ચાર તોપો બહાર દેવાની કિલ્લાના મજબુત ભુરજ ઉપર ગોઠવી દીધી.

નથેખાંનું સૈન્ય ઝાંસી ઉપર ચઢી આબંધું. કિલ્લામાંથી રાણીના લશ્કરે તોપના ગોળાથી તેનું સ્વાગત કરવા માંડ્યું. પડાણી દરવેશ પહેરી રાણી સાહેબ પોતે મુખ્ય ભુરજ ઉપર આવી હાજર થયાં અને સેનિકોને પ્રોત્સાહન આપવા લાગ્યાં. સેનિકોને ઉત્તેજન આપવા બક્ષીસો વહેંચી અને કડકતીજળીની તોપ કિલ્લા ઉપર ગોઠવી તેમાંથી મારો ચલાવ્યો. આખરે નથેખાંના

સૈન્યનો પરાજય થયા; નયેખાં જાયલીત યથા નાસી ગયો, રાણીનું સૈન્ય તેની પાછળ પડ્યું અને ચારે બાજુથી તેને ઘેરી લીધો; એટલે નયેખાંએ હથિ કરવાનો સંદેશો મોકલ્યો. મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ વારછાની પૂર્વ મહત્તા ધ્યાનમાં લઈ તરત તલવાનું ક્યું અને વારછાની રાણી લટપી અને લક્ષ્મીબાઈ એ બહેનોની માફક મળ્યાં અને બેઠ્યાં.

વારછા ઉપર આ પ્રમાણે ત્રણ મહીના સુધી યુદ્ધ કરી વિજય મેળવ્યા પછી તેની ખુશાલીમાં અને આજુબાજુના કોકિરો ઉપર પોતાનો શક બેસાડવા તથા પ્રજાજનોમાં પોતાની કીર્તિ વધારવાના આશયથી લક્ષ્મીબાઈએ ઝાંસીમાં વિજયી ચોદાની માફક મોટા દોરદમામથી દાખલ થવાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો અને તે પ્રમાણે મામાસાહેબ, લક્ષ્મણરાવ ખાડે, અન્ધ સરદારો અને નમરજનોનો મોટો સમુદાય લક્ષ્મીબાઈનું સન્માન કરવા મામ બહાર ગયો હતો. ત્યાંથી રાણી લક્ષ્મીબાઈને અને હામોદરનાવને હાથીની અંબાડી ઉપર બેસાડી સરંધસના રૂપમાં તમામ મંડળી રાજવાડામાં આવતાં જ લક્ષ્મીબાઈએ નમરજનોને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યું:

“ઝાંસીના વહાલા પ્રજાજનો, સૈનિકો અને અધિકારીઓ! વારછા ઉપર વિજય મેળવી બંને આખ્યાં તે બદલ તમે જે સાચા દિલની ખુશાલી દર્શાવો છો અને અમારો દિલોગની ભયો સત્કાર કરો છો તેથી અમને બહુ જ લાગી આવે છે, ઝાંસી પાછા ફરતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે; કારણ કે આપણી આ પવિત્ર અને પ્રાણથી પણ અધિક વહાલી એવી માતૃભૂમિ ઉપર આક્રમણ કરનારા આપણા દુશ્મનોને ઝાંસી સંસ્થાનની દહમ્યાંથી હાંકી કાઢવામાં છેલ્લા ત્રણ મહીનાથી અમોને ભારે કष्ट પડ્યું છે. મને કહેતાં આનંદ થાય છે કે ઝાંસીના રાજકુટુંબના કષ્ટ દેવ અને માતાજીની કૃપાથી તેમ જ આપણા સૈનિકોનાં પરાક્રમથી નયેખાંના લોકોને આપણે જીતી ચિકસ્ત આપી છે.”

આ સંભળતાં જ જનસમુદાયમાંથી ‘રાણી લક્ષ્મીબાઈજી જય’ના પોકારો યથા રચા. રાણીએ હાથ ઉંચો કરી બધાને શાંત રહેવાની ઠકારત કરતાં આમળ બોલવા માંડ્યું: “પરંતુ, નમરજનો અને સૈનિકો, મારે તમને આ ખુશાલીને પ્રસંગે ચેનપણી આપવાની જરૂર છે. વારછા ઉપર વિજય મેળવ્યો એટલે બધું પતી ગયું, આપણી યુદ્ધશીલો દળ

ગદ્દ એમ ના માની લેતા. થોડા જ વખતમાં આપણે વોરછા કરતાં મદાબજ-વાન સૈન્યનો સામનો કરવો પડશે એમ મને લાગે છે. કારણ કે અહીં આવતા મને એવા સમાચાર મળ્યા છે કે અગ્રેજો આપણા સારા હેતુ સમજ્યા નથી અને આપણને પણ બળવાખોરો જ ગણે છે, એટલે સાગરમાં તેમણે મોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું છે અને અત્પકાળમાં જ ઝાંસી ઉપર ચડી આવશે.”

રાણીસાહેબના મુખમાંથી આ નવી આપત્તિના સમાચાર સાંભળી નમસ્કનો અને સૈનિકો ગંભીર બની ગયા અને એક બીજા તરફ અર્થસૂચક રીતે જોવા લાગ્યા.

રાણીસાહેબે આગળ ચલાવ્યું “પરંતુ, તેટલા ઉપરથી તમારે નાહિમ્મત થવાનું કે ગભરાવાનું કારણ નથી હિમ્મત રાખી રહેજો. આપણે અન્યાય કર્યો નથી આપણે તો ઉપસ્થિત થયેલી પરિસ્થિતિમાં ઝાંસીને માટે જે વાજમી અને દિતકર હતું તેવું જ પગલું લેવું છે, અને આ અંગ્રેજ સૈન્યની સામે થવા માટે આપણી પાસે પૂરતું લશ્કર અને દારૂ ગેળો છે. ઝાંસીમાં અનાજ અને દારૂગેળો પૂરતા પ્રમાણમાં છે, એટલું જ નહીં, પણ, અંગ્રેજ લશ્કર આપણા ઉપર ચડી આવે કે તુર્તજ શ્રીમંત નાનાસાહેબના સેનાપતિ તાલા સાહેબે અને બાણપુરના રાજાએ આપણને માણસો, દારૂગેળો અને તોપોની મોટી મદદ આપવાનું વચન આપ્યું છે.”

આ વખતે લોકોના ટોળાંમાંથી ‘ઝાંસી રાજડી જય’ ના પોકારો સંભળાયા તેથી પ્રોત્સાહિત બની રાણીએ વિશેષ આગળ ચલાવ્યું.

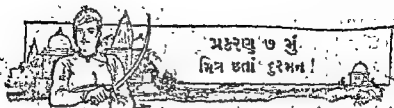
‘તેથી, આપણી નજીક આપણા દુશ્મનો આવી ગયા છે અને આપણા ઉપર હતો લઘુ આવવાના છે એ જાણી મિલકત નાસીપાસ ના થતા. આપણે એમની સાથે દુશ્મનાવટ બાંધી નથી, આપણે અગ્રેજોનો વિરોધ કર્યો નથી, અને બળવાખોરોનો પક્ષ કર્યો નથી, છતાં, સાબળવામાં આગળ છે તેમ જો દારૂની ઉત્કરણથી કે વસ્તુસ્થિતિના અઘાનથી એ આપણને દુશ્મન મળી આપણા ઉપર આક્રમણ કરશે, તો આપણે તેમની સામે આપણું-એટલે કે આપણને પ્રિય એવી ઝાંસીનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છીએ. અંગ્રેજ સૈન્ય સાગરથી અહીં સુધી આવશે, તેટલામાં આપણે તેને ખરી સ્થિતિ સમજાવવાનો માનખર્ચો થાત કરીશું, પણ તેમ છતાં જો અગ્રેજોને આપણી મિત્રાચારી અને વફાદારીમાં અદા નહીં હોય અને આપણને પણ ખડખડી બળેલાં મળી કાઢવાની વૃત્તિ હશે અને ઝાંસીમાં

આસેલી અંગ્રેજોની દાલનો રોષ આપણા ઉપર ઉતારવો હશે તો; અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ છતાં અને અંગ્રેજોના પક્ષમાં છતાં પણ હું તેવે વખતે અંગ્રેજોના પક્ષ નહીં રહે; પણ તેમની સામે વેરછાવાળા નથી ખાતી જોડે લડી તેમ લડીશ. અંગ્રેજોની સાથે દુરમનાવટ ન કરવાનો મારો વિચાર હતો અને હજી પણ છે, પણ અંગ્રેજો કરતાં અસીની પ્રજાની સુખ શાંતિ અને આખાદી મને વધુ પ્રિય છે, મારે મને વધુ મૂલ્યવાન છે અને તેથી થોડાક બદમાસો, કાફર, નાપાક બદમાસોની ખાતર અસીની સંમત પ્રજાને અંગ્રેજો રંગડે એ મારોથી શાંત ચિત્તે કદાપિ પણ જોઈ શકાય નહીં. પ્રજાજનો! ફરીથી સમજી લેજો કે તમારા દિલની દૃષ્ટિથી મહારાજના મૃત્યુ પછી અસી ખાલસા ચક્રુ ત્યારે મેં અંગ્રેજ સરકારનો વિરોધ કર્યો નહોતો, નહિતર તે વખતે મારા મનમાં આ વિદેશી પણ અત્યારે હિંદના ધણી બની બેઠેલા અંગ્રેજો ઉપર જોડો રોષ કરાયો નહોતો. અસીની નિર્દોષ પ્રજાની મારદાનિમાં મારો અંગત સ્વાર્થ તિમિલ ના બને એ વિચારે મેં મારા શત્રુ ઉપાડવા તલસતા હાથને મહામહેનતે રોકી રાખ્યા હતા. ફરીથી જ્યારે બળવાખોરોએ મને અસીની ગાદી આપવાની લાલચે પોતાની સાથે સામેલ થવા અને બંડની આમેવાની મેવા સૂચના કરી, ત્યારે પણ મેં સમય અને સંજોગો વિચારી, પ્રતિપક્ષીના બલની તુલના કરી, અસીની પ્રજાના કષ્ટાણુની દૃષ્ટિએ બંડમાં સામેલ થવાની ના પાડી અંગ્રેજોનો રોષ બહેરી લીધો; પણ હવે જ્યારે આ સર્વ વફાદારી અને રાજકક્ષિતો બદલો અસી ઉપર આક્રમણ કરી વાળવાનો હોય તો લક્ષ્મીબાઈની વીરતા અને સાદસ હજી એસથો નથી; હજી તેની નસમાં મરાઠાઓનું લોહી વહેતું બંધ પડ્યું નથી. સમયને ઓળખી લક્ષ્મીબાઈ જેવી રીતે અસીની રાજ્યાદીનો ત્યાગ કરી શકે છે, તેવી જ રીતે સમયપારખી પુત્ર: તેનો અંગીકાર પણ કરી શકે છે અને બીજે કોઈ પણ માર્ગે અવશિષ્ટ ન હોય તો લક્ષ્મીબાઈને વીરની જેમ ચક્રુ સામે સામી છાતીએ લડી ઠાં તો વિજય માત્ર કરતાં અને નહીં તો મૃત્યુ માત્ર કરતાં આપડે છે. દાર અને છત એ યુદ્ધરૂપી દાલની બે જાણુ છે. યુદ્ધમાં કોઈ પણ એક પક્ષ હારવાનો અને કોઈ પણ એક પક્ષ જીતવાનો; એટલે દારજીતથી માણસની વીરતાની તુલના થતી નથી. યુદ્ધ કરવાની તત્પરતા અને યુદ્ધમાં બતાવેલાં પરાક્રમ અને સૌર્ય, હિમ્મત અને સાદસથી જ તેની

વીરતાની કસોટી ચાલુ છે । ચરાહના કુળમાં જન્મેલી અને એક વખતની ઝાંસીની મહારાણી કોઈ પણ દુરમન આગળ માથું નમાવવા કરતાં સમરક્ષેત્રમાં લડી માથું આપવાનું વધુ પસંદ કરે છે. વીર વ્યક્તિઓને રાંજ્ય કે શુવન કરતાં પોતાની કીર્તિ, ટેક અને સ્વમાનની કિંમત વધારે છે । માટે પ્રજાજનો અને યુદ્ધ સૈનિકા । વેરછા સાથેના યુદ્ધમાં તમે જે રીતે ઝાંસીની રાણીની પડખે દંડ મનથી ઉભા રહ્યા છો, તેવી જ રીતે હવે પછીના યુદ્ધોમાં સાથેના યુદ્ધમાં જે ઉભા રહેશો અને તમારી માતૃ-ભૂમિની મુક્તિ માટે તમારાથી આપી શકાય તેટલો બોલ આપશો; તો વિજય આપણો છે । હું પણ થાકી ગયું છું અને સૈનિકા પણ થાકી ગયા છે, તેમને થોડા આરામની જરૂર છે, એટલે અત્યારે તો સર્વ પોતા પોતાને સ્થાને જાઓ અને હિંદુઓ હોય તે મંદિરોમાં જઈ પોતાપોતાનાં ઇષ્ટ દેવનો આજના વિજય માટે આજાર માને, મુકલમાનો મસ્જિદોમાં જઈ પ્રુદાનો આજાર માને । મિત્રો, સર્વ શક્તિશાલિની માતાજી ઝાંસીનું રક્ષણ કરવા સમર્થ છે । માટે ભવિષ્ય વિષે સંકા કે ચિંતા ના કરતા । મહાદેવની કૃપાથી સધળું સારું થશે । પરંતુ આજના વિજયથી મોજમજા અને એશઆરામમાં પડી પ્રમાદ ના સેવતા । ધણી જ નજીકના સમયમાં ગંભીર પ્રસંગ આવી પડવાનો છે, અને તે માટેની આપણે અભ્યારથી જ તૈયારી કરવી ધટે છે । જાઓ । સંજુ સફળું કાયાલુ કરો ।”

આ ભાષણ જોઈ જોઈ બોલાતું ગયું તેમ તેમ લક્ષ્મીબાઈનું શરીર વધુ ટકારૂં થતું ગયું, તેમની આંખોમાં કોઈ દિવ્ય પ્રકાશ અમકી રહ્યો અને તેમના મુખ ઉપર કોઈ અજબ પ્રતિભા ઝળકી રહી । સાક્ષાત્ દેવી કે રણુ ચંડી આવી હોઈ હોય એવો નગરજનોને લાસ થયો । કોઈ અજબ ઉત્સાહથી, કોઈ અકલ્પ્ય ભાવથી સર્વેએ એકચિત્તે લક્ષ્મીબાઈના ઉપલા શબ્દો સાંભળ્યા અને તે પ્રેરણા યત્નાની સાથે રોળાંમાંથી “રાણીસાહેબની જ્ય । કુમાર સાહેબની જ્ય ।” એવા પ્રચંડ ગગનવેધી પોકારોથી નબોમંડળ ગાજી ઉઠ્યું.

મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ નગરજનોનો ઉત્સાહ જોઈ મનમાં અતિ પ્રસન્ન થતાં ભગવા ઝંડાની પાછળ પાછળ રાજવાડામાં દમામદાર પંચમે દાખલ થયાં અને ટિલકામાંથી વિજયસૂચક તોપોનો ગડગડાટ શરૂ થયો અને નગરજનોનાં નોખાતના સૂરથી રાજવાડાનું વાતાવરણ ગાજી ઊઠ્યું.

પ્રકરણ ૭ મું

મિત્ર છતાં દુરમન !

વૃજતે દિવસે રાણી લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના પિતા મોરારંપત તામે અને દિવાન લક્ષ્મણરાવ ખંડેને ઘાલાવી, ચઢી આવતા અને સાગર સુધી આવી પહોંચેલા અંગ્રેજ સૈન્ય સાથે કેવી રીતે કામ લેવું તે વિષે મંત્રણા કરવા માંડી.

હિંદુસ્તાન ઉદ્ધાનમાં સાયંકાળને સમયે જો પુવારા આગળ એસી અમાઉ લક્ષ્મીબાઈએ દિવાન નરસિંહરાવ અને મામાસાહેબને જો. કઠણ ચપ્પેટા કરી ઝાંસીને રાજવહીવટ હતકને નામે પોતે હાથમાં લેવાનું જાહેર કર્યું તે જ સ્થળે ઉપર ત્રણેય બહાં આવી બેઠાં.

એસતા ઉનાળાના તાપથી સંતપ્ત બનેલાં ચરીરો કિત્તા ઉપરના આ ઉદ્ધાનની રીતજી હવાથી અને પુષ્પાની ખુશબીથી આસાપેસ લઈ સ્વસ્થ બન્યાં હતાં, ત્રણેય બક્ષિઓ બહારથી સ્વસ્થ રેખાવા છતાં, અંતરમાં ચિંતાથી ભરેલી હતી, એમ સહેજે કાઠને પણ ખબર પડી જ્ય એવી, તેમની વાતચીત ધીમી અને ગંભીર સ્વરૂપની હતી.

“પિતાજી !” રાણીએ ચરીર ઉપરથી પવનના ઝપાટાથી, ઉડવા મડિલા સાડીના છેડાને સંકેરીને વાતની ચર્ચાત કરી: “અને દિવાનજી ! આખરે તમે કહેતા હતા તેવો પ્રસંગ આપવાનો કાંઈ ઉમેરો થયો છે. અંગ્રેજોની સાથે લડવા માટે હું અંતરથી વિરુદ્ધ છું, પણ અંગ્રેજો આપણને દુરંમન ગણી આપણા ઉપર ચઢી આવે ત્યારે ચૂપચાપ બેસી રહેવાનો ફરો ન અર્થ નથી. પણ પિતાજી ! હું તમને એક વાત પૂછું છું કે આપણે બંડમાં સામેલ થયાં નથી, બળવાખોરોને મદદ કરી નથી અને ઉલટું બળવાખોરોનો વિરોધ કરી કંપની સરકારને સહાય કરી છે અને તેની વતી ઝાંસીમાં બંદોબસ્ત રાખ્યો છે, છતાં અંગ્રેજો આપણા ઉપર આક્રમણ કરે છે એમને સમજાવું

નથી. આપણે એ સિક્કા ઉપર જેટલા જેટલા કાગળો મોકલ્યા છે, તેમાંથી એકેનો પણ જવાબ આપણને મળ્યો નથી, તેમ તેના સ્વીકાર પણ થયો નથી. મને દહેશત રહે છે કે કદાચ આપણા બધા પત્રો ગેરવસ્તે ગયા હોય અથવા આપણા દુરમનોએ અંગ્રેજ અધિકારીઓના હાથમાં જતા અટકાવ્યા હોય. ગમે તેમ પણ અંગ્રેજે આપણને દુરમન ન ગણે અને ખાસી ઉપર આક્રમણ ન કરે એવો કાંઈપણ માર્ગ શોધી કાઢવો જોઈએ. તમારા બંનેની છુદ્દિનો ઉપયોગ કરી એવો માર્ગ શોધી કાઢો!" આટલું બોલી લક્ષ્મીબાઈ મામાસાહેબ તથા લક્ષ્મણરાવ બહિર તરફ જઈ રહ્યાં.

"પુત્રી!" મામાસાહેબે આદાસ તરફથી જમીન તરફ દૃષ્ટિ કરી જવાબ આપ્યો: "અમે બળવાખોરોની સાથે મળી અંગ્રેજોની સામે થવાના મતના હતા અને છીએ, તેથી તને અમારા ઉપર કદાચ વહેમ આગ્યો હશે કે અમે જ અંગ્રેજ અધિકારીઓને ઝાંસીની સાચી પરિસ્થિતિથી વાંદે કરતા નથી, આવો વહેમ આવો એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે જ્યારથી ઝાંસીમાં બંડની શરૂઆત થઈ છે, ત્યારથી જ અંગ્રેજે એમ માની બેઠા છે કે એ બંડમાં તમારો છુપો હાથ છે, કારણ કે ઝાંસીની ગાદી તમને ન મળવાથી તમે અંદરબાનેથી કંપની સરકારના શત્રુ બની રહ્યા છો એમ તેઓ માને છે. શ્રીમોહનરાવનાં ઉપવીત પ્રસંગે તમે નાનાસાહેબ અને તાત્યાસાહેબને બોલાવેલા તેમ જ તમારા ત્રણ વચ્ચે વેતવતીને કિનારે ખાનગી મસલત થઈ હતી એ વાત આપણા જૂના દિવાન નરસિંહરાવ દ્વારા અંગ્રેજ અધિકારીઓના જણવામાં આવી છે. નાનાસાહેબનું શ્રીમંત બાજીરાવને મળતું પેન્શન સરકારે બંધ કર્યું છે, તેથી તે બંડમાં સામેલ થયેલ છે. એટલે તમે બંને સમાન સ્થિતિનાં, કંપની સરકારથી અસંતુષ્ટ બનેલાં રાજવંશી પત્રો ખાનગીમાં મળ્યાં, તેના અર્થ બજવાના સમયમાં બીજો શો થઈ શકે? આવો સંતેજોમાં અંગ્રેજ અધિકારીઓ આપણને દુરમન ગણે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, એટલે આપણા પત્રો તેમને મળ્યા હોય તો પણ, તે ઉપર એ લોકો લેસ પણ નિયાસ ચૂકશે નહીં. હાથી છુંદેલબંડમાં તેમ જ અત્યારે બળવાખોરોની દૃષ્ટિથી અગત્યનું મથક છે. ઝાંસીનો કિલ્લો અંગ્રેજો સામે સુરક્ષિત બચાવ કરવા માટે બહુ જ મહત્વનો છે એ કિલ્લો દુરમનના હાથમાં જતા અંગ્રેજ સૈન્ય ચૂપચાપ

એસી રહે એ અસંભવિત છે. અધુરામાં પૂર્વ અહીંયા જ નિર્દોષ અંગ્રેજોની કલ્પ કરવામાં આવી છે, એટલે એ લેદિા ઝાંસી ઉપર વેર લેવા તેવાર થયા છે. તમારી હાજરી છતાં ઝાંસીમાં જ્યારે અંગ્રેજોનું એવી રીતે લોહી રેડાય, ત્યારે કંપની સરકાર ખીજ શા અનુમાન ઉપર આવે? એટલે જેમ કમાનમાંથી છટકેલું તીર પુનઃ આવતું નથી; તેમ જો વસ્તુ બની મધ-તે-બની મધ; હવે તે મિથ્યા યનાર નથી. અગ્રિય સૈન્યના સામનો કર્યે જ છુટકો છે; પછી પરિણામ મધે તે આવે.”

આટલું બોલી મામાસાહેબે રાણી ઉપર સચિત દષ્ટિ ફેંટી. લક્ષ્મીબાઈ જોડા વિચારમાં પડી ગયાં હતાં.

“રાણીસાહેબ !” લલમજુરાવે ચર્ચા આમળ-અમાલી: “મારે કાને એવી પથ્થુ વાત આવી છે કે આપણા બૂના દિવાનસાહેબ અંગ્રેજોના પક્ષમાં જઈ મળ્યા છે અને જ્યારથી તેઓ ઝાંસીને ત્યાં જઈ પેલી મહેરા સાથે જતા રહ્યા છે, ત્યારથી સાગર અને હૃદયખંડના અંગ્રેજ અફસરોને ઝાંસી વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી રહ્યા છે. શીમેત નાનાસાહેબ અને તાત્પર સાહેબની ખાનગી મેંતણાની વાત પણ એમના દ્વારા જ અંગ્રેજોના બાલુવામાં આવી છે, અને ઝાંસીના બંડમાં તેમને સામેલ છે. તેમજ ઝાંસીમાં માર્યા ગયેલા અંગ્રેજોની કલ્પ માટે તેમ જવાબદાર છે, એમ આપણા બૂના દિવાને જ કંપની સરકારનાં માથુસોને ઠસાવી દીધું છે. બંડખોરાને તેમજ શા. એક સાબની મદદ આપી છે અને ઝાંસીનો કબજો લઈ ફરીથી વહીવટ કરવા માંગે છે; એ વાતને તેણે પોતાના કમનના પુરાવા તરીકે તમારી વિરુદ્ધ રજુ કરી છે. છેલ્લા સમાચાર પ્રમાણે ઝાંસી ઉપર આટલી ત્વરાથી આક્રમણ કરવાની સૂચના પણ એણે જ કરી છે અને એ પોતે અંગ્રેજ અફસરોની સાથે ઝાંસી ઉપર દલોડ કરવામાં તેમને સલાહ આપવા અહીં આવનાર છે. રાણીસાહેબ ! જ્યાં આપણા પોતાના જ ગણેશ માથુસો આપણી વિરુદ્ધ પડી આપણને હોમો દીએ ત્યાં શું કરું ?”

આટલું કહી લલમજુરાવ રાણીની સામે બેઠો રહ્યો.

“દિવાનજી ! સત્ય છે ! અંદરથી સહેલું ગાડ જેમ લાગે સમય દેતું નથી, તેવી જ રીતે અંદરથી સહેલાં જ્યાં આપણા રાજતંત્રો લાગે સમય દેતો ચક્રવાત નથી. નરસિંહરાવ જેવો મનુષ્ય દુશ્મન અને ખાદોશ મુત્તમી

ઝાંસી સંસ્થાનમાં તો શુ પણ કદાચ સમગ્ર ઉત્તર હિંદમાં મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે, પણ તેણે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો બની, વિકારને વશ થાય અને પોતાની દુષ્ટ વાસનામાં સ્ત્રી ન થાય, એટલે ઝાંસીનો દુસ્મન બની બેસે, અને પોતાના જ દેશ ઉપર; અરે પોતાના જ બહાલા વતન અને જન્મભૂમિ ઉપર વિદેશીઓને ચડી આવવાનું કાવતરું કરે અને પ્રેતસાહન આપે, એ કેટલું કલંકલયુ છે ! નીચું એવડાવનારું છે ! જે પ્રજામાં અંદર અંદર શટકૂટ છે, પોતાના ભત્રાકાઓ અને જન્મભૂમિ માટે જરા પણ લાગણી નથી, ક્ષુદ્ર અંગત સ્વાર્થની ખાતર સમગ્ર પ્રજાના હિતનો ભોગ આપવાની હલકી વેર વૃત્તિ છે, તે પ્રજા સ્વતંત્ર રહી શકતી નથી અને સ્વતંત્ર રહે તો સુખી થઈ શકતી નથી. દિવાનજી ! અંગ્રેજોને સમભવવાની હવે જરૂર નથી, કારણ કે તેમને સમભવની શક્યતા તેમ નથી. માટે આપણે તેમના આક્રમણને પહોંચી વળવા પૂરતી તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ.”

“રાણીસાહેબ !” દિવાનજીએ ઉત્તર આપ્યો. “ઝાંસીનો બચાવ કરવાની અને અંગ્રેજ સૈન્યનો પરાભવ કરવાની પૂરતી બ્યવસ્થા થવા માંડી છે. ફિસ્તાના જુરજો ઉપર તોપો ગોઠવી દીધી છે અને દારૂગોળા અને ખોરાકનો પૂરતો જથ્થો સમઠી રાખ્યો છે. શહેરના રક્ષણ માટે પણ તમામ દરવાજા ઉપર સેનિકાની ટુકડીઓ મૂકી દીધી છે. હું ધારું છું કે ઝાંસીનો કબજો લેવો સહેલ નથી પડશે !” દિવાનજીની છેલ્લું વાક્ય બોલતી વખતે મૂંઝ ઉપર તાવ દેવાઈ ગયો.

તે જોઈ દસીને મામાસાહેબ બોલ્યા. “પુત્રી ! આ દિવાનજીની વીરતા તને નિશ્ચિત બનાવે એવી નથી લાગતી ? પણ એક બીજી વાત પણ સ્પષ્ટિજનક જેની છે. શ્રીમત નાનાસાહેબે કાનપુરના બડની આગેવાનીમાં વિજય મેળવ્યો છે અને તાત્યાસાહેબ એક પ્રચંડ સૈન્ય લઈ આ તરફ આપણી મદદે આવે છે. એક બાબતથી અંગ્રેજ સૈન્ય ઉપર આપણે તોપોનો મારો ચલાવીશું અને બીજી બાબતથી તાત્યાસાહેબની સરદારી નીચેનું પ્રચંડ સૈન્ય અંગ્રેજ સેનાને હરાવશે એટલે એ લોકો થાકીને પાછા જવાના એ ચોક્કસ છે !”

“પિતાજી !” લક્ષ્મીનાથએ કાષ્ઠક ઉત્સાહિત થઈને કહેવા માંડ્યું : “એ ઠીક છે. તાત્યાસાહેબની સહિત અને સામર્થ્યમાં મને વિશ્વાસ છે.

પણ આપણી સાંવચેલી અને તેમાંથી તેટલા આંતર જરા પણ મોળા ન રહેવી જોઈએ. બની શકે તેટલા સૈનિકોને આપણે તૈયાર રાખવા, તમામ તોપો, ગોખરા ઉપર ગોઠવી દેવી અને દારૂગોળાની વૃદ્ધિ પડે માટે તે બનાવવાની બચસ્થા કરી નાખવી.”

“પુત્રી! બધી બચસ્થા થવા માંડી છે.” મામાસાહેબે દસીને કહ્યું. “એકાદ દિવસમાં સર્વ તૈયારી થઈ જશે. દરમિયાન સાગરથી અંગ્રેજ સૈન્યને અહીં આવતાં જોઈએ તો અંગ્રેજોમાં જોઈએ તો ચાર દિવસ તો લાગશે જ.”

આંટણી વાતચીત કર્યા પછી મામાસાહેબ અને લક્ષ્મીબાઈ બહાર જઈ અસીની રાજકુટુંબના સિવચંદિરમાં દસીનાથે બધા નીકળ્યા અને લક્ષ્મીબાઈ કિલ્લા ઉપરના બંદોબસ્ત જોવા નીકળ્યા.

કિલ્લાના બૂરજ ઉપર અહીં આસપાસ નજર ફેરવી નીચે આવી રહેલા અસી શહેર તરફ દૃષ્ટિ કરવી લક્ષ્મીબાઈ સ્વગત વિચારવા લાગ્યા. “વિધિની ગતિ વિચિત્ર છે, એમાં શક નથી! અંગ્રાદાસ મહારાજની ધર્મિક વાણી આજે ખરી પડવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. એની વાણીમાં આવો અર્થ દર્શાવે તેની મને ત્યારે કલ્પના પણ નહોતી આવી. ક્યાં અસીની રાણીમાંથી, રાજગાદી રહિત એક સામાન્ય વિધવા! ક્યાં પુત્ર અસીની રાણી! ક્યાં વોરછાના યુદ્ધમાં વિજય અને ક્યાં આ ફરીથી અંગ્રેજ દેનાં સામે યનાર યુદ્ધના ભયંકાર! માણસને તેનું અદૃષ્ટ ક્યાંનું ક્યાં ધસી જાય છે તેની તેને ખબર પણ પડતી નથી. કદાચ એ શું ખનશે તે કોઈ અગાઉથી કળી શકતું નથી. સાચેજ આ સંસાર રૂપી શેતરંજમાં મનુષ્યો પડ્યા જોવાં છે, તેનો ચલાવનાર કોઈ અદૃષ્ટ ગ્રહ રીતે કામ કરી રહ્યો છે એમ મારા જીવન પાછળ દૃષ્ટિ કરતાં મને સમજાય છે. એ હાથધાર કોણ છે? પ્રભુ! અદૃષ્ટ! બાગ્ય! વિધાતા માનવીની શુદ્ધિ આ મધું માગ્યે જ સમજી શકે તેમ છે!”

શિવાલયમાં આરતીની ઝાલર વાગતાં! લક્ષ્મીબાઈનાં કાન ચમક્યા અને વિચારો અધુરા રહ્યા. તેઓ ઘૂર્વજ બૂરજ ઉપરથી ઉતરી રાજા રહેલમાં આવ્યા અને અન્ય કાર્યમાં ગૂંથાયાં.

અંકરણુ ૮ મું

ઝાંસીનો ત્યાગ

ઝાંસી શહેર ઉપર અંગ્રેજ સરકારનાં સર હુ રાજની આગેવાની નીચેના સૈન્યને ઘેરા બાલ્યાં અભિયાર દિવસ યથા ગયા હતા, પણ અંગ્રેજ સૈન્ય કિલ્લો લઈ શક્યું નહોતું; છતાં કિલ્લો કબજે કરવાનો તેનો ઉત્સાહ અજબ હતો અને તેનો પ્રયાસ અદ્વિતીય હતો.

ઝાંસીની ચારે બાજુ ફરતી અંગ્રેજ સૈન્યે બ્યુદરચના કરી હતી કે જેથી ઝાંસીનાં માણસો શહેર બહાર જઈ શકે નહીં અને બહારનાં માણસો ઝાંસીને મદદ કરી શકે નહીં. ઝાંસીનો કિલ્લો બજો જુનો અને મજબુત હોવા છતાં અને ભગનીસંકર, કડકવીજળી, ધનમજા અને નાલદાર જેવી ચાર વોપોથી સુરક્ષિત છતાં અંગ્રેજ સૈન્યની તોપો આગળ કિલ્લાનો કેટલોક ભાગ તૂટી પડવાની તૈયારીમાં હતો, પરંતુ ભક્ષીબાઈએ તે ભાગ રાતોરાત ફરીથી મજબુત કરાવી લીધો હતો.

બારમે દિવસે પરિસ્થિતિ અત્યંત વિકટ બની ગઈ, અને કિલ્લાના પશ્ચિમ બાજુના આસાર ઉપર બપોર પછી સૂર્ય નમવાની વખતે ત્રણ વ્યક્તિઓ ફરતી દેખાતી હતી. આ ત્રણેય વ્યક્તિઓમાં એક સ્ત્રી હતી અને બે પુરુષો હતા. સ્ત્રી આગળ ચાલતી હતી અને પુરુષો પાછળ ચાલતા હતા. ત્રણેય બહુ જ ધીમા કગડાં ભરતાં હતાં અને વારંવાર નિઃશ્વાસ નાંખી ધડીકમાં કિલ્લા તરફ અને ધડીકમાં શહેર તરફ, તો ધડીકમાં શહેરથી થોડે દૂર પથરાયેલા અંગ્રેજ સૈન્ય તરફ દૃષ્ટિ કરતાં હતાં. એ દૃષ્ટિમાં કેટલી બધી નિરાશા ભરી હતી તે કાણ કહી શકે તેમ છે ?

જરાક આગળ ચાલી ધેલી સ્ત્રીએ પાછા ફરી મ્હાન વદને અને હતાચ બનેલાં અવાજથી કહ્યું: “ પિતાજી ! અંગ્રેજ સૈન્ય સામે આપણાથી હવે ટકી શકાય એમ નથી લાગતું. કારણ કે આપણા સૈન્યમાં રોનિકાની સંખ્યા સારી હોવા છતાં, અંગ્રેજ સૈન્ય જેટલી વ્યવસ્થા નથી અને એ

લોકોની પાસે જોઈતાં સાધનો છે તેટલાં સાધનો પણ આપણી પાસે નથી. આપણી પ્રયત્ન તોયો તેમની તોપોના મારા ઓગળ ટકી રહી નથી.”

“પુત્રી ! એમ નિરાશ શા માટે થાય છે ! આપણે હજી પણ બેસીને દુઃખો કરી તેમને પાછાં કાઢી ચૂકવાનો મત્ત કરી રહી છું.”

“મામાસાહેબ !” લક્ષ્મણરાવ બાંહેધે પોતાની નિરાશા પ્રકટ કરી : “અને તો હવે કંઈ જ આશા દેખાતી નથી. સહેરનો કબજો અંગ્રેજ સૈન્યના હાથમાં ગયો છે. અને રાજમહેલ ઉપરથી ભગવો કુંડો ઉતરી યુનિયન જેક ફરફરી રહ્યો છે, મામનો સંકુથી સુંદર ગણતો અને બૂવણ રૂપ લેખાતો દલવાઈપુરી નામનો ભાગ બગલાઈ જળી રહ્યો છે; જ્યાં જુઓ ત્યાં અંગ્રેજ સૈનિકો સહેરનાં લોકોને ત્રાસ આપી રહ્યાં છે; મામ લૂંટી રહ્યાં છે; મંકાનો સળભાવી રહ્યાં છે અને નિર્દોષ માણસોની દલા કરી રહ્યાં છે ! આવી સ્થિતિમાં ઝંતીના ફરીથી બચાવની આશા રાખવી, અરે કંઈપણ સુધારી કરવી પણ અશક્ય છે !”

“લક્ષ્મણરાવ !” લક્ષ્મીબાઈએ આંખમાં આંસુ સાથે કહેવા મંડિલું રાણીની આંખમાં તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ આંસુ જરાઈ આવ્યાં હતાં. “હવે આશા રાખવાનો કંઈ જ અર્થ નથી. આ બચાવ, આ મારદાની, આ ધુનાંમરંજી મારાથી જોમાં-જોતાં નથી, આપણાં ભાગ્ય જ અવગાં છે, નહિતર તાત્કાલિક મોટા હરહર સાથે આપણને મદદ કરવા આવે તે આ અંગ્રેજોના સૈન્યથી હાર ખાઈ પાછા જાય એ કેવી રીતે અને ! કાંતીનું નાં માફ ભાગ્ય જ વિદ્યું છે; ત્યાં ખીજ કેને દોષ દેવો !”

“પુત્રી !” મામાસાહેબ આશ્વાસન આપવાનો નિરર્થક પ્રયાસ કરવા લાગ્યા; “આપણે કંઈ જોણી વીરતા બતાવી નથી, આપણા સૈનિકોએ મારું એક બાણ મૂકી અંગ્રેજ સૈન્ય સામે યુદ્ધ કર્યું છે અને અનેક પ્રતિપક્ષી સૈનિકોને યમસદનમાં મોકલ્યા છે. આપણા પોતાના પણ કેટલાય સૈનિકો શહીદો માટે આ જગતનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગ સંપાદ્યા છે, પરંતુ આપણાં કમલાએ આપણને વિજયમાળા પ્રાપ્ત થઈ નથી.”

એટલામાં રાવ આપ્પાએ આવી જરૂર કુંવરજી અને મોટા મોદિ-જીના ગુલામમીલખાત માર્યા બધાના દુઃખદાયક સમાચાર આપનાં જ રાણી ઉપર નાદિગમત બની ગયાં. તેમનું મન નિરાશાના અંધકારથી ખાઈ

મધુ અને રહી સહી આશા પણ વૃદ્ધી ગઈ. દુઃખ અને શોક, નિરાશા અને ગ્વાનિથી રાણીના પગ પાછા પડ્યા.

ખિન્ન ચિત્તે લક્ષ્મીબાઈએ મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવને ઉદ્દેશીને હોવા માંડ્યું: “પિતાજી અને દિવાનજી!” રાણીનો અવાજ ફસફસાઈ આવવાને લીધે ઝુંગગાઈ ગયેલા લાગતો હતો; “આજ સુધી આપણે દિવ્યમત રાખી અંગ્રેજ સન્યાની સામે બાથ બીડી ઝાંસીનું રક્ષણ કર્યું, પરંતુ હવે આપણે કોઈ રીતે ટકી રહીએ એમ લાગતું નથી. આપણા લગભગ તમામ શૂરવીરો અને બાહોશ ગોલંદાઓ લડાઈમાં કામ આવી ગયા છે. કિસ્સાનો બંદોબસ્ત હવે અગાઉ નેટલો મજબૂત રહ્યો નથી, અને થોડાજ કલાકોની અંદર કિસ્મો સત્તુઓના હાથમાં જઈ પડવાનો ભય છે. શહેરમાં ઠંકઠેકાણે વેમણે નાકાબંધી કરી લીધી છે; એટલે કિસ્મો લેતાં વાર લાગનાર નથી. કિસ્સામાંથી આપણે તેમને હાથે પકડાઈએ, તેઓ આપણા શરીરને ગમે તેમ કરે એ અસંભવ છે. એમ થવા દેવા કરતાં આગળથી જ મૃત્યુ પામવું શ્રેયસ્કર છે. એટલા માટે હું કિસ્સામાં દારૂગોળો ભરી તેને સળગાવી મારા આણની આકૃતિ આપવા માણું છું. હું મારા દેહને કોઈ પણ રીતે ગોરા લોકોને હસ્તસ્પર્શ થવા દેનાર નથી. સહુ આપણને મારા આ નિર્ણય જણાવી દે અને જેઓ કિસ્સામાં રહી મૃત્યુ પામવા તૈયાર હોય તે જ અગ્રે રહો, બાકી સર્વ પોતપોતાને અત્યુક્ત જણાય તે રીતે બહાઈથી જતા રહો! આ મારો છેવટનો નિશ્ચય છે. આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ મને સૂઝતો નથી!”

આટલું બોલી રાણી ઉદાસ ચહેરે શૂન્યમનસ્ક બની રમશાન સમાન ભર્યંકર લાગતા ઝાંસી તરફ બેઠી રહ્યાં.

મામાસાહેબ તથા લક્ષ્મણરાવ રાણીને કેવી રીતે આશ્વાસન આપવું તેની સમજ ન પડવાથી પરસ્પર એક બીજાની સામે બેઠી રહ્યાં. થોડી વાર પછી મામાસાહેબે કહ્યું: “શા માટે આપે સ્વદસ્તે પ્રાણત્યાગ કરવો બોધ્યો? તમે કહો તો આપણે નેટલા છીએ તેટલા સૈનિકો સામી જાતીએ શરો લઈ અંગ્રેજો સામે ઉતરવા તૈયાર છીએ. આપઘાત કરવા કરતાં તો સામી જાતીએ લડનાં લડતાં મૃત્યુને નેટવામાં અધરે વીરતા અને મજબૂતિ છે! તમારું બેવાં વીરમંત્રણ આમ અત્યંત ધાતની વાત કરશે ત્યારે વીરતા કાણ બતાવશે?”

“મામાસાહેબની વાત સાવ સાચી છે!” લક્ષ્મણરાવે પોતાનો મન દર્શાવી આમાસાહેબના કથનને પુષ્ટિ આપી. “કિલ્યામા ભરાઈ આપધાત ઠરવા કરતાં તો રણસેનમા મરવામા જ પ્રીતિ રહેલી છે આપધાત ઠરવા એવું હીમકારાપણાનું કૃત્ય આપણા જેવા શૂર મરાઠા સૈનિકને ગ્રોભરું નથી. ઝાંસીની રાણી અને આપધાત એ.એ. શબ્દો પરસ્પર વિરોધી છે.”

‘પિતાજી! દિવાનજી!’ આખોમાથી વહેતી આંસુઓની ધારા લૂછી નાખતા લક્ષ્મીબાઈએ ઉત્તર આપ્યો. “મને કરી જ ગમ પડતી નથી માઈ ચિત્ત મૂઝાય છે અને શું કરવું અને શું ન કરવું તેનો વિચાર કરી શકતી નથી. ગોરાઓના હાથમાં સપડાઈ અપમાન સહન કરવા કરતાં મૃત્યુ સાર, પછી તે ભલે આપધાતથી થયેલું હોય તો પણ હજાર દરજ્જે સારું છે. યુદ્ધમા ઉતરવાની વાત ઠીક છે, પણ ધારો કે આપણા મુઠ્ઠીભર સૈનિકો સાથે આપણે લડીએ અને લડતા લડતાં દેવયોગે મૃત્યુ પામવાને બદલે દુરમનોના હાથમાં સપડાઈએ તો આપણી શી સ્થિતિ? એવું આપણે જનક જેખમ ખેડવા કરતાં સ્વદસ્તે મરણ પામવું વધારે એવું કહે છે.”

મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવ બંને નિરતર બની ગયા, અને સો જવાબ આપવો તેની સમજ ન પડવાથી એક બીજાની સામે તાળી રવા લક્ષ્મીબાઈની બચ અને દુ ખી સ્થિતિ જોઈ બંનેનાં હૃદયો ચીરાઈ જતાં હતાં, પણ કરી ઉપાય નહોતો.

ધડી બે ધડી સુધી સર્વ ક્રોધ ક્રાંધ પણ બોલ્યા વગર ઉંચુ માગી લેવા રહ્યા આખરે રાવ અપ્પાએ પોતાની ધોળા મૂઠો ઉપર હાથ ફેરવી કહેવા માંડ્યું. “રાણીસાહેબ! જરા સાંત માઓ! આ મરીખ માથુસના પણ બે શબ્દો સાંભળો! ઈશ્વરે આ શહેર ઉપર જે આશત નાખી છે, તે અટકાવવા આપણે બનતા સર્વ પ્રયાસો કર્યા છે. હવે વિશેષ પ્રયાસ બદલે રહી થઈ શકે તેમ નથી. પૂર્વસચિત પ્રમાણે બધું થયા છે. માટે દુ ખથી અઠગાઈ આત્મહત્યા કરવી એ મોટું પાપ છે. પેલા બાવનાં કર્મ આ બચમાં હજી બેઠવાઈ નથી રવા, ત્યાં આત્મ હત્યાનું ખીન્નું પાતક શા માટે બેઠારી લે છે? જે દુઃખ આવી પડે તે સહન કરવું તમારા જેવા શૂરવીર રાણીને આત્મહત્યાનો વિચાર શીખતો નથી. કિંમતમાં રહેતું જાતને સુરક્ષિત ન લાગતું હોય તો બહેતર છે કે

આપ નામદાર રાજિને વખતે ઝાંસીનો ત્યાગ કરી બહાર નીકળી જાઓ અને પેશવા સરકારને જઈ મળો, તેમ કરતાં માર્ગમાં કદાપિ મરણ આવ્યું તો આત્મદત્ત સરતાં તે ઉત્તમ છે. રજુમાં પડી સ્વર્ગે જવું એ આત્મ-ધાતથી અનેકમણું સારું છે !”

રાવ અપ્પાના ઉપસા નવીન માર્ગ દર્શાવતા ચળોથી રાણીના મનમાં કંઈક નવી જ આશાનો સંચાર થયો અને તેમણે સદજ ઉત્સાહથી કહ્યું: “રાવ ! તારી સલાહ ઠીક છે; પણ ઝાંસીના પ્રજાજનોનો બચાવ કરવાનું માથે લીધા પછી અને ઝારીની રાજનાદી સંજાળ્યા પછી આવે અપ્પીને વખતે ઝાંસીનાં પુરજનોને દુશ્મનોની હથા ઉપર છોડી આપ્યા જવું એ કેટલું સ્વાર્થપણ છે !”

“રાણીજી !” રાવ અપ્પાએ તુર્ત જ પ્રતિવાદ કર્યો: “તમે તમારા સ્વાર્થ માટે, માત્ર પ્રાણુની રક્ષા કરવા ખાતર જ આપ્યાં જતાં હો તો સ્વાર્થપણું ગણાય, અન્યથા નહીં. આ તો તમે ફરીથી ઝાંસીનો કબજો લેવાના આશ્રમથી અંગ્રેજો ઉપર ચઢી ચોઢા અને તેમનો પરાભવ કરવા સક્તિમાન થાઓ; એટલા માટે તમે ઝાંસીનો ત્યાગ કરો તેમાં ખોટું નથી !”

“રાવ ! વાત તો સારી છે ! પણ લોહિ-ઝાંસીના પ્રજાજનો, આ વસ્તુ થી રીતે સમજવાના ! તે તો એમ જ માનવાના કે રાણી લક્ષ્મીબાઈ દુશ્મનોથી ગઝરાઈને ઝાંસીનો ત્યાગ કરી નાસી ગયા અને ઝાંસીની નિરાધાર પ્રજાને અંગ્રેજોના હાથમાં દેસાવા મૂકતાં ગયા ! લોહિ મારા ઉપર ફિટકાર વરસાવશે, લોહિ મારી વીરતાનો ઉપહાસ કરશે, લોહિ મારી સ્વાર્થશક્તિની નિન્દા કરશે, અને આવી નિન્દા થવા દેની, અને તે સામળી રહેવી તેના કરતાં મૃત્યુ બહેતર છે !”

મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવ બાંહે આ સવાલ રસપૂર્વક સામળી રહ્યા હતા. રાવ અપ્પાની તર્કશક્તિથી તેઓ ચકિત થતા હતા. લક્ષ્મીનાઈને પણ રાવની તર્કશક્તિથી તાલુબી થઈ હતી તેઓ રાવની ફલીવ સાંભળવા ઉત્સુક બન્યા હતા.

“રાણીજી ! તમે આટલો દુકા વિચાર કરતો અને સંતોષ માનશો એમ મેં નહોતું ધાર્યું. ઝાંસીની રાણી લોહનિંદાથી આટલા ડરતા હશે અને સ્વકર્તવ્ય કરતાં લોહનિંદાની વધુ ધરકાર કરતાં હશે એમ કેમ માની શકાય ?” રાવ રાણી સામે જોઈ કહ્યું.

હાંસી સદેરમાંથી બંદુકોના અવાજ ઠાને પંક્તિ દતો અને ગોલંદાઓની ગોળીઓ સદેરમાં આવતી હતી. ધૂમાડાથી, અગ્નિથી સદેરમાં અંધાર વ્યાપી ગયો હતો અને દિવાઓ રક્તવર્ષી બને ચાલતી હતી. તે તરફ દૃષ્ટિ કરી લક્ષ્મીબાઈએ પૂછ્યું: “રાવ! મારું સ્વકર્તવ્ય અળના દુઃખમાં લામ લેવાનું ખરું કે નહીં? અળ બ્યારે સંકટમાં છે, શત્રુઓ તરફથી ઘેરાયેલી છે ત્યારે મારે શું અહીંથી પલાણ કરી જવું? શું એ મારું કર્તવ્ય છે?”

“રાણીસાહેબ! આપના કર્તવ્યની આપને આ અદનો સેવક યાદ આપે તે ન શોભે. દુઃખની અતિશયતાથી અને નિરાસને લીધે આપનું ચિત્ત વ્યગ્ર બન્યું છે અને એ વ્યગ્રતાને લીધે આપની બુદ્ધિ અને વિવેકશક્તિ રૂપરૂપ વિચાર કરી શકતી નથી. કુશ્મેરનાં યુદ્ધ વખતે અર્જુન પણ યુદ્ધ કરવાને બદલે હથિયાર હેઠાં મૂકી દુરમનોને મારવાને બદલે તેમના હાથથી મૃત્યુ પામવા તૈયાર થયો હતો. અર્જુનના જેવો જ વિપાદ આજે આપને થયો છે. આપ કર્તવ્યનું પૂછો છો, તો હું કહીશ કે અળનું દિત સંધાયે અને હાંસીને કળજો તમારા હાથમાં આવે એ રીતે વર્તવાનું આપનું કર્તવ્ય છે! શું આપ આપવાત કરશો તેથી હાંસીની અળનું દિત સાધી શકાશે? શું તેથી દુરમનો હાંસીને કળજો લેતાં અટકશે?”

“તો પછી મારે શું કરવું? અર્જુનની જેમ યુદ્ધ કરવું અને વિજય અથવા મૃત્યુ બેમાંથી એકની પસંદગી કરવી એમ જ ને!”

“ના. તમારે અત્યારે યુદ્ધ કરવાની કે મૃત્યુ પામવાની જરૂર નથી. તમે યુદ્ધ કરી ચૂક્યા છો, તમે તમારું સર્વ પરાક્રમ દાખવ્યું છે, પણ દેવયોગે અને સંયોગવશાત્ આપણો વિજય થયો નથી અને હવે વધુ યુદ્ધ કરવાની આપણી પાસે સામગ્રી નથી, એટલું જ નહીં પણ તેમ છતાં જો આપણે ઘોડાપણા બચી ગયેલા સૈનિકો સાથે યુદ્ધ કરવા બઝએ તો તુર્ત જ હાજના મુખમાં જ બઝ પડીએ! તમારે તો યુદ્ધ કરવાને બદલે યુદ્ધની ઇચ્છા દાખી સત્વર આ સ્થાનનો ત્યાગ કરવાનો છે, એ જ તમારું અત્યારે કર્તવ્ય છે અને એ કર્તવ્યથી કદાચ કવિધ્યમાં ધોયની પ્રશ્નિ થવા સંભવ છે!”

“તો શું એક મરાઠા થઈને, હાંસીની વીરાંગના કહેવાઈને મારે રણ-બ્રમિનો ત્યાગ કરવો? દુરમનોથી કરીને પૂઠ બતાવી નાસી જવું? કેટલું

વિચિત્ર! કેટલું અસભ્ય? શૂરવીરો! યુદ્ધમાં વિજય મેળવે છે અગર મૃત્યુ પામે છે, પણ નાસી જતા નથી.”

“રાણીજી?” રાવ આપ્પાની આંખમાં કાંઈ દિવ્ય પ્રકાશ તરી આવ્યો. “આપણું ધ્યેય પ્રજાકલ્યાણનું અને ઝાંસીની ગાદી સાચવવાનું છે. શું તમે આપઘાત કરશો તેથી અગર તો યુદ્ધ કરી મૃત્યુ પામશો તેથી એ ધ્યેય સિદ્ધ થવાનું છે? જો એ રીતે ધ્યેયની સિદ્ધિ થતી હોય તો તમે જરૂર તેમ કરો; હું તેમ ન કરવાની કદાપિ સલાહ ન આપું. પણ એ રીતે આપણા ધ્યેયની સિદ્ધિ થવાની નથી એ નિશ્ચિત છે. અને જો તમે આ સ્થાનનો અત્યારે ત્યાગ કરી તાત્કાલિકાજીવને બચાવજો તો ફરીથી વધારે મોટા ભરહરની આગેવાની લાઇ અગ્રેજ સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવાની તક સાપડશે અને ઝાંસીનો કિલ્લો ફરીથી હસ્તગત કરવાનો અવસર મળશે આપણા ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે આપણે લોકનિંદાથી ન ડરવું જોઈએ.”

“તો શું ક્ષત્રિયનો ધર્મ રણામણમાંથી પલાયન ન કરવાનો કલ્પો છે તે હું જાણું છું?” રાણીએ વધુ શંકા દર્શાવી

“એક કાળે એવી બાપ્પા મુક્ત મળ્યાતી હશે, પણ આવા ધર્મો સાપેક્ષ હોઈને સર્વકાળને માટે સરખા રહેતા નથી. સમય અને સંપોગો કર્તવ્યને નવું સ્વરૂપ આપે છે અને કર્મની બાપ્પા બદલે છે. મૂળ આશય અને ધ્યેય તરફ આપણું લક્ષ્ય ચોક્કસ જોઈએ યુદ્ધ કરવું એ આપણું ધ્યેય નથી, અગર તો યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામવું એ પણ આપણું ધ્યેય નથી, વિજય મેળવી કીર્તિ સંપાદન કરવી એ પણ આપણું ધ્યેય નથી; લેખા આપણી વાહવાહ કરે, આપણા ક્ષાનતેજની પ્રશંસા કરે એ પણ આપણું મુખ્ય ધ્યેય નથી. આપણું મુખ્ય ધ્યેય છે પ્રજાકલ્યાણ અને આપણા દેશનું રક્ષણ. એ ધ્યેયની સિદ્ધિને માટે જો કાંઈ સાધન શક્ય હોય તેનો આશ્રય લેવો એ ધર્મ છે જીવન, મૃત્યુ, આપઘાત કે સ્થાન-ત્યાગ, સધિ કે વિમુક્ત, એ સર્વ સાધન માત્ર છે એ આપણા ધ્યેય નથી. માટે ધ્યેય કરતાં સાધનને વધુ મહત્ત્વ આપવું ઘટવું નથી. ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે લોકનિંદાથી ડરી ચોગ્ય માર્ગ લેતાં અચકાવાની હુકી જુદી વાપરવાની જરૂર નથી મૃત્યુને બેઠવાની તત્પરતા કરતા જીવનનું મહત્ત્વ ઓછું નથી! ક્ષત્રિયોને જોમ જીવનનો મોહ રાખવો ન ધટે, તેમ મૃત્યુનો મોહ પણ રાખવો

નથી. કુખના સમયમાં મૃત્યુને બેઠી દુઃખનો અર્થ આણે છે. સહેલ છે, પશુ જીવન ટકાવી રાખી ધ્યેયસિદ્ધિ માટે મર્યાદા રહેવામાં જ ખરી શરણીરતા અને સાર્થકતા છે. યોગ: કર્મણ કૌશલેનો એ જ અર્થ થાય છે. કેમની અંદર કુશળતા તેનું નામ થાય છે. અર્જુન માટે મુદ્દ કરતું એ ધર્મ હતું, પલાયન થવું અધર્મ હતું.”

ત્યારે શું મારે માટે તેથી ઉધડું સમજવું? રાષ્ટ્રી વચમાં

ઓલી ઉઠ્યાં.

“હા, કારણ કે ત્યારે સમય જાને સંયોગો સિત્ત છે.”

“તો પછી અમાઉ કેટલાય વારોએ રણક્ષેત્રમાં પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી અને મરતાં સુધી લજા તેનું કેમ? શું તેઓ ધ્યેય ચૂક્યા હતા?” રાષ્ટ્રી સંસ્કૃતિમાંથી નવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“રાષ્ટ્રીશ! આખાં મૌર્યી રણમાં દુરમનોને હાથે કપાઈ જવાનો ખતર જ મુદ્દમાં ઉતરવામાં રાજનીતિ નથી કે વ્યવહાર પણ નથી.” એ તો ઠાપ માની લીધેલા સિદ્ધાન્તની ચેલછા છે. નામદાઈથી, દુરમનથી કરીને કે પ્રાણરક્ષણની ખાતર યત્ન પોક જતાં નાસી જવું એ જૂઠી વાત છે, એ ક્ષત્રિયને શોભાવનાઈ નથી, પશુ શરણીરતા જતાં જતાં છતાં દુરમનો સામે ફાવી ન શકાય એવો સમય આવ્યો હોય ત્યારે આ નાસી જવાથી ફરીથી વધારે પ્રબળ સૈન્ય સાથે દુરમનોનો સામનો કરવાનું તક હોય ત્યારે માત્ર રણક્ષેત્રમાંથી પલાયન થવું એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી એવા સૂત્ર ઉપર આધારો વિશ્વાસ થઈ જાણીજૂઠીને દુરમનોના હાથથી માર્યા જવું, એ રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે, એટલું જ નહીં, પશુ ધ્યેય સિદ્ધિની આટે આવનાઈ છે. ધર્મ અને નીતિનાં સંગ્રામ, આત્મારના આદેશો સમય અને સંયોગો પ્રમાણે સિત્ત વિત્ત અર્થમાં ઘટાવી શકાય છે. સમય અને સંયોગોનો ખ્યાલ કર્યા વગર જોયો સંસ્કૃતિને જૂઠી માત્ર લાભાર્થને જ વળગી રહે છે, તેઓને ધરાભર થાય છે.”

એટલામાં તોપનો પ્રયંશ પડેલો વધુ નજીક સંભળાવો અને એક ગોળાં આવીને કિશાની નીચે પડે. તેના અવાજથી બધાં ચમક્યાં અને સંસ્કૃતિમાંથી બધાં વધુ નજીક આવવો જોઈ વિશેષ વાદવિવાદ ન કરતાં કહ્યું: “આમાસાદેખાં રાત્રીની અલ્પમતી પ્રુદિ થોડાં જ કહે છે. આપણે સાંજ પડ્યાં પાછી અંધારાં

ચિતાં આ કિસ્સાનો ત્યાગ કરવાનો છે. આપણી સાથે જેને આવડું હોય તે સરને તૈયાર થઈ રહેવાની ચૂચના આપી દીધો. તમે, દિવાનજી, રાવ અમ્મા, ગંગાબાઈ અને દામોદરરાવ તો છે જ! ખીજા ખાસ સેનિકાની તમે પસંદગી કરી લેજો, જેમ અને તેમ મોટી સંખ્યા ના કરતા.”

આટલું કહી લક્ષ્મીબાઈ, કિસ્સા ઉપરથી નીચે ઉતરી રાજમહેલમાં જઈ ઝંસીનો ત્યાગ કરવાની તૈયારીમાં પડ્યાં.

મામાસાહેબ અને લક્ષ્મણરાવ પણ તૈયારી કરવા માટે ખાળજા ખાળજા ગયા અને સર્વેની ખાળજા રહેશે રાવ અમ્મા આકારા સામે જોઈ અંખમાં આંસુ લાવી બેસી ઉઠ્યો.

“વિધિની ગતિ વિચિત્ર છે!”

x   x   x   x   x

નિશાનો માઠ અધકાર ઝંસીના શહેરને ઘેરી વળ્યો હતો, કિસ્સામાં ઝંસીનો ત્યાગ કરવાની તૈયારીઓ અતિચાલ ત્વરાથી ચાલતી હતી.

રાણીસાહેબે શરૂઆતમાં પોતાના અંગત માણસોને બાલાવી પડકારે દિવે સુલાકાત આપી અને સહુસહુની ચોખ્ખતા અને સેવાના પ્રમાણમાં પારિતોષિક આપી સર્વને સતોષ્યા જૂનાં દાસદાસીઓ અને રાજમહેલના જૂના નોકરોને રાણીથી વિખુટાં પડતાં બાળકને માતાથી વિખુટાં પડતાં જોવા શોક થાય તેવા શોક થયો અને રાણીસાહેબના હાથથી બહીસ લેતાં તેમની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી. આ દરમિયાન લલમલા છાતીવાળા પુરુષની લાગણીને દ્રવીભૂત કરે તેવું હતું ઝંસીની એક વખતની રાજરાણી, આજ દુસ્મનોના આક્રમણથી અને વિજયથી લાલલાજ બની સદાને માટે ઝંસીનો ત્યાગ કરી જતી હતી! ભરિખમાં તેનું શું થવાનું હતું તેની તો માત્ર કલ્પના જ કરવાની હતી!

રાણીના ધણ જૂના અને સ્વામીભક્ત સેવકો તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયા અને રાણીએ તેમને સાથે ન આવવા લક્ષ્મી રીતે સમજાવ્યા છતાં તેઓએ માન્ય નહીં, પોતાના અનદાગીની સાથે પ્રાણ આપવાની અને મોં તે કષ્ટ સહન કરવાની અને જોખમ ખેડવાની તેમણે ધૃમ્જા બતાવી, રાણીથી તેમને રાડી ચકાયા નહીં.

ગત્રિના નાર વાગતા રાણીસાહેબે કિસ્તાની બહાર નીકળવાની ગોઠવણ કરી. મોરોપંચ તાને, લક્ષ્મણરાવ બાડે અને બીજા આમમકર્તાઓ આજુબો દુધિયાર બાધી ઘોડેસવાર થયા. તેઓએ વાટ ખર્ચી માટે ખમનામાંથી સોનેયા તથા રૂપિયાની થેલીઓ અને વાસળીઓ બરી પોતાની કમરે બાધી, જવાહિર વગેરે મુલ્યવાન ધનસંપત્તિ એક દાધીની અમાડીમાં ખડકાપ તેમ ખડકા દાધીને સ્વારીની વચ્ચે રાખવાની ગોઠવણ કરી. આજુબોટ પ્રાણુ આવે એવા બંસે અદ્વાન સિપાઈઓને સાથે લઈ, મુખ્ય સરદારે કિસ્તાની બહાર નીકળવાની તૈયારી કરી.

લક્ષ્મીબાઈએ પુત્રપવેષ ધારણ કરી કમરે જંઝરો અને ઉમદા તલ્વાર લટકાવી દીધી બીજા અગ્રગણથી સળંગ થઈ પોતાના બહી હુમર રૂપિયાના ઉમદા-પ્રાણીદાર ઘોડા ઉપર રાણી સવાર થયા. રાણીનો દેખાવ અત્યારે વીર યોદ્ધા જેવો લાગતો હતો. નિરાશ છતાં તેમનું તેજ અને વીરતા ગુપ્ત રહેતા નહોતા. કાળા વાળથી આચ્છાદિત તેમના લલાટ ઉપરનો પ્રભાસ કાળાં વાદળામાં ચમકતી વિદ્યુત જેવો હતો. રાણીએ પોતાની પાસે કશું જ ધન રાખ્યું નહોતું, ફક્ત એક વાસળીમાં ચોમક રૂપિયા લીધા હતા અને રેશમના કપડાથી પોતાની પીઠ પાછળ એક કિશોરને બાધી દીધો હતો. આ કિશોર તેબીજી કાંઈ નહોતો, પણ પોતાનો પ્રાણુપ્રિય પુત્ર શ્રીમંત દામોદરરાવ હતો. દામોદરરાવ જાળક હોવાથી મોટી રાત સુધી જાગી રાક્યો નહોતો; એટલે તેને જાગ્યા ને ઉઘમ્યા જ રાણીએ પોતાની પાછળ ઘોડા ઉપર બેસાડી દીધો હતો.

‘જયશંકર’ અને ‘હરહર મહાદેવ’ની મર્જના સાથે મર્વ મંડળી કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી અને સહેરની વચ્ચેમાં થઈ ઉત્તર તરફને દરવાજો જઈ ઝાંસીની બહાર નીકળી. સમસ્ત સકળાને સહીસલામતીથી બહાર કાઢી દરવાજામાંથી છેવટે રાણી પોતે નીકળ્યાં. રાણીસાહેબને વિદાય આપવા જેઓ કિસ્તાના છુરજ ઉપર ઉભા હતા તેમની અંબોમાંથી ચોધાર આમુ પડવા લાગ્યા આ દરમિયાન નિહાળી અને ઝાંસીનો ત્યાગ કરવાની હેલ્લી પળ આવતા રાણી લક્ષ્મીબાઈની આંખો પણ આંસુથી ઘવાઈ ગઈ મામાસાહેબ અને અન્ય આત્મજનો પણ ગૂંમગૂંમ થઈ ગયા.

‘જ્ય સંકેત’ અને ‘હાલર મહાલે’ની ગાંભીર સાથે સંકેત મંડળી (સામાજીક બદલાવ માટે) (૫૪ ૨૨૨)

સામાજીક પ્રસાર, સુખદ

દરવાજામાંથી બહાર નીકળી રાણીએ પોતાના તોખારને આગળ કરી મારી મૂક્યો.

આ દરવાજા આગળ તેહરી સંસ્થાનવાળી ફાજનો મોરચો હતો, તેના ચોટાદારોએ આવતી મંડળીને જોઈ પ્રશ્ન કર્યો: “કાણુ છે?”

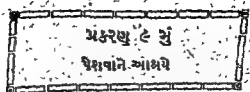
“કંપની સરકારનાં માણસો, અમે પેઢી જાણુ સર છુ રાજને મદદ કરવા જઈએ છીએ!” રાણીએ સમયસચકતા વાપરી ઉત્તર આપ્યો.

રાત્રિના અંધારમાં સેનિકા એકબીજાને બરાબર જાણખી શકે એમ નહોતું, અને આ મંડળીનો વેપ પણ સામાન્ય સેનિકા જેવો હોવાથી ચોટાદારોએ વિશેષ ધૂણપરછ કર્યો વિના તેમને જવા દીધા.

આ પ્રમાણે પોતાની ચાલાકીથી દુસ્મનોની આંખમાં ધૂળ નાંખી લક્ષ્મીનાથ પેલા સેનિકાની છાવણીમાંથી પાર નીકળી ગયા, પછી ચોટાદારોને શંકા આવતાં, તેમણે મકરાણી સવારોને રોકી રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો; એટલે બંને વચ્ચે મારામારી શરૂ થઈ, એટલામાં તો રાણીસાહેબ, ગંગાબાઈ, રાવ અમ્મા અને દશપંદર ખાસ સુંદી કહેલા સ્વારો કાઢીના રસ્તા ઉપર પહોંચી ગયા.

રાણી નાસી ગયાના સમાચાર મળતાં જ સર છુ રાજને બહુ આશ્ચર્ય થયું અને ઘૂર્ત જ તેની જાળ કઢાવવા લશ્કરની ટુકડી મોકલી; પરંતુ રાત્રિનો સમય હોવાથી અને રાણી અને તેમની સાથેના સ્વારોના ઘોડા એવા લીંપ અને પવનવેગી હતા કે અંગેજ ઘોડેસ્વારો તેમને પકડી શક્યા નહીં.

અંગ્રેજોની મોટી અને વિજયી સેનામાંથી બહાર નીકળી જવું એ જેવું તેવું કામ નહોતું. રાજમહેલના જનતાનખાનામાં રહેનારી એક અમળા સ્ત્રી અંગ્રેજ બહાદુરોને હાયતાણી આપી તેમના બંદોબસ્તમાંથી, તેમના સૈન્યની વચ્ચેવચ્ચ થઈ વિજળીની ઝડપે ચાલી ગઈ તેથી સર છુ રાજ અને ખીજા અંગ્રેજ અમલદારો ચકિત થઈ ગયા!

ઝાંસી આસપાસ ફરી વળેલા અંગ્રેજ સૈન્યમાંથી નજર ચુકાવી સહીસલામતીથી નાસી જવાનું કાર્ય અત્યંત નિકટ તેમજ ભેખમ બન્યું હતું. છતાં સહમીખાંધે તે કાર્ય પોતાની બાહોશી, વીરતા અને નિરંતરતાથી પાર પાડ્યું.

ઝાંસીમાંથી નીકળવી વખતે ૨૦૦ જેટલાં માણસો પોતાની સાથે હતાં; તેમાંના ધણોપરો માત્ર તો સાંજે કપાઝખીમાં કામ આવી ગયા હતા. રાણીસાહેબ માત્ર ગણધાગાંધ્યા સ્વારો લઈને જ નાસી ચક્રમાં હતાં. એ દશ-પંદર સ્વારો સાથે સહમીખાંધે કાંઈપી તરફ દુશ્મન કરવા માંડી.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેઓ સંસ્થાનની સરહદ ઉપર આવેલા બોંદર માથના પાદરમાં જઈ પહોંચ્યાં. અંગ્રેજો પોતાની પાછળ પંચા છે એવી રાણીસાહેબને ખબર ન હોવાથી તેમણે આખી રાત્રિનો યાક ઉતારવા પ્રાંતઃકર્મ કર્યું અને નાસ્તોપાણી કરી સૈનિકાને પણ સ્વસ્થ અને તાજ બનવાની તક આપી.

X

X

X

X

ઝાંસીમાં અંગ્રેજ સૈન્ય હાખલ ચલાંજ તેમને રાણીસાહેબ નાસી જવાના ખબર મળ્યા, એટલે તેઓના આશર્યનો પાર રહ્યો નહીં. આટલા કક્ક બંદોખસ્તમાંથી રાણીસાહેબ કેવી રીતે નાસી ગયાં હશે, એ વાત તેઓના મનુજમાં ઉતરી શકી નહીં.

દુર્ત જ સર જી રોઝની આગાથી જૂદી જૂદી ધંસરી દુકડીઓને ઝાંસીની ચાર બાજુ જૂદી જૂદી દિશાઓમાં દોડાવવામાં આવી. સિદ્ધનંદ બોકર હેરાબાદવાળા પલટણુ લઈ કાંઈપીની દિશા તરફ ઉપજો. સહમીખાંધે એ દિશામાં નાસી ગયાની તેમને સંજ્ઞા હતી, અંકરણુ કે કાંઈપીના મનજુત કિસ્લામાં બંડવાળાઓ એકત્ર થયા હતા.

વળતે દિવસે લેફ્ટનન્ટ બોઝર મારતે ઘાટે બહિર નીકળી આવી પહોંચ્યા. ભોમીઆ લેફ્ટાન્ટે આ સમાચાર રાખીને આપ્યા, ત્યારે લક્ષ્મી-આઈ સાથી ઉપડગની તૈયારીમાં જ હતી તેમણે દિગ્ગત રાખી દામોદરરાવને અમ્રાહિની જેમ પીઠ સાથે બાધી હાથમાં ખુસ્તી તલવાર રાખી દશપંદર સૈનિકો સાથે ઘોડા ઉપર બેસી આગળ દૂર કરવા માડી.

લેફ્ટનન્ટ બોઝર પણ રાખીની પાછળ પછો અને કેટલાક માઈલનું અંતર કાપ્યા પછી માર્ગમાં બેઠો થઈ ગયો, પરંતુ લક્ષ્મીઆઈએ જરા પણ દિગ્ગત હારી ન જ ના અને ડર ન પામતાં બોઝરની સામે થઈ અને પોતાની ખુસ્તી તલવારના એક અપાટાથી લેફ્ટનન્ટ બોઝર જેવા શૂરવીર યોદ્ધાને હાથલ કરી ઘોડા પરથી નીચે નાખ્યો. બીજા જે અગ્રેજ સ્વાશે તેમના માર્ગમાં આડા આવ્યા તે સર્વને પોતાનો હાથ બતાવી, પોતાની ખુસ્તી તલવારનો ડર બતાવી તમામને પાછળ રાખી અપાટાનું સર્વની દૃષ્ટિમર્્યાદામાંથી તેઓ બહાર નીકળી ગયા. અને ઉવટે તે અગ્રેજ સૈનિકને ભગનાશ થઈ પોતાના સ્વાશેની સાથે પાછું ફરવું પડ્યું.

બોઝર સાથેના બેટા પછી લક્ષ્મીઆઈની પામે માત્ર ચાર જ સ્વાશે રહ્યા હતા. તેમની સાથે તેઓ દિગ્ગતથી કાંઈપી તરફ પ્રયાણ કરતા હતા એવીસ કલાક સુધી અમ ક્રે પાણી લીધા વગર, દામોદરરાવને પીઠ પાછળ રાખી, શત્રુનો પરાજય કરી લક્ષ્મીઆઈ એકઠો બે માઈલની મજલ કાંઈ રાતના બાર વાગે કાંઈપી પહોંચી ગયા.

કાંઈપી યમુના નદીના કિનારા ઉપર એક નાના પથ્થ મજબુત કિલ્લાવાળું સહેર છે ત્યાં આગળ ઇતિહાસવિખ્યાત ચોરાસી ધુમ્મટનું મેદાન નામે રહ્યું છે. ચોરાસી ધુમ્મટના મેદાનમાં પાદશાહી કાળમાં મોટી લડાઈઓ થઈ હતી.

કાંઈપી પ્રથમ અલ્લખજી વાળાઓના તાનુકામાં હતું, પણ સને ૧૮૦૬ માં તેમની સાથે તલનામું કરીને બ્રિટિશ સરકારે પોતાના તાનુકામાં લીધું હતું ૧૮૨૫ માં નાના પડિતે ખંડ કરી તે પોતાને તામે કર્યું, પરંતુ અગ્રેજ સરકારે ઝાસીના સુમેદાર રામચન્દ્રરાવની મદદ લઈ ફરીથી પોતાના કબજામાં લીધું.

આ પ્રસંગે કાંઈપી બળવાખોરોના હાથમાં હતું. ઝાંસી અને કાનપુરના મજબાખોરોએ સાથે મળી જઈ ત્યાંના માણસોની મદદથી કપની સરકારના

કોનેકરને નસાડી મૂકીને સહેરનો કબજે લીધો હતો શ્રીમન્ત નાનાસાહેબ પેશવાના બન્ધુ, રાવસાહેબે કાઠ્પીનો કિલો મજબુત હોવાથી સરકાર સંપત્તિ આવીને મુકામ કર્યો હતો. બીજા પક્ષે જળવાબેરો અહીં આવેલા હોવાથી કાઠ્પીમાં મુદ્દ સમગ્રીને મલો સારો જમાવ થયો હતો. ઝાંતીમાંથી નીકળ્યા પછી અને અગ્રેજ સેન પાડ્યા પછા પછી રાણીને અહીં આવી પેશવાને મળ્યા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહોતો. પેશવાની સાથે મગી અગ્રેજો સામે કાઈક પગલું ભરવાના આગવથી જ રાણી કાઠ્પીમાં આવ્યાં હતા.

સુમોદય થતાં જ લક્ષ્મીબાઈએ પ્રાતર્વિધિ આટોપી લઈ શ્રીમન્ત રાવસાહેબ પેશવાની મુલાકાત લેવા નહોતો કર્યો અને પેશવાની પત્ની નગી મળતાં જ રાણી સૈનિકના વેપમાં પેશવાને મળવા ગયા.

શ્રીમન્ત રાવસાહેબ અનુચરો સાથે ખાસ ખડમાં મખમલની માડી ઉપર બેઠા હતા. રાજવૈભવ ન હોવા છતાં પગપૂર્વથી આવી આવતી પેશવાઈનાં સર્વે ચિન્હો જાળવી રાખવાનો આમદ રખટ દેખાતો હતો.

લક્ષ્મીબાઈને યોગ્ય આસન આપી પેશવાની માડીના ઉત્તર વારસે પ્રસન્ન કર્યો. “કેમ કુશળ છોને? બહુ દુરથી આવ્યાં છો તેથી અમિત ઘર્ષા હશે.” થોડી વિશ્રાંતિ લઈ પછી જ અહીં આવવાની તરફ લીધી હોય તો સાઈ હવું?”

લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના માથા ઉપર બધિમેલ સારું ફીકાક કરતાં જવાબ આપ્યો. “રાવસાહેબ! કુશળતાનું શું પૂછવું? જ્યારથી ઝાંતી ખાલસા થયું આવી કુશળતા જ છેને. એક રીતે કહીએ તો અગ્રેજ સરકારે આપણાં રાજ્યો લઈ આપણને પેન્શન બાધી આપી આપણને કીક નમિત બનાવ્યા છે.”

“અને તેથી જ તમે,” પેશવાએ તુર્ત જ સામે કમ્પ્લે કર્યો, “ઝાંતીમાં બડ જતારવાની અને જગ્યા પછી તેની આગેવાની મેવાની નિરુદ્ધ હતા, ખરું નો?”

લક્ષ્મીબાઈની અખિત્રા જરા લાલાસ આવી તે આ કમ્પ્લેનો મર્મ સમજી મળ્યાં અને બોલ્યાં. “શ્રીમન્તસાહેબ, એમ નથી. અગ્રેજો તરફ મને પ્રેમ નથી જે તેઓએ માફ રાખ્યો મારી પામેથી પ્રચરી લીધું છે તે યોગ્ય તરફ મને પ્રેમ હિપજો હોય તો હું માણસ નથી, પણ દેવ હું એમ સમજવું.”

“તો પછી તમે શા માટે બંકમાં સામેલ થવાની શરૂઆતમાં ના પાડતાં હતાં? શ્રીમંત નાનાસાહેબ અને તાલાસાહેબ ખાસ એટલા જ કારણસર ઝાંસી આવ્યા હતા.”

“સાચી વાત છે, શ્રીમંત નાનાસાહેબ અને તાલાસાહેબની સૂચનાઓ, તેમના નિયારો, તેમની દલીલો અને તેમની ભાવનાઓ અત્યંત સુંદર અને આકર્ષક હતી અને મેં તે ધ્યાન પૂર્વક સાંભળી હતી, પણ મને બંડખોરામાં—એટલે કે બંડ કરનારા સેનિકોની સંજિત અને વ્યવસ્થામાં શ્રદ્ધા ન હોતી; તેથી જ મેં બંડમાં જોડાવાની આનાહાની કરી હતી.”

“અને હવે?”

“હવે તમે બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ છો. ઝાંસીના ઘેરા સામે તેર તેર દિવસ સુધી ટકી રહ્યા પછી આખરે તાલાસાહેબની મદદ ન મળી શકવાથી અને તમારી કે ખીજા કોઈની મદદ ન આવવાથી વ્યવસ્થિત અંગ્રિજો ફાવી ગયા અને મારે હિંમતનો લાજ કરી બહોં આવવું પડ્યું.” આટલું બોલી લક્ષ્મીબાઈ થોડી વાર સુધી પેશવાના ગૌરવદન તરફ જોઈ રહ્યાં.

પુરુષ વેશમાં છતાં સ્ત્રીત્વની અપૂર્વ શોભાવાળાં લક્ષ્મીબાઈ તરફ બાવજીની આંખે જોઇને પેશવાએ કહ્યું: “અને અહીં આવવામાં તમારો હેતુ શો છે? તમે મારી પાસેથી શાની અપેક્ષા રાખો છો? એક અબળા તરીકે, મરાઠા સ્ત્રી તરીકે, ઝાંસીની રાણી તરીકે અને અતિથિ તરીકે તમે અમારા સત્કાર અને આશ્રયને પાત્ર છો, અને તે તમને મળશે એ વિશે રજ પલ્લુ સંકાશીલ થવાની જરૂર નથી.”

“શ્રીમંતસાહેબ!” રાણીએ આંખમાં અસ્તિ હાવી પોતાની કેડે બાંધેલી સોનેરી મૂકવાળી તલવાર પેશવાને સોંપવા હાથ લંબાવી કહ્યું: “તમારા પૂર્વજોએ આ તલવાર અમને એક વખત આપી હતી, કે જેથી અમે અમારું તેમ જ વખત આવ્યે પેશવાના વંશજોનું રક્ષણ કરી શકીએ. હવે એ પ્રસંગ રહ્યો નથી; અંગ્રિજોના વશતા જતા પરિમળ સામે નથી અમે ટકી શક્યાં કે નથી પેશવા ટકી શક્યા, અને બંધિયમાં રાખી ટકી શકશે એમ અસારે તો, લાગતું નથી, માટે આ તમારા પૂર્વજોએ આપેલી તલવાર આપ પાછી રાખો. પેશવાએ જ્યારે પોતાના સરદારો અને મૌલિક રાજાઓને આવી રીતે તલવાર બંધાવવાની પ્રથા દાખલ કરી

ત્યારે તેના દેહ બહુ જ સરસ હતો. તલવાર પરસ્પરના પ્રેમ અને સંબંધન મિત્ર રૂપ—રમણી રૂપ અમર કોણ રૂપ હતી. સરદારો અને મોકલિશો પેશવાના ઇશ નીચે રહી સ્વતંત્ર રાજાઓ હતા. બધા જ પરસ્પર મૈત્રી રાખતા અને બીક પડે એક બીજાને અને પેશવા સરકારને મદદ કરવા અંકુશપદ્ધતિ હતા. પેશવા સરકાર પણ પેશવાના સંહારો અને મોકલિશોને પ્રસંગ આવે મદદ કરવા બંધાયેલા હતા. હવે એ સ્થિતિ રહી નથી. હવે સરદારો અને મોકલિશો સ્વતંત્ર બની ગયા છે, પેશવાની સત્તા નાશની જ છે, અને અંગ્રેજોની સામે યજ્ઞના આ પ્રસંગે પણ મરાઠા રાજ્યો એક થઈ ચક્રાંત નથી; એટલે આ તલવારની કશી કિંમત નથી. પેશવા સરકારના પ્રતિનિધિ તરિકે આજે તે સ્વીકારો.”

આટલું બોલી લક્ષ્મીનાથએ તલવાર પેશવાની માફી આગળ મૂકી દીધી અને પોતે શુન્નમનસક બની નીચે જોઈ રહ્યા.

પેશવાને રાણીના ઉપર પ્રમાણે મલિત ઉપાસંમયી લાગી આવ્યું અને તેથી રાણી સામે જોવાની કિંમત ક્યાં વધર તેણે કહ્યો. પ્રયાવ ક્યો: “લક્ષ્મીનાથ! તમે જાણો છો કે પેદી જ પેદી ઉતરી આવતા યુદ્ધો સંસ્કારતું રૂપ ધારણ કરી માણસના જન્મ સાથે જ આવે છે અને મૃત્યુ સાથે જ નષ્ટ થાય છે. પેશવામાં વીરતાના યુદ્ધો આજે કેટલીયે પેદી યજ્ઞો ઘોષા થતા જાય છે અને મોજાઓના યુદ્ધો વધતા જાય છે, અને તે એક આનુવંશિક સંસ્કારની જેમ બની ગયા છે, એટલે તે છોડ્યા છોડે એમ નથી. બાકી તાલ્લાને મેં તમારી મદદે મોકલ્યો હતો પણ કેણે જાણે શા કારણથી તેના સૈન્યનો પરાભવ થયો તે સમજાતું નથી. અંગ્રેજ સરકાર કરતાં તાલ્લાનું સરકાર વધારે હતું અને તાલ્લો પોતે પણ શૂરવીર યોદ્ધો હોવા છતાં તેને અને તેના સૈન્યને નાસી જતું પડ્યું, એ નવાઈની વાત છે.”

“શ્રીમંત સરકાર! એમાં નવાઈ જેવું કંઈ જ નથી. તાલ્લાસાહેબની ખાતોશી અને કુદ વિચારદતા વિષે જે મત હોઈ શકે જ નહીં, પણ તેના સૈનિકો સંખ્યા તોમ કહી શકાય તોમ નથી. સૈનિકોનો મોટો કાગ બળવા ખેરોનો હોઈને સૈન્યમાં કોઈ પણ પ્રકારની આવશ્યક વ્યવસ્થા ન હોતી અને તેથી તેમની વ્યૂહરચના ખામીભરી નીવડી હતી; ઉપરાંત તેઓ તાલ્લાલિક મહેલા વિજયથી ગર્વિત બન્યા હતા અને તેથી યોદ્ધાની શક્તિમાં

વધુ પડતી શ્રદ્ધા રાખવા સાથે પ્રતિપક્ષીની શક્તિ બોલી આંડતા હતા. તેમના પરાજયનું વાસ્તવિક કારણ આ જ છે; અને તે જણવા પછી તમને તાત્પર્યસાહેજના પરાજયથી આશ્ચર્ય લાગશે નહીં.”

“લક્ષ્મીબાઈ ! તમારું કયન સસ લાગે છે. બંડમાં બંધેલા સિપાઈ-ઓને નિયમનમાં રાખવા એ કેટલું કष्ट બધું છે તેના મને પણ સામે-અનુભવ છે. એ લોકો સિસ્તમાં તો સમજવાના નહીં. તેમ તેમને પોતાની ખોટી શક્તિનું શુભાન પણ આવી ગયું છે; એટલે જ તેઓ ગાફલ રહે છે અને છેવટે માર ખાય છે.”

“શ્રીમન્ત સરકાર ! તમે આ તમારા પૂર્વજોની આપેલી તલવાર પાછી સ્વીકારો, એટલે હું આ બંધોડાના પ્રદેશનો લાગ કરી કોષ અતિ દૂર એકાંત સ્થળમાં-કિમાલવમાં જઈ પ્રયત્ન બજાવ કરી ઉત્તર કાળ શાંતિમાં પસાર કરું. ઝાંતી ખાલસા થવા પછી મારા જીવનનો અર્ધ આનંદ તો જતો રહ્યો હતો, માત્ર હામોદરરાવને મોટા કરવાની આશાથી જ, એ હેતુથી જ હું જીવી રહી હતી, કે જોથી એ વીર યોદ્ધો બની ફરીથી ઝાંતી સંસ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે યત્ન કરે, અમર તો મારી જેમ અંગ્રેજ સર-કારના પેન્શન ઉપર જીવે કે આપબળથી આગળ વધે. પરંતુ આ બળવાએ આખીયે યોજના ઉપર પાણી ફેરવી દીધું છે. બગવામાં લામ લેવાથી મારે ઝાંતીનો ત્યાગ કરવાનો સમય આવ્યો છે અને હવે ફરીથી ઝાંતીમાં પગ મૂકાવ તેમ નથી, એટલું જ નહીં, પણ એ પેન્શન પણ મળનાર નથી અને બંડમાં સામેલ થઈ અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કરવા માટે પકડાઈ તો મોતની સજા થનાર છે. આવી સ્થિતિમાં હામોદરરાવનું રક્ષણ કરવું પણ અશક્ય છે, તેનું જીવન પણ અચોક્કસ છે; તેથી જ મેં આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી દૂર દૂર માનનીના કોલાહલ અને બીજા કાવાદાવણી-ગડમથલથી ધણે જ દૂર કોષ શાંત, એકાન્ત, નિર્જન સ્થાનમાં જઈ ઇશ્વરમાં ચિત્ત પરોવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે !” લક્ષ્મીબાઈએ સંસારથી વિરક્ત થયેલા સાધુના જેવા વચનો ઉચ્ચાર્યા અને સજા નવને પેશવા સામે જોઈ રહ્યા.

“રાણીજી !” રાવસાહેબ કાંઈક આવેશથી બોલી ઉઠ્યા : “આજ સુધી હું એમ સમજતો હતો કે અંગ્રેજ સરકારની ખટપટથી એકલા ખાજરાવને જ અને તેના વારસ નાનાસાહેબને જ સંસાર ઉપરથી વિરક્ત

આવી હતી અને તેથી જ તેમણે દૂર દૂર અંધારા કિનાર ઉપર અભારતમાં બીથુર માં રહેવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું. પણ તમારા ઉપલા શબ્દોએ મારી એ બૂલ બોલી છે. સંસાર અને રાજકારણથી વિરક્ત મુન્દનાર સાતારાની માદીના વારસ સિવાય બીજું પણ બેક વ્યક્તિ છે; એમ જાણી મને દુષ્ટ આશાસન મળે છે, પણ અંસીની રાણી જ્યારે આમ વિરક્ત સેવક તાપર ધર્મ છે, ત્યારે મારા આશ્ચર્યનો પાર રહેતો નથી! અંસીની રાણીને અત્યાર સુધી હું એક વીરાંગના સમજતો હતો, રાજનીનિનિપુણ અજબા છતાં સબંગી સમજતો હતો; પણ આજે જોઉં છું કે એ પણ પોતાની વીરતા અને રાજનીતિકુશળતાનો સાચ કરી, પોતાનાં સબ જો છોડી દે; રાજસભા માં કરવાનો ઉત્તમ કરવાનો બદલે માત્ર ખાલી ધંધર સંબંધી તર્ક કરવા પગલ થાય છે!"

“રાણીજી ! તમારા કહેવામાં ઘણું જ સત્ય રહેલું છે, પણ બેડ બેટલે જ અવ્યવસ્થા; એ પણ સમજવાનું છે. એ લોકોને બહુ કહેવા મેસીએ તો આડા ફાટે એવો ભય રહે છે. બાકી જે તમે અહીં રહી જાઓ અને તમારી સલાહ અચનાનો લાભ આપો તો આપણે બધા સાથે મળી અંગ્રેજો સામે યવાની પેરવી કરીએ. કાશ્મીરના કિલ્લો મળ્યો તો એ અને આપણે અહીં બેઠાં બેઠાં દુશ્મનને હંકારી શકીશું.”

“શ્રીમન્ત સરકાર !” લક્ષ્મીબાઈએ આંખમાં અજબ પ્રકારની ચમક લાવી કહ્યું: “તમારી આજ્ઞા-અચનાનો હું અનાદર કરી શકતી નથી, ઝાંસીનો કબજો લઈ એક વખત મેં અંગ્રેજોની સામે યવાનો યત્ન કરી જોયો છે. તેમાં મને નિર્બળતા મળી છે, છતાં તેથી હું આચાર્યંગ થઈ નથી, માત્ર આપણી નબળી બાજુ જોઈને જ મારા હૃદયમાં ઉત્સાહ રહ્યો નથી, મારી હિમ્મત આશી ગઈ છે. જ્યાં સુધી આપણામાં નિર્બળતા છે, આપણામાં અવ્યવસ્થા છે, કુસંપ છે, કુદ્ર સ્વાર્થબુદ્ધિ છે, અને સ્વદેશ પ્રત્યેની લાગણીનો અભાવ છે; ત્યાં સુધી આપણો વિજય નથી. પણ, તમે કહો છો, તેમ ફરીથી આ રથને આપણે આ બંકને અવસ્થિત લડાઈનું રૂપ આપવા, આપણું કૌત્યમાં અવસ્થા-લાવવા અને એકસંપીથી, કેશમેશની આવનારી ઉત્સાહિત બની અંગ્રેજો સામે લડવાનો યત્ન કરી જોઈએ; પરિણામ જે આવતું હોય તે આવે ! આપણે હવે સર્વસ્વ ગુમાવી જ બેઠાં છીએ, કશું પણ ગુમાવવાનું બાકી રહ્યું નથી, એટલે આ લડાઈમાં આપણી દાર યાય તો પણ આપણે કશું જ ગુમાવવાનું નથી. માત્ર આપણું જીવન ગુમાવવાનું રહે છે; અને સર્વસ્વ ગુમાવી દીધા પછી જીવન-આત્મ પરાધીન, માનભંગવાળું જીવન બે વધુ વર્ષ ટક્યું તો ય શું અને ન ટક્યું તો ય શું ?”

“હો ! આ તલવાર પાછી લો, એ ઉપર સુધી તમારી જડ ઉપર જ શોભી રહેશે ! અત્યાર સુધી તમે જે રીતે અંગ્રેજો સામે લડ્યા છો તે જ રીતે હવે પછી પણ લડજો અને તરવારને દુશ્મનના લોહીથી પરિવૃત્ત કરજો !” આટલું કહી શ્રીમન્ત રાવસાહેબે સ્વદેશ તલવાર લઈ લક્ષ્મીબાઈની બેઠે બાંધી દીધી અને કહ્યું: “જયતર્કા વીર પુરુષો તો અનેક થઈ ગયા છે અને હજી પણ યરો, પણ તમારા જેવી વીરગિતાઓ તો અપવાદ રૂપ છે. તમે ઝાંસીનું જ નહીં, માત્ર મરાઠાઓનું જ નહીં, માત્ર હિંદુઓનું જ નહીં, પણ

સમસ્ત ભારતવર્ષનું ગૌરવ છે, ભારતવર્ષના બૂધબુદ્ધ છે, એક વીરનારીનો ઉત્તમ આદર્શ રજુ કરનારાં છે! પેશવાની આપેલી આ તલવાર તમને વિજય અપાવે!"

"આપનો આશીર્વાદ અને આપની કામના સિદ્ધ થાઓ. પેશવાઈનો, હિંદુપદ્ધતિશાહીનો પુનઃ વિજય થાઓ અને ફરીથી ભારતવર્ષના નબો-મંડળમાં સિવાજી મહારાજે લેયો કરેલો ભગવો ઝંડો કાયમને માટે ઉડી રહે!" લક્ષ્મીબાઇએ તલવારને બેટમાં ઠીકઠીક કરતાં પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

પેશવા અને લક્ષ્મીબાઇનાં મુખમંડળ વધુ તેજસ્વી દેખાયાં. બંનેની આંખોમાં દેશભક્તિની કાંઈ અજબ જ્વાળા ઉડી રહી અને ધડી ભર બંને ચૂપ થઈ ગયાં.

થોડી વાર પછી પેશવાએ કહ્યું: "ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઇ પેશવાના સૈન્યની વ્યવસ્થા કરે છે, એવા સમાચાર આજુબાજુ ફેલાશે, એટલે બળવાખોરો અહીં આવી લાગશે. તમામ લડવાને આતુર છે, માત્ર યોગ્ય નેતાની જરૂર છે. એ જરૂર તમારા આવવાથી પૂરી પડશે. આદિવાસી નવાબ, બાજુપુરવાળા હુસેન રાખાઓ અને ધીન્ડા હાકેરો તથા સરદારો પોતપોતાના સૈન્ય સાથે થોડા સમયમાં અહીં આવી પહોંચશે. તમે અને તાસાસાહેબ આ સર્વ સૈન્યની સરદારી લેજો અને તમને જેવી ઠીક લાગે તેવી યોજના કરજો. કાઠ્પીમાં હજિજ સૈન્યનો પરમવ યાય તો વિજયની દિશામાં આપણે એક મહાન પગલું ભર્યું કહેવાય!" પેશવાએ રાણીને દિગ્ભ્રમત આપવા ઉપરાંત ખતર આપ્યા.

"શ્રીમન્ત સરકાર! આપની ઇચ્છા સફળ થાઓ અને આપણો વિજય થાય!"

"આપણને બંને પ્રકારે લાભ છે, વિજય થશે તો રાજ્યપ્રાપ્તિ થશે અને મૃત્યુ આવી પડશે તો સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે!"

આજના પ્રસંગની ખુશાલીમાં શ્રીમન્ત રાવસાહેબ અને લક્ષ્મીબાઇએ સાથે બેઠીને બોજન લીધું.

પ્રકરણ ૧૦ મું નિરાશામાં આશા

સૈનિકાનુ બંડ શરૂ થવાને એક વર્ષ જેટલો સમય ધઇ ગયો હતો. કાલ્પીમાં રાણી લક્ષ્મીમાઇના પ્રેતસાદનથી સેનિકા અને યુદ્ધસામગ્રી ધણી મોટા પ્રમાણમાં એકત્ર કરી અંગ્રેજ લશ્કર સામે લડવાની પૂર્ણ તૈયારી કરી રાખવામાં આવી હતી, પણ કુંચ આગળ તેમ જ કાલ્પી આગળ અંગ્રેજોને હાથે બંડખોરાની દારૂ ચવાથી બંડખોરાને પલાયન કરી જવાની અને તમામ શસ્ત્રો અને હાથગોળો દુશ્મનના ઉપયોગ માટે મૂકી જવાની ફરજ પડી હતી.

ગરામીયરની નૈર્મલ્ય દિશાએ છોરાલીસ માઇલ દૂર આવેલા ગોપાળપુર ગામમાં કાલ્પીમાં પરાભવ પામ્યા પછી શ્રીમંત રાવસાહેબ પેશવા નાસી ગયા હતા અને મદારાણી લક્ષ્મીમાઇ પણ તેમની સાથે જ હતા. શ્રીમંત રાવસાહેબ પેશવાને સેનાપતિ તાત્યા ટોપી કુંચ ગામ આગળ લડાઇ થયા પછી ચરખારી ગામમાં પોતાના વડીલોને મળવા ગયો હતો, તે પણ કાલ્પીના પરાજયની વાત સાંભળી તાબડોલ ગોપાળપુર આવ્યો હતો અને તેની પાછળ બહિવાળો નવાબ પણ ફરતો ફરતો આવી પહોંચ્યો હતો.

સને ૧૮૫૭ ના જૂન માસમાં બંડ થયા પછી સાગર, કાલ્પી, બાંદા વગેરે સ્થળમાં બંડવાળાઓનું મોટું જોર હતું; પરંતુ સર જી રોજ અને બ્રીટનોક જેવા અંગ્રેજ સેનાપતિઓએ અલ્પકાળમાં તેમની સત્તાને નાશ કરી આખા બ્રિટિશ બંડમાં પુનઃ સિટિસ રાજ્યસત્તા સ્થાપિત કરી હતી.

બગવાનું જોર શરૂઆતમાં બારે પ્રજા દીસતું હતું, તે એક વરસના સમય બાદ અંગ્રેજ લશ્કરની બવરસા (organization) અને શિસ્ત (discipline) તથા વીરતાથી, તેમ જ બંડખોરાના સૈન્યની અબવરસાથી તદ્દન નરમ પડી ગયું હતું અને સર્વત્ર અંગ્રેજ સૈન્ય જોર ઉપર આવતું જતું હતું. બંડવાળાઓનો ઠેકઠાણો પરાભવ થતો હતો. કુંચ અને કાલ્પીના પરાભવ પછી બંડવાળાઓ મોટી મુઝવણમાં આવી પળા હતા અને બંડ.

વાળાઓનો પક્ષ કરનાર શ્રીમંત રાવસાહેબ પેશવા, બહિવાળો નવાબ અને રાણી લક્ષ્મીબાઈ તથા તાલેપોટીથી હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા ગોપાળ પુરમાં એકઠાં થયા હતા.

સમય બહો જ બારીક હતો અને આવેલું સંકટ તરી જવા માટે શુદ્ધિયાત્રીની જરૂર હતી. સંકટ તરી જવામાં કે ન જવામાં, વિજય થાય વા ન થાય, પણ એક વચન આપેલું મુદ્દ પૂરું કર્યા સિવાય છુટકો ન હોતો. સાપે છલ્લુદર ગળ્યા જેવો ધાટ હતો. અંગ્રેજ સરકારની સામે બંડમાં સામેલ થયા પછી હવે સુધી લજા વગર-વિજય કે પરાજય બંન્નેથી એકની પસંદગી કર્યા વગર આમે તેમ નહોતું. મુદ્દમાંથી નાસી જવાનો માર્ગ ન હોતો અને આ વીર યોદ્ધાઓ, શૂરા મરાઠાઓ રમ્યજેનમાંથી પૂરું બતાવી નાસી જવાનો વિચાર પણ કરે નહીં. એટલે ગમે તે પ્રકારે હાંમેશી બાજુ ફરી માથા વગર બીજી દિશામાં નહોતો.

અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના બળથી અને તેમના અમલદારોની શુદ્ધિ, શક્તિથી યત્નઓનો પરાભવ કરી, તેમની વિપુલ મુદ્દસામગ્રી પ્રાપ્ત કરી વધારે સખા બન્યું હતું; જ્યારે બંડવાળાઓ પોતાની અબળવસ્થા, શિસ્તનો અભાવ અને ઉદ્ધતાઈને કારણે સંખ્યામાં વધારે હોવા છતાં પરાજય પામી નિરાશ થયા હતા. તેમની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય થઈ પડી હતી. તેમના મજબુત કિલ્લાઓ અને દારૂગોળો યત્નઓના હાથમાં આવ્યા ગયા હતા તેમના સેનાપતિઓ દુસ્મનોની તબ્દવારનો ભોગ બન્યા હતા અને જે બાકી રહ્યા હતા તે અકિલિયા હોવાથી તેમની સ્થિતિ અત્યંત કંદેહી થઈ પડી હતી. કેવી રીતે કાચ લેવું તેની તેમને ગમ પડતી નહોતી. રાવસાહેબ, તાલેપોટી અને બહિવાળો નવાબ આવી પહેલી આપત્તિના ભારથી દબાઈ ગયા હતા અને કર્તવ્યમૂઠ બની ગયા હતા. તેઓ રાતદિવસ નવી નવી મુશ્કેલી વિચારતા અને ઘુર્ત જ પડતી ચૂકતા; કિન્તુ નિઃશયપૂર્વક એક પણ ઠરાવ કે યોજના કરતા નહીં. આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ ઉપરિથત થતાં રાવસાહેબ પેશવાની મુંઝવણ અતિચ્છવ વધી પડી અને તેમનું મન વિઘ્ન અને શોકમસ્ત થઈ ગયું.

જે દિવસે રાણીસાહેબ પેશવાની મુંઝવણથી વાકેફ થયા તે જ દિવસે તેઓએ પેશવાને ગળા નવેસરથી મુદ્દ કરવાની યોજના સમજાવવાનો વિચાર કર્યો.

લક્ષ્મીનાથ પાસે અતારે ઝંડીમાંથી નાસી આવેલા માત્ર સો બસો જ સૈનિકો હતા. આટલી નાની લશ્કરથી અગ્રેજો સામે લડવાનું અશક્ય લાગવાથી જ તે પેશવાની સાથે નાસીને ગોપાળપુર આવી દુર્તા અગ્રેજોના પ્રમુખ સૈન્ય આગળ પોને ટકી શકનાર નથી, એમ જાણવા છતાં વારંવાર તેમને અગ્રેજો સાથે યુદ્ધ કરવાનો આવેશ આવતો હતો, અને સમરાં ગણુમાં પાનાનું કૌર્મ્ય ખતાવવાની ઇચ્છા થતી હતી. આવા વિચારથી પેશવાના સૈન્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી ફરીથી અગ્રેજોની સામે થવાની પ્રેરણાથી તેઓ ચિંતાતુર પેશવાને મળવા માટે તૈયાર થયાં.

ગોપાળપુરની એક સારામાં સારી હવેલીમાં રાવસાહેબ પેશવાનો નિવાસ હતો. લક્ષ્મીનાથ જ્યારે રાવસાહેબને મળવા ગયાં, ત્યારે માન રાવસાહેબ અને તાત્કાલિકથી એકલા જ ઊંડા વિચારમાં બેઠા હતા. તેઓ એ લક્ષ્મીનાથનો અત્યંત આદરથી સત્કાર કર્યો અને પેશવાની પાસે ખાસ આસન ઉપર તેમને બેસાડ્યાં.

ઉનાળાનો તાપ શરીરને બહુમીનૂન કરે એટલે પ્રબળ હતો અને અસ્તાચંદ્ર તરફ પ્રભાસુ કરતા સૂર્યનારાયણનાં કિરણોમાંથી ગરમી ઓછી થઈ હતી, છતાં ઉકળાટ અસહ્ય હતો.

પેશવાએ આવેલા વિજ્ઞાન વડે વાયુ નીખી ઉકળાટ શાંત કરવાનો યત્ન કરતા લક્ષ્મીનાથએ કહ્યું “મેં સાંભળ્યું છે કે પેશવા સરકાર કાંઈપણ પરબવ પછી અત્યંત ચિંતાતુર રહે છે, અને હવે શું કરવું તેની મુઝવણીમાં એટલે આપણે સાથે મળી આ મુઝવણીમાંથી માર્ગ કાઢવાનો વિચાર કરવા તમારી મસલત કરવા હું અગ્રેજોની પાસે એક તો ઉનાળાને લીધે અહીં ઉકળાટ થાય છે, અને બીજું આભુત્વાભુ કાંઈ આપણી વાત સાંભળી જાય તે દીક નહીં, માટે આપણે અહીંથી ગામ બહાર થોડે દૂર આવેલા એક છૂટું શિવાલયમાં જઈએ અને ત્યાં જ મસલત કરીએ તો કેમ ? આપણી વાત કાંઈ સાંભળી જવાનો ત્યાં ભય નથી, તેમ સપ્તાહની પુત્લી ફરી હવા આપણને તાજગી બધી આપણામાં નવી એતના જન્મવેળે !”

“રાણીશ ! તમારું કહેવું યોગ્ય છે ! એકાંત સ્થાનમાં આવી મુક્ત મનથી થાય એજ વાસ્તવિક છે. આમ ચારે બાજુ નિરાશથી ઘેરાયેલા

મદાનમાં બેસવા કરતાં ખુશી હવામાં બેસવાથી મગજને પણ ઠીક રાહત મળશે. કેમ તાત્કાલિક હોજ, તમારો શો નિયાર છે?" પેશવા સરકો ખુશમાં જવાની સમતિ આપી.

"આપણે અહીં કાઢના પણ ભય નથી, છતાં લક્ષ્મીનાથજી ને સૂચના કરી છે તે મને ઠીક લાગે છે." તાત્કાલિક પણ અનુમતિ આપી.

અને ત્રણે જણાં હવેથી હોડી ગામ બહાર ફરવા નીકળ્યા; ફરતા ફરતા પેલા છૂર્ણ શિવાલય આગળ આવી ત્રણેય અટક્યાં. શિવાલયનાં લાગ્યાંતુટયાં પગથિયાં ચઢતાં લક્ષ્મીનાથજી કહ્યું: "મરાઠા સામ્રાજ્ય આ ભમે થયેલા શિવાલય જેવું છે, જેના તમામ પત્થરા ખવાઈ ગયા છે, અને જેની તમામ દિવાલો છૂર્ણછૂર્ણ થઈ ગઈ છે, તેનો પુનઃ ઉદ્ધાર અશક્ય જણાય છે."

"જગતમાં અશક્ય જેવું કંઈ જ નથી!" તાત્કાલિકે એક સાથે બે પગથિયાં ચઢતાં જવાળ આપ્યો: "એક વાર જે આપણને અશક્ય લાગે છે તે બીજી વાર શક્ય બની જાય છે. અત્યારના સંયોગોમાં કદાચ એ અશક્ય હશે, પણ કાલમને માટે તે તેમ નથી. શિવાજી મહારાજ જેવા ફરીથી નહીં ઉત્પન્ન થાય એમ કોણે કહ્યું?"

"હવિષ્યની કલ્પનાનો કરો જ અર્થ નથી," રાવસાહેબ વચમાં બોલી ઉઠ્યા: "અત્યારના સંયોગોમાં મરાઠા સામ્રાજ્યનો પુનઃ ઉદ્ધાર શક્ય છે કે કેમ તે જ મુખ્ય મુદ્દો છે!"

પગથિયાં વટાવી ઓટલા ઉપર આવી ત્રણેય જણાં શિવાલયની અંદરના જર્જરિત દિવલિંગને નમન કરી એક બાજુ જઈ બેઠાં; એટલે પેશવાએ વાત શરૂ કરી:

"બોત્રો, રાણીજી, તમે થી સલાહ આપો છો?"

"કુંચ અને ઠાકુનીમાં આપણો પરાત્રવ થયો તેનું કારણ જાણો છો?" લક્ષ્મીનાથજી નવો જ પ્રશ્ન કર્યો.

"ના." રાવસાહેબે ઉત્તર આપ્યો અને લક્ષ્મીનાથજી તરફ કુવૃદલતાથી જોઈ રહ્યા.

"આપણી પાસે ૨૦ હજાર સૈનિકો હતા, છતાં આપણે કુંચમ દારી ગયા, કારણ કે આપણા સૈન્યની વ્યવસ્થા ખામીભરી હતી અને

આપણામાંના કેટલાકને પોતાની શક્તિનો ખર્ચ હતો, તેથી તેઓ સાવધ રહેવાને બદલે ગાફેલ રહ્યા હતા. બાંહેવાળા નવાજના હાથમાં તમે સૈન્યની બચવસા સોંપી હતી, પણ એ બચવસા કાચી અને ખામીભરી હોવાથી જ તમારા સૈન્યનો પરાભવ થયો હતો.”

“અને કાશ્મીના પરાભવનું કારણ ? ત્યાં તો સૈન્યની અમુક બચવસા તમને સોંપવામાં આવી હતી ?” પેશવાએ પૂછ્યું કરી.

“કાશ્મીના યુદ્ધમાં અમુક સૈન્યની બચવસા મારા હસ્તક હતી એ વાત સાચી છે; પરંતુ તમારું સૈન્ય મારી મદદે આવી ન શક્યું, એટલે જ મારે રણભૂમિનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. તમારા સૈન્યની અબચવસા જ આપણા પરાભવ માટે જવાબદાર છે.”

“રાણીજી !” તાત્યાએ તદ્દલ અવાજે ટકાર કરી: “હવે ગાંધીજીની યાદ કરવાથી લાભ નથી. બંગ્લોરોના સૈન્યની બચવસા જેટલે દરજ્જે કુશળ રાખી શકાય તેટલે દરજ્જે કુશળ રાખવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે અને જૂઠા જૂઠા સરદારો અને આગેવાનોને સંતોષ પમાડવાની પણ એટલી જ જરૂર છે.”

“તાત્યાસાહેબ ! તમારી વીરતા અને યુદ્ધવિચારણા માટે મને અનહદ માન છે. તમારા જેવા સેનાપતિ હોવા છતાં અને વીર વીર હોવાનું સૈન્ય હોવા છતાં આપણે પરાભવ થાય ત્યારે જરૂર દિલ સળગી ઉઠે છે. આપણને જો વિજય જોઈતો હોય તો આપણા સૈન્યની બચવસા હાથ છે તે કરતાં અનેકગણી ઉત્તમ કરવાની જરૂર છે. દરેક સેનાપતિ હાથે તેમ વર્તે એ યુદ્ધમાં ન ચાલે. તમામ સૈન્યે એક મુખ્ય સેનાપતિની આજ્ઞા પ્રમાણે અક્ષરશઃ ચાલવું જોઈએ. મેં આપણી એ ખામી એટલા માટે દર્શાવી કે લવિષ્યમાં આપણે તે સુધારી શકીએ.”

“વાર ! રાણીજી !” પેશવાએ રાણીની યોજના સાંભળવા તત્પરતા બતાવી: “હવે તમારી યોજના સંભળાવો.”

“શ્રીમન્તસાહેબ અને તમ્યાસાહેબ !” લક્ષ્મીબાઈની આંખોમાં ફરીથી ચમકાર દેખાયો અને તેમનું તેજસ્વી મુખ વધુ તેજસ્વી બન્યું: “મરાઠા લોકોએ આજ સુધી જે વિજય મેળવ્યા તે તેમના મોટા અને બળવાન કિલ્લાઓનો જ પ્રતાપ છે. ઔરંગઝેબના શત્રુકાલમાં મરાઠા

સામ્રાજ્યનો ખાલો નાખનાર મહારાજાધિરાજ સિવાજી મહારાજ પોતાને પહાડી અને બળવાન સિદ્ધગઢ, અને રાંધેગઢ અને તોરણો જેવા કિલ્લાઓને સીધે જ ફિન્દુસ્તાનના બળવાન પાદશાહેની સામે ટક્કર લેવાને શક્તિમાન થયા હતા. માટે કિલ્લાના આશરે વેગર ગરી તેટલું પ્રયત્ન અને મોટું સૈન્ય હોય છતાં લડાઈ કરવી બર્ષ છે, કારણ કે તેથી વિજય પ્રાપ્ત થવાનો સંભાર પણ સંભવ નથી. ઝાંસી અને કાલ્હી જેવા કિલ્લાઓના આશરેથી જ આપણે આજ પર્વત અંગ્રેજ સૈન્ય સામે આટલા ટકી રહ્યા છીએ, પરંતુ આપણાં દુર્ભાગ્યે અને સંઘર્ષોની પ્રતિકૂળતા તેમ જ આપણા સૈન્યની બેવસ્થાની ખામીને કીધે તે મજબુત કિલ્લાઓ હાલ આપણા હાથમાં રહ્યા નથી. અને કિલ્લાની સહાયતા અને રક્ષણ વગર આપણાથી કશુંકાર પણ ટકી શકાશે નહીં. ધારો કે આંખમાં ઉપર અંગ્રેજ સૈન્ય મઠી આવે તો આપણાં શી રીતે માંડ ? આપણાથી આપણો બચાવ પણ મધ શકે ? કિલ્લાના રક્ષણ વગર અંગ્રેજ સૈન્યની સામે ટકવું એ હવામાં બાયકા બરવા બરાબર છે. એ આકાશમાંથી યુધ્ધની આશા રાખવા બરાબર છે. એટલે માંડે કહેવું એવું છે કે જો આપણે કિલ્લા વગર રહીશું તો દુસ્મનના હાથથી ઘાસની મારફ કપાઈ જઈશું. તેથી કોઈ મોટા, સુરક્ષિત રહી શકાય એવો મજબુત કિલ્લો આપણે હસ્તમત કરવો જોઈએ, કે જ્યાં રહી આપણે દુસ્મનો સામે મોરચો માંડી શકીએ. કિલ્લા સિવાય આપણે જ્યાં જઈશું ત્યાં અંગ્રેજોનું સૈન્ય આપણી પાછળ પડશે અને હેવટે આપણો પરાજય કરશે. એક વાર એમને હાથે આપણો નાશ થવાનો છે એમાં તો શક નથી; તથાપિ તેટલા ખાતર નિરાશ મધ હોવાસાદ બની સહેલાઈથી તેમની તલવારનો ભોગ બનવાની પણ જરૂર નથી. અંગ્રેજ સૈન્યની તલવાર આપણા લોહીથી આ જૂમિને ખરડે તે પહેલાં આપણે આપણું પરાક્રમ બતાવી દુસ્મનોના લોહીથી આ જૂમિની દીર્ઘકાળની વૃષ્ટિ છીપાવવી જ જોઈએ. મૃત્યુ ભારે આવે ત્યારે ભલે આવે, વીર પુરોષ સદા કાળ મૃત્યુને માટે તૈયાર જ હોય છે, પણ આટલામાં પડી કે બહારની જેમ નિઃસહાય બની મૃત્યુ પામતા નથી, પણ વીરને જાણે એવી રીતે સંભામમાં શત્રુઓનો કચ્ચરપણ કાઢતા સામી જાતીએ મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે સંચરે છે. જે થવાનું હશે તે તો થશે જ. ભાવિ કાલથી ગિળ્યા થવાનું નથી,

પણ પુરુષાર્થનો ત્યાગ કરવો. એ દાનિયનો ધર્મ નથી. એટલે આવી પડેલા બધી ગતિરાઈ જઈ બેસી ન રહેતાં કાઈ મજબુત કિસ્સો શોધી મળી તેને આશ્રયે જઈ રહેવું ઉચિત છે. દાઘપગ ભોડીને બેસી રહેવાથી કશું નળનાર નથી. ઉલ્લસ કરનારને ઈશ્વર સદાય કરે છે. નિચારમાં જ બેસી રહેવાથી મન ઉદાસ અને નિરાશ બની જાય છે અને વીર પુરુષને પણ નિચારની પરંપરાઓથી એવો બધા ઉત્પન્ન થાય છે કે તે દુતાશ બની, નિર્ધાય થઈ જાય છે. માટે આપ સધળા નિચારનો ત્યાગ કરી, યુદ્ધ માટે તત્પર થાવ.”

રાણી સાહેબનાં ઉપસાં વચનો સંજોગો પેદાવાના મનનું સમાધાન થયું, તેની અકળામણ્ય ઓછી થઈ; તેને ઉત્સાહ આવ્યો, અને રાણીનું આત્મ આશ્વાસન સંજીવની રૂપ થઈ પડ્યું. તાત્કાલે પણ લક્ષ્મીબાઈની મૂચનાને અનુમોદન આપ્યું અને રાણીની બુદ્ધિ માટે તેમને અભિનંદન આપ્યું.

“વાર, રાણીસાહેબ ! તમે કહો છો તે વાત અમારે માન્ય છે, કિલ્લાના આશ્રય સેવામાં જ આપણું શ્રેય છે, તો પછી હાલ કયો કિસ્સો આપણે હસ્તગત કરવા જેવો છે ?” પેદવાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“શ્રીમન્ત સરકાર ! હાલ ઝાંસી કે કાલ્પી તરફ જઈ શકાય તેમ નથી, કારણ કે ત્યાં અંગ્રેજ સૈન્ય સર્જી મદને જ બેઠું છે. બળવાન શત્રુનો સામનો અત્યારે આપણાથી એ રીતે થઈ શકે તેમ નથી. હાલ તો આપણે સિધિયા સરકારના રાજ્ય તરફ જવું અને તેમના સૈન્યની અને તેમના ગ્રામીણરના પુરાતન અને પ્રચંડ કિલ્લાની મદદથી એક વાર શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવી એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.”

“શાબાશ ! રાણીસાહેબ !” તાત્કાલે દર્બમાં આવી બોલી ઉઠ્યો : “તમારી બુદ્ધિને ધન્ય છે, જોટલી કુશળતા તમે રાજકારભારમાં દાખવી છે, તેટલી જ કુશળતા આવા યુદ્ધપ્રસંગમાં પણ દાખવી શકો છો. ગ્રામીણરની મદદમાગવી તેના કરતાં આપણે જાતે ગ્રામીણર જવું એવધારે સારો માર્ગ છે.”

“પણ સિધિયા સરકાર આપણા પક્ષમાં નથી, તેનું કેમ ?” પેદવાએ સંકા જતાવી.

“સિધિયા સરકાર આપણા પક્ષમાં નથી તો તેનું સૈન્ય તો આપણા સાથે મળી જ મથે છે. એ સૈન્ય આપણને જોઈ આપણા પક્ષમાં બની

જરો; એટલે ગ્વાલીયરનો કિલ્લો આપણા હાથમાં આવવો એ તો રમત વાન છે. એકલો સિધિયા સરકાર થું કરવાનો હતો? પોતાના સૈન્ય વગર તે આપણી સામે શી રીતે ચલાવે? અને યશી તો પણ તેનું અર્થ સૈન્ય આપણી આગળ શી રીતે ટકવાનું હતું? કાં તો એ આપણા પક્ષમાં બળી જશે, અથવા તો ગ્વાલીયર છોડી નાસી જશે.” તાત્કાલિક પેશવાને સંતોષ થાય એવા ખુલાસો કર્યો.

અને વળતે જ દિવસે પેશવા સરકારની આજ્ઞાથી મોટું સૈન્ય બળવાખોરોનું મોટું સૈન્ય ગોવાળપુરથી ગ્વાલીયરનો કિલ્લો સર કરવા ઉપજું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

પેશવાઈનું સ્વપ્ન

બુંડવાળાઓનું સૈન્ય ત્વરાથી ફરતું લગભગ ગ્વાલીયર સુધી આવી પહોંચ્યું. મહારાજ જબાહરાવ સિધિયાને બંડખોરોના સૈન્યની ભય પતા જ તેઓ જાતે સેનાપતિ બનીને ગ્વાલીયરથી બે માસ દૂર બહાદુરપુર આગળ બંડખોરોના સૈન્યનો પરાજય કરવા પોતાના સૈન્ય સાથે ઉભા રહ્યા.

પ્રથમ તો પેશવાએ આનું કે જબાહરાવ સિધિયા તેમના સરકાર કરવા આવેલા છે, પણ જ્યારે તોપોમાંથી છુટતા નાશકારક ગોળાઓ પેશવાની ફોજનાં માથાસો મરવા લાગ્યાં, ત્યારે ત્યારે ટાંચી અને રાવ-લાહેન મહારાજ ગયા, પરંતુ મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ ઉત્સાહથી સમય રતી સુદની રચના કરી.

રાણી પોતે પોતાના જસે તથા સ્વારો સાથે સિધિયાના તોપખાનાં ૧૨૬ આગળ ધર્યા અને તેમના ધરવીર, સૈનિકોએ બેવી સમશેર ચલાવી કે, ગોલંદાએ તોપોને પડતી મુઠી રણમાંથી ચાલી ગયા. સામી તરફની

અમુક સેનિકાએ તાત્યાં ટોપી સાથે વચનથી બંધાયલા દોવાથી ગોળાઓ છાંયી બંધ કરી. એક તરફથી, મદારાજ સિધિયા અને બીજી તરફથી રાણી લક્ષ્મીબાઈ વચ્ચે તુમુલ્લ મુલ્લ સર મર્યું અને આખરે મદારાજ જ્યાંજરાવને પોતાનો પ્રાણ જમાવવા રણમાંથી નાસી છૂટવાની દરજ પડી.

આ પ્રમાણે સહેલાઈથી મળેલા વિજયથી બંડવાળાઓ આનંદમાં આવી ગયા અને તેમણે તુર્ત જ જ્વાલીયરનો કમળે લીધો. સિધિયા આમાં રક્ષા નાસી ગયો અને જ્વાલીયર દરબારના સરદારો અને મુત્સદ્દીઓ ખગાલિયા તાત્યા ટોપીને મળેલા હતા; એટલે પેશવાને પોતાનો ભવિષ્યનો ાજ માની ત્યાંના પુરેલા લશ્કરે તોપોની સલામતી આપી અને બંડખોરો મારે કાઢ્યાથી શહેરમાં દાખલ થયા. પેશવાએ આવી ભારે દબાવ્યાથી રાજમહેલમાં ઉતારો લીધો. મદારાજી લક્ષ્મીબાઈએ નવસખા ખાનમાં પોતાનો પડાવ નાખ્યો અને બીજા સરદારોએ મોટા મંદિરમાં મુકામ કર્યો.

તુર્ત જ તાત્યા ટોપીએ કિલ્લા લેવા એક સૈન્ય મોકલ્યું. કિલ્લાનો ઉપરી પહેલેથી જ તાત્યાને મળેલો હતો, એટલે તે લેતાં જરા પણ શ્રમ પડ્યો નહીં. તાત્યાનું સૈન્ય આવતાં જ કિલ્લેદારે કિલ્લાના દરવાજા ઉપાડી નાખ્યા. મોટો મજબુત અને કુમર ઉપર આવેલો અજબ કિલ્લો પુષ્કળ મુલ્લસામગ્રી સાથે પોતાના હાથમાં આવતાં તાત્યા ટોપીને બહુ આનંદ થયો અને પોતે હવે નિર્ભય છે એમ સંતોષ અનુભવ્યો.

સિધિયા સરકારની રાજધાની જ્વાલીયર અનાયાસે હાથ આવતાં શ્રીમંત રાવસાહેબ પેશવાને પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવવાની ઇચ્છા થઈ આવી; અને લક્ષ્મીબાઈ વિરુદ્ધ હતાં છતાં જ્વાલીયરના સરદારો અને મુત્સદ્દીઓએ એમના એ વિચારને પુષ્ટિ આપી. પાદશાહી અને સિધિયા શાહીનો નાશ થઈ પેશવાઈ જયારો એવો સર્વેને શ્રમમૂલક વિચાર આવ્યો અને ચારે બાજુથી અનુમોદન મળવાથી શ્રીમંત રાવસાહેબનો વિચાર દૃઢ થયો.

શ્રીમંત રાવસાહેબે રાજમહેલને બોલાવી સિધિયાના ખંડિયા રાજાઓ તથા જગીરદારોને આમંત્રણ મોકલ્યાં. સિધિયાના કાશાધિકારીને પોતાના પક્ષમાં લઈ રાજ્યાભિષેક માટે જોઈતાં નાણાં મેળવ્યાં. બાણપુર અને શાહગંઢના રાજાઓને પણ આ પ્રસંગે નિમંત્રણ મોકલ્યાં.

૧૮૫૮ ની જૂન માસની તા. ૩૭ એ પુલગામમાં મોટો દમામદાર સમારંભ કરવામાં આવ્યો. રાજ્યાશિષેકના આ દરબારમાં શ્રીમંત પેશવા સાહેબને અત્યુચ્ચ યથ રહેલા સરદારો, મુત્સદ્દીઓ, મદાલકરીઓ અને બીજા લોકો પોતપોતાની ચેત્વણતા પ્રમાણે આવીને બેઠા અને શ્રીમંત પેશવા સરદારને શોભે એવા વસ્ત્રાલંકાર ધારણ કરી શ્રીમંત રાવસાહેબ છડીદાર સાથે દરબારમાં પધાર્યા. સરદારોએ ઉભા થઈ રીત પ્રમાણે માન આપ્યું. શ્રીમંત રાવસાહેબે સર્વને પોશાક આપ્યા, અખ્ય પ્રધાનપદ ઉપર રામરાવ ગોવિંદ નામના મુત્સદ્દીની નિમણૂક કરી તથા સેનાધિપતિના પદ ઉપર તાત્યા ટોપીને કામમ કરી તેની બેઠમાં રત્નજડિત તલવાર બંધાવી. દરબારમાં પાનગુલાબ વહેંચાયા, નારિકાનાં ગાનતાન થયાં અને સહેરમાં સર્વેન જ્ઞાનંદ ઉત્સવ થઈ રહ્યો.

રાજ્યાશિષેકનો મહોત્સવ થઈ રહ્યા બાદ અઠમોજનનો સમારંભ ચાલુ થયો. સાતે વાનીનાં પકવાણ પડાવવામાં આવ્યાં. અઠાવર્ત તથા ગ્વાલીયરના બ્રાહ્મણોને નિત્ય નવાં નવાં ભોજન ચાલુ થયાં. શ્રીમંત રાવસાહેબ કચ્છબી પીતાબર અને શાસનેટો એટી યંત્રમાં આવે, બ્રાહ્મણો તેમને આશીર્વાદ આપે અને પોતે આગ્રહ કરી કરીને વિદાન બ્રાહ્મણોને પકવાણ પીરસાવે.

આવે દાઠમાઠ દેટલાક દિવસ સુધી ચાલ્યો અને સમસ્ત મંડળી માથે અબુમતા દુશ્મનનો ભય જૂલી જઈ મોજશોખ, જ્ઞાનંદ, અઠમોજન, મિજમાનીઓ અને માનતાનમાં તદ્દશીન રહેવા લાગી.

શ્રીમંત પેશવાને આવી રીતે માથે આપત્તિનાં વાદળ પેશાયલાં હોવા છતાં મોજશોખમાં પડેલા જોશ રાણી લક્ષ્મીબાઈને અત્યુચ્ચ લાગી આવ્યું. તેઓ પ્રયત્નથી જ આ પ્રકારના રાજ્યાશિષેકની તેમ જ આણીપીણી અને મોજમગ્નહીનિ રુદ્ધ હતી, અને ત્યારથી પેશવાએ તેમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ રાજ્યાશિષેક કરાએ દતો, ત્યારથી તે તેમને મજાત પશુ ન દેતા. આખરે શ્રીમંતની ચેનબાજી બંધન પડવાથી નેમને નીચે પ્રયાગે સંદેશો મોકલ્યા:

“તમે આ વખતે અપખ્યા આ આકરિમક વિજયને ચાપત વિજય માની જ્ઞાનંદમાં મમે યથા હો, પરંતુ તેમાં તમને જ ચેરલાખ છે. બાસિયરનો કિસ્સો અને સિમિયાનું સેન્ય મજગામી તમને કામિના ભય નથી રહ્યો એમ પારના નહીં. અંમેજ શાક અદુ બાદોચ અને ચતુર છે, તેઓ તમારા ઉપર

જેવી રીતે અને ક્યારે કુમરો લઈ આવશે તેની કદમના પગ આપણને આવનાર નથી. તમને આજે જે સુંદર તક મળી છે તેને એજે જવા ન દેનાં; તેનો આ પ્રમાણે ચેનબાણમાં બધા ન કરતાં તમારી સ્થિતિ મજબૂત કરવામાં ઉપયોગ કરો, તમારી પાસે મોટું નેન્ય છે, તેની મદદથી તમી પલું કરી ચક્ર તેમ છે, દેશમાં ચાર તરફ નાકામંધી કરાવો, પવટણના સિપાઈઓને પમાર આપી તેમના મન છૂટી લો, લશ્કરને બરાબર સંસ્કરણો અને પ્રભામાં તમારા તરફ પ્રીતિ ઉપજાવે એવો કાર્યભાર હાથ કરો. મને ધાર્તી છે કે બાણશાવ પેશવાએ જેવી રીતે અહમોજનમાં પેશવાઈ શુભાવી હતી; તેમ તમે પણ તમારી આ ચેનબાણથી પેશવાઈ કરીયા સ્થાપવાની આ શુભ તક શુભાવશો.”

રાણીસાહેબના ઉપલા સંદેશની પેશવાના મન ઉપર જરા પણ અસર થઈ નહીં. રાણીસાહેબની સાચી સત્તા હ તેમના મમજમાં મિલકુક ઉતરી નહીં. જેવું બનવાનું હોય છે, તેવી જ માણસની શુદ્ધિ પણ થાય છે. રાણીનાં આવાં દિલકર વચનો શ્રીમન્તને ગોઝ્યા નહીં. જેવી રીતે પેશવાની આંખો ઉઘડી નહીં, તેવી જ રીતે તાત્પે ટાપી પણ પોતાની યુદ્ધવિદ્યા અને સૈનિક બળની મજરીમાં મસ્ત રહ્યો. આપણી બહાદ્ય સેના ઉપર ફાણ ચઢી આવનાર છે; એવા ગવંધી તે છાતી કાઢી ફરતો હતો. બંડવાળા લોકો પણ ચાર દિવસની ચાહની જેવા આ મુખોપબોગમાં મમ થઈ મોજશોખ કરવા લાગ્યા અને અંગ્રેજ સૈન્યની વાત જૂની સર્વ કાંઈ ચેનબાણ અને માનતાનમાં લીન થઈ ગયા!

રાણીસાહેબે કેટલાક દિવસો સુધી પેશવાની આ વિવાંસી વૃત્તિ અને મોજશોખ ખિલ દૃઢયથી જોઈ રહ્યા પછી, એક દિવસે રાત્રિને વખતે તેમણે પેશવાને મળવાનું નક્કી કરી ફગરમાજ એ ચખ્ડો કઢી નાંખવાનો નિશ્ચય કર્યો. હમણા હમણા પેશવાને એકાન્તમાં મળવાના પ્રસંગો ભાગ્યેજ આવતા હતા અને દિવસનો મોટો ભાગ પેશવા પોતાના હાથ હા કરનારા સાગરિતો સાથે અમનચમનમાં રહેતા હતા.

રાજમહેલમાં જ્યારે લક્ષ્મીનાથ દાખલ થયાં ત્યારે પેશવાના દિવાનખાનામાં માત્ર પેશવા એકલા જ એકા એકા પાન ચાવતા હતા. પાસે ચાદીનો ફુલો પડ્યો હતો.

“આપણું સૈન્ય ફેટલું મોડું છે તેનો ખ્યાલ કરો, મુસારમા સિંધિયાનું લશ્કર છે, તે આપણા પક્ષમાં છે અને તાત્કાલ ટોપી જેવો મુદ્દબાણાનિપુણ સેનાધિપતિ બીજે ક્યાં મળવાનો છે ? રાણીસાહેબ ! તમે નાહકનાં ગભરાવ છો અને ચિંતા કરો છો ? જ્યાં સુધી આપણું પ્રમળ સૈન્ય અને તે સૈન્યને દોરવનાર તાત્કાલ જેવો સેનાપતિ આપણા પક્ષમાં છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજોથી ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી ” પેસવાએ મૂઠ ઉપર તાવ દબ જવાનું આગ્રહ્યું.

“જ્યાં સુધી મુદ્દમાં ઉતરવાનું પરિણામ ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી બીજી પક્ષે મુદ્દમાં ઉતરવાનું છે એમ માનીને જ બધી તૈયારી રાખવી જોઈએ અને મુદ્દમાં નિજમ મળ્યા પછી પણ ફરીથી દુસ્મન જોર ઉપર આવી આપણને ન રળડે તે માટે સાવધ રહેવું જોઈએ. રાજ્યના સ્થાપકોને આવી બેદરકારી કે આવી ચેતનાજી શોભતી નથી હજી આપણને પાંદા વિજય મળ્યો નથી, ગ્વાલીયરનો કિલ્લો આપણા હાથમાં આવ્યો એ તો માત્ર અકસ્માત છે. સિંધિયા સરકાર નાસી ન ગયા હોત અને તેનું લશ્કર તેને વફાદાર રહ્યું હોત તો ગ્વાલીયરનો કિલ્લો કદિ પણ આપણા હાથમાં આવત નહોત. શું તમે એમ સમજો છો કે અંગ્રેજ સૈન્ય ગ્વાલિયરનો કિલ્લો પાછો લેવાનો નિમક્રમ પ્રયાસ નહીં કરે ? જો એમ ધારતા હો તો તે તમારી મોતી ગબીર બૂલ છે, અને અંગ્રેજ લશ્કરની સામે થવાની તૈયારી આપણે ફેટલી કરી છે ? પૂછો, તમારા જ અંતરને પૂછો કે આવી રીતે ક્ષણિક નિજયથી પ્રાપ્ત કરેલી પેસવાઈ શું આ પ્રકારની ચેતનાજીથી ટકી રહેવાની છે ? જ્યારથી રાજ્યો ક્ષાત્રવટ મૂકી મુદ્દવિદ્વાની તાલીમ અને તૈયારી ચૂકી મોજશોખમાં પડ્યા લાગી જાય તેમનાં રાજ્યો નષ્ટ થવા માંડ્યા છે. ચેતનાજીએ પૃથ્વીરાજ જેવા વીર રત્નપૂતને દરાવી દિંદુ પાદચાહીનો અંત આવડ્યો, મોગલાઈ પણ એણે જ તોડી અને પેસવાઈ પણ એથી જ નષ્ટ થઈ છે !”

“રાણીજી !” પેસવાએ અકળાઈને કહ્યું “તમે નાહકનાં ડરો છો, શું અંગ્રેજો ચઢી આવવાના છે, એટલા માટે આપણે આપણા વિજયનો વાસ્તવિક આનંદ ન લેવો અને આપણને મળેલી તકનો ઉપયોગ ન કરવો ? મેં તમને કહ્યું તેમ તાત્કાલ ટોપી અને તેનું સૈન્ય અંગ્રેજોને પહોંચી વળવા સમર્થ છે, છતાં તમે કહો છો તેમ અંગ્રેજોની સત્તા આપણા કરતા વધી

લક્ષ્મીબાઈના આગમનના ખબર અનુચર દ્વારા મળતાં જ તેમણે પૂર્ત જ તેમને અંદર આવવા દેવાની રજા આપી અને પરસ્પર નમન થયા બાદ રાણીસાહેબને પોતાની પાસે મુકાવેલી રેશમી ગાદી ઉપર બેસવાનો વિવેક થયો.

રાણીસાહેબ આગળ પાનદાની મુઠતાં રાવસાહેબે પૂછ્યું: “લક્ષ્મીબાઈ! અત્યારે રાત્રે કેમ તમારે આવવાની તરદી લેવી પડી? ખાસ કેમ હવે તો મને બાલાઓ હોત તો હું આવીને તમને મળી જાત!” પેશવાનાં વચનોમાં ખોટા વિવેક બાજો હતો.

“પેશવા સરકારને મારા જેવી સામાન્ય અબળા તરદી આપે એ કાઠ રીતે ઉચિત ન કહેવાય.” લક્ષ્મીબાઈએ કટાક્ષમાં જવાબ આપ્યો.

“વાહ, પણ આપના આગમનનું કારણ જણાવશો?” પેશવાને રાણીસાહેબના આગમનનું કારણ જણવાની અધિરાસ થઈ આવી.

“કારણ તો મેં એક વાર ચિઠ્ઠીમાં લખી જણાવેલું છે. આજે તે મારે મેં અક્ષર રૂબરૂમાં કહેવા આવી છું, પેશવા સરકાર સમજવા તૈયાર હોય તો કહું?” લક્ષ્મીબાઈના અવાજમાં જરા અપ્રસન્નતા હતી.

“બેલાશક કહી નાખો! અમને વિજય અપારનાર ગાંડીની રાણીની સલાહ સાંભળવા અમે સદા તત્પર છીએ.” પેશવાએ પેશવાઈને શોભે એવી સમ્મતા દર્શાવી.

“ગ્વાલીયરનો કિલ્લો હાથમાં આણ્યો, અટકે આપણે સુરક્ષિત છીએ; આપણું કાઠ દુશ્મન રહ્યું નથી અને આપણને પેશવાઈ સ્થાપવાની અનુકૂળતા મળી ગઈ, એમ તમે કેમ માની બેસા છો?” લક્ષ્મીબાઈએ હલકાના કમવોદથી કહેવા માંડ્યું: “જ્યાં સુધી અંગ્રેજ સૈન્ય આપણી પાછળ પહોં છે, આખા દેશમાંથી બંડખોરાનું જોર કમી થતું જાય છે અને કેપની સરકારની જીત થતી જાય છે, ત્યાં સુધી તમને રાજ્યાશિષેક કરાવી અલ્લખોજનમાં સમય ગુમાવવો કેમ પરવડે છે? સાંભળ્યું છે કે અંગ્રેજ તરફ મુરારની જાવણી કબજે કરી અલ્પ કાળમાં ગ્વાલીયર ઉપર ચડી આવનાર છે. મુરારની જાવણી બે દુશ્મનના હાથમાં ગઈ તો ગ્વાલીયર જતાં વાર નહીં લાગે!”

“આપણું સૈન્ય ફેટલું મોટું છે તેનો ખ્યાલ કરો, મુરારમાં સિધિપાત્ર લશ્કર છે, તે આપણા પક્ષમાં છે અને તાત્કાલે ટોપી જેવો યુદ્ધકળાનિપુણ સેનાધિપતિ બીજે ક્યાં મળવાનો છે ? રાણીસાહેબ ! તમે નાહકનાં મળરાવ છો અને ચિંતા કરો છો ? જ્યાં સુધી આપણું પ્રમળ સૈન્ય અને તે સૈન્યને દોરવનાર તાત્કાલે સેનાપતિ આપણા પક્ષમાં છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજોથી ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી.” પેશવાએ શ્રુત ઉપર તાવ હાથ જમાવ્યાં આપ્યો.

“જ્યાં સુધી યુદ્ધમાં ઉતરવાનું પરિણામ ન આવ્યું હોય ત્યાં સુધી બીજી પક્ષે યુદ્ધમાં ઉતરવાનું છે એમ માનીને જ બધી તૈયારી રાખવી જોઈએ અને યુદ્ધમાં વિજય મળ્યા પછી પણ ફરીથી દુશ્મન જોર ઉપર આવી આપણને ન રંગડે તે માટે સાવધ રહેવું જોઈએ. રાજ્યના સ્થાપકોને આવી બિહારકારી કે આવી એનઆઈ શોભતી નથી. હજી આપણને પાકો વિજય મળ્યો નથી, બાલીયરનો કિલ્લો આપણા હાથમાં આવ્યો એ તો માત્ર અકસ્માત છે. સિધિયા સરકાર નામી ન ગયા હોત અને તેનું લશ્કર તેને વફાદાર રહ્યું હોત તો બાલીયરનો કિલ્લો કવિ પણ આપણા હાથમાં આવત નહીં. શું તમે એમ સમજો છો કે અંગ્રેજ સૈન્ય ગરાસિયરનો કિલ્લો પાછો લેવાનો બિલકુલ પ્રયાસ નહીં કરે ? જો એમ ધારતા હો તો તે તમારી મોટી ગંભીર ભૂલ છે, અને અંગ્રેજ લશ્કરની સામે ચવાની તૈયારી આપણે ફેટલી કરી છે ? ખૂંડો, તમારા જ અંતરને ખૂંડો કે આવી રીતે ક્ષયિત્ત વિજયથી પ્રાપ્ત કરેલી પેશવાઈ શું આ પ્રકારની એનઆઈથી ટકી રહેવાની છે ? બ્યારથી રાજાએ ક્ષાત્રપટ શૂદ્રા યુદ્ધવિદ્યાની તાલીમ અને તેવારી શૂદ્રા મોજશોખમાં પડ્યા લારથી જ તેમનાં રાજ્યો નષ્ટ થવા માંડ્યાં છે. એનઆઈએ પૃથ્વીરાજ જેવા વીર રમપૂતને દરોણી હિંદુ પાદસાહીનો અંત આણ્યો, મોગલાઈ પણ એણે જ તોડી અને પેશવાઈ પણ એથી જ નષ્ટ થઈ છે !”

“રાણીશ !” પેશવાએ અકળાઈને કહ્યું : “તમે નાહકનાં ડરો છો; શું અંગ્રેજો ચઢી આવવાના છે, એટલા માટે આપણે આપણા વિજયનો વાસ્તવિક આનંદ ન લેવો અને આપણને મળેલી તકનો ઉપયોગ ન કરવો ? મેં તમને કહ્યું તેમ તાત્કાલે ટોપી અને તેનું સૈન્ય અંગ્રેજોને પહોંચી વળવા સમર્થ છે; છતાં તમે કહો છો તેમ અંગ્રેજોની સત્તા આપણા કરતાં વધી

જાય તો પણ શું થયું ? આપણાથી જેટલી તૈયાર કરી શકાય તેટલી તૈયારી આપણે કરી રાખી છે. હા, પણ જ્વાલીયરના વિજ્યને તમે આકરિમકે કેમ કહો છો ? શું એ આપણી લડાયક યકિતનું પરિણામ નથી ?”

“શ્રીમન્ત રાવસાહેબ !” લક્ષ્મીબાઇએ કમવાટથી ઉત્તર આપ્યો. તેમને પેશવાની મનોદયા ઉપર તિરસ્કાર આવ્યો અને તેથી તેઓ સાંધી આસી જવાં માગતાં હતાં. “જ્વાલીયરનું સૈન્ય અને કેટલાક સરદારો પ્રથમથી જ તાલ્યાંએ ફેાઆ હતા એટલે સિધિયાના પક્ષમાં રહી લડનાર સૈન્ય તો માત્ર નામનું જ હતું. બાળી સ્થિતિમાં આપણું મોટું સૈન્ય જ્વાલીયર ઉપર વિજય મેળવે તેમાં શી નવાઇ ? અને જ્વાલીયરનો કિલ્લો પણ આપણને કિલ્લોદારોએ પોતાના સ્વામીનો દ્રોહ કરીને સોંપી દીધો છે, નહિતર એ કિલ્લો દસ્તગત કરવો તે કાંઈ જેવી તેવી બહાદુરીનું કામ નહોતું. સિધિયા સરકારનું સૈન્ય અને સરદારો જે તેને નિમકદલાશ નીવડાવેલાં હોત, તો બાળે તમારી આ પેશવાઇ અને એનબાઇ માત્ર કલ્પનાનો જ વિષય થઈ પડી હોત !”

“રાણીજી ! તમને મારી સત્તાની ઇર્ષ્યા આવે છે એમ લાગે છે; કે જેથી વારંવાર તેની ટકોર કરો છો. પણ હું એક સવાલ પૂછી શકું; સિધિયા સરકાર કેમ આપણા પક્ષમાં ભળવાને બદલે અંગ્રેજના પક્ષમાં ભળી ગયો ? આપણી સાથે રહી અંગ્રેજને સામે યુદ્ધ કરવાને બદલે તે અંગ્રેજના પક્ષમાં જઈ આપણી-પોતાના જાતબાઇઓની સામે જ ગાળી ચલાવી રહ્યો ?”

“શ્રીમન્તસાહેબ ! અંસીની રાણીને પેશવાની ઇર્ષ્યા કરવાનું કારણ નથી. એણે તો આ જાંડું પરિણામ અગાઉ જ જાણી લીધું છે; અને તેમાં આખરે પેશવાઇ કે મોચકાઇ; કશું જ ટકવાનું નથી. ચાર દિનની ચાંદની જેવી આ પેશવાઇ ઇર્ષ્યા ઉપજાવે તેવી નથી, પણ દયા ઉપજાવે તેવી છે.” લક્ષ્મીબાઇ હાંત પીસીને એકએક સળદ બાલતાં હતાં. “સિધિયાની રાજબકિતએ તેને આપણો પ્રતિપક્ષી બનાવ્યો છે. દિંદોરોની એ ખાસીયત છે. તેઓ સારામાં સારા રાજબકિત બની શકે છે, પણ દેશબકિત બની શકતા નથી. પોતાના માની લીધેલા સ્વામીને કે રાજાને પદાદાર રહી તેઓ સ્વદેશનું નિકંદન નીકળતું જોઈ શકે છે; માતૃભૂમિને બીજા વિદેશીઓના હાથમાં જતી દસતે યુએ જોઈ શકે છે, એટલું જ નહીં, પણ એવી

રીતે માતૃભૂમિને પરદેશીઓના હાથમાં સોંપવામાં પોતે સાધન રૂપ બને છે. જો આ બંધમાં રજૂ થતો બળ્યા હોત, સિધિયા, બોપાળની બેગમ, શિખો, બંગાળીઓ વગેરે બળ્યા હોત તો આજે કંપની સરકારની સત્તા નહીં થઈ સારાયે ભારતવર્ષ ઉપર પેશવાઈની આણુ વર્તી રહી હોત અને શ્રીમંતનો રાજ્યાભિષેક ગ્વાલીયરને બદલે દિલ્હીમાં કરવામાં આવ્યો હોત !” આટલું કહી લક્ષ્મીબાઈએ ઉઠવાની તૈયારી કરી; એટલામાં બે સાંજનાં સાથે એક ગામિકાએ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. ગામિકાને જોતાં જ લક્ષ્મીબાઈ અમકમાં બંને લક્ષ્મીબાઈને જોતાં જ ગામિકા સ્તબ્ધ બની ગઈ તે નીચું જોઈ કાઠની પૂતળી માફક ઉભી રહી.

“કાણુ ગજરા ? તું અહીં ક્યાંથી ?” આખરે ચોકસ ખાત્રી થતાં લક્ષ્મીબાઈએ પૂછ્યું.

રાવસાહેબ આ ગામિકાને લક્ષ્મીબાઈ ઓળખે છે તે જાણી વિસ્મય પામ્યા અને બંને તરફ વારાફરતી જોઈ રહ્યા.

“કાણુ ? મારાં મહારાણી ? લક્ષ્મીબાઈ ?” ગજરા માંડ માંડ એટલા શબ્દો બોલી શકી.

લક્ષ્મીબાઈએ ગજરાને પોતાની પાસે બોલાવી તેની બધી વાત પૂછી. તેના જવાબમાં ગજરાએ નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો : “ઝાંસી ખાલસા થયા પછી પણ હું ઝાંસીમાં જ રહેતી હતી અને તમારી પાસે કોઈ કોઈ વાર આવતી હતી, દરમ્યાન દિવાનજી—”

“દિવાનજી કાણુ ?” રાણીએ વચ્ચે પ્રશ્ન કર્યો.

“નરસિંહરાવ. દિવાનજી સાથે મને પરિચય થયો. તેની ખુશાઈ બંને થોડો સમય બહાર ફરી આવ્યાં. પછી ઝાંસીમાં બંડ થયું તે અરસામાં અમે ઝાંસીનો લાગ કરી આવ્યાં ગયાં, અને જ્યારે ઝાંસી ફરીથી અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું ત્યારે ત્યાં પાછાં રહેવા ગયાં. નરસિંહરાવને અંગ્રેજોએ સારી જગ્યા ઉપર નીમ્યા; પણ જળવાણેરોમાંથી કાઢીને તેમનું ખૂન કરી નાખ્યું; એટલે હું ઝાંસીનો લાગ કરી ફરતી ફરતી નીકળી પડી, એટલામાં ગ્વાલીયરમાં શ્રીમંત પેશવા સરકારનો રાજ્યાભિષેક થવાના સમાચાર સાંભળી અહીં આવી અને પેશવા સરકારની કૃપાથી અહીં જ રહું છું.” આટલો દુઃખ વચ્ચે કહી ગજરાએ પોતાની આંખમાં આવેલું આંસુ ટીપું ટીપું નાખ્યું.

રીતે માનુષ્યોને પરદેશીઓના હાથમાં સોંપવામાં પેટે સાધન રૂપ બને છે. જો આ બંડમાં રજપૂતો લખ્યા હોત, સિંધિયા, બોપાળની બેગમ, શિઓ, બંગાળીઓ વગેરે લખ્યા હોત તો આજે કપની સરકારની સત્તા નષ્ટ થઈ સારાયે સારતવધું ઉપર પેશવાઈની આણુ વર્તી રહી હોત અને શ્રીમન્તનો રાજ્યાભિષેક ગ્વાલીયરને બદલે દિલ્હીમાં કરવામાં આવ્યો હોત !” આટલું કહી લક્ષ્મીબાઈએ ઉઠવાની તૈયારી કરી; એટલામાં બે સાજીદાઓ સાથે એક માયિકાએ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. માયિકાને જોતાં જ લક્ષ્મીબાઈ અમકપાં અને લક્ષ્મીબાઈને જોતાં જ માયિકા રતબ્ધ બની ગઈ. તે નીચું જોઈ કાઠની પૂતળી મારફત ઉભી રહી.

“કાણુ મજરા ? તું અહીં ક્યાંથી ?” આખરે ચોકસ ખાત્રી થતાં લક્ષ્મીબાઈએ પૂછ્યું.

રાવસાહેબ આ માયિકાને લક્ષ્મીબાઈ ઓળખે છે તે જાણી વિસ્મય પામ્યા અને બન્ને તરફ વારાફરતી જોઈ રહ્યા.

“કાણુ ? મારાં મહારાણી ? લક્ષ્મીબાઈ ?” મજરા માંડ માંડ એટલા શબ્દો બોલી ચડી.

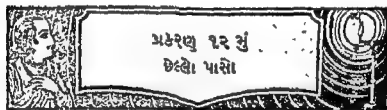
લક્ષ્મીબાઈએ મજરાને પોતાની પાસે બોલાવી તેની બધી વાત પૂછી. તેના જવાબમાં મજરાએ નીચે પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો : “ઝાંસી ખાલસા થયા પછી પણ હું ઝાંસીમાં જ રહેતી હતી અને તમારી પાસે કોઈ કોઈ વાર આવતી હતી, દરમ્યાન દિવાનજી—”

“દિવાનજી કાણુ ?” રાણીએ વચ્ચે પ્રશ્ન કર્યો.

“નરસિંહરાવ. દિવાનજી સાથે મને પરિચય થયો. તેની પાસેથી અમે થોડો સમય બહાર ફરી આવ્યાં. પછી ઝાંસીમાં બંડ થયું તે અરસામાં અમે ઝાંસીનો લાગ કરી ચાલ્યાં ગયા, અને જ્યારે ઝાંસી ફરીથી અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યું ત્યારે ત્યાં પાછાં રહેવા ગયાં. નરસિંહરાવને અંગ્રેજોએ સારી જગ્યા ઉપર નીમ્યા; પણ બળવાખોરોમાંથી કોઈએ તેમનું ખૂન કરી નાખ્યું; એટલે હું ઝાંસીનો લાગ કરી ફરતી ફરતી નીકળી પડી, એટલામાં ગ્વાલીયરમાં શ્રીમન્ત પેશવા સરકારનો રાજ્યાભિષેક થવાના સમાચાર સંભળી અહીં આવી અને પેશવા સરકારની કૃપાથી અહીં જ રહું છું.” આટલો કંઈક વૃત્તાન્ત કહી મજરાએ પોતાની આંખમાં આવેલું આંસુ ટીપુ લૂટી નાખ્યું.

નરસિંહરાવનું નામે સંભળતાં જ રાણીના મનમાં આગળના પ્રસંગે જાગૃત થયા, પણ તે સમાધી દેતાં વાર લાગી નહીં. નરસિંહરાવના મૃત્યુથી તેમને ક્ષણભર ગ્લાનિ થઇ; પણ બીજી જ ક્ષણે તેઓ સાવધ થઇ બોલી ઉઠ્યાં: “ગજરા ! હવે તારે દોડદોડી કે નાસબાગ નહીં કરવી પડે; પેશવા સરકારના ફરખારમાં તારે માટે કાયમનું સ્થાન છે. શ્રીમન્ત રાવસાહેબ આનંદાન અને રંજશમમાં નહીં પડે તો પેશવાઇ જાની !”

આવી કટાક્ષભર્યા વેગનો બોલી રાવસાહેબ તરફ એક તિરસ્કાર ભરી દૃષ્ટિ કરી. લક્ષ્મીબાઇ સામે દીનમુખે ખેંટેલી ‘ગજરા’ તરફ જોવાની ફરકાર કર્યો વગર ડપાટાખંભે દિવાનખાનામાંથી અદસ્ય થઇ ગયાં. ગજરાનો મિલનથી અને નરસિંહરાવના મૃત્યુસમાચારથી પૂર્વ જીવનના બધા પ્રસંગો તેમની આંખ આગળ એક પછી એક ફરીથી ઉઠાવા લાગ્યા.

તી. ૧૪ મી જૂનને દિવસે સવારમાં શ્રીમન્ત પેશવા સરકાર તાલ્લા ટોપી સાથે રાજમહેલના ઉદ્યાનમાં ફરતા હતા, ત્યાં ગુપ્તચરે આવી ખબર આપ્યા કે મુરારની ખાવણી અંગ્રેજ સૈન્યના હાથમાં જઇ પડી છે.

મુરારની ખાવણી મનુષ્યોના કળગમાં જઇ પડી એવું શ્રીમન્ત સરકારે સ્વપ્નમાં કદખું ન દોતું, એટલે આ સમાચાર સંભળી તેમની દિગ્ભ્રમ છેક જ પડી ગઇ. તાલ્લા ટોપી પણ ગભરાઇ ગયો. મુરારથી બાલીપર કિપર ચડી આવતાં કેટલી વાર !

ઉર્તાવૃત્ત સૈન્યની બેવચ્ચા થવા માંડી. સેનિકાને સજ્જ કરતી દિસાદિત બનાવવામાં આગ્યા તાલ્લા ટોપીએ બાલીપરના રક્ષણ માટે ઉપાયો શોધવા માંખા. બોટવાળા નવાજ પણ પોતાની મજૂરી હારી સદેશના મોરચાની

અવસ્થા કરવા લાગ્યો. તેણે ઠેકઠેકાણે તોપના મોરચા બંધાવ્યા, ઘોડે-સ્વારના રિસાલા અને પાવણ પલટણના લાગ પાડી મોટા પાવા ઉપર લડાઈની તૈયારી કરી.

તાત્યા ટોપીએ પેશવાની સૂચનાથી રાણી લક્ષ્મીબાઈની મુલાકાત લીધી અને અગાઉની માફક નમ્રતાથી મદદ માટે વિનંતિ કરી, તેમ જ સેનાની ગોઠવણ કરવા સંબંધી પણ સલાહ પૂછી.

પરંતુ હવે સલાહ કાંઈ કામની ન હોતી; કારણ કે મળેલી તક હાથમાંથી ગઈ હતી. શ્રીમન્ત રાવસાહેબનાં વચન ઉપરથી રાણીસાહેબને ખાત્રી થઈ હતી કે હવે આપણને યશ મળનાર નથી, તેથી તેઓએ ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી હતી. પરંતુ બ્યારે તાત્યા ટોપીએ નમ્ર થઈ જઈ, સૈન્યની બ્યવસ્થા કરવાની માગણી કરી ત્યારે તેમના મનમાં લાગણી થઈ આવી; એટલે તેમણે તાત્યાને નીચે પ્રમાણે બે શબ્દો કહ્યા: “આજ સુધી જીવ સટોસટ કરેલો. શ્રમ સફળ થવાની હવે આશા નથી. એનખાજીમાં પડેલા શ્રીમન્ત સાહેબને મારી સલાહ પસંદ આવી ન હોતી અને ઇંગ્રેજ લોક છાતી ઉપર આવીને ઉભા રહ્યા ત્યાં સુધી તમારી આંખ ઉઘડી નહીં. હવે તેમની સામે યુદ્ધ કરવામાં વિજય મળવાનો નથી; તથાપિ યુદ્ધ કર્યા વગર છુટકો નથી, એટલે ધીરજ રાખી, તમે આપણા લશ્કરને સાવધ કરો અને તેમની ટુકડીઓ પાડી જુદી જુદી દિશાઓ પર રાખો કે જેથી શત્રુઓ આપણી ઉપર હુમલા કરી શકે નહીં. હું માફકામ બજાવવાને તૈયાર છું.”

રાણીસાહેબના આ વીર્યોત્સાહપ્રેરક શબ્દો સાંજના તાત્યા ટોપીના પગમાં ભેર આપ્યા અને તેણે ગ્વાલીયરની પૂર્વ દિશાનું રક્ષણ કરવાની સેમતે વિનંતિ કરી. રાણી સાહેબે છેવટનું યુદ્ધ છે એમ ધારી અદ્વિતીય ઉત્સાહથી પોતાના સૈન્યની તૈયારી કરી.

તા. ૧૭ મી ને દિવસે ગ્વાલીયર સર કરવાના વિચારથી અંગ્રેજ સેનાપતિએ ચારે તરફથી હસ્તો કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવ્યો. ગ્વાલીયરના અમિષુણા તરફ પાંચ માઈલ દૂર આવેલા કોટાકીસરાઈ ગામથી ગ્વાલીયરના પુલખાગમાં જવાના રસ્તાને સાધ્ય કરી તેણે બંડવાળાઓની હાર તોડી; અને પુલખાગ ઉપર હસ્તો કરવાના ઉદ્દેશે ટિગેડીયર સ્મીથ પોતાનું મોટું સળંગ સૈન્ય લઈ આગળ આવ્યો. અંગ્રેજોના લશ્કરને સન્મુખ આવતું જોઈ રાણીસાહેબે પોતાના લશ્કરને લડાઈ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

રણવાતના આંતરિયાથી આકાશ ગાંઠ ઉઠ્યું. રાણીની આસપાસ વીરબાઈ, વળી દેશી શરવીરાએ, ઘોર સંગ્રામ, ખેલવા, માર્યો. આખું દિવસ લડાઈ ચાલુ રહી. બન્ને પક્ષના પુરુષ સૈનિકો માર્યા ગયા. સંગ્રામમાં રાણી પોતાના સૈન્યને મોખરે રહી યુદ્ધ કરતા હતા, તે વખતે જોવા દુર્લભ અને અનિત વ્યૂહને તોડવાને અસમર્થ બનેલી અંગ્રેજ સેનાને બીજી બાજુ તરફ જવાની ફરજ પડી.

તા. ૧૮ મીને સુપ્રોહય થયો તારે ભાગ્યે જ કાપને ખાસ હતો. સુપ્રારત પહેલાં યુદ્ધને અંત આવી જશે. રાણીસાહેબનું આગ્રહા દિવસ રણશૌર્ય જોઈ અંગ્રેજ સેના દિશુષિત ઉત્સાહ અને બળથી લડવા લાગી.

રાણીસાહેબ પણ પોતાના સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવાને સજ્જ હતા તેમજે એક મદના જેવો લશ્કરી પોષાક ધારણ કર્યો હતો. માથે બત્તીની પાકડી, બદન પર અંગરખું અને પાવળમો તથા કંઠમાં માતીની માળા ધારણ કરી હતી. તેમને ઘોડો બે સ્વિસના અમથી ઘાડી મથો હોવાથી સિંધિયાની અધિકાળામાંથી એક સુંદર દેખાવના ઘોડા ઉપર બેસી તલવાર ખેંચી મોટા ઉત્સાહથી લક્ષ્મીબાઈ લશ્કરની વ્યવસ્થા કરી રહ્યા હતા.

બન્ને સેનાઓ સામસામે આવી મોટા જાહેશથી લડવા લાગી. પુખ્ત સંગ્રામમાં રાણીસાહેબ સ્ફુર્તિથી ફરતા હતા. રાણીનાં ચીર્ષથી ઉત્તેજિત થયેલાં માણસોએ એ લડાઈમાં એવા ઉત્સાહથી જંગ મચાવ્યો કે તેમની વીરતા દીપી ઉઠી. સામા પક્ષના અંગ્રેજ યોદ્ધાઓ પણ હઠી જાય એવાં નહોતા. આ રીતે બંધકર અને અખર લડાઈ ચાલતાં યોદ્ધાઓ એક બીજામાં શેળભેળ થઈ ગયા અને કાપર પુરોનાં કાળજી કંપી ઉઠે એવી કંલ આંતી. છતાં જન્મેમાંથી એકઠય પક્ષને રિજ્યથી વરી નહીં.

મુરારની બાજુ પેશવાના સૈન્યની દારે થવાના સમાચાર મળતાં રાણીસાહેબની પાવળ પલટણના પત્ર ભાંગી ગયા. અગર તે સિંધિયા સરકારની સામે લડવાનું તેમને ઠીક ન લાગ્યું તેથી તે પાછી પડી. રાણી ઘોડેસ્વારોની પલટણ સાથે સત્રુઓ સામે લડતાં હતાં, તે પાવળના સામવા છતાં દિગ્મંત દાર્યો નહીં અને એક પછી એક પલટાઈ ખડતા સ્વારોની જગ્યા બીજા સ્વારોથી પૂરવા લાગ્યાં. પરંતુ દુર્ભાગ્યે પાવળ લશ્કર નાસી અંતે એટલે તેમને પોતાની શમશેર ઉપર જ આધાર રાખવાને રહ્યો.

ચારે દિશામાં અંગ્રેજ સૈન્ય ફરી વળેલું હોવા જતા બંડવાળા પિંઢારી લોક તેમને જવાન દઈ ચક્રતા હતા, પરંતુ તેમની વ્યવસ્થા ખામી જરી હતી, તેમ જ તેઓ યુદ્ધવિદ્યામાં કાળે ન હોતા, એટલે તેમને પ્રાણુ-ગ્રસ્થ માટે ચારે તરફ નાખી જવાની ફરજ પડી હતી

પાયદળ નાસી ગયું, શૂરવીર ખીંઢારીઓ પશ્ચું નાહા, ત્યારે રાણી સાહેબ નિરાશ થઈ ગયાં, છતાં પાછી પાની ન કરતાં કે નાહિમ્મત ન ચર્તા સ્વપરાક્રમ ખતાવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો અને પોતાના રહામણા સ્વારો સાથે અંગ્રેજ સૈન્ય સામે જેવું ને તેવું બચકર યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું

પરંતુ આજે તેમનું બાળ્ય ઉતરુ હતું, તેથી સાગરની જરતી જેવા મસ્ત કિટિશ સૈન્ય આગળ રાણીના સ્વારો દિમ્મત દારી ગયા અને રાણી-સાહેબને પણ ખાત્રી થઈ ચૂકી કે આ યુદ્ધમાં આપણો વિજય થનાર નથી.

ચારે તરફ મહાભયકર અને ધનધોર યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું બહુકે અને તોપોના અવિશ્રાત મારાથી ઉડના ધુમાડા અને ધૂળથી રણમેદાન શ્યામવર્ણુ બની ગયું હતું. સૈન્યમાં સર્વત્ર મહાપ્રમળ અને કણેકણે ફરિરની ધારા વરસાવતો શેઝસપાત થઈ રહ્યો હતો. આવા પ્રમળ અને વિપુલ શત્રુસૈન્યની મધ્યમાં રહી રાણી લક્ષ્મીબાઈ પોતાના મુખ્ય સ્વારો સાથે જીવસંટોસટનો સમામ ખેની રહ્યા હતાં.

સૈનિકોનાં સતત હૃદયને વધુ સતત કરનાર સૂર્યનારાયણ ગગન-મંડળમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા આ પાર કે પેલે પાર જવાનો નિશ્ચય કરી રાણીસાહેબે પોતાના સ્વારો અને આસજનોની સાથે કિટિશ સૈન્યમાંથી નીકળી પોતાના પક્ષના મોટા ભાગને મળી જવાનું કારનું સાહસ એકડું

લક્ષ્મીબાઈએ જ્યારે પ્રાણુની પરવા ન કરતા અંગ્રેજ સૈન્યની બહાર નીકળવાનો યત્ન કર્યો ત્યારે એવું તુમુલ અને બીપણુ યુદ્ધ થયું કે એક ક્ષણમાં અનેક માણસો ધારાતીર્થ ઉપર રામશરણુ થઈ પડ્યાં. આ બચકર સમામમાં રાણીસાહેબે પુન પોતાનું અદ્વિતીય સૌર્ય પ્રદર્શિત કર્યું અને આખરે અંગ્રેજ યોદ્ધાઓનો પ્રમળ મારો અને અટકાવ ભેદી પોતાની તલવારના જોરે લક્ષ્મીબાઈ અંગ્રેજ સૈન્યમાંથી બહાર નીકળી ગયાં

બે દાસીઓ, રામચંદ્રાવ દેસમુખ અને રઘુનાથસિંહ વગેરે સેવકો સાથે રાણી લક્ષ્મીબાઈએ બ્રિટિશ સૈન્યથી દૂર ને દૂર ગયેલા માંડ્યું બ્રિટિશ સૈનિકોને હાથતાળી આપી વિજળીના ચમકારાની જેમ રાણીસાહેબ અદશ્ય થઈ ગયા અને બાંહેરોના મોટા સૈન્યમાં અંગ્રેજો રાણીસાહેબ જેવાં ચૂર નારી અને વીર સ્ત્રીઓને શોધી કાઢવા અસમર્થ થઈ પડ્યા.

લક્ષ્મીબાઈને પોતાના દેહધુ, ધર્મધુ અને જાતિધુ અસિમાન હતું; તેથી મરણ પછી પણ યવનના સ્પર્શથી પોતાના દેહ અપવિત્ર ન થાય તેટલા માટે જ તેમણે આ યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી ઉવટની ધડીએ નિરૂપાય થવાથી ચાલતી પકડી હતી.

સૂર્યનારાયણ આ બીજણું હસાકાડ જેમ સરમાઈ ગયા હોય તેમ બાકાસમાંથી ક્ષિતિજ ઉપર ઉતરવા લાગ્યા અને માનવી માનવી વચ્ચેન આ પરસ્પર લોહીરેડાણથી શરમીદા બની, લાલચોળ મુખે અદશ્ય થઈ ગયા.

રાણી અને તેના આસજનો પાણુવાળી જેવા વચર ઘોડા કુદાવી જતા હતા, એવામાં માર્ગમાં એક નાનો જળપ્રવાહ એટલે ધોકળો આગેા અને સિંધિયાનો સુંદર ઘોડો ત્યાં જ અટકી ગયો. રાણીસાહેબે આ અણીને વખતે ઘોડાને ઉત્તેજન આપવા કંઈ કંઈ યુક્તિઓ કરી જેમ, પણ તે સર્વ બંધ થઈ ગયું અને ઘોડો જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંથી એક ડગપુ પણ ચલ્યો નહીં.

લાગ્યની વિપરીતતાથી રાણીએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો, કારણ અંગ્રેજ ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડી પાછળ દોડી આવતી હતી અને શું કરવું, શું ન કરવું તેની વિમાસણમાં પડેલાં લક્ષ્મીબાઈ ઉપર આ સ્વારો તૂટી પડ્યા આવી નિરાધાર અને અસહાય સ્થિતિમાં પણ લક્ષ્મીબાઈએ દિમ્ભત ન દારતા પોતાની પાણીતર સમશેર ખેંચી સ્વારોની સામે ટક્કર લીધી રાણીસાહેબની કાળની ઝુલ જેવી તલવારે તેમની સ્વાયત્તા કરવા માડી એક સ્વારની સામે આપણું કંઈ ચાલતું નથી એ વિચારે તેઓ જમણા જોરથી લડવા લાગ્યા અને એક સ્વારે વધુ સાહસિક બની રાણીસાહેબ ઉપર ધા ક્યો. આ ધાથી રાણીનો જમણો હાથ તૂટી પડ્યો, અને જમણી આંખ ટુટી ગઈ, છતાં તેમણે ડાબે હાથે પોતાના ઉપર ધા કરનારને આ ડું ખમય સસારમાંથી મુક્ત કર્યો.

પ્રકરણ ૧૩ સું

મૃત્યુની ભેદ અને અંતિમ મિલન.

દુઃખ સ્વયં જ્યારે જ્યારે લક્ષ્મીનાથ વીરતાથી લડી રહ્યા હતા, પરંતુ શ્વિર વહી જવાથી તેમની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ. શરીર ઉપર પડેલા જખ્ખોની વેદના તીવ્ર હતી અને ધીમે ધીમે નજીક આવતા મૃત્યુના ભયુક્તાર તેમને સંભળાતા હતા.

તે જ રાણીસાહેબે પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર રામચંદ્રરાવને કહ્યું: “માફ મૃત્યુ એકાદ કલાકમાં આવી પહોંચશે, દરમ્યાન અંગ્રેજોના હાથમાં માફ થાય પણ ના જાય એવી રીતે તમે મને અહીંથી લઈ જઈ સુરક્ષિત રાખો અને તમારા પોતાના જ હાથથી અગ્નિસંસ્કાર કરજો. શ્વર્ગમાં આ શરીર પવિત્ર રહ્યું છે, મૃત્યુ પછી પણ તે યવનોથી અદૃશ્ય થાય એટલી સાવચેતી રાખજો.”

રાણીસાહેબનાં ઉપલાં વચનો સંભળી રામચંદ્રરાવની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેણે તુર્ત જ રાણીસાહેબને આ રજુસંગ્રામના સ્થાન—કોટાકીસરાઈની પાસે આવેલ એક મહારાજની જગ્યામાં લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરી.

રાણીજીને જોતાં જ મહારાજ સ્તબ્ધ બની ગયા, અવાક બની ગયા. સર્વને આ જોઈ આશ્ચર્ય થયું. પણ સમયસૂચકતા વાપરી મહારાજે પોતાની લાગણી અંતરમાં સમાવી દીધી અને રાણીજીને એક સુંવાળા મિઠાના ઉપર સુવડાવ્યાં અને તેમના ધા ધોષ નાંખી, પોતાની પાસે સંમુદેશી ઓપધી લગાડી તે ઉપર લૂગડાના પાટા વીંટી દીધા.

આ પ્રમાણે ધાને સહત મળવાથી લક્ષ્મીનાથ શુદ્ધિમાં આગ્યાં; એટલે તેમણે ત્યાં છીપાવવા પાણી માગ્યું. મહારાજે અંદર જઈ સ્વચ્છ જળ લાવી પાડ્યું.

એ દાસીઓ, રામચંદ્રરાવ દેશમુખ અને રઘુનાથસિંહ વગેરે સેવકો સાથે રાણી લક્ષ્મીબાઇએ બ્રિટિશ સેન્યથી દૂર ને દૂર નાસવા માંડ્યું. બ્રિટિશ સૈનિકાને હાથતાળી આપી વિજ્ઞાના અમકારાની જેમ રાણીસાહેબ અદૃશ્ય થઈ ગયા અને અંગ્રજોરોના મોટા સૈન્યમાં અંગ્રેજો રાણીસાહેબ જેવા ચૂર નોરી અને વીર સમણીને શોધી કાઢવા અસમર્થ થઈ પડ્યા.

લક્ષ્મીબાઇને પોતાના દેહનું, ધર્મનું અને જાતિનું અભિમાન હતું; તેથી મરણ પછી પણ યવનના સ્પર્શથી પોતાનો દેહ અપવિત્ર ન થાય તેટલા માટે જ તેમણે આ પુદ્ગલેશ્વરમાંથી ઉતરતી થડીએ નિરપાય ચલાવી આવતી પકડી હતી.

સૂર્યનારાયણ આ બીજણું હસાકાંડ જોઈ સરમાઈ ગયા હોય તેમ આકાશમાંથી કિતિજ ઉપર ઉતરવા લાગ્યા અને માનવી માનવી વચ્ચેના આ પરસ્પર લોહીરેડાણથી ધરમીદા બની; લાલચોળ મુખે અદૃશ્ય થઈ ગયા.

રાણી અને તેના આમજનો પાણુવાળી જોયો વગર ઘોડા કુદાવી જતા હતા, એવામાં માર્ગમાં એક નાનો જળપ્રવાહ એટલે ધોકો આગ્યો અને સિંધિયાનો મુદર ઘોડો ત્યાં જ અટકી ગયો. રાણીસાહેબે આ અણીને વખતે ઘોડાને ઉત્તેજન આપવા કંઈ કંઈ મુક્તિઓ કરી જોઈ; પણ તે સર્વ બેચેન થઈ અને ઘોડો ભાગી ઉભો હતો. સાંથી એક ડગલું પણ ચસ્યો નહીં.

લાગ્યની વિપરીતતાથી રાણીએ નિશ્વાસ નાંખ્યો; કારણ અંગ્રેજ ઘોડેસ્વારોની એક ટુકડી પાછળ દોડી આવતી હતી અને શું કરવું; શું ન કરવું તેની વિમાસજીમાં પડેલા લક્ષ્મીબાઇ ઉપર આ સ્વારો તૂટી પડ્યા. આવી નિરાધાર અને અસહાય સ્થિતિમાં પણ લક્ષ્મીબાઇએ દિગ્મત ન દારતા પોતાની પાણીદાર સમશેર ખેંચી સ્વારોની સામે ટક્કર લીધી. રાણીસાહેબની કાળની જીસ જેવી તલવારે તેમની સ્વામતા કરવા માંડી. એક સ્વારની સામે આપણું કંઈ ચાલતું નથી એ વિચારે તેઓ જમણા જરથી લડવા લાગ્યા અને એક સ્વારે વધુ સાહસિક બની રાણીસાહેબ ઉપર ધા કપો. આ ધાથી રાણીનો જમણો હાથ તૂટી પડ્યો; અને જમણી આંખ પુડી ગઈ, છતાં તેમણે કાબે દાથે પોતાના ઉપર ધા કરનારને આ ક્રોધમય સંસારમાંથી મુક્ત કર્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું

મૃત્યુની ભેટ અને અંતિમ મિલન.

દીપલ યવા છતાં લક્ષ્મીબાઈ વીસ્તાથી લડી રહ્યાં હતાં, પરંતુ શ્વિર વહી જવાથી તેમની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ. શરીર ઉપર પડેલા જખ્મોની વેદના તીવ્ર હતી અને ધીમે ધીમે નજીક આવીતા મૃત્યુના ભણકાર તેમને સંભળાતા હતા.

— પૂર્ત જ રાણીસાહેબે પોતાના વિશ્વાસુ સરકાર રામચંદ્રાવને કહ્યું: “મારું મૃત્યુ એકાદ કલાકમાં આવી પહોંચશે, હરમ્યાન અંગ્રેજોના હાથમાં મારું શબ પથ્થુ ના જાય એવી રીતે તમે મને અહીંથી લઈ જઈ સુરક્ષિત રાખો અને તમારા પોતાના જ હાથથી અમિસરકાર કરજો. જીવતાં આ શરીર પવિત્ર રહ્યું છે, મૃત્યુ પછી પથ્થુ તે યવનોથી ભ્રષ્ટ ન થાય એટલી સાવચેતી રાખજો.”

રાણીસાહેબનાં ઉપલાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રાવની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તેણે પૂર્ત જ રાણીસાહેબને આ રજૂસંઆમના સ્થાન—કોટાકીસરાઈની પાસે આવેલ એક મહારાજની જગ્યામાં લઈ જવાની વ્યવસ્થા કરી.

રાણીજીને જોતાં જ મહારાજ સ્તબ્ધ બની ગયા, અવાક બની ગયા. “સર્વને આ જોષ આશ્ચર્ય થયું! પથ્થુ સમયસૂચકતા વાપરી મહારાજે પોતાની લાગણી અંતરમાં યમાવી દીધી અને રાણીજીને એક સુંવાળા બિછાન ઉપર સુવશ્યાં અને તેમના ધાધોઈ નાંખી, પોતાની પાસે સંગ્રહેલી ઔપધી લગાડી તે ઉપર લગડાના પાટા વીંટી દીધા.

આ પ્રમાણે ધાને રાહત મળવાથી લક્ષ્મીબાઈ શુદ્ધિમાં આવી; એટલે તેમણે તૃપા છીપાવવા માણી માગ્યું. મહારાજે અંદર જઈ સ્વચ્છ જગ્યા તૈયાર પાડી.

“રાણી મીલા પછી લક્ષ્મીબાઈએ આંખો ઊંધાડી તો સામે મંગાદાસ મહારાજને બેઠેલા જોયા. રાણીને પણ આશ્ચર્ય થયું. ‘મંગાદાસ મહારાજ અહીં ક્યાંથી ? અત્યંત ધું એ માત્ર નિર્ભય મમજની બ્રમણ હતી ?’

“મહારાજ.....તમે કોણ ?” રાણીના અવાજમાં મંદતા હતી.

“રાણીશ્રી મને ન ઓળખો. મારું નામ મંગાદાસ.”

“કોણ મંગાદાસ ?” રાણી આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યા.

આ પ્રમાણે લક્ષ્મીબાઈ અને મહારાજ વચ્ચે વાતચીત ચાલતી હતી; ત્યારે રામચંદ્રસાવ વગેરે આમજનો અને સેવક, વર્ગ ઝુંપડીની બહાર બેસી વિશ્રાંતિ લેતાં હતાં.

રાણીએ ત્યારે બાલુ પોતાની નિર્ભય આંખો ફેરવી કોઈ નૂંધી એમ ખાતરી કર્યા પછી કહ્યું : “મહારાજ ! આટલો સમય ક્યાં હતા ? અને અહીં એકાએક ક્યાંથી ?”

— “રાણીશ્રી !” મહારાજના શબ્દોમાં કુખરી હતી : “આપની તમિષત્ જોતાં હું હુંકમાં જ પતાવીશ. ઝાંસી ખાલસા થતાં હું થોડો સમય તો કિલ્લાવાળા શિવાલયમાં નિવાસ કરી રહ્યો; પણ તમે ત્યાં કોઈ ફેરફાર ન આવવાથી અને કિલ્લાના સૈનિકોએ એ શિવાલયમાં આવવાની પુરસદ ન હોવાથી, બેત્રણ મહીના બાદ મેં ઝાંસીનો ત્યાગ કર્યો. જે હેતુથી એ શિવાલયનો હું પૂજારી બન્યો હતો તે હેતુ સરે એમ ન લાગતાં મેં ઝાંસીનો ત્યાગ કર્યો; અને તીર્થસ્થળોમાં ફરવા માંડ્યું. ફરીથી જ્યારે ઝાંસીમાં બેઠું થયું અને તમે ઝાંસીનો વહીવટ પુનઃ હાથમાં લીધો ત્યારે હું ત્યાં પાછો આવ્યો, પણ તે વખતે અંગ્રેજ સૈન્યે ઝાંસીને ઘેરા લાંબો હતો. તમે ઉપરે ગ્રામીણમાં આવી રહ્યાના સમાચાર મળતાં હું અહીં એક ઝુંપડી બાંધી રહ્યો છું. આ માટે બલ્લે છે ?”

“ના.”

“તમને એક દિવસ મળવાની આશાએ ?”

“મહારાજ—તમે કોણ ?”

અને મહારાજના મુખમંડળ ઉપર તેજની આભા પ્રસરી રહી.

“હું રાણીશ્રી ! હું મંગાદાસ મહારાજ !”

“હા ગગાદાસ મહારાજ ખરા, પણ મારી પાછળ આમ ભટકવાનું કારણ? મારા દર્શન માટે આટલી તપશ્ચર્યાનું કારણ? તમે ગગાદાસ મહારાજ નથી, તમે પેશવા બાહુરાવના સરદાર—”

“રામરાવનો પુત્ર શકરરાવ!”

“કોણ, શકરરાવ?” લક્ષ્મીબાઈ ચકિત થઈ ગગાદાસ મહારાજ સામે જોઈ બોલી ઉઠ્યા “મારો બચપણનો સોળતી શકર?”

“હા અને તમે—તું મારી બચપણની સાથી મનુબાઈ!”

થોડી પળ સુધી બંને જણાં સ્તબ્ધ બની એકમેક સામે જોઈ રહ્યા.

લાગણીવશ થવાથી, અને એકાએક ગગાદાસ મહારાજના રૂપમાં બાલ્યકાળના સાથી શકરરાવનો ભેટો થવાથી થયેલી લાગણીની અતિશયતાથી નિર્બળ થયેલાં રાણી વધુ નિર્બળ બની મૂંઝાવણ બની ગયા ચિંતાતુર ચહેરે ગગાદાસ મહારાજે પોતાની ઝોળીમાંથી ઔપચી લઈ સુંઘાડતા જ પુનઃ લક્ષ્મીબાઈ શુદ્ધિમાં આંખમાં એકે બોલી ઉઠ્યા “શકરરાવ! આખરે આપણે મળ્યા ખરા! જીવતાં મળાને દિલ જોવી વાત ન કરી શક્યા, પણ આ મૃત્યુને વખતે આપણે ભેટો થયો એ પણ દૈવયોગ જ છે! વિધિનું નિર્માણ કેટલું નિચિન છે!”

“રાણીજી! બ્યારથી તમે ગ્રાસીની રાણી થયા, સારથી જ મને તો સસાર ઉપર વિરાગ આવેલો છે અને સસારમાં હોવા છતાં વિરાગીની જેમ બહારથી તરીકે જીવન ગાળી રહ્યો છું, માત્ર તમારું નામસ્મરણ જ મારા જીવનને ટકાવી રહ્યું છે, પણ, હવે તમે વધુ શ્રમ ના લીઓ સ્વસ્થ થઈ પડી રહો તમને આરામ વળ્યા પછી આપણે નિરાતે વાતો કરીશું.”

“શકરરાવ! આજે આ આપણી છેત્ની જ મુલાકાત સમજ લો. હું હવે કાયમને માટે આરામ લેવાની છું, માટે જતાં પહેલાં એ વાતો કરી લઈએ, મારા શરીર ઉપર પડેલા ધા જેતાં, તેમાંથી વધી ગયેનું રૂધિર જોતા અને મારી અસકિત જેતાં, હું આટલુંવે બોલી શકું છું તે આશ્ચર્યની વાત છે! તમારી માનાનો જ આ પ્રતાપ છે!”

રાણીના મૃત્યુનો વિચાર આવતાં જ શકરરાવની આંખ સજળ બની ગઈ “રાણીજી! આપણા કાળમાં આવું જ લખ્યું દરો, નહિતર કંઈ

આમ, બને ? તમારા પિતા આપણને બહેને સાથે રમતાં-બેઠાં વારંવાર કહેતા કે આ બહેની બેઠી અદ્વૃત્ત બનશે અને બાંછરાવ પેશવા પણ આપણી ભાવિ પતિપત્ની તરીકે કલ્પના કરી આનંદ લેતા અને કામ વાર તો આપણી મરકરી પણ કરતા !”

“પરંતુ, આપણે મોટા થયાં, એટલે મારા પિતાની મહત્વાકાંક્ષા વિસ્તાર પામી, પેશવાના સરદારના પુત્રને જન્માષ્ટ તરીકે સ્વીકારવાનું તેને ન હતું, પણ હાંસીની રાણીની ખાલી પડેલી જગ્યા મારા દેહથી પૂરવાનો તેમને વિચાર આવ્યો અને એમ કરવામાં તેમને પોતાની પણ ઉત્તિ દેખાઈ, પણ, શંકરરાવ, જે એ વખતે મારી માતા જીવતી હોત તો તે કદાપિ મારા પિતાની ઇચ્છા-પ્રમાણે મને હાંસીની રાણી થવા મોકલત નહીં !”

“સદ્મીબાઈ ! તેથી જ તો કર્મની ગતિ મદન છે એમ કહેવાયું છે, તમે હાંસીની રાણી બની રાજવેશવમાં પડ્યાં, પણ મારા દુઃખનાં પાન ન હોતો. માફ થિય તો તમારામાં જ પડેલાયેલું હતું. એટલે બીજે ક્યાંમ કનેદ ન આપતા મેં તો તમારી પાછળ ફરી લીધી એમ કહું તો પણ ચાલે !”

“સત્ય છે ! શંકરરાવ ! તારી અડગતાને ! તું સાચો પ્રેમી છે ! અને હું પ્રેમની કસોટીમાંથી પાર ઉતરી નથી !”

“મનુબાઈ-ના-સદ્મીબાઈ-એમાં તમારેય દોષ નથી. તમારા પિતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તમે એટલી નાની વયમાં શું કરી શકો ?”

“પણ, શંકરરાવ ! મને એ બદ્ધ વારંવાર ખેદ થયો છે, જે સદ્મી હું રાણી બની, મને વેશવ મળ્યો, ચત્તા મળ્યાં; પણ સાચું સુખ, સાચો પ્રેમ-હિલમર દિલ મળ્યાં નહીં !”

“પણ, હવે તેનું શું છે ? ગઈ વાતનો અત્યારે શોક શા માટે કરવો ?”

“અરે શંકરરાવ ! શું એ ગઈ વાત માફ કરવાનો ભંજુ મને દક્ક નથી ? શું આ મૃત્યુની સ્થિતિ ઉપર સુરા છતાં મારા દિલની વરાળ બહાર કાઢવાનો પણ મને દક્ક નથી ?”

શંકરરાવે સદ્મીબાઈની કપડાંના ઉડાવતી પરન નાંખતાં કહ્યું : “તમને એ સર્વ દક્ક છે, પણ જે વાતનો ઉલ્લેખ કરવાથી મનને દુઃખ થાય તે શા માટે કરવી ?”

“શંકરરાવ !” લક્ષ્મીબાઈ નિર્મળ છતાં સતેજ યથા બેસી ઉઠ્યાં : “કાણે કહ્યું કે એ વાતથી મને દુઃખ થાય છે ? દુઃખ તો મેં આપી ઊંઘી બોગવ્યું છે. રાણી હોવા છતાં સ્ત્રી તરીકે મેં કશુંય સુખ બોગવ્યું નથી, અને પરવશ પડી અલ્પકાળમાં સૌભાગ્ય ગુમાવી બેસવાથી આપુંયે જીવન-સૌવનભર્યું જીવન મેં દુઃખમાં, માતનામાં, માનસિક વેદનામાં અને સંયમમાં વીતાવ્યું છે; શંકરરાવ ! બહારથી મનોહર દેખાતા જવાળામુખીની જેમ મારા અંતરમાં કેટલો દાહ છે, કેટલી જ્વાળા બળે છે, તે કાણ જાણી શકે ?”

“આપ શાંત થાઓ, સ્વસ્થ થાઓ ! આ સમયે આપને હું શી રીતે ધીરજ આપી શકું તે મને સમજતું નથી !” શંકરરાવે વાતની દિશા બદલવાના આશયથી આશ્વાસન આપવા માંડ્યું.

લક્ષ્મીબાઈએ મહામહેનતે પડખું ફરી કહ્યું : “શંકરરાવ ! મારો જીવ વધુ જાડો ઉતરતો જાય છે અને મારી શુદ્ધિ આછી થતી જાય છે, હવે હું બે ઘડીની મેમાન છું.....”

રાણી બાલતાં બાલતાં એકાએક અટકી જવાથી શંકરરાવે કહ્યું : “બાલો, કેમ બોલતાં અટકી ગયાં ? તમારા મનમાં જે હોય, જે ઇચ્છા હોય, જે વાસના રહી જતી હોય તે કહી નાખો ! શંકરરાવ પોતાના જીવ સાટે તે પૂરી કરવા યત્ન કરશે.”

પોતાની નિસ્તેજ થતી આંખો ઝાંખા પડતા દીવાના પ્રકાશમાં શંકરરાવ ઉપર સ્થિર કરીને રાણીજી બોલ્યાં : “શંકરરાવ, મહારાજ ગંગા-ધરરાવ સાથે પરણવામાં ઝાંસીની રાણી થવાની આકાંક્ષા મારા હૃદયમાં જાડી જાડી છુપાઈ હતી; એ આશા પૂરી થઈ ન થઈ, ત્યાં તો મહારાજનાં શ્રુત્યુતી હું રાણી મટી સામાન્ય સ્ત્રી બની મઠ, એટલે એ આશા અધુરીજ રહી ગઈ. પછી તો મને શ્રીમન્ત નાનાસાહેબ અને તાત્યાની પ્રેરણાથી હિંદુ પદ્માદ્યાદી સ્થાપવાની અગર ભગવો શુંકો ફરતો કરવાની અભિલાષા થઈ અને અંગ્રેજ સરકાર સામેના ઝંડમાં હું સામેલ થઈ. સાર પછી મારા મનમાં આ ભારતભૂમિને પરદેશીઓના પાશમાંથી મુક્ત કરવાની તમન્ના થઈ આવી. ઝાંસી ગુમાવવા છતાં, ઝાંસી પાછું નહીં મળે એવી ખાતરી છતાં, ખચ્ચ હું આંટલો સમય લડી રહી તે આ

દેશને વિદેશીઓની પરમજતામાંથી છોડાવવા, અને આજે મારા શરીર ઉપર જે જાખમો થયા છે અને જેમાંથી વહી ગયેલા રૂધિરથી હું એકાંત બની મૃત્યુચક્ષ્યા ઉપર સૂતી છું અને સ્વર્ગ તરફ સંચરી રહી છું તે પણ માતૃભૂમિની મુક્તિ ખાતર—”

આટલું બોલી ચાક ચડી આવવાથી લક્ષ્મીબાઇ બોલતાં અટકી ગયાં. એટલામાં કુમાર દમોદરરાવ, રમચંદ્રરાવ વગેરે આમળનો અંદર આવી બેઠા. તે સર્વ રાણીના આ અંતઃકાળના સમયથી રતબંધ અને અવાક બની ગયા હતા.

“શંકરરાવ, માતૃભૂમિની મુક્તિનું અધુરું રહેલું કાર્ય કેવું પૂરું કરીશ તારાથી તે પૂરું થશે? શંકરરાવ?” લક્ષ્મીબાઇ વિસ્ફારિત નયને શંકરરાવની સામે જોઈ રહ્યાં.

શંકરરાવે થોડી વારે સુધી કગોળવાળ ન આવવાથી લક્ષ્મીબાઇએ કહ્યું: “જે માતૃભૂમિની ખાતર, જે દેશભક્તિની ખાતર મેં તમામ વેશવ અને રાજસત્તાનો લાભ કર્યો, તમામ સુખને લાત મોરી મૂક્યુંને વહાલું કયું, તે માતૃભૂમિને આટે તને કશું પણ લાગી આવતું નથી? શંકરરાવ! જેમ તે મારી પાછળ ફરી રીધી, સાધુ બન્યો, બ્રહ્મચારી બન્યો, ગામગામ રૂપ્યો, તેમ તારી માતૃભૂમિની ખાતર ન કરી શકે? શું મારા જેવી સામાન્ય સ્ત્રીના સૌંદર્ય કરતાં માતૃભૂમિનું સૌંદર્ય તને વધારે આકર્ષક નથી લાગતું? શું માતૃભૂમિની બકિત કરતાં, દેશપ્રેમ કરતાં એક સ્ત્રીનું આકર્ષણ સ્ત્રી વરફનો પ્રેમ વધી ગયો?”

શંકરરાવ હવે ચૂપ રહી શક્યો નહીં. તે બોલી ઉઠ્યો: “રાણીસાહેબ! આ-સમગ્ર એક પ્રકારની ઘેલછાવાળી મનોદશા છે. કાષ્ટને એક પ્રકારની ઘેલછા હોય છે, તો કાષ્ટને બીજા પ્રકારની ઘેલછા હોય છે. તમને દેશ-ભક્તિની ઘેલછા લાગી, આ યીમન્ત નાનાસાહેબ અને તાત્પાસાહેબને પણ ભારતવર્ષમાં બગવો હુંડો ફરકાવવાની ઘેલછા લાગી છે, મુમલમાન અંગ્રેજોને દિલ્હીમાં અને તેથી આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરીથી ખુરશીમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઘેલછા લાગી છે, કંપની સરકારને બાબોયે દિંદુસ્તાન યુનિયન જેઠ-અંગ્રેજ, સહનતનીયે લાવવાની ઘેલછા લાગી છે; અને મારા જેવાને તમારા પ્રેમની ઘેલછા લાગી છે. આ સર્વ એક પ્રકારની

ધેણછાજ છે, માત્ર તેના પ્રકાર જુદા જુદા છે. એ સર્વ એક પ્રકારના નસા છે અને નસામાં ચક્રચૂર બનેલો માણસ સુખદુઃખની પરવા નથી કરતો; તેમ આવા કોઈ એક નસામાં સપડાએલો માણસ સુખદુઃખની પરવા ઇશી કરતો.”

“પણ સંકરરાવ !” રાણીએ નખળી આંખો વધારે ખદારાદી પૂછ્યું: “શું આ બધા નસા, આ બધી ધેણછા એક સરખી કે ઇશી ફેર ?”

“રાણીસાહેબ ! નસાના પ્રકાર જુદા, પણ તત્ત્વ તો એક જ. નસો કરનાર માણસ જેમ જાન બૂલી ગમે તે કરી જેસે તેવી જ રીતે દેશભક્તિ, ઓભક્તિ, પતિભક્તિ, પ્રભુભક્તિ, ધનભક્તિ કે પછી ગમે તે ભક્તિવાળો માણસ પણ ભક્તિના નસામાં, એ માની લીધેલા કર્તવ્યની ધેણછામાં ગમે તે કરી જેસે છે.”

“પણ કોઈ ઓ, પુરુષ, પ્રાન, વૈભવ કે સંપત્તિની ધેણછા કરતાં માનુષ્યમિતી ધેણછા શું વધારે શ્રેયસ્કર નથી ?”

“કદાચ તમે કહો છો તેમ કશે, પણ મને સંકા છે. મને એક કરતાં ખીજે નસો ચડિયાતો નથી લાગતો, પણ કદાચ મારી જૂલ થતી હોય !” સંકરરાવે રાણીનું મન હેલતી થડીએ ન કુઃખવવાનો નિશ્ચય કરી સંભ્રમવાળો સંહિગ્ધ ઉત્તર આપ્યો.

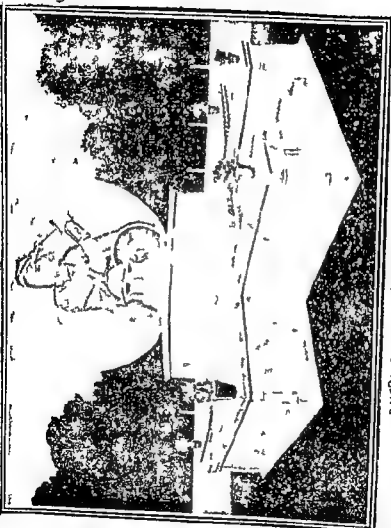
તે મનમાં ગણગણ્યો: “બધા જ નસા સરખા છે, એમાં સારો નરસો કોઈને કહી શકાય તેમ નથી અને આખરે એ સર્વનો હેતુ તો માત્ર આત્મસંતોષ, આત્મતૃપ્તિ સિવાય ખીજે શી છે ? એક યા ખીજે પ્રકારે, એક યા ખીજા સાધનથી સર્વ કોઈ વાસનાની તૃપ્તિ ફેરે છે અને આત્મસંતોષ અનુભવે છે. વાસના એટલે વાસના, પછી તે ગમે તે પ્રકારની હોય, તેમાં ચક્રતા ઉતરતાપણાનો સંભવ જ નથી !”

અસંકલિતને લીધે વધુ ધીમા થતા અવાળે રાણીએ કહ્યું: “સંકરરાવ ! આવા વિચારો ક્યાંથી મેળવ્યા ? શું આથી જ તમે આ સ્વતંત્રતાના સંભાગથી અલગ રહ્યા છતાં ?”

“રાણીજી ! જવા દો એ વાત ! એ વિચાર આપોઆપ જ એકાંતના લાખા ચિતન પછી આવ્યા છે. તે સાચા છે કે ખોટા છે તે હું કહી

(Եւս նոյն եւ ըստ նոյն արարած է ինչպէս
 ինչպէս Երանայի մարտն ինչպէս)

Եւս, Եւս

“સુરપ આ કુમારને સાચવજો, તેને દુઝાવા દધય નહીં કે દુ ખી થવા નહીં, અને એને એવી રીતની તાલીમ આપજો કે તે પોતાની માતાને, પાતાની માતૃભૂમિને, ઝાંસીને અને હિંદુસ્તાનને ભૂલી ન જાય ! જે અગ્રેજોએ તેની માતા પામેથી ઝાંસી ખુશ્તી લીધું છે અને જે અગ્રેજોની સાથે યુદ્ધ કરતાં તેની માતા મૃત્યુ પામી છે તે અગ્રેજોને એ ભૂલી ન જાય, એટલું ધ્યાન રાખજો અને.....”

રાણી બોલતા અટક્યાં, તેમને ગળે શોષ પડતો હતો, તેમણે પીના પાણી માગ્યું. શકરરાવે તુર્ત જ ઠંડું જળ તેમના મુખમા રેણુ, એટલે લક્ષ્મીબાઈ આગળ બોલ્યાં

“—અને એ મોટા થાય ત્યારે તે જો આ બધી વાત ભૂલી જાય, તો મારી વતી કહે જે કે, ‘એકદિ હાથે તારી માતા જેની એક બી—અન્યા અગ્રેજો સાથે યુદ્ધ બેસી સમરાંગણમા મૃત્યુ પામી, તો પત્ની તુ તો પુરુષ છે, મદદ છે, તારાથી વધારે નહીં તો એટલુંયે નહીં થાય ?’”

રાણીનો અવાજ શકરરાવ માઝ માઝ સંભળી શકતો હતો. અવાજ ઊંડો જતો હતો અને અંખો પણ પડે મીચાતી જતી હતી. છુઝાતા હીપકનો છેત્નો પ્રકાશ પડતો હતો

“લક્ષ્મીબાઈ ! આપની ધૃઢતા પ્રમાણે કરીશ, કુમારની તમે જરાય ચિંતા ન કરશો. મારા દેહમાં જ્યાં સુધી જીવ હશે ત્યાં સુધી તેનો વાકા વાળ થવા નહીં દઉં—”

“કુમાર !” રાણીએ કુમારને માથે હાથ મૂકી કહ્યું : “બેટા ! મજા તારૂં રક્ષણ કરશે !”

અતઃ સમય આવી લાગ્યો હતો. શકરરાવે કુમારને લક્ષ્મીબાઈ પાસેથી દૂર લઇ જઈ બીજાના હાથમાં સોંપ્યો અને પોતે લક્ષ્મીબાઈની સામે બેઠો રહ્યો.

રાણીએ પાસું ફેરવ્યું અને તે સાથે અંખો પણ ફેરવી નાંખી ! ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈના મૃતદેહ પચારીમાં અચેતન જેવો પડી રહ્યો શકરરાવ સુત્પન્નનરક બની એ અચેતન દેહવશિ તરફ વિરહારિત નયને બેઠો રહ્યો !

પરિશિષ્ટ

આંસીને લગતી સંક્ષિપ્ત માહિતી

(૧) ભૌગોલિક

આંસી જિલ્લો સંયુક્ત પ્રાંતોના અક્ષાંશબાંધ વિભાગમાં નૈઋત્ય ક્ષેત્રમાં આવેલો છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૭૬૨૮ ચોરસ માઇલનું છે. આ જિલ્લાના બે વિભાગો છે અને તેનો આકાર 'pear' જેવો જ નામના ફળ કંદુર જેવો મળતો આવે છે. બન્ને વિભાગો સહિદી પટ્ટીથી જોડાયેલા છે. ઉત્તર વિભાગ પૂર્વ-પશ્ચિમમાં પથરાયેલો છે અને તેની ઉત્તર ગ્વાલીયર અને સમઘરના રાજ્યો તથા જમ્મોન જિલ્લો આવેલો છે. પૂર્વ આવેલી ધસાન નદી તેને હમીરપુરથી અને જુદેલખંડના નાના રાજ્યોના કેટલાક ભાગોથી છુટો પાડે છે. દક્ષિણે વોરછા સંસ્થાન આવેલું છે અને પશ્ચિમે દત્તિયા, ગ્વાલીયર અને ખનીઆધાનાનાં સંસ્થાનો આવેલાં છે. દક્ષિણે વિભાગની સરહદ અત્યંત અસ્પષ્ટ છે, તેમાં દેશી રાજ્યોના કેટલાક પ્રદેશોનો સમાવેશ થાય છે, તેમ જ ઇટલાક મિટિલ ગામડાંઓ પાટણનો દેશી રાજ્યોનાં ધુસી ગયેલાં છે, દક્ષિણ વિભાગ ઉત્તર દક્ષિણ આવેલો છે, તેની પશ્ચિમે તથા નદી છે, જે તેને ગ્વાલીયરથી જુદો પાડે છે, દક્ષિણે મધ્યે પ્રાંતોના સાગર જિલ્લો આવેલો છે અને પૂર્વે ધસાન અને જમની નામની નદીઓ આવેલી છે, જે તેને જુદેલ સંસ્થાનોથી અલગ પાડે છે.

આ જિલ્લાનો કુદરતી દેખાવ વિવિધતાવાળો છે અને કેટલાક નૈસર્ગિક દેખાવો તો અતિ સુંદર છે. છેક દક્ષિણમાં જમીન સડુથી વધારે ઉચી છે અને તે આગળ વધતાં વિંધ્યાચળની તળેટી સાથે મળી જાય છે. આ વિભાગમાં નાની મોટી ટેકરીઓ પથરાયેલી છે અને કેટલીક તો સમુદ્રની સપાટી કરતાં ૨૦૦૦ ફીટ ઉચી છે, ટેકરીવાળો પ્રદેશ બાકી કરતાં ખાડાની જમીન કાળી માટીવાળી છે. જમીનનો ઢોળાવ નૈઋત્યમાંથી ધસાન ખુણા તરફ છે અને નદીઓ સામાન્ય રીતે બે જ દિશામાં વહેતી છે.

દર વરસે સરાસરી ૪૧ ઈંચ વરસાદ પડે છે; નાથબ-ખુણાના પ્રદેશમાં ૩૪ ઈંચ પડે છે, બ્યારે અમિ ખુણાના પ્રદેશમાં ૪૧ ઈંચ પડે છે, શીપાબામ ધણીવાર પવનનાં સખત તોફાન ઉપડે છે. અને તેથી ડાહ્યાઈ વાર ઢોરની ખુણારી થાય છે.

(૨) ઐતિહાસિક

જાસી જિલ્લા એ મિટિયા જિલ્લામાં* તરીકે જાણખાતા પ્રદેશનો એક ભાગ છે. જાસીના ઇતિહાસ એટલે એક વેળા એ પ્રદેશ ઉપર શાસન કરતા પંદેલ અને જિંદલવંશીનો ઇતિહાસ. ગ્રામીન દંતકથાઓ ઉપરથી સમજાય કે તેનો ઉત્તર ભાગ પરિહાર અને કાઠી રાજપૂતોના તાબામાં હતો અને દક્ષિણ ભાગ ગોડ નામના લોકોના તાબામાં હતો. ઇ. સ. ના નવમા સદીમાં ગઢોલાના અંદેલ રાજપૂતો આ જિલ્લાની પૂર્વ આવેલા પ્રદેશનો સત્તાધીશ થઈ પંજા, પશુ તેમજ પોતાની સત્તા આ પ્રદેશ ઉપર ૧૧ માં સદીમાં વિસ્તારી. તેમજ મંદિરા અને તલાવોના રૂપમાં પોતાના શાસનની ધણી પાટણીરીઓ પાછળ મૂકી છે. ૧૧૮૨ માં પૃથ્વીરાજ ગઢોડે જિલ્લા મહાન અંદેલવંશના રાજાને હરાવ્યા પછી અને ૧૨૦૨-૦૩ માં કુતબુદ્દીનની સરદારી નીચે અને સને ૧૨૪૪ માં અલતમશની સરદારી નીચે મુસલમાનોના આક્રમણ પછી દેશમાં અંધાધુની અરાજકતા પ્રસરી રહી. હરમાન

* જિલ્લામાં એટલે જિલ્લા લોકોનો પ્રદેશ. આ નામ સંઘીએ દેવાયલો. ચાલે છે, તે આ પ્રમાણે:- (૧) કાશીમાં પંચમ નામનો રાજા હતો તેના બાહ્યોએ જલોન્મત થઈ તેને ગાદી ઉપરથી ઉઠાવી મૂક્યો. ત્યારે તે કુભાંગી રાજા બન્યો. મરતો વિશ્વાદ્રિમાં ગયો અને પ્રસિદ્ધ વિશ્વવાસિની દેવીની રાજ્ય મેળવવા માટે આરાધના કરવા માંડી. રાજાએ દેવીને પોતાનાં અંગે કાંઈને ખસિ આપવા માંડ્યો, ત્યારે દેવીએ મત્સ્ય રૂપે આવી રાજાને હાથ પકડી તેને રાજ્ય પાડું મળશે, એવો આશીર્વાદ દીધો. રાજાનાં ઉદાયેલાં અંગમાંથી શ્વિરનાં જિંદુ પડ્યાં, તેથી તેના વંશને જિંદલ કહેવાયા. (૨) કાશીના રાજાને મોઈ દરેક નામનો બાવાત, એક છાત્રીને લઈ આજ્ઞનમાં જઈ રહ્યો હતો. કાદી આવેલી છાત્રી તે 'જિંદી' એટલે કાશી, એમ ત્યાંના લોક કહેવા. તે વરસે એક સભા કેટલાક કાળ પછી એ છાત્રીને એક તેના પર મોહી પડ્યો; દરેકને સાંસાં સાંસાં વચન આપી રાજાએ તે છાત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં અને તેનાથી એ પ્રભુ હત્યક થઈ તે જિંદલ અપર જિંદલ કહેવાઈ. જિંદલ નામના રાજાએ અઘાંપિ જિંદલજંદના કિલ્લા આદિ સંસ્થાનોમાં રાજ્ય કરે છે.

ખંભાર નામની જંગલી જાતિ, જે ચંદેલવંશના રાજપૂતોની દાસ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે અને દાસ જેની દલગી (Menial) જાતિમાં ગણના થાય છે, તેમણે કેટલો સમય સુધી એ પ્રદેશનો કબજો રાખ્યો અને કહેરાનો કિસ્સો બંધાવ્યો. આ કિસ્સો અત્યારે સિદ્ધિમાં સરહદની બહાર પણ તદ્દન નહોતો વેરછા સંસ્થાનમાં આવેલો છે. (પ્રસ્તુત નવલકથામાં પણ આ કિસ્સોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.)

ત્યારબાદ તેરમા કે ચૌદમા સૈકામાં છુંદેલાઓ સત્તામાં આવ્યા અને તેમણે ખંભારને ઢાંડી કાઢ્યા. આ છુંદેલા રાજપૂતોના એક સરદાર રૂદ્રપ્રતાપનો સરદાર તરીકે બાબરે સ્વીકાર કર્યો હતો અને તેના પુત્ર ભારતીચંદે ૧૫૩૧ માં વેરછા નામનું શહેર સ્થાપન કર્યું. ધીમે ધીમે છુંદેલા રાજપૂતોની સત્તા આ આખાં જિલ્લા ઉપર અને આજુબાજુના પ્રદેશ ઉપર, વિરતાર પામતી ગઈ અને ઉપરે મોગલ શહેનશાહોની સત્તા સામે ખુદશો પડકાર કરવામાં આવ્યો.

સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં વેરછાની ગાદી ઉપર વીરસિંહદેવ નામનો રાજા શાસન કરતો હતો. તેણે પોતાના શાસનકાળ દરમ્યાન ઝાંસીનો કિસ્સો બંધાવ્યો. આ વીરસિંહદેવે શાહજહાં સહીમની ઉશ્કેરણીથી અકબરના માનીતા દિવાન અને ઇતિહાસનવેશ અબુલફઝલનું ખૂન કરવાથી અકબર તેના ઉપર અતિશય રોષે બરાબો; અને એક સૈન્ય મોકલી તેના ઉપર આક્રમણ કર્યું, પણ ૧૬૦૨ માં એ સૈન્ય હારીને પાછું આવ્યું. ૧૬૦૫ માં જ્યારે જહાંગીર દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે વીરસિંહદેવને મારી બક્ષવામાં આવી એટલું જ નહીં પણ શહેનશાહ જહાંગીરનો તે અતિશય માનીતો બની ગયો. જ્યારે ૧૬૨૭ માં શહેનશાહ જહાંગીર મૃત્યુ પામ્યો અને શાહજહાંન ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે વીરસિંહદેવે ફરીથી બળવો કર્યો, પણ તેમાં તે સફળ થયો નહીં અને થોડા સમયમાં મૃત્યુ પામ્યો. શાહજહાંને તેની જગીર સુદાં જમ કરી લીધી. એ સમયથી તે છેક ૧૭૦૭ માં દિલ્હીની ગાદીએ બહાદુરશાહ આવ્યો. આ સુધી ઝાંસી સંસ્થાન મોગલ પાદશાહોની દુર્ગમતમાં રહ્યું, બહાદુરશાહે હવસાદ રાખ્યો તે બધી ઝાંસી એક સંસ્થાન તરીકે બદલી આપ્યું.

રાજા જનસાલ જાતનો પરમાર રજપૂત હતો, અને પત્નામાં તેને રાજગાદી હતી. એના પિતાનું નામ ચંપતરાવ હતું. જનસાલ હિંદુધર્મી જિભાની અને ચરવીર હતો. આખા હુંદલખંડ ઉપર તેની હકુમત હોવાથી તેની પાસે સારી સંપત્તિ અને વૈભવ હતો. હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર એને યશોમાન થતા હતા. રાજા જનસાલનો રાજવહીવટ ઉત્તમ પ્રકારનો હોવાથી પ્રજા તેના ઉપર પ્રસન્ન હતી.

રાજા જનસાલ વૃદ્ધ થતાં માળવાનો સુબેદાર અને અલ્હાબાદનો નવાબ મહમદખાન બંગલાએ બેબલો સાથે મળીને તેના ઉપર સ્વારીએ કરવા માંડી. આ બળવાન શત્રુઓ સામે તે એકલો મધ્ય શકે તેમ નહોતો; એટલે કાષ્ઠની પણ સહાય મેળવવાનો તેને વિચાર આવ્યો, પણ કાષ્ઠ ઠકાણે નજર ન પડવાથી તે નિરાશ બને મદોત્સાહ બની ગયો. આખરે તેને મહારાષ્ટ્રમાં જનપતિ શાહુ મહારાજના મુખ્ય પ્રધાન રાજકુશળ બાજરાવ પેશવા સાથે આવ્યા અને તરત જ પેશવા ઉપર પત્ર લખી તેમને જણાવ્યું કે તમારે હુંદલખંડમાં મારી મદદે મોટી સેના મોકલી એક વૃદ્ધ રજપૂત રાજાને મુસલમાનોની કાઠમાંથી મુક્ત કરવો.

શ્રીમંત જનપતિ શાહુ સરકારની અનુદા લઈ બાજરાવ પેશવા સૈન્ય સાથે એકવીસ દિવસે હુંદલખંડમાં જઈ પહોંચ્યો. તુર્ત જ લડાઈ થઈ મરાઠા સૈન્યે મુસલમાનોના લશ્કરને હિતભિન્ન કરી નાંખ્યું અને મહમદખાન બંગલા જીવ લઈ નાસી ગયો. પત્નામાં બાજરાવ અને જનસાલ રાજાનો સંમેલન સમાગમ થયો. જનસાલ રાજાએ તેને કેટલોક માત્ર નજર કર્યો. ઉપરાંત તેને બાજરાવ પેશવાને પોતાના તૃતીય પુત્રશ્વ ગણી મરતી વેળાએ પોતાના ત્રણ કરોડ રૂપિયાની ઉપજવાળા પ્રદેશમાંનો એક કરોડ રૂપિયાની ઉપજનો માત્ર બક્ષીસ આપ્યો.^૧

આ પ્રમાણે બક્ષીસમાં મળેલા એક કરોડ રૂપિયાની ઉપજના પુલકને ત્રણ લાગમાં વહેંચી નાંખી, શ્રીમંત બાજરાવ પેશવાએ તેની ઉપર

૧ જનસાલને જન્મ શબ્દેવ અને હરદેવ બે કુવરો હતા. તથાપિ મરાઠી ભાષા મંથરમાં બાવન પુત્ર હતા એમ લખેલું છે, વળી લખ્યું જન્મમાં એક પુત્ર લખ્યું છે, કે, જિલ્લિસિદ નામના રાજકુવરે તો મહમદખાન બંગલને દારૂ આપવામાં મદદગારને યજ્ઞી મદદ કરી હતી. આને મદદ કરી, તમારે પુરાવો મળતો નથી.

ત્રણ સુખા નીચ્યા. ગોવિંદપંત જુદેલને પહેલો સુખો હરાવી તેના તાબામાં સાગર, ગુલસરાઈ ને જલવણુ વગેરે ચાલીય લાખ રૂપિયાની ઉપજનો પ્રદેશ સોંપ્યો.* મસ્તાનીથી બાજીરાવ પેશવાને સમશેર બહાદુર નામે એક પુત્ર થયો હતો, તેને બીજો સુખો બનાવી તેના તાબામાં બાંદા અને કાશ્મી વગેરે ચાળીસ લાખની ઉપજનો પ્રદેશ સોંપ્યો. તે પોતે જીવી મરણ પામ્યો, તેથી તેના તાબાનો મુલક પાછળથી સિંધીવાને સોંપવામાં આવ્યો હતો.† બાકીનો વીચ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો પ્રદેશ નારાયંકર નામના એક યુરવીર સરદારને સોંપી. તેની સુબેદારી તેને આપી હતી. આ વીચ લાખનો મુલક તે જ હાંસી પ્રાંત.

ઇ. સ. ૧૭૫૬ ની સાલમાં પૂર્વના ગોસાવી રાજાએ બંક કરી પેશવાના સુબેદારોને નસાદી મૂક્યા. પેશવા સરકારને આ બાબતની જાણ થતાં તેમણે રઘુનાથરાવ હરિ ને વાગકર નામના એક યુરવીર સરદારને જુદેલખંડ તરફ મોકલ્યો. તેણે હાંસી આવી ગોસાવીનો દોર તોડી પાડ્યો અને પેશવાની સત્તા સ્થાપિત કરી. આ પરાક્રમના બદલામાં રઘુનાથરાવને વંશપરંપરા માટે હાંસીની સુબેદારી મળી.

રઘુનાથરાવે પૂર્ત જ મોટી ફાજ જમાવી જે ગોસાવી હંગો ફિસાદ કરતા હતા તેમને પોતાના તાબામાં લીધા. આનંત, આબાત, આખાત અને નાગા નામે તેમના ચાર અખાડા હતા. એ દરેક અખાડામાં એક એક હજાર માણુસ રહેતાં હતાં, દરેક ગોસાવીને માસિક ચાર રૂપિયાનો પગાર બાંધી આપ્યો હતો. લડાઈને પ્રસંગે પેશવા સરકારને મદદ કરે તો જે હાંડ મળે તેમાંથી તેમને અરધો લાભ મળે, એવો નિયમ હતો. આ

* ગોવિંદપંત જુદેલને પાણીપતની લડાઈમાં નજીબખાન શાહિજાદાએ મારી નાંખ્યો, ત્યારે એને બિપુત્ર હતા. કાશ્મીનું રાજ્ય કેટલાક દિવસ તેણે ચલાવ્યું અને હાલ તેના વંશજોની પાસે સાગર મુલક પૈકી ગુલસરાઈ વગેરે ત્રણ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો પ્રદેશ માલુ છે. ગુલસરાઈના નિવમાન (ઇ. સ. ૧૯૨૦ પહેલાં) રાજાનું નામ રાજા આલમારામ બાબા બહાદુર છે.

† ઈ. સ. ૧૮૧૭ની સાલમાં બાંદા પ્રાંત અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા ક્યો અને સમશેર બહાદુરના વંશજોને ચાર લાખની નિમણૂક બાંધી આપી. હાલ (ઇ. સ. ૧૯૨૦ પહેલાં) તેમનાં વંશજો ઘોઢામમાં રહે છે, જેમને વર્ષ દિવસે અંગ્રેજ સરકાર તરફથી માત્ર તેર હાજાર રૂપિયાનું પેન્શન મળે છે.

લોહા દુધિયાર તરીકે તલનાર, બાણ, બંદુક, તીરકામઠાં અને ઉંટ ઉપરનું જંગળો (લાંબી બંદુકો) વાપરતા હતા. ગોસાવી સૈન્યની સંદાયથી રઘુનાથરાવે શુંદેલખંડની ત્રીજી બરીફ સંસ્થાનો પોતાની હકુમતમાં આપેલ હતા અને આ સંસ્થાનો પરસ્પર ટંટા વખતે જાંસીના સુબેદારોની મદદ લેતા તેના બદલામાં તેઓ પાંચ-છ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપતાં હતાં. આ કાર્યમાં રઘુનાથરાવને તેના ભાઈએ લક્ષમણરાવ તથા શિવરામભાઈની ધણી મદદ મળી હતી.

રઘુનાથરાવે જેઠ થયા પછી જાંસીની સુબેદારી પોતાના નાનાભાઈ શિવરામભાઈને આપી. બાકી રહેલું આયુષ્ય ઇશ્વરચિતનમાં ગાળેવા તેમણે કાંચીવાસ કર્યો અને ૧૭૯૬ માં લાંબુ તેમણે ઠેલાસવાસ કર્યો.

શિવરામભાઈ પણ બહુ ચરવીર હતા. તે વખતે પૂનાના ઈરબારમાં અધાધુની જેવું યજ્ઞ રહ્યું હતું. સર્વ પ્રતિ ઉપરની દેખરેખ બોલી ચવાથી પેશવાને ખંડણી આપી તેમને નામે રાજ્ય કાર્યભાર કરનારા સુબેદારો ધીરે ધીરે સ્વતંત્ર થવા માંડ્યા હતા. શિવરામભાઈએ પણ આ તકનો લાભ લઈ જમા ખર્ચની યાદી પેશવાને મોકલવાનું બંધ કર્યું.

શુંદેલખંડમાં શિવરામભાઈ અંગ્રેશર હતા, તેથી બ્રિટિશ સરકારે તેમની દોસ્તી કરવાનો ધાટીતાપ્યો. એ વખતે અંગ્રેજોનું હિંદુસ્તાનમાં ખંડુ જોર નહોતું, પણ પેશવા સરકારની સાથે વસાઈનું તહેનામું થયા પછી મરાઠા સામ્રાજ્યમાં તેમનો અંશુપ્રવેશ થયો હતો. લેક સાહેબે શિવરામભાઈ અને બ્રિટિશ સરકારનો નવીન સ્નેહ સંબંધ બાધવાને માટે તાબ ૧૮૦૧ નવેમ્બર સને ૧૮૦૩ ની સાલમાં ઇંગ્લેન્ડ ખાન નામે વકીલને વચમાં રાખી એક 'વજીબલિ અર્જ' નામનો મૈત્રી સંબંધક બહિષો તેમના ઉપર મોકલાવ્યો.

આ મૈત્રી પત્રથી શુંદેલખંડના મુખ્ય સુબેદાર શિવરામભાઈ અંગ્રેજ સરકારને અનુકૂળ થયા, એટલે ૧૮૦૪ માં અંગ્રેજોની ફોજ લઈને કેપ્ટન બેલીસે શુંદેલખંડમાં આવ્યો. લેક સાહેબ અને ચવનર જનરલના હુકમથી કહારા મુકામે તા. ૬ ફી ફેબ્રુઆરી સને ૧૮૦૪ ને દિવસે નવ દલમનું એક તહેનામું કર્યું તેના સારાંશ આ પ્રમાણે હતો:

“ભાઈ અને બ્રિટિશ સરકાર પરસ્પર મિત્ર થયા છે, સંકટને વખતે પરસ્પરને મદદ કરવી, શિવરામભાઈએ યુરોપ ખંડના કાષ્ટ પણ રાજ્યના

અથવા જમતના બીજા કોઈ લોકને અંગ્રેજ સરકારની અનુમતિ સિવાય પોતાના રાજ્યમાં નોકર રાખવા નહીં અને પૂર્વની માફક બાઉસાહેબે પેશવા સરકારને અંગ્રેજી આપવી વગેરે. "

શિવરામભાઈએ આ પ્રમાણે ૧૮ વર્ષ સુધી ઝાંસીનો રાજ્ય કોરભાર ચલાવ્યો. ૧૮૧૪ માં જ્યારે તે મહા પક્ષા, ત્યારે પોતાના પૌત્ર રામચંદ્રરાવને ઝાંસીની સુબેદારી આપી, તથા વિશ્વાસુ કાર્યભારીઓને રાજ્ય વ્યવસ્થા સોંપી પોતે શ્રીક્ષેત્ર ધર્માવર્તમાં જઈ વાસ કર્યો.

કૃષ્ણરાવ, રઘુનાથરાવ અને મંગાધરરાવ, એ ત્રણ પુત્રો તથા બે પુત્રીઓ મળી શિવરામભાઈને પાંચ સંતાન હતાં. બાઉસાહેબની દયાતીમાં જ કૃષ્ણરાવ ૧૮૧૧ માં મરણ પામ્યો હતો, તેથી તેના પુત્ર રામચંદ્રરાવને ઝાંસીની સુબેદારી મળી. રામચંદ્રરાવ સગીર વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો કાર્યભાર તેની માતૃશ્રી સખુબાઈ અને સંસ્થાનનો જૂનો દિવાન રાવ ગોપાળરાવ બાઉ સંભાળતાં હતાં. એ વખતે પૂનામાં પેશવા સરકાર રંગરાગ અને મોજમજલમાં મશગૂલ હતા, તેથી પેશવાઈની સર્વ સત્તા બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં જઈ પડી. ૧૮૧૭ ના જૂનની તા. ૧૩ મીએ પેશવાની વતી બ્રિટિશ સરકાર સાથે કરવામાં આવેલા તહનામાની ૧૩ મી કલમ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારે રામચંદ્રરાવને ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપિત કરવા માટે ઝાંસીના સુબેદાર રામચંદ્રરાવની સાથે પિત્રીની જાવણીમાં ૬૨ કલમોનું નવું તહનામું કર્યું. તે અનુસાર બ્રિટિશ સરકારે ઝાંસી સંસ્થાન રાવરામચંદ્રના કુળમાં વંશપરંપરા ચલાવવાનું કલુલ કર્યું; તેમ જ રાવરામચંદ્ર અને તેના વંશજોએ અંગ્રેજ સરકાર સાથે રાજબક્ષિતથી, ધર્માન અને ધૃતપ્રારથી મૈત્રી રાખવી તથા સંકટ સમયે પરસ્પરને મદદ કરવી એમ ઠરાવ્યું.

રામચંદ્રરાવની માતૃશ્રી સખુબાઈ દૂર અને કોંધી સ્ત્રી હતી, રામચંદ્રરાવ ઉમરે પદોચ્ચતાં સ્વતંત્રપણે રાજ્યકારભાર કરવા લાગ્યો. સખુબાઈને આથી ધર્મી આવી અને તેથી તેનો ધડો લાડવો કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. રામચંદ્રરાવને ઝાંસીના લક્ષ્મી તળાવમાં ન્દાવાનો સોખ હતો; ત્યાં તેણે પાણીની નીચે ધારવાળા બાલાઓ રેપાવ્યાં. આ છલખાણની રામચંદ્રરાવના રક્ષક લાડુ કાદખરને અગાઉથી અંધ આવતાં, સખુબાઈની

બાહુ નિષ્કળ ગઈ અને તેનું પોષણ ખુલ્લું પડી ગયું. પણ ભાંડુ કાઢ્યાંક સંધુમાધના કોષનો ભોગ બની મારાને, હાથે માથો મથો. રામચંદ્રના સ્વભાવે ગરીબ હોવાથી તેણે પોતાની માતૃશ્રી ઉપર વેર લીધું નહીં, પણ દરબારના પ્રધાનોએ તેને ક્રોધ કરી કઠારના દિશામાં જન્મભર ગંદીવાન કરી રાખી.

૧૮૪૫ માં રામચંદ્રના મોટા પગા, તે ફરીથી બેઠા થવા પામ્યા નહીં. રામચંદ્રનાવી વિધવાએ તેની જહેનના પુત્ર કૃષ્ણરાવને દાતક લીધો. આ દાતકવિધાન અઘોષ હોવાથી ઝાંસીના દરબારીઓમાં ધુટ પડી. ગાદીના વારસની બાબત ઉઘટા મિટિલ સરકાર પાસે મળે અને ત્યાંથી એવો નિર્ણય થઈ આવ્યો કે સિવરામભાઈના ઔરસપુત્ર અને રામચંદ્રનાવનો સંજો, કાકા ત્રીજે રઘુનાથરાવ ગાદીનો ખરો વારસ છે. ઝાંસીના પોલીટીકલ એજન્ટ ઈંગ્લી સાહેબે એ જ રઘુનાથરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો.

આ રઘુનાથરાવ દુર્બલની અને રાજકાજમાં બ્યવહારશૂન્ય હતો. તે એનબાહ અને ઇસ્કબાહમાં શુદ્ધતાન રહેવા લાગ્યો. એટલે સંસ્થાનની ઉપજ એકચતુર્થથી પછી ઓછી આવવા માંડી. કરજ વધવા માંડ્યું અને વ્યાસિધર અને વોરહા જેવા સંસ્થાનનાં ફળદ્રૂપ પરગણાં સાકુકારોને ત્યાં ગીરંડી ખૂસાઈ ગયાં. આખરે ૧૮૭૭ માં મિટિલ સરકારે સંસ્થાનની બ્યવસ્થા પોતાના હાથમાં લીધી પણ ૧૮૮૮ માં તે રઘુનાથરાવે પરસોડવાસ કર્યો. રઘુનાથરાવે એક ગણિકા રાખી હતી, તેને પેટે અઘીનહાદુર અને સમશેર બહાદુર નામનાં બે છોકરા થયા હતા. રઘુનાથરાવે તેમને ૭ દબરની જગીર બધીસ આપી હતી, જે અઘાપિ તેના વંશને ભોગવે છે.

રઘુનાથરાવે કેસાસવાસ કર્યો ત્યારે નીચે પ્રમાણે ગાદી ઉપર હક્ક ધરાવનારાઓ ઉભા થયા: ૧ જેમાધરાવ, ૨ રામચંદ્રનાવનો દાતક કહેવરાવનારો કૃષ્ણરાવ, ૩ રઘુનાથરાવનો દાસીપુત્ર અઘીનહાદુર અને ૪ રઘુનાથરાવની વિધવા.

આ બધા હકદારોના હકનો વિચાર કરવા મળનેર જનરલે ત્રણ અંગ્રેજ અમલદારોની કમીટી નીમી. જેમાધરાવ સિવરામભાઈના પુત્ર હોવાથી ઝાંસીની ગાદી ઉપર તેનો હક્ક છે, એવો એ કમીટીએ મત આપતાં સોડે ઓફીસરે તેને ગાદી ઉપર બેસાડવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ ઝાંસી સંસ્થાન

ઉપર કરજ થયેલું હોવાથી તે પૂરું થાય ત્યાં સુધી સંસ્થાનની વ્યવસ્થા અંગ્રેજ સરકારે નીમિલો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ કરે, એમ ઠરાવ્યું. એ પ્રમાણે સને ૧૮૪૨ સુધીમાં બધું કરજ પતી ગયું. ત્યાર પછી તે જ સાલતી તા. ૨૭ મી ડીસેમ્બર બુંદેલખંડના પોલીટીકલ એજન્ટ વિલિયમ હેન્ડ્રી સ્લીમને ગંગા-ધરારાવની પાસે આઠ કલમોનું વહનાયું કરાવી તથા બુંદેલખંડમાંના અંગ્રેજ સેન્યના ખરચને માટે રૂ. ૨,૨૭,૪૫૮ રૂપિયાનો મુલક લખાવી લખને ઝાંસ સંસ્થાનની સર્વ મુખ્યસારી સોંપી દીધી. ગંગાધરારાવનો રાજ્યકારભાર બધું તે પછીના બનાવો એ પ્રસ્તુત નવલકથાનો વિષય હોઈને તેની પુનરુક્તિ અત્રે કરવામાં આવી નથી.

(૩) ઝાંસી જિલ્લાની પ્રકીર્ણ માહિતી

ઝાંસી જિલ્લો પ્રાચીન અવશેષોની બાબતમાં અસામાન્યતા ધરાવે છે, એટલે કે એવા અવશેષો ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. ઘણે સ્થળે મંદિરો અને બીજાં બાંધકામોના રૂપમાં અદેશ રાજાઓનાં સ્મારકો મળી આવે છે, તેમાં ચાંદપુર, દેવગઢ, દુધલ, લલિતપુર, મહનપુર અને સીરાનને ગણાવી શકાય. ઇરીચમાં પ્રાચીન મકાનોના પથરો વગેરેના ઉપયોગ સ્તંભ મસ્જિદ બાંધવામાં કરવામાં આવ્યો છે.

ઝાંસી જિલ્લામાં ૬ શહેરો અને ૧૩૩૧ ગામડાંઓ આવેલાં છે. વસતી કેટલાક વરસોથી વધતી જતી હતી, પણ ૧૮૯૧ અને ૧૯૦૧ ની વચ્ચે કેટલાંક ખરાબ વરસો આવવાથી તેમાં ઘટાડો થયો હતો. જિલ્લાની કુલ વસતી ૧૯૦૧ માં ૬,૧૬,૭૫૬ માણસોની હતી તેમાં ૯૩ ટકા વસતી હિંદુઓની, માત્ર ૫ ટકા જ મુસલમાનોની, જૈનોની વસતી ૧૭ ટકા હતી.

(૪) ઝાંસી શહેરને લગતી માહિતી

ઝાંસી શહેર ઝાંસી જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે અને ત્યાં લસ્કરી જાવણી રાખવામાં આવી છે. ઝાંસી મુખ્યથી ૭૦૨ માઇલ અને કલકત્તાથી ૭૬૬ માઇલ છે અને ગ્રેટ ઇન્ડિયન પેનીન્સુલા રેલ્વે ઉપર કાનપુર અને સાગરની વચ્ચે આવેલું છે. ૧૮૭૨ માં ઝાંસી શહેરની વસતી ૪૦,૦૦૦ ની હતી, ૧૮૮૧ માં ૩૩,૦૦૦ ની હતી, ૧૮૯૧ માં ૫૩,૭૭૬ હતી અને ૧૯૦૧ માં ૫૫,૭૨૪ ની હતી. તેમાં હિંદુઓની સંખ્યા ૪૬,૦૨૬ ની, મુસલમાનોની ૧૧,૬૮૩ ની અને ક્રીશ્ચિયનોની સંખ્યા આશરે ૨૦૦૦ ની હતી.

હૃદયનાં ક્ષવાટાં ખરી પડે તેવી

૪ અંગ્રેડ નવલિકાઓ:-

રાજપૂત-પ્રતિજ્ઞા..... ૨-૪-૦

આદર્શ-રમણી..... ૩-૮-૦

અદ્ભુત-ચોગિની..... ૩-૦-૦

પદ્મલતા (કંટકમાં ગુલાબ) ૩-૦-૦

ઉપર મુજબનાં પુસ્તકોની કી. રૂ. ૧૧-૧૨-૦ થાય છે
પરંતુ રૂ. ૯-૦-૦ માં મળશે.

લખો:-કે. વી. પટેલ-મોટી હાથમ, અમદાવાદ.

રહેલામાં રહેલો ઇલાજ

સંતતી નિયમન માટે એકજ છે અને તે

અરૂણ (રજસ્ટર્ડ)
હવા છે.

જેના સાતજ વિવસના સેવનથી પણ ગર્ભજ રહેતો નથી.
જે કુદરતી ઉપાયજ હંમેશના માટે જર્લ અટકાવે છે, જેથી માસીક
ચાલુ-શરીર નીરોગી રહે છે. કિંમત રૂ. ૧૦, પરદેશ રૂ. ૨૦.

મીસીસે હેન્રી મહેતા,

નસીરાવાદ કેમ્પ-રાજપુતાના.

નૂતન વર્ષે આપની સેવામાં

ઓટો ફુલવાડી

તમારું અમારી સેન્ટ અમે રજુ કરીએ છીએ જેના માત્ર બે ચાર ટીપ્સ પાનેલી, બાઇબેલ, લુઈ. વગેરેના ફુલોથી બાધુર બાધુઓ આનંદ આપને ધરજી આપશે. ૧. તમારી ફેન્સ બાઇલીના આના ફાઇ. ૨. તમારી ફેન્સ બાઇસવાળી બાઇલીનો ૩. ૧ પોસ્ટલ લુઈ. જે આવાની ટીપ્સ મળેથી તમને મોકલીશું.

ડા. કાઠારીની હવનશક્તિ (૨૭૨૮૬)

આ અમુત દુષ્ટ, ૧૦૦ ઠાકા નિર્દોષ અને રવાનીદા કવાઓ વચ્ચેથી વાપવા-સાચીના સંપૂર્ણ સતોષ વચ્ચે ફરશે ફર કરી વંદુરસ્તી ટાવનાર કવા વચ્ચે પોતાની કૃતમપણું પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. અભિમાયો મંગલો.

હવનશક્તિ કેમકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ,

કાઠારા, (વાયા જીવ) - ૬૨૭.

પી થર વોટર

અમેરીકાની એક પ્રસિદ્ધ દવા,

અમે તેવા રોગ દોષ તેને દુર કરવામાં જેમ ચીજીસક અનુભવે જોયે તેમ જ અભિધી પામુ અચુક અસરકારક થવી જોઈએ. "પીથર વોટર" એકા માટે અમુત-દુષ્ટ છે. ડાક્ટરે કહે છે કે જર્મીનશ્યામાં હોવાવાળી બધી ફરીપાદો જેમ કે, ગળાજાગ, ફોલના ગળાજાગ, સ્વાસ્થમાં લાગેલાં થઈને ઉછીની બીક, કબજાવાત, નસોમાંનું દર્દ, ફાંવડું ફાં, પેશાબ થી વળતે પેશાબ ફાં, ફેફસાં ગળાજાગમાં ને ને ફરીપાદો. એકાને પાપ છે તે બધી દુર કરવામાં "પીથર વોટર" અચુક છે. પ્રસુતી થતી વખતે પૂજા આ દવા સેવન કરવાથી દહા કમ વાપ છે. એકા માટે "પીથર વોટર" અચુક દવા છે. કારણ કે પ્રસુતીવરણના બધા ફોલને દુર રાખે છે, અને વંદુરસ્તીને મેળવે છે. અને તેથી મુકમાર થી "પીથર વોટર"નું સેવન કરે તેથી તેને કામ-આવડવ હોય. જોઈએ- ફરક એકા પોતાની અને બાકી બધાની વંદુરસ્તી માટે "પીથર વોટર" એકા જોઈએ. ગળાજાગમાં પામુ "પીથર વોટર". મમાજીક લાભારા જોઈએ છે. ગળાજાગ દુર કરવા માટે નવાં મુખી ગળાજાગ ન થાય ત્યાં મુખી અને ગળાજાગ પ્રસુતી, હોવા મુખી "પીથર વોટર"નું સેવન કરવું જોઈએ. આથી ગળાજાગ સુધી થાય છે અને ગળાજાગ થતો નથી "પીથર વોટર" ગળાજાગ થી બધા રોગોનો નિર્મા કરે છે અને નવાં એવરેલનની બજાર પડે છે ત્યાં પામુ "પીથર વોટર" વાપરવાથી એવરેલન થીના ફાં દુર થાય છે. બધા પ્રતિષ્ઠીત ફરવામાંને ત્યાં મળે છે.

ફોર્મીસનાર- પી થર વોટર- મેન્યુ. કં. લી. મુબઈ.

ॐ नमः शिवाय नमः ॥

रिते ई. स. १९०८ नी साक्षरी दानमान पद्धति प्रमाणे तैयार करावी
शास्त्र अनुर्थ आश्रमि किंमत श. आ. पा.

શાસ્ત્ર ચતુર્થ આશ્રનિ
શાસ્ત્રનું તારણ ...
of Biochemistry (Eng). ...
અધારે એ તે માણસ સરળતાથી વાપરી શકે તેવા ૧૨ લાંબાં કપમાં ૩
દારી ૨x થી ૪૦૦x સુધીના બુકા તથા દીકરી રૂપે તથા તેમાંથી બનાવેલા
બીજા, બીજાકેસ, જ્વર, શ્વેત્તમાદિ, વાત, તંત્રવેદના, પ્રસર, સગર્ભા, પ્રમેદ,
અશક્તિ, પુષ્ટિ વગેરે બાર ચૂર્ણો અમારે ત્યાં મળે છે.

૩x	અથવા	૬x	અથવા	૧૦૦x	શા. આ. પા.
૧૨x		૦-૧૦-૦	૬૦x		૧-૨-૦
૩૦x		૦-૧૨-૦	૨૦૦x		૧-૮-૦
		૦-૧૫-૦	૪૦૦x		૧-૧૨-૦
			ચૂર્ણો		૦-૧૩-૦

અગતલાલ તાપીદાસ-ભાવનગર, આણંદલાલ અધર્સ દોપીવાળા-રાજકોટ
વિશ્વજીવિત કાર્યાલય-મુરત એન્ટ-રાધાભાઈ એન્ડ અધર્સ-જંદુ એન્ટ-
કરાંચી-ડી. જે. પારેખ-સિકંદ્રાબાદ. પુસ્તકો:-વડોદરા શીએયસ્તાધિક વર્ગ,
મુંબઈ:-એન. એમ. ત્રિપાઠીને ત્યાં પણ મળશે.

સસ્તું ભાડું અને સિદ્ધપુરની યાત્રા

સિદ્ધપુરની યાત્રા
 થોડાં અર્થમાં હિટ્કેટીવ વાર્તાઓનો સંગ્રહ આલેખ મંગાવો.
 આ ચોપડીમાં નીચે પ્રમાણે ૬ મેદળરી રસિક વાર્તાઓ છે
 (૧) એક લાખનું ઈનામ
 (૨) હિટ્કેટીવ વાર્તાઓ

(૧) એક લાખનું ઇનામ	(૪) બખાલદાર કે બદનક્ષી
(૨) હીરા ખાતર ખૂન	(૫) બાબાજીની હિંમત અને
(૩) વિલક્ષણ ધરકાકુ	(૬) ચન્દ્રહારની ચોરી.

એક કરતાં બીજી વાત આવી

(૧) ચન્દ્રશેખરની એક કરતાં બીજી વાત ચડી નાવ તેથી છે. મૂલ્ય ૦-૮-૦. "યુગ્માતી"ના આગળે

લખો:—નર્મદાશંકર વ. દ્વિવેદી,
વિજયપુરાએ: લેસ્ટ, (યાજ્ઞ સહ્યો).

निक्षेपारम्भः वेस्ट.

વાહ! બહુ સરસ થુ સબો આ વે છે!!
આનું નામ તે અગરબત્તી!!

અગરબત્તી	દેરાસરો, મંદિરો દેવળો અને અન્ય પવિત્ર સ્થળો માટે	સુગંધીદાર આનંદિત મમકાર સુવાસીક અને પાવન	દશાંશગધુપ	મલબારી સુખક ફસર સોના રૂપાના વરખ તવા, ફરક, ધર્મોની પુલગોમાં વપરાતો સામાન અને ચાહના વેપારી.
	અગરબત્તી અને દશાંશગધુપ બનાવનાર તથા વેચનાર— જોશી લલ્લુભાઈશંભુરામની પેલીના વહીવટ કરનાર			

જોશી સોમનાથ ગોરધન, દોશીવાડાની પોળ સામે,
અમદાવાદ,
સંપત્ત તથા ભાવ માટે એક રૂપીઆની ટીકીટો મોકલો.

વીસમી સદીની નવીન શોધ સંઘહણી (ગળતી) માટે

અમૃતમય ઉપાય

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વેલ દક્ષિણેની દવા ખાઈ કંઠાયેલા સંઘહણી (ગળતી) મુંબઈના ઝડા, અવિસાર અને આંતરડાના ફાવથી પીડાતા નિરાશો-
મનકે હાંનિ આપીવારૂપ થઈ પડેલી હર વરસના અનુભવની સમજાણ દવા
માટે અમેરિકા અને સુગંધરચનાં (દેશીઓ તેમજ અંગ્રેજો) સર્વિશીકૃતા મલખા
છે તે જોના અદ્વિ મોલ્ડ છે. રૂબા મલો વા સવાલપત્ર મંગલો:—પવનગુહવાર
કેરવાનું ઉપાધિ મોલ્ડ સાવાળા માસ્તર છે. જે પહેલ એન્ડ સન્સ
સિંઘહણીના ખાસ વેલ ગાળુપુરા, હાંલીવસાની પેલ, થર નં. ૨૨૭ અમદાવાદ-
મુંબઈમાં દર રાત્રિ અર્ધ રૂપીયારે મળવાન હેમલ્ડ:—કુબાર રૂબા, સાંધુબુદેશ ૪

... ડી. કે. સીઓના જોશીશબના ફરક રોગો માટે અથવા બીજા રોગ પછ
મોલ્ડ મુંબઈ સવાલ અમૃત આપવામાં આવે છે.
પત્રવિતર અમદાવાદને તિરનામે કરવો.

PRABHURAM ANANT PHARMACY

પ્રભુરામ અનંત ઔષધાલય.

મુલેશ્વર, મુંબઈ.

અસરકારક અને ઉત્તમ દેશી દવાઓનો મોટો સંગ્રહ.
જેને માટે પુના, મુમ્બઈ, જામદાવાદ, રાજકોટ વિગેરે એકઝીબીશનેમાંથી
જોનાના ચાંદ તથા ફર્ટીલિટી સર્ટિફિકેટો મળેલાં છે.
દરેક દવાનું પોસ્ટ પેકીંગ ખર્ચ લઘુ પડશે

સ્થંભક.

દુરતા અર્શને માટે ધણેજ ઉત્તમ
ઉપાય. બમે તેથી જાતનું લોહી પડતું હોય,
તે આ દવા ફક્ત ત્રણજ વખત લેવાથી
બંધ થઈ જાય છે

કીમત (૮ બાગવાળી) ઑંસ ૧ ની
બાટલીનો રૂ ૧૧.

KANAK

કનક.

ફાય, ઉધરસ, દમ અને ચાલુ નળ-
બાઈને માટે ધણેજ અસરકારક શુદ્ધ
સોનાની બનાવટની દવા.

માત્રા-પાંચ ટીપા કાચના વાસણમાં
એક ઑંસ ખાણી સાથે, દિવસમાં નવવા
પછી ત્રણ વખત ખાવથી દસ વરસની
ઉમરનાં બાળકને માટે ૩ ટીપા, પાંચ
વરસની અદરનાને ૨ ટીપા

કીમત ૧ ઑંસની બાટલીના રૂ ૫,
અરધા ઑંસના રૂ ૩, પા ઑંસના
રૂ ૨.

પત્રવ્યવહાર - મેનેજીંગ હાયરેક્ટર પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી,
૩ થી ૬ નં રૂટી, બુલેશ્વર, મુંબઈ નં ૨ એ ચીરનામે કરવો.

અમૃત.

ફાય, ઉધરસ, ઝીણો તાવ, નળબાઈ
અને કબજિયતમાં એક ઉત્તમ ઔષધ
તરિકે વાછરણ, સારક, અને લોહી,
મુધારનાર એક પ્રયામ તરિકે, તથા રોગી
અને નિદ્રાળી બંને માટે એક પુષ્ટિદાયક
ખેરાક તરિકે આ ચાટણુ અમૃત્ય છે

કિમત બરબી ૧ ના રૂ. ૩

દ્રક્ષાસવ

વૈદ્ય શાસ્ત્રને અનુસરીને તૈયાર થતો
આ આસવ સેવન કરનારને ચેતના
આપે છે એ ઉપશાંત ફાય, લાબા વખ
તનો તાવ, ઉધરસ, દમ વિગેરે દરદોમાં
આ આસવનું સેવન ધણેજ કિમતી
બને છે પ્રભુરામ અનંત ફાર્મસી તરફથી
બનતો દ્રક્ષાસવ ત્રણ કદની શીશીઓમાં
આડકોને આપવામાં આવે છે

૨૪ ઑંસ (દોઢ રતલ) રૂ ૨-૦-૦

૧૨ ઑંસ (પોણે રતલ) રૂ ૧-૨-૦

૬ ઑંસની બાટલીના રૂ ૦ ૧ ૦ ૦

તેમજ બે ઑંસની સેરપલ બાટલીઓ
સારાવણુ અને મેળવી સમાય છે